

॥ ॐ ह्रीं श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥

पायकवर्थ श्री उभास्पाति महाराज विरचित

श्री तत्त्वार्थाधिगम सूत्र

भाग-१

भूण गाथाओ, शब्दार्थ, सूत्रार्थ, भाषार्थ, प्रश्नोत्तरी,
परीक्षा-पत्रो साथे सरण भाषामां विस्तृत विवेचन

: संपादक - विवेचक :

चंद्रकान्त भट्टेता (New Jersey, USA)

: प्रकाशक :

तत्त्वार्थ स्वाध्याय ग्रुप

(New Jersey, USA)

પ્રાપ્તિસ્થાન

- (1) **Chandrakant Mehta**
5 Lucille Drive, Parsippany,
New Jersey, USA.
Phone : 973-316-5959
- (2) **ધીરજલાલ ડી. મહેતા (પંડિતજી)**
એ-૬૦૨, પાર્શ્વદર્શન કોમ્પ્લેક્ષ,
નવયુગ કોલેજ સામે, રાંદેર રોડ, સુરત.
ફોન : ૦૨૬૧-૨૭૬૩૦૭૦,
મો. ૯૮૯૮૩૩૦૮૩૫
- (3) **સીમા મુકેશ મહેતા**
સી-૫૦૧, રીજન્સી ટાવર,
ઇસ્કોન મોલની સામે, પીપલોદ, સુરત
મો. ૯૩૨૮૦ ૫૩૩૯૯
- (4) **ચંપકભાઈ મહેતા**
૩, ન્યુ બિલ્ડિંગ, જોસેફ વાડી,
૨૦૧, એસ.વી. રોડ, ગોરેગાંવ (વે),
મુંબઈ-૪૦૦૦૭૨
ફોન : ૦૨૨-૧૮૪૪૪૧૧૯,
મો. ૯૮૬૯૭૦૩૯૨૦
- (5) **નેહા અક્ષય ગાંધી**
શ્રીપાળ નગર, નેપીયન્સી રોડ,
વાલકેશ્વર, મુંબઈ.
મો. ૯૯૨૦૭૩૬૧૭૨
- (6) **દેવિન્દ્રાબેન વિજયભાઈ શાહ**
૨૫, શાંતિનગર સોસાયટી,
આલોક બંગલો, ઉસ્માનપુરા,
અમદાવાદ.
ફોન : ૦૭૯-૨૭૫૫૨૦૯૦,
મો. ૦૯૩૨૭૬૪૯૭૪૯
- (7) **ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ જૈનોલોજી**
બી-૧૦૧, સમય એપાર્ટમેન્ટ,
આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
ફોન : ૦૭૯-૨૬૭૬૨૦૮૨
- (8) **ભરત ગ્રાફિક્સ**
૭, ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ,
રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.
ફોન : ૦૭૯-૨૨૧૩૪૧૭૬,
મો. ૯૯૨૫૦૨૦૧૦૬

પ્રથમ આવૃત્તિ

મૂલ્ય : અમૂલ્ય

નકલ-૨૦૦૦

: પ્રકાશન વર્ષ :

વિ.સં. ૨૦૭૩ • વીર સંવત ૨૫૪૩ • ઈ.સ. ૨૦૧૭

મુદ્રક : ભરત ગ્રાફિક્સ

ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.

Ph. : 079-22134176, M. : 9925020106, E-mail : bharatgraphics1@gmail.com

શ્રુતસહયોગીનો આભાર

From Tattvarth Swadhyay Group

(1) Amita M. Doshi	(30) Nila J. Shah
(2) Asha N. Vadi	(31) Nimisha S. Shah
(3) Arvind D. Bhandari	(32) Nimita K. Shah
(4) Bharat K. Jhaveri	(33) Nina H. Vadi
(5) Bharat Shah	(34) Niranjana R. Doshi
(6) Chandrika P. Jhaveri	(35) Niranjana L. Vadi
(7) Champa V. Bid	(36) Nitin P. Shah
(8) Dhuru C. Mehta	(37) Nitin M. Shah
(9) Dipak P. Shah	(38) Parag D. Gandhi
(10) Gautam Shah	(39) Paresa L. Gada
(11) Gita V. Shah	(40) Payal J. Kothari
(12) Hamir L. Vadi	(41) Pragna N. Shah
(13) Hemlata Shah	(42) Pramila Shah
(14) Heena D. Chheda	(43) Pramoda S. Jhaveri
(15) Heena P. Gada	(44) Pravin V. Ajmera
(16) Ila A. Shah	(45) Pravina C. Mehta
(17) Indira B. Jhaveri	(46) Priti P. Doshi
(18) Jayant M. Kamdar	(47) Ranjana J. Kamdar
(19) Jayanti Z. Galaiya	(48) Rajesh J. Desai
(20) Jayashree M. Mehta	(49) Rita V. Shah
(21) Jignesh Kothari	(50) Sanat C. Jhaveri
(22) Kirit H. Shah (EH)	(51) Sanjay M. Shah
(23) Kirit Shah (PAR)	(52) Shailesh Shah
(24) Laxmi D. Shah	(53) Shilpa Shah
(25) Mukesh L. Mehta	(54) Shobhna T. Mody
(26) Mukesh S. Somani	(55) Tushar N. Mody
(27) Nalini A. Shah	(56) Vijal R. Desai
(28) Nayna A. Bhandari	(57) Vijya J. Galaiya
(29) Neela N. Doshi	

From Spouses of Tattvarth Class Students

(1) Anju P. Ajmera	(6) Prakash J. Doshi
(2) Dharamsi Shah	(7) Priyavada M. Jhaveri
(3) Kusum D. Mehta	(8) Shobhna M. Somani
(4) Manoj J. Doshi	(9) Vijay C. Shah
(5) Panna G. Shah	

પ્રકાશકીય

“તત્ત્વાર્થ સ્વાધ્યાય ગ્રુપ” ના વિદ્યાર્થીઓનો અંતરનાદ

- ન્યુ જર્સી સેન્ટરના Essex Fells દેરાસરમાં લગભગ ચાર વર્ષથી શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર ઉપર નિયમિત રીતે ક્લાસ ચલાવવા માટે અમે શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈનો ખૂબ જ આભાર માનીએ છીએ. તમે અમને દર અઠવાડિયે નિયમિત રીતે Handouts, Review, Questions, Tests, Exams, U-Tube video વગેરે દ્વારા અભ્યાસ કરવાની ફરજ પાડી જેથી અમારા જ્ઞાનમાં વધારો થતો ગયો છે અને ઊંડી સમજ પડી છે. પરીક્ષાની તૈયારી માટે કેટલીકવાર અમારી ઉંઘ પણ ઉડી છે. આ મહત્વનો ગ્રંથ જૈન ધર્મના જિજ્ઞાસુઓ માટે અભ્યાસ કરવા લાયક છે એમ અમે ચોક્કસ કહી શકીએ છીએ.
- શ્રી ન્યુ જર્સી સંઘના પુણ્યોદયના પ્રભાવે અમને શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ જેવા તેજસ્વી જૈન ધર્મ પ્રભાવક શિક્ષક મળ્યા. દર ગુરુવારે ૯૦ મિનિટના સ્વાધ્યાયમાં સૂત્રોના અર્થ, રહસ્ય અને રોજીંદા જીવનમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તે સરળ અને સીધી-સાદી ભાષામાં સમજાવવાનો પ્રયત્નો કર્યા હતા. ચંદ્રકાન્તભાઈએ એક-એક સૂત્રને સમજાવવા અઢળક મહેનત કરી છે.

તેમના ધર્મપત્ની પ્રવિણાબેને તેમને સંપૂર્ણ સહકાર આપીને વિદ્યાર્થીઓને સરળ ભાષામાં સમજાવવા માટે graphics, charts, ચિત્રો, colour combination સાથે ગુંથી flip-chart માં મૂક્યા હતાં.

- કઠીન સૂત્રોને શ્રાવકની શૈલીમાં સમજાવવા માટે શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ ઉદાહરણ આપીને, યુક્તિઓ દ્વારા અમારા મગજમાં ઉતારવાનો સુંદર અને સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. સ્વાધ્યાય ઉપરાંત પરીક્ષાના માધ્યમથી સૂત્રોના ભાવાર્થને સમજવાનું અને યાદ રાખવાનું સરળ બની ગયું હતું.
- છેલ્લા ચાર વર્ષથી “શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર” ઉપરની ચાલી રહેલી સ્વાધ્યાય માળામાં અમે નિયમિત હાજર રહ્યા છીએ. તમારા તરફથી લેવાતા નિયમિત ક્લાસ તો એવા હતાં કે એમ લાગતું કે ક્યારે ગુરુવાર આવે અને ક્લાસમાં જઈએ. દરેક અધ્યાયનાં સૂત્રો, તેમાં રહેલા રહસ્યો, તમારી સમજાવવાની સરળ પદ્ધતિ, ક્લાસની નોટ્સ, લેવાતી પરીક્ષા અમને સૌને વાંચવા માટે એટલી પ્રેરણા આપતી કે ફરીફરીને વાંચવાથી નવો જ દૃષ્ટિકોણ અને સમજણ આવતી હતી. પ્રવિણાબેને પણ આખું વહીવટીતંત્ર (Administration) સંભાળીને સુંદર રીતે જવાબદારી નીભાવી છે.

- “શ્રી તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્ર”ના સ્વાધ્યાયથી જીવનમાં ઉત્સાહ વધ્યો છે, જ્ઞાન વધ્યું છે. જૈન ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવવાના પ્રયત્નો વધ્યાં છે. પ્રવૃત્તિથી પરિણામ તરફ દૃષ્ટિનું લક્ષ્ય કેળવવાના પ્રયત્નો ગતિમાન થયા છે. સ્વાધ્યાયથી આત્મહિતનું જ્ઞાન, અશુભ વિચારોનું નિવારણ, ઉત્તમ વિચારો અને પરોપકારની ભાવના જાગૃત થઈ છે.
- તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્રના સ્વાધ્યાયથી આંતરીક જીવનમાં થોડા ફેરફારો થયા છે. ખાસ કરીને પ્રવિણાબેન અને ચંદ્રકાન્તભાઈએ અમારા સૌના ઉપર માતા-પિતાનો અને ગુરુનો પ્રેમ વરસાવ્યો છે.
- જ્ઞાનનો વિનિયોગ કરનાર, જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે એવી અનુભૂતિ કરાવનાર, વિદ્યાનું દાન આપનાર, આંતરગુણોને ખીલાવનાર, તાત્ત્વિક જ્ઞાન દ્વારા સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની ઓળખ આપનાર, “પર” થી “સ્વ” તરફ જવાનો માર્ગ ચિંધનાર, રાગીને ધર્મનિરાગી બનાવનાર, આધ્યાત્મિક સુખનો અનુભવ કરાવનાર, અમારા હિતકારી અને કલ્યાણકારી એવા ચંદ્રકાન્તભાઈને ચરણસ્પર્શ વંદન.

- Pujya shree Chandrakantbhai Mehta has explained Jin-Vani through his swadhyays on Tattvarth Sutra. For four years he has taught this with love, care, patience and insight of an experienced educator using research, references, explanations, examples, notes, charts, illustrations, tests, exams, humor and above all deep love of Guru and Mother.

His wife Smt. Pravinaben Mehta has also devoted as much time and effort by supplementing Chandrakantbhai's effort every step of the way. Greatest inspiration is that they both live what they teach. We are forever grateful for the wisdom and blessings we have received from both.

Had I not studied Tattvarth Sutra, I would have missed the most important learning and experience of my human life. If I pick on of the most important blessings in this precious human life, it is the opportunity to learn and understand Jiv Vani through Tattvarth Sutra. We look forward to an english edition of this book. So those who do not understand Gujarati can also benefit from this fundamental universal truth.

I urge every Jain to study Tattvarth Sutra. This study has helped me understand Jain principals. Chandrakantbhai has blessed us with proper understanding and direction in this life and beyond.

- “તત્ત્વાર્થ સ્વાધ્યાય ગ્રુપ” ના વિદ્યાર્થીઓ.

- Students of “Tattvarth Swadhyay Group”

પ્રસ્તાવના

શ્રી મહાવીર પરમાત્માના નિર્વાણ પછી નજીકના કાળમાં દશ પૂર્વધર પૂજ્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ “શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર” ની રચના કરી છે. ભાષા સંસ્કૃત, પદ્ધતિ સૂત્રાત્મક, સરળ શૈલી અને સૂત્રો બોલતાં જ અર્થ સમજાઈ જાય તેવો શબ્દપ્રયોગ, થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેનારી અને ઉત્તમ ભાવોથી ભરેલી આ રચના ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને આગમરૂપી નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે પ્રવેશદ્વારરૂપ થઈ. માત્ર ૩૪૪ સૂત્રો આ ગ્રંથના દશ અધ્યાયમાં સમાવ્યા છે. હજારો ફૂલો નીચોવીને જેમ અત્તર બને તેમ કણમાં મણ અને ગાગરમાં સાગર ભર્યો છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અથવા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર જૈનદર્શનના દિગંબર અને શ્વેતાંબર એમ બંને સંપ્રદાયોમાં અનેક ટીકાઓ પણ રચાઈ. ઘણા આચાર્ય મહાત્માઓએ તથા શ્રાવકોએ ચાલુ ભાષામાં વિવેચનો લખ્યા. તેમાં ગુજરાતી ભાષામાં વિવેચનો લખનારા પૂજ્ય શ્રી રાજશેખરસૂરીશ્વરજી, પંડિત શ્રી પ્રભુદાસભાઈ, પંડિત શ્રી સુખલાલજી, પંડિત શ્રી બેચરદાસભાઈ, પંડિત શ્રી દલસુખ માલણીયાજી વગેરે જૈન સમાજમાં પ્રસિદ્ધ છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં દશ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન છે. તેને અનુસરતું દર્શનગુણ અને જ્ઞાનગુણનું ભેદ-પ્રભેદનું વિસ્તારથી વિવેચન છે. તેના અનુસંધાનમાં નયોનું વિવેચન કર્યું છે.

અધ્યાય બે, ત્રણ અને ચારમાં જીવતત્ત્વનું વર્ણન છે. તેના વિવેચનમાં પાંચ ભાવો, જીવોના ભેદ-પ્રતિભેદો, જીવોને રહેવાના ક્ષેત્રોનું વર્ણન (અર્થાત્ જૈન ભૂગોળ) તથા ચારે ગતિના જીવોનું દેહમાન, આયુષ્યપ્રમાણ વગેરે વિષયો સમજાવ્યા છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવ તત્ત્વ (ધર્માસ્તિકાય વગેરે) સમજાવ્યું છે. તેના અનુસંધાનમાં જૈનદર્શનના મૂળ પાયાભૂત ત્રિપદી તથા દ્રવ્ય-ગુણ અને પર્યાયનું વર્ણન છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આશ્રવતત્ત્વ સમજાવે છે. કયા કયા કારણોથી કર્મ આવે છે, તે કારણોરૂપ આશ્રવ સમજાવ્યો છે. આશ્રવમાં જ પુણ્ય-પાપ તત્ત્વ સમાવી દેવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વગેરે એક-એક કર્મોના આશ્રવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાતમા અધ્યાયમાં બારે વ્રતોમાં લાગતા અતિચારો (દોષો)નું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આશ્રવ તત્ત્વ જ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. અતિચારો એટલે દોષો. તેનું સેવન વ્રતને દુષિત કરનાર છે એમ કહીને વ્રતપાલન માટે સજાગ થવાનું પ્રેરણાદાયી લખાણ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં બંધતત્ત્વનું વર્ણન છે. પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ એમ ચાર પ્રકારના બંધનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. પ્રકૃતિબંધમાં જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મો તથા તેના ઉત્તરભેદોનું વર્ણન છે. સ્થિતિબંધમાં જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ આઠ કર્મોનો સમજાવ્યો છે. તે જ પ્રમાણે રસબંધ તથા પ્રદેશબંધ સમજાવીને તેમાં પુણ્યપ્રકૃતિઓ કેટલી ? અને પાપ પ્રકૃતિઓ કેટલી ? ઈત્યાદિ વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

નવમા અધ્યાયમાં સંવરતત્ત્વ અને નિર્જરાતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. પ્રથમના સૂત્રોમાં પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુપ્તિ, દસ પ્રકારનો યતિધર્મ, બાર ભાવના, બાવીશ પરિષદો તથા પાંચ ચારિત્ર એમ ક્રમસર ૫૭ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ છે. ત્યારબાદ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોને ખપાવવારૂપ નિર્જરાતત્ત્વનું વર્ણન છે, જેમાં છ બાહ્ય તપ તથા છ અભ્યંતર તપ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે. તેમાં પણ ચાર પ્રકારના ધ્યાનના ભેદો-પ્રભેદો અતિશય સ્પષ્ટતા તથા ઉંડાણપૂર્વક સમજાવ્યા છે.

દસમા અધ્યાયમાં સર્વોપરિ એવા મોક્ષ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. મોક્ષે આ જીવ ક્યારે જાય ? ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષય બાદ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે જતા જીવની ગતિનું વર્ણન તથા કેટલાંક દ્વારો પાડીને મોક્ષના જીવોનું વધારે સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપવાનો ગ્રંથકારશ્રીએ પ્રયત્ન કર્યો છે જે ખરેખર અદ્ભૂત ગ્રન્થરચના છે.

આ ગ્રંથને વધારે સ્પષ્ટ કરતું “તત્ત્વાર્થભાષ્ય” ગ્રંથકારશ્રીએ પોતે જ બનાવ્યું છે. આ ગ્રંથ આગમોના પ્રવેશ માટે એક માર્ગદર્શક ગ્રંથ છે, મૌલિક ગ્રંથ છે. આપણે ઘણાં અહોભાવપૂર્વક આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરીએ.

અમેરિકામાં આ ગ્રંથના અભ્યાસનો નમ્ર પ્રયાસ :

લગભગ ૨૫ વર્ષ પહેલા શ્રી ધીરુભાઈ મહેતા (પંડિતજી) જ્યારે અમેરિકામાં જૈન ધર્મના સ્વાધ્યાય માટે આવ્યા ત્યારે મને તેમની પાસેથી આ ગ્રંથના પ્રત્યેક સૂત્રનો શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ શીખવાની તક મળી. તેમણે મને આ ગ્રંથનો સ્વાધ્યાય કરાવવાની પ્રેરણા કરી. મેં ૧૯૯૩ માં જૈન સેન્ટર ઓફ ન્યુ જર્સીના કેટલાક જિજ્ઞાસુ મિત્રો સાથે દર બીજા અને ચોથા શુક્રવારે એડિશન નજીક અને પહેલા અને ત્રીજા શુક્રવારે Essex Fells ના દેરાસરમાં સ્વાધ્યાય ચાલુ કર્યો. લગભગ પાંચ વર્ષ પછી સ્વાધ્યાય પૂર્ણ થયો. લગભગ ૧૫ વર્ષ પછી એકવાર ભૂલી ચૂકેલા અને નવા સ્વાધ્યાયથી મિત્રોએ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ગ્રંથનો વિસ્તારથી સ્વાધ્યાય કરાવવા વિનંતી કરી. ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૧ માં, મહિનામાં બે વખત સ્વાધ્યાય શરૂ થયો. ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૨ માં ફેન્કલીન ટાઉનશીપના શિખરબંધી ભવ્ય જિનાલયની પ્રતિષ્ઠા નજીક આવતી હોવાથી અને તે અંગેની પ્રતિષ્ઠા ચેરમેનની જવાબદારી હોવાથી સ્વાધ્યાય બંધ રહ્યો. ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૨ ના જુલાઈમાં ભવ્યાતિભવ્ય પ્રતિષ્ઠા થઈ. ત્યાર પછી ટ્રસ્ટીની જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત થયો. ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૩ થી મારી તમામ શક્તિ સ્વાધ્યાય, સામાયિક, શિબિર અને પર્યુષણ પર્વ જેવા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં વહેતી થઈ. ઈસ્વીસન્ ૨૦૧૩ થી ફરીથી સ્વાધ્યાય શરૂ કર્યો. દર ગુરુવારે રાત્રે ૯૦ મિનિટ માટે સ્વાધ્યાય થતો. વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાનપિપાસા જાણ્યા પછી દરેક અધ્યાયમાં ઓછામાં ઓછી બે વખત Test અને સ્વાધ્યાયને અંતે પરીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું. વિદ્યાર્થીઓએ હોંશે હોંશે સ્વીકારી લીધું. દર ગુરુવારે રાત્રે થતો સ્વાધ્યાય વર્ષમાં આઠ મહિના (શિયાળો, આયંબિલની બે ઓળી અને પર્યુષણ બાદ કરતા) ચાલતો. લગભગ ચાર વર્ષે સ્વાધ્યાય પૂર્ણ થયો. પહેલા વર્ષે જોડાયેલા બાસઠ વિદ્યાર્થીઓમાંથી સત્તાવાન વિદ્યાર્થીઓ છોક અંત સુધી રહ્યા. વિદ્યાર્થીઓનો ઉત્સાહ, તત્ત્વ જાણવાની જિજ્ઞાસા અને અનિવાર્ય સંજોગો સિવાય નિયમિત હાજરીથી મારો ઉત્સાહ વધી ગયો. ચાર વર્ષ સુધી એક સાથે દર અઠવાડિયે સ્વાધ્યાય કરતા એક કૌટુંબિક વાતાવરણ સર્જાઈ ગયું. દોઢ કલાક માત્ર પ્રવચન નહિ પણ વિવેચન રૂપે વિદ્યાર્થીઓ સાથે મુક્ત મનથી વાર્તાલાપ કરવામાં સમય ક્યારે પૂરો થાય તેની ખબર ન પડે.

“તત્ત્વાર્થ સ્વાધ્યાય ગ્રુપ” નો સહકાર :

મારા સ્વાધ્યાયી મિત્રોને હું ખૂબ ધન્યવાદ આપું છું. કેટલાક મિત્રો લગભગ ૪૦-૪૫ માઈલ (one way) ડ્રાઈવ કરીને આવતા હતા. સ્વાધ્યાય ઉપર બધાને સારી પકડ આવ્યા પછી, મને સમગ્ર વિવેચન પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત કરવાની પ્રેરણા મળી. ક્લાસના મિત્રોનો આશય હું સમજી શક્યો કે પુસ્તકનો લાભ વિશ્વના ઘણા જિજ્ઞાસુઓ લઈ શકે. પુસ્તકને તૈયાર કરવામાં અને ભારતથી અમેરિકા સુધી લાવવાની તમામ જવાબદારી અને આર્થિક સહયોગ મારા ક્લાસના તમામ વિદ્યાર્થી મિત્રોએ સ્વેચ્છાએ સહર્ષ સ્વીકાર્યો. તેમની આ જ્ઞાન પ્રસારણની દીર્ઘ દૃષ્ટિને હું માન આપું છું અને પ્રત્યેકનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

ક્લાસના સૌથી યુવાન અને IT expert જિજ્ઞેષ કોઠારીએ પહેલા જ ક્લાસથી વિડીયો ઉતારીને U-Tube ઉપર મૂકવાનું ચાલું કર્યું. ટૂંક સમયમાં અમેરિકા અને બહારના દેશોમાંથી E-mail આવવાની શરૂ થઈ. શરૂઆતથી અંત સુધી આ કાર્ય અવિરતપણે ચાલુ રાખીને વીડીયોના માધ્યમથી અનેક લોકો ઘેર બેઠા આ લાભ લઈ શકે તેવી સુવિધા આપવામાં જિજ્ઞેષને ધન્યવાદ. તેનો હું ઘણો જ આભાર માનું છું.

સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ તત્ત્વાર્થ અને અન્ય ઓડિયો-વિડીયો, કેલેન્ડર, class notes, exams વગેરે સ્વતંત્ર રીતે જોઈ શકે, તે માટે એક સરસ વેબસાઈટ www.studyjainism.org તૈયાર કરવા બદલ શ્રી નીતિનભાઈ અને શ્રી રાજેષભાઈનો હું અત્યંત આભાર માનું છું. તેમની કમ્પ્યુટરની ઓફિસમાં જ્યારે ઈચ્છા હોય ત્યારે તત્ત્વાર્થની exam, tests વગેરે માટે xerox મશીન use કરવાની મને પરમીટ મળી ગઈ હતી. પુસ્તક માટેનું જરૂરી ફંડ એકત્રિત કરીને અમેરિકા સુધી કેવી રીતે લાવી શકાય તે માટેનું વ્યવસ્થિત આયોજન અને સંચાલન કરવા બદલ શ્રી પ્રવિણભાઈ અજમેરાનો હું ઘણો જ આભાર માનું છું. અમૂલ્ય સલાહ સૂચનો માટે શ્રી હમીરભાઈ વાદીનો આભારી છું.

અમેરિકામાં ફેન્કલીન પાર્ક (ન્યુ જર્સી)માં Vitrag Kalyan Kendra (VKK) non-profit organization સંસ્થા છે. (Tax exempt ID 86-1050439) આ સંસ્થા જીવદયા અને અન્ય ધાર્મિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત છે. (veetragekendra@yahoo.com) આ સંસ્થાએ તત્ત્વાર્થસૂત્રના પુસ્તક માટે donation ચેક સ્વીકારીને પુસ્તકના publication અને distribution નું તમામ કાર્ય સ્વીકાર્યું છે. તે માટે VKK ના પ્રમુખ શ્રી પ્રફુલ્લભાઈનો તથા VKK કમિટીના સભ્યોનો હું ઘણો જ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તકની ૧૫૦૦ કોપી અમદાવાદથી મુંબઈ અને મુંબઈથી સ્ટીમર દ્વારા ન્યુ જર્સી (USA) સુધી પહોંચાડવાની તમામ જવાબદારી શ્રી મુકેશભાઈ સોમાણી તથા સુશ્રાવક શ્રી હેમંતભાઈ સંઘવીએ ઉપાડી લીધી છે. મુકેશભાઈ તત્ત્વાર્થ સ્વાધ્યાય ગ્રુપના સભ્ય (વિદ્યાર્થી) છે. બંને ભાઈઓનો હું અત્યંત આભારી છું. તેમના આ સત્કાર્ય માટે ખૂબ ખૂબ અનુમોદના.

તત્ત્વાર્થસૂત્રના સ્વાધ્યાયમાં મને સંપૂર્ણ સહકાર આપનાર મારા ધર્મપત્ની પ્રવિણા મહેતાનો હું ઘણો જ આભાર માનું છું. ક્લાસની ફરજો નીભાવવામાં તેણે ઘણી જ મહેનત કરી છે. રેગ્યુલર class

attendance લેવી-ચેક કરવી, Exam-Test જેમને લેવાની બાકી હોય તેમને E-mail થી જાણ કરવી, Exam Papers તપાસવા, Flip-chart માં આકર્ષક ચિત્રો જરૂર પડે ત્યાં મૂકવા, સ્વાધ્યાયના વિષય ઉપર અન્ય ધાર્મિક સાહિત્ય ઘરની લાયબ્રેરીમાંથી શોધીને આપવું તેમજ ક્લાસ શરૂ થાય તેના ૧ કલાક પહેલા પહોંચી જવું જેથી Retest લેવાનો હોય તેને આપી શકાય. આ બધી જવાબદારીમાંથી હું મુક્ત અને નિશ્ચિત હતો. પ્રવિણાનો ઘણો આભાર.

આ પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય, શુભેચ્છા અને આશીર્વાદ લખીને આપવા માટે પૂ. ગુરુદેવ આચાર્યશ્રી પૂજ્ય સોમચંદ્રસૂરિજી, ગુરુદેવ પૂ. આચાર્યશ્રી રાજયશસૂરિજી, ગુરુદેવ પૂજ્ય ધીરજ મુનિ પૂજ્ય બેન મહારાજ (વાચંયમાશ્રીજી), પૂજ્ય ધીરુભાઈ પંડિતજી, પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, પૂજ્ય રાકેશભાઈ ઝવેરી, પૂજ્ય ચંપકભાઈ મહેતા, પૂ. તરલાબેન દોશી, પૂ. સુનંદાબેન વોહોરા, પૂ. પ્રમોદાબેન ચિત્રભાનુ વગેરેનો હું ઘણો જ આભાર માનું છું. મારા વિદ્યાગુરુ શ્રી ધીરુભાઈ મહેતા (પંડિતજી)ને હું કેમ ભૂલી શકું ? તેમના ઉપકારનું ઋણ હું આ ભવમાં ચૂકવી શકું તેમ નથી. પંડિતજી પાસેથી મને પ્રશ્નોના સમાધાન જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મળતાં જ રહે છે. રાત્રે ૧૨ વાગે પણ હું ફોન કરું તો પણ શાંતિથી સંતોષ થાય તે રીતે ખુલાસો કરે છે. મારા કોઈ પ્રચંડ પુણ્યનો ઉદય હશે કે મને આવા વિદ્યા-ગુરુ મળ્યા. પંડિતજી પાસે છેલ્લા ૬૦ વર્ષમાં હજારો સાધુ-સાધ્વી અને આચાર્ય ભગવંતો ભણ્યા છે. ગુરુભગવંતોને ઉપયોગી થાય તે માટે દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ, કમ્મપચડી જેવા ઊંચા ગ્રંથો લખ્યા છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજવા ઈચ્છતા શ્રાવકો માટે લગભગ ૩૫ પુસ્તકો લખ્યા છે. પંડિતજી આપણા જૈન સમાજનું ગૌરવ છે.

પંડિતજીએ આ ગ્રંથના પ્રત્યેક અધ્યાયનું લખાણ સુધારીને મને જરૂરી સૂચનો કર્યા છે. પંડિતજીનો આભાર વ્યક્ત કરવા માટે મને શબ્દો ઓછા પડે છે. શ્રી ચંપકભાઈ મહેતાએ પણ મને બે અધ્યાયનું શરૂઆતનું મેટર સુધારી આપ્યું છે. આવા દળદાર ગ્રંથનું બે ભાગમાં સુંદર બાઈન્ડીંગ કરીને સમયસર પ્રકાશન કરવા માટે શ્રી ભરતભાઈ શાહે (Bharat Graphics) ઘણી મહેનત કરી છે અને ગ્રંથની શોભા વધે તે માટે અમૂલ્ય સૂચનો કર્યા છે. ભરતભાઈ અને તેમના સુપુત્રો તુષાર અને જિનેશ માટે હું કૃતજ્ઞતાની લાગણી અનુભવું છું.

આ રીતે નામી-અનામી અનેક વ્યક્તિઓના સહકારથી આ ગ્રંથ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. ઘણી કાળજી રાખવા છતાં મારી અલ્પજ્ઞતાને લીધે આ ગ્રંથમાં ક્ષતિઓ રહેવાનો સંભવ છે. આવી ક્ષતિઓ તરફ મારું ધ્યાન દોરવા આ ગ્રંથના વાચકોને વિનમ્રભાવે વિનંતી કરું છું. મુદ્રણદોષ, મતિદોષ કે દષ્ટિદોષના લીધે જે કંઈ ક્ષતિ રહી હોય તે માટે અંતઃકરણપૂર્વક ત્રિવિધે ત્રિવિધે ક્ષમા માંગું છું.

કલિકાલમાં જ્ઞાનપિપાસુઓને, જિજ્ઞાસુઓને અને મુમુક્ષુઓને આ ગ્રંથ થોડો પણ ઉપયોગી નીવડશે તો હું મારો પ્રયત્ન સફળ થયો ગણીશ. સૌ કોઈ આ ગ્રંથના અભ્યાસ દ્વારા આત્મકલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે તે ધર્માભિલાષા સાથે વિવેચન પૂર્ણ કરું છું.

જય જિનેન્દ્ર.

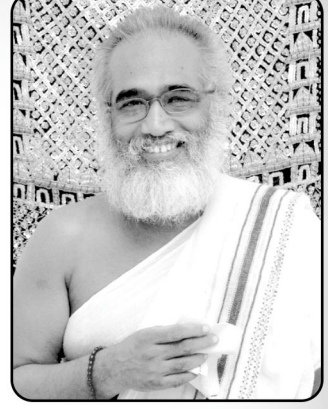
ચંદ્રકાન્ત ભોગીલાલ મહેતા

5, Lucille Drive, Parsippany,
New Jersey 07054 (USA)
cbmehta2002@gmail.com

આશીર્વચનો

શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામિને નમઃ
શાસનસમ્રાટ શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂર-ચંદ્રોદય-અશોકચંદ્રસૂરિભ્યો નમઃ

પૂર્વધર મહર્ષિ શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ દ્વારા રચિત શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર જૈનદર્શનનો સારભૂત ગ્રંથ છે. માત્ર દશ અધ્યાયમાં ગ્રંથકારે આર્હતદર્શનનો કોઈ વિષય ગૂંથી લેવામાં પ્રાયઃ બાકી રાખ્યો નથી. સૂત્રકાર તરીકે સર્વને સ્વીકૃત બન્યા છે. શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલ સૂત્રનું લક્ષણ સંપૂર્ણ આ ગ્રંથમાં રહ્યું છે.

“અલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં, સારવદ્ વિશ્વતોમુખમ્ ।
અસ્તોભમનવદ્યં ચ, સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥”

પ.પૂ.આ. શ્રી સોમચંદ્રસૂરિ મ.સા.

જે ઓછા શબ્દવાળું હોય, સંદેહ રહિત હોય, સારભૂત હોય, બધી રીતે અર્થમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેવું હોય, ઉચ્ચારણાદિમાં ક્યાંય અટકે નહિ તેવું હોય અને જે નિર્દોષ હોય તેને સૂત્રના જાણકારો સૂત્ર તરીકે ઓળખે છે.

તત્ત્વાર્થ સૂત્રના એક એક સૂત્રોના અર્થ એટલા ગહન છે કે જેટલું ચિંતન કરતા જાઓ, તેટલા નવા નવા પદાર્થો મળે, ઊંડાણ એટલું છે કે જેટલા ઊંડા ઉતરો, તેમ તેમ નવા નવા વિષયો જાણવા મળે, ગ્રંથ નિષ્પક્ષ રીતે તૈયાર થયેલ હોવાથી, જૈનોના બધા પંથોને, ગચ્છોને માન્ય હોવાથી ખેડાણ એટલું બધું થયું છે કે તમારા ક્ષયોપશમ મુજબ જેટલું જાણવું હોય, સમજવું હોય, વિચમવું હોય તેટલું ચિંતન કરી શકો.

જે સૂત્રનું ઊંડાણ, ખેડાણ, અધિક, તેનું સૂક્ષ્મતાથી ચિંતન કરવા મોકળું મેદાન મળી શકે. તેથી જ તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર આજદિન સુધી સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય, સિદ્ધસેનીયા સિદ્ધર્ષિવૃત્તિ, ઉપાધ્યાયજી મહારાજે માત્ર પહેલા અધ્યાય ઉપર હજારો શ્લોક પ્રમાણ વૃત્તિ રચી, વર્તમાનકાળમાં વિદ્વાન પૂજ્ય ગુરુભગવંતોએ, પ્રાજ્ઞ વિદ્વાનોએ પણ પોતાની કલમ ચલાવી છે.

જૈન દર્શનાનુરાગી, સુશ્રાવક ચંદ્રકાંતભાઈ અમારા પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી (પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટશ્રીના સમુદાયના પ.પૂ.આ. શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.ના ગુરુબંધુ સૂરિમંત્ર સિદ્ધસમારાધક પ.પૂ. આ. શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. (દાદા) ને વિ.સં. ૨૦૬૨ ના

બેસતા વર્ષે વાલકેશ્વરમાં દર વર્ષે દિવાળીમાં આવતા ન્યૂજર્સી (USA) વાસી ડૉ. અરવિંદભાઈ સાથે પહેલી વાર મળ્યા. તે વખતે ખ્યાલ આવ્યો, ચંદ્રકાંતભાઈ વિદેશમાં રહ્યા રહ્યા નિઃસ્વાર્થ રીતે જૈનધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર કરી રહ્યા છે. પૂ. ગુરુજીએ તેમને ખૂબ આશીર્વાદ આપ્યા. છેલ્લે વિ.સં. ૨૦૬૩ માં ખંભાતમાં મળ્યા. પછી તો તેમનું ધર્મપ્રસારનું કાર્ય ખૂબ વધ્યું. અમેરિકાના વિવિધ પ્રાન્તોમાં તેમજ બીજા અનેક દેશોમાં પર્યુષણાદિક માટે જવા લાગ્યા. અમેરિકામાં “તત્ત્વાર્થસૂત્ર” ના પાઠ શરૂ કર્યા તે દ્વારા ત્યાં રહેતા જિજ્ઞાસુ જીવોની જિજ્ઞાસા વધવા લાગી, તે કારણે તેમનો ક્ષયોપશમ વધતો ગયો. તેમના તત્ત્વાર્થસૂત્રના પ્રવચનની યુ-ટ્યુબમાં પ્રસારીત વીડીયો દ્વારા વિશ્વમાં રહેતા ધાર્મિક જીવોને પણ જૈનદર્શનના પદાર્થો જાણવા મળી રહ્યા છે.

અમેરિકામાં ન્યૂજર્સીમાં ચાર વર્ષ સુધી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર ચાલેલા ક્લાસમાં આવનાર વિદ્યાર્થીઓની એક ઉત્કટ ઈચ્છા હતી કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર આપ વિવેચન લખી પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત કરો તો પ્રચાર સર્વત્ર થાય અને સર્વજનગ્રાહ્ય બને, અન્ય જીવો પણ પદાર્થોનું જ્ઞાન સરળતાથી લઈ શકે.

અમે સંપૂર્ણ પુસ્તક જોયું નથી, માત્ર ૧, ૩, ૫ અધ્યાયનું લખાણ જ સામાન્યથી નિરીક્ષણ કર્યું છે. તેથી વિશેષ વિચારણા કરી નથી. વધારે વિશ્લેષણ કર્યું નથી. તેમણે સૂત્રોના પદાર્થોનો બોધ અલ્પબુદ્ધિવંતને પણ સારો, સ્પષ્ટ અને સહજ રીતે થાય તે વાત સતત ધ્યાનમાં રાખી છે. દરેક અધ્યાયને અંતે અધ્યાયના વિષયની ટૂંકમાં સમજ, વાચકને કેટલો ખ્યાલ આવ્યો છે, તે માટે આધુનિક પદ્ધતિ મુજબ અધ્યાયને અંતે પ્રશ્નપત્રો-કસોટીપત્રો મૂક્યા છે. વાસ્તવમાં પરિશ્રમ ઘણો સારો કર્યો છે.

અમારી તો એવી ભાવના છે કે ભવિષ્યમાં આ પુસ્તકનો અંગ્રેજી, હિન્દી અનુવાદ થાય તો વધારે જીવોને જાણકારી મળશે. તત્ત્વાર્થસૂત્રના અનુવાદ કરવા માટે સુશ્રાવક ચંદ્રકાંતભાઈને તો ધન્યવાદ ઘટે જ છે. વાચકવર્ગ પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રના રહસ્યાર્થોને જાણી પોતાના લક્ષ્યાર્થ (મોક્ષસુખ) ને શીઘ્ર પામે તેવી મંગલ કામના.

વિ.સં. ૨૦૭૩, પોષ સુદ-૬, તા. ૪-૧-૨૦૧૭
શત્રુંજયાભિષેક દિન પૂ. વ. પુજી મ.
(મુનિ શ્રી સંવેગચંદ્રવિ. ૧૪મો જન્મદિન
નારલાઈ પ્રાચીન તીર્થ)

આ. શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરિ (દાદા)ના
ચરણકિંકર સોમચંદ્રવિ.

રક્ષ રક્ષ શંખેશ્વર

હ્રીં

રક્ષ મામ્ દેવિ પદ્મે

પ.પૂ.આ.ભ. શ્રી રાજયશસૂરીશ્વરજી મ.સા.

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૬
અમદાવાદ

આજે ચંદ્રપ્રભસ્વામી ભગવાનના જન્મકલ્યાણકના દિવસે પંડિતવર્ય શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ તેમણે પોતે તૈયાર કરેલું તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું ભાષાંતર સહ વિવરણ મારા હાથમાં મૂક્યું. મને ખૂબ જ આનંદ થયો.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર એક એવું સૂત્ર છે કે જેને હું ગૃહસ્થપણમાં પણ ભણતો હતો અને આજે પણ ભણી રહ્યો છું. પૂર્વાચાર્ય શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજે કરેલી આ રચનાનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે.

મારા પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી વિક્રમસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે મને આશીર્વાદ આપતા કહ્યું હતું કે આ એક જ તત્ત્વાર્થ સૂત્રનું એવી રીતે મનન-ચિંતન અને નિદિધ્યાસન કરજે કે જગતના તમામ પ્રશ્નોના જવાબ આ એક જ સૂત્રમાંથી મળી જાય.

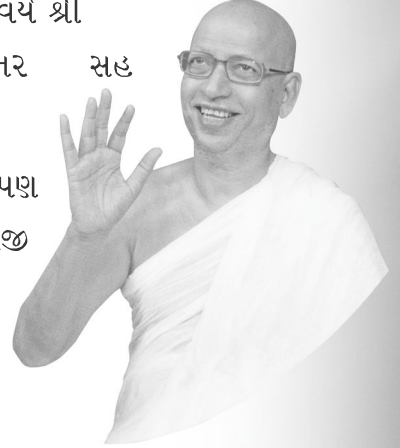
કોઈ પણ સાધક જો પોતાનો આત્મવિકાસ કરવા માંગે તો આ સૂત્ર જરૂર તેમને શૂન્યમાંથી પૂર્ણ... જીવમાંથી શિવ... અને આત્માથી પરમાત્મા બનાવવા સમર્થ છે.

શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ સ્વયં આ સૂત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે અને અત્યારે અનેક મુમુક્ષુઓને પણ આ સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવી રહ્યા છે. અમેરિકા જેવી અનાર્યભૂમિને તેઓ જાણે ધર્મભૂમિ બનાવવામાં પોતાનો સુંદર ફાળો આપી રહ્યા છે.

હું આખું પુસ્તક વાંચી શક્યો નથી પણ સરળ રજૂઆતની સાથે તેમણે શંકા-સમાધાન રૂપે પ્રશ્નોત્તરી શૈલી અપનાવી છે તે ખૂબ જ સુંદર પ્રયાસ છે. આવી શૈલી જોતા શ્રી ભગવતીજી સૂત્રના ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નો અને ઉત્તરની યાદ આવી જાય છે.

શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ આ ગ્રંથ સરળ શૈલીમાં લખ્યો છે તો પણ નવા વિદ્યાર્થીઓએ આવા ગ્રંથનો સહારો લઈને પણ ગુરુગમથી જ્ઞાન મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો.

શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ હવે પોતાના જીવનને “સ્વાધ્યાય જીવન” બનાવી શીઘ્ર મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરે એ જ...

પૂ. શ્રી ધીરજમુનિ મ.સા.ની શ્રુત અનુમોદના

શ્રુતાનુરાગી શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ મહેતા

આપશ્રીએ દસ પૂર્વધર પૂ. ઉમાસ્વાતિજી લિખિત ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ નું સરલીકરણ કરીને જ્ઞાનપ્રેમીઓ માટે જે કાર્ય કરેલ છે તે સ્તુત્ય છે.

મોક્ષમાર્ગનો સાર અને તત્ત્વની જાણકારી મેળવવા સંગ્રહનયની દૃષ્ટિએ નાના નાના સૂત્રોમાં જડીબુટ્ટીઓ છે.

આપશ્રીએ દરિયાપાર વિદેશની ધરતી પર જૈન સેન્ટરોમાં પ્રશ્નોત્તરના માધ્યમે સહુને તત્ત્વજિજ્ઞાસુ બનાવવામાં અતિ અનુમોદનીય કાર્ય કરેલ છે.

સુશ્રી તરલાબેન દોશી અને શ્રી જયંતભાઈ કામદાર મારફત આપના જ્ઞાનયજ્ઞના સમાચાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રમોદભાવ જાગ્યા વિના રહેતો નથી. સહુ વધુ ને વધુ આપના દ્વારા સંકલિત પુસ્તકનો ઉપયોગ કરી આગળ વધે તેવી મંગલ મનોભાવના.

વાપી

તા. ૧-૧-૨૦૧૭

- પૂ. ધીરજમુનિ મ.સા.
(ગોંડલ સંપ્રદાય)

પ.પૂ.સા. શ્રી વાયંચમાશ્રીજી મહારાજ (બેન મ.સા.)

શ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈ

ધર્મલાભ !

તમને સહજ ભાવે જ્ઞાન પ્રત્યે રૂચિ છે, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન છે. સાથે જ્ઞાનપિપાસુ મુમુક્ષુને જ્ઞાનનું પ્રદાન કરી રહ્યા છે.

જિનશાસનમાં જ્ઞાનદાનનું ખૂબ મહત્ત્વ છે. જ્ઞાન પ્રદાન સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ થાય તે માટે તમે પરદેશમાં પણ જ્ઞાનદાનના વર્ગ ચલાવો છો.

તમારી ૪ વર્ષની મહેનતથી સરળ ભાષામાં વર્તમાનકાલીન જીવો સમજી શકે તે સારગ્રાહી દૃષ્ટિ છે. તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના અર્થ સંક્ષિપ્ત વિવેચન તથા પ્રશ્નોત્તરી તૈયાર કરવાનો એક વિનમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે તે સ્તુત્ય છે-અનુમોદનીય છે.

આ યુગમાં ભૌતિક સાહિત્ય અગણિત બહાર પડી રહ્યું છે ત્યારે પરદેશમાં રહીને આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધવાની તમારી ભાવના અને પ્રયત્ન સદા વિકસિત બનો.

સમ્યગ્જ્ઞાનનું આદાન પ્રદાન કરતાં આપણે સહુ શીઘ્ર કેવલજ્ઞાની બનીએ એ જ પ્રભુને પ્રાર્થના.

પ્રેરણાતીર્થ,

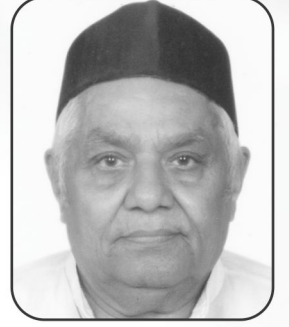
તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૬, મા.વદ-૧૨, રવિવાર

— સાધ્વી વાયંચમાશ્રી (બેન મ.)ના

ધર્મલાભ

અંતરના આશીર્વાદ

ચૈતન્ય ગુણમય આત્માનું શુદ્ધ સમજાવવામાં જૈનદર્શન એ સર્વોત્તમ દર્શન છે. ક્યાંય કોઈપણ જાતનો વિરોધ ન આવે તેવું પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ અને સર્વથા નિર્દોષ વર્ણન જૈનદર્શનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તેને સમજાવનારા સર્વજ્ઞ તીર્થંકર કેવલજ્ઞાની ભગવંતો હતા. જુદું બોલવાનો અને કહેવાનો કોઈ અવસર જ નથી.

આ કારણથી જ જૈનદર્શનમાં કહેલાં તત્ત્વોને અનેક મહાન શ્રુતધર પૂર્વધર અને વિશિષ્ટ બુદ્ધિશાળી સંતપુરુષોએ તે જૈનદર્શનને પોતે સમજ્યા પછી સંસારી જીવોને સાચું તત્ત્વ સમજાવવા નાના-મોટા અનેક શાસ્ત્રોની રચના કરી છે. ભગવાને શ્રુતજ્ઞાન રૂપી દિપક પ્રગટાવ્યો અને પાછળ થયેલા આચાર્યોએ તેમાં ચમચી બે ચમચી ઘી પુરવા દ્વારા આ દીવો પાંચમા આરાના છેડા સુધીની જવલ્લમાન રાખ્યો.

તે આચાર્યોમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિભાવાળા એક ઉમાસ્વાતિજી નામના મહાન આચાર્યશ્રી થયા. જેઓની સર્વતોમુખી પ્રતિભા હતી. તેઓએ સર્વ વિષયોને સંક્ષેપમાં સંકલિત કરતો “તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર” આ નામનો અર્થથી મહાન અને શબ્દથી નાનો એવો ગ્રંથ બનાવ્યો જે આજે જૈનોના ચારે સંપ્રદાયોમાં અભ્યાસનો વિષય બન્યો છે અને અનેક ગ્રંથોમાં પ્રધાનપદે આ ગ્રંથ છે.

તે તત્ત્વાર્થસૂત્રને યથાર્થ સમજાવવા માટે તેઓશ્રીએ પોતે જ (એટલે કે ગ્રંથકર્તાએ જ) તેના ઉપર એક ભાષ્ય બનાવીને અભ્યાસી જીવોની તૃષ્ણાને શમાવી છે. ત્યાર બાદ થયેલા અનેક આચાર્યોએ પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેના ઉપર ટીકાઓ-વિવેચનો અને અનેક ભાષાન્તરો કર્યા છે.

હાલ વર્તમાનકાળે પંડિતજી શ્રી પ્રભુદાસભાઈએ તથા પૂજ્યશ્રી રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબે ગુજરાતી ભાષામાં કરેલાં વિવેચનો વધારે અભ્યાસનો વિષય બન્યો છે. તેમાં એક વિવેચનનો સહાયક તરીકે ઉમેરો થાય છે કે જે વિવેચન અમેરિકા જેવા ભૌતિક સુખસાધન સંપન્ન દેશમાં રહેલા પંડિત શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ (પારસીપની, ન્યુ જર્સી) તૈયાર કર્યું છે. તેમનાં ધર્મપત્ની પ્રવિણાબેને આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પોતાના અભ્યાસ પ્રમાણે સુધારો-વધારો કરી આપવા દ્વારા સહાય કરી છે.

શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ કોલેજમાં પ્રોફેસર પદે રહી ચુકેલા છે તેથી બોલવાની-લખવાની અને બીજાને સમજાવવાની કળાથી સારી રીતે વાકેફ રહે છે. તેઓશ્રીએ આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં ઘણી ઘણી કાળજી રાખી છે. ન્યુ જર્સીમાં છેલ્લા વીસ વર્ષથી કાલ્ડવેલ અને ક્યારેક એડિશન નજીક તત્ત્વાર્થના ધાર્મિક ક્લાસો ચલાવ્યા છે. અમેરિકાનાં જૈન સેન્ટરોમાં લોસ એન્જલસ, હ્યુસ્ટન, ન્યુ જર્સી,

પીટ્સબર્ગ, વોશીંગ્ટન વગેરે સ્થળે પજુસણ કરાવ્યાં છે. પજુસણનાં સારાં વ્યાખ્યાનો આપે છે. ધાર્મિક પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા પણ કરાવે છે. વિદેશોમાં પણ સિંગાપુર, હોંગકોંગ, બેંગકોકમાં, જાપાન, દુબઈ, એન્ટવર્પ (બેલ્જિયમ) પણ વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે.

તેઓએ તૈયાર કરેલું આ તત્ત્વાર્થનું પુસ્તક મને જોવા તથા તપાસવા માટે તેઓએ આપ્યું હતું. મેં આદિથી અંત સુધી જોઈ આપેલ છે. જ્યાં જ્યાં જે જે સુધારા-વધારા કરવા જેવા લાગ્યા તે સુધારા-વધારા કરેલ છે. જ્યારે જ્યારે તેઓને કોઈ કોઈ વિષય ન સમજાય તો મને પૂછે પણ છે અને હું મારા ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તેમને યથાર્થ તત્ત્વ સમજાવવા પ્રયત્ન પણ કરું છું. તેઓ મારી વાત જલ્દીથી સમજીને સ્વીકારી પણ લે છે. તેઓએ તત્ત્વાર્થમાં જણાવેલા વિષયો ખોલવામાં પોતાની શક્તિનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો છે. સાવધાની રાખીને લખાણ કર્યું છે. પરદેશમાં વસતા જીવો માટે આ પુસ્તક ઘણું જ ઉપકારક થાય તેમ છે.

દર મહિને એક વખત ન્યુ-જર્સીમાં સામાયિકનો પ્રોગ્રામ રાખે છે. તેમાં સર્વ સાથે મળીને ભક્તામર ગાય છે. ચંદ્રકાન્તભાઈ જુદા જુદા વિષયો ઉપર સ્વાધ્યાય કરાવે છે. ભણાવવામાં વિષયનો સારો એવો રસ છે. સાથે સાથે જીવન પણ સાદું અને કંટ્રોલવાળું છે. અસભ્ય વર્તન કે અનુચિત આચરણનું નામનિશાન ન મળે. સમાજના સંઘના તમામ ભાઈ-બહેનો સાથે પ્રેમ અને અહોભાવ પૂર્વકનું બોલવા-ચાલવાનું વર્તન ઘણું ઘણું બીજા જીવોને શિક્ષણ સ્વરૂપ બને છે. આશા રાખીએ કે તેઓ આવાં બીજાં પણ જૈન ધર્મના વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે અને તેમનો આત્મા આવા પ્રકારની જ્ઞાનગંગામાં ડુબકી માર્યા જ કરે.

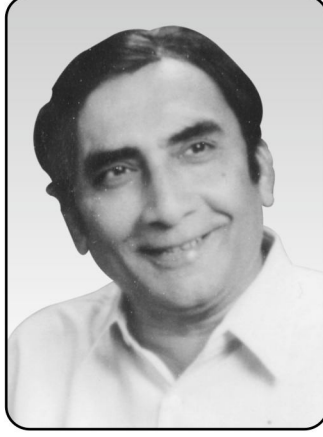
સાંસારિક બોજાંઓથી સદા માટે દૂર જ રહે કે જેથી સ્વાધ્યાયના કામકાજની કાર્યવાહી વધારે વધારે સારી થાય. પોતાને મળેલી આ શક્તિને શાસનની સેવામાં અને પોતાના આત્માનો ઉપકાર કરવામાં જ વાપરે. વૈરાગી, સાધક અને અભ્યાસી છે અને તે તે ગુણોમાં વધારો કરતા જ રહે છે.

આવા સદ્ગુણો હોવાથી શાસનદેવને ફરી એકવાર વિનંતિ કરીએ કે તેઓ જૈનશાસનમાં આવાં કામો કરતા જ રહે અને તેના દ્વારા કર્મક્ષય કરીને જલ્દી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરે એ જ મંગલ મનોકામના.

ફોન : (ઘર) ૦૨૬૧-૨૭૬૩૦૭૦
મો : ૯૮૯૮૩૩૦૮૩૫

લી. ધીરજલાલ ડાહ્યાલાલ મહેતા
એ-૬૦૨, પાર્શ્વદર્શન કોમ્પ્લેક્સ, નવયુગ કોલેજ સામે,
રાંદેર રોડ, સુરત. પીનકોડ-૩૯૫૦૦૯.

‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની જીવંત પાઠશાળા

પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

કોઈ વિશાળ વટવૃક્ષની જેમ અનેક વડવાઈઓ હોય, તેમ ચંદ્રકાન્તભાઈ મહેતાની ઉત્કટ ધર્મભાવના અનેક પ્રકારે પ્રગટ થઈ છે. ગ્રંથરચના, પ્રવચન, સ્વાધ્યાય વર્ગો, દેશ-વિદેશમાં વ્યાખ્યાનો, સામાયિકના આયોજનો અને ધાર્મિક શિબિરો દ્વારા એમની આ ભાવનાની મહેંક અનુભવાય છે. એમના જિનશાસન પાખ્યાનો આનંદ છે, તો એ બીજાને આખ્યાની પ્રસન્નતા પણ છે. પોતાની સમગ્ર કાર્યશક્તિ શાસનની સેવામાં રેડી દઈને એમણે નવા નવા આયામો સિદ્ધ કર્યા છે.

પહેલી વાત તો એ છે કે ભારતમાં ફિઝિક્સમાં માસ્ટર્સ ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ અમેરિકામાં ન્યૂકલીયર એન્જિનિયરિંગમાં પણ એમણે માસ્ટર્સની ડિગ્રી મેળવી. એમના અભ્યાસને પરિણામે એમના જીવનમાં આવેલી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો લાભ આજે એમની પાસેથી જ્યારે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોની છણાવટ સાંભળીએ છીએ, ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વર્ષો સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યું હોવાથી એમની પાસે જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓને શીખવવાની આગવી ટેકનિક પણ છે અને ચાર્ટ તેમજ જુદાં જુદાં સાધનો-માધ્યમો દ્વારા એક શિક્ષકની માફક પોતાની વાત જિજ્ઞાસુઓ સુધી સરળતાથી પહોંચાડી શકે છે. એથી ય વિશેષ એમના ચહેરા પરની પ્રસન્નતા અને ધર્મભાવનાઓ વ્યક્ત કરવાનો ઉમળકો સહુ શ્રોતાજનોના અંતરને સ્પર્શી જાય છે.

છેક ૧૯૮૦ થી એમણે ન્યૂજર્સી વિસ્તારમાં સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કર્યો. આજે એ વાતને ૨૬ વર્ષ વીતી ગયા છે, પરંતુ એમની સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિમાં ધર્મનિષ્ઠા, શ્રુતઉપાસના અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનો ત્રિવેણીસંગમ જોવા મળે છે. આમ તો વીસ વર્ષ પહેલાં એમણે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’નો સ્વાધ્યાય કરાવ્યો હતો. એ પછી હાલમાં છેલ્લા ચાર વર્ષથી નિયમિત રૂપે ન્યૂજર્સીના કોલ્ડવેલ દેરાસરમાં ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’નો સ્વાધ્યાય કરાવે છે. સ્વાધ્યાયની એમની પદ્ધતિ અને આયોજન ઘણાં

દષ્ટિપૂર્ણ હોય છે. એમના પત્ની અને અત્યંત ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ ધરાવતા પ્રવીણાબેન ફિલપ-ચાર્ટ બનાવે, એના પર દરેક સૂત્ર લખ્યું હોય. એ સૂત્રનો ગુજરાતીમાં સૂત્રાર્થ હોય અને પછી ચંદ્રકાન્તભાઈ એનું વિવરણ કરે. જિજ્ઞાસુઓ સાથે મુક્ત ચર્ચા પણ કરે તેમજ અહીં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરનારાની સમયાંતરે પરીક્ષા પણ લેવામાં આવે.

એમના અવિરત સ્વાધ્યાયના પરિપાકરૂપે આજે ‘શ્રી તત્ત્વાર્થાભિગમ સૂત્ર’ ગ્રંથ બે ભાગમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. એની ઊંડીને આંખે વળગે એવી વિશેષતા સિદ્ધાંતોની સરળ અને પ્રાદેશિક ભાષામાં આપેલી સમજૂતી છે. વળી એ સમજૂતિ આપતી વખતે કોઈના મનમાં પ્રશ્ન જાગે, તો એ પ્રશ્ન અને એનો એમણે આપેલો ઉત્તર પણ પુસ્તકમાં સમાવાયા છે. આમ એક અર્થમાં કહીએ તો ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ના દસેય અધ્યાયની આ શબ્દરૂપે જીવંત પાઠશાળા છે.

આ લેક્ચર્સની વિડિયો પણ યુ-ટ્યૂબ ઉપર પણ ઉપલબ્ધ હોવાથી દેશ-વિદેશના ધર્મજિજ્ઞાસુઓને એ ઉપયોગી બની રહે છે. ઊંડી ધર્મશ્રદ્ધા, આગવી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ અને એક શિક્ષકની જેમ પોતાની વાત સમજાવવાની નિપુણતા - આ બધી બાબતોને કારણે આ ગ્રંથ અત્યંત મૂલ્યવાન બની રહ્યો છે. આને માટે શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ મહેતા અભિનંદનના અધિકારી છે.

- પદ્મશ્રી ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

ૐ શ્રી પરમકૃપાળુદેવાય નમઃ

રાકેશભાઈ

આત્માર્થી ભાઈ શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ,

આપની સુદીર્ઘ જ્ઞાન-આરાધનાના ફળસ્વરૂપે આકાર પામેલ ‘શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર’નો અર્થપ્રકાશ કરતા આપના નવીન ગ્રંથના પ્રકાશન અવસરે અભિનંદન.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના સ્વાધ્યાયપ્રેમી, અભ્યાસુ જીવોને અનેક રીતે ઉપયોગી અને પ્રેરક થશે. એમાં પ્રત્યેક સૂત્ર સાથે તેના શબ્દાર્થ, સૂત્રાર્થ અને ભાવાર્થની વિશદ રજૂઆત કરી છે તથા મૂળ સૂત્રને વિભક્ત કરી, તેના ઘટક શબ્દોનું સરળ અને ત્વરિત ગ્રહણ થઈ શકે એવી યોજના છે એ સ્તુત્ય છે. અર્થવિસ્તારને રોચક તથા તત્ત્વચર્ચાને હૃદયંગમ બનાવનાર શંકા-સમાધાનરૂપ સંવાદશૈલીનો સુંદર ઉપયોગ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે. વળી, આ નવીન ગ્રંથમાં સૂત્રના મૂળ સંદેશને વધુ અસરકારક રીતે સ્ફુટિત કરવા આનુષંગિક વિષયોની સરસ છણાવટ થઈ છે, રોજબરોજના જીવનનાં વ્યાવહારિક ઉદાહરણોથી ગ્રંથને અલંકૃત કર્યો છે, જરૂર જણાઈ ત્યાં કોષ્ટકો અને ચિત્રોથી વિષયને સુગ્રાહ્ય બનાવ્યો છે તેમજ દરેક અધ્યાયના અંતે પ્રશ્નોત્તરીરૂપ પરાવર્તના થઈ પાઠકની સમજણને સુદૃઢ કરી છે.

આજના ધર્મસમાજને, સવિશેષ યુવાવર્ગને શ્રુત-આરાધના અને સ્વરૂપસાધનામાં ઉપયોગી અને ઉપકારી નીવડે એવી વધુ ને વધુ કૃતિઓ આપની કલમથી જન્મ પામે અને એ સર્જનશીલતા સ્વરૂપસૃષ્ટિના આવિર્ભાવ પર્યંત વિસ્તરે એ જ પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના યોગબળ આગળ પ્રયાચના.

તા. ૦૧-૦૧-૨૦૧૭

ધર્મસ્નેહ સહિત,

પૂજ્ય સાહેબશ્રી રાકેશભાઈ

નમો નાણસ

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર પૂર્વધર શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ રચેલ છે જે શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી સર્વને માન્ય ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ છે જેમાં જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષતત્ત્વનું વર્ણન છે.

જીવતત્ત્વનું જ્ઞેયત્વ જીવના સ્વરૂપને જાણી જગતના સર્વ જીવો તરફ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થ ભાવનાથી ભાવિત થવું તે છે અને અજીવતત્ત્વનું જ્ઞેયત્વ ખાસ કરીને પુદ્ગલ એ વિશેષ રાગાદિનું કારણ છે, માટે તેને તોડવા માટે અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓથી ભાવિત થવું તે છે.

આશ્રવ અને બંધમાં હેયબુદ્ધિ અને સંવર અને નિર્જરામાં ઉપાદેયબુદ્ધિ અને શક્ય તેટલું આવરણ સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે અને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પછી આત્માનો અમુક કાળે અવશ્ય મોક્ષ થાય છે. આ સાતેય તત્ત્વોનું અધ્યયન અને તેના દ્વારા શ્રદ્ધા દઢ થાય તે અતિશય જરૂરી છે.

વર્તમાનમાં આ સૂત્રનું અધ્યયન કરનાર વર્ગ વિશાળ છે. વિદેશમાં પણ આ અંગે રૂચી અને અધ્યયન ઘણું વધ્યું છે. આ ગ્રંથ ઉપર ઘણા મહાપુરુષોએ તેમજ વિદ્વાનોએ વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય સર્જન કર્યું છે, પરંતુ વર્તમાનકાળના જીવો વિશેષ સારી રીતે સમજી શકે તે માટે અનેક વ્યવહારું દૃષ્ટાંતો આપવા દ્વારા યુ.એસ.એ.ના ન્યુજર્સીમાં રહેતા સિદ્ધયજ્ઞના નિત્ય આરાધક, સ્વાધ્યાય રસિક, અધ્યયન-અધ્યાપનકાર્યમાં કુશળ શ્રી ચન્દ્રકાન્તભાઈ મહેતાએ આ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન કરી ભગીરથ કાર્ય કરેલ છે. તેમનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે.

પં. ધીરજલાલ મહેતા પાસે અધ્યયન કરી પોતે કલાકો સુધી મહેનત કરી ન્યુજર્સીમાં દર ગુરુવારે લગભગ ૬૦ જેટલા પુણ્યાત્માઓને ચીવટપૂર્વક અધ્યયન તો કરાવે જ છે પણ દરેક સારી રીતે મુખપાઠ કરી શકે તે માટે વારંવાર પરીક્ષા લેવાનું તેમજ તેના માટે તેમનાં સુશ્રાવિકા પ્રવિણાબેનનો સહયોગ અત્યંત અનુમોદનીય છે.

વ્યવસાયથી નિવૃત્ત પણ સ્વાધ્યાયમાં અતિશય પ્રવૃત્ત હોવાના કારણે પ્રચંડ કર્મનિર્જરાને સાધી રહ્યા છે. ૨૦૧૩ થી મારે પણ વારંવાર યુ.એસ.એ. જવાનું થાય છે અને ચન્દ્રકાન્તભાઈના અધ્યાપનના અત્યંત પુરુષાર્થના કારણે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વર્ગ તૈયાર થયો છે તેથી ત્યાંના સ્વાધ્યાયમાં અત્યંત આનંદ આવે છે. મારા કલ્યાણમિત્ર પણ છે અને મેં પણ અમુક અધ્યાયો ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન જોયા છે.

ખરેખર તીવ્ર અભિરૂચિ પૂર્વક પ્રકાશન માટે ઉદ્યત થયા છે અને ભવિષ્યની પેઢી માટે અમૂલ્ય નજરાણું બની રહેશે તેમાં કોઈ શંકા નથી. પુસ્તક પ્રકાશનના અપ્રતિમ પ્રયાસને હૃદયથી આવકારું છું.

૩, ન્યુ બિલ્ડીંગ, જોસેફ વાડી, ૨૮૧, એસ.વી. રોડ,
ગોરેગાવ (વે), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૨. મો. ૯૧-૯૮૬૯૯૭૦૩૯૨૦

E-mail : cpmehta1961@gmail.com

લિ. ચંપકલાલ પી. મહેતા

લિ. ચંપકલાલ પી. મહેતા

અભિનંદનપૂર્વક અનુમોદના

આ પ્રસ્તાવના શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર કે જે ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ વડે રચાયેલ છે તેના માટે નહીં પણ આ અદ્ભુત ગ્રંથના અનેક અનુવાદ, સંકલન, ટીકાઓ અને વિવરણ થયા બાદ શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ જે ઉપક્રમ કર્યો છે તેના માટે લખ્યો છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર જે આજે તત્ત્વાર્થસૂત્ર તરીકે ઘણું જ પ્રસિદ્ધ છે તે જૈન ધર્મની બે મુખ્ય પરંપરા શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બન્ને પરંપરાને સ્વીકૃત છે. એટલું જ નહીં દિગંબર-શ્વેતાંબર તમામ પેટા પરંપરામાં પણ માન્ય છે.

તરલાબેન દોશી

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો અભ્યાસ એટલે ભાષામાં જે સ્થાન કક્કા, બારખડી (બારાક્ષરી) એટલે કે આલ્ફાબેટનું ગણાય તે સ્થાન જૈન દર્શનમાં તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું ગણાય છે. આ તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અભ્યાસ જૈન તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ ખૂબ ઊંડાણથી કરે છે અને મૂળ આગમના અર્કની જેમ તેને ઉપયોગમાં લે છે.

અમરિકામાં વસતાં જૈનો જેઓ ઘણાં વર્ષોથી બધો જ વાણીવ્યવહાર મુખ્યત્વે ઈંગ્લીશ ભાષામાં કરે છે અને મોટા ભાગનાનો અભ્યાસ પણ ઈંગ્લીશ ભાષામાં થયો છે. તેવા જિજ્ઞાસુઓ માટે સંસ્કૃત અને અલંકૃત ગુજરાતી અને તે પણ તત્ત્વની પરિભાષા યુક્ત હોય તે સમજવી અતિ કઠિન બની રહે તે સ્વાભાવિક છે. આવા લોકોને આ ગહન વિષય સમજાવવા માટે શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ સ્વયં કઠોર પરિશ્રમ કરી અનેક દિવસોના યોગદાન પૂર્વક જે સ્વાધ્યાયો આપ્યા તેમાં તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો સ્વાધ્યાય કદાચ શિરમોરે છે એમ કહેવું અસ્થાને નથી.

વિવિધ પુસ્તકોનો સતત અભ્યાસ પ્રત્યક્ષ દરેક જ્ઞાનીજનોના સ્વાધ્યાયમાં ઉપસ્થિતિ અને અંદરમાં રહેલા શિક્ષકની કુનેહથી તેમણે તત્ત્વાર્થ સૂત્રનો અભ્યાસ અતિ સરળ, રોચક અને અર્થપૂર્ણ રીતે કરાવ્યો છે તે નિશંક કહી શકાય.

આ અભ્યાસકાળનું બીજા આજ હવે ફુલીફાલી જ્ઞાનવૃક્ષ બની જિજ્ઞાસુ માટે વિશ્રામ અને અનુકૂળ સહારો બનવા પુસ્તક આકારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેમની અનુમોદના અને અભિનંદન આપતા હું ગૌરવ અનુભવું છું.

તેમનો વર્ષોનો પરિચય અને તેમની શૈલીથી પ્રત્યક્ષ અનુભવી હોવાથી માત્ર બે-ચાર પ્રકરણ વાંચતા પણ આખા ગ્રંથનો ચિતાર આવી જાય તેવા આ તેમના ઉપક્રમ માટે હું તેમને હૃદયપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું અને હજુ પણ તેમના હાથે જૈન શાસનની વધુ ને વધુ પ્રભાવના માટે શાસનદેવ તેમને આરોગ્યપૂર્વકનું દીર્ઘ આયુ અને અનુકૂળતા આપે એ પ્રાર્થના સાથે ફરી ફરી અનુમોદના કરું છું. જૈન તત્ત્વના અભ્યાસ માટે લોકભોગ્ય શૈલીમાં પ્રગટ થતો આ ગ્રંથ આશીર્વાદ રૂપ જ ગણાશે. અસ્તુ...

- તરલાબેન દોશી

મંગળ ભાવના

સ્વાધ્યાયકાર અને આરાધક શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતાને મંગળ ભાવના.

સુનંદાબેન વોહોરા

લગભગ પચીસેક વર્ષ પહેલા અમેરિકાની સત્સંગ યાત્રા સમયે ચંદ્રકાન્તભાઈનો પરિચય થયો હતો. પતિ-પત્ની મારા પ્રવચનમાં આવતા. તેમના નિવાસે રહેવા જવાનું થતું ત્યારે બંને જિજ્ઞાસાથી શાસ્ત્રાર્થ અને સૂત્રાર્થને સમજવા બેસતા. આ જિજ્ઞાસાએ તેમને જ સ્વાધ્યાયકાર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેમાં પ્રવિણાબેન પણ કદમ મિલાવી સાથ આપી રહ્યા છે.

અમેરિકા જેવા દેશમાં તેઓએ પૂ. શ્રી ધીરજલાલ પંડિત પાસે સ્વાધ્યાય પ્રદાન સાથે બીજા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ પણ કર્યો છે. શ્રાવકને યોગ્ય આચાર તથા તપ વગેરેની આરાધના પણ બંને કરી રહ્યા છે તે ઉત્તમ સુમેળ છે. મૂળ તો વ્યવસાયથી શિક્ષણ પ્રદાનનો અભ્યાસ હોવાથી તેમના જીવનમાં આ સુમેળ સધાયો છે.

મહર્ષિ શ્રી ઉમાસ્વાતિ રચિત તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર જૈનદર્શનના બધાં જ ફિરકાઓને માન્ય તેવો રહસ્યમય ઉત્તમ ગ્રંથ છે. તેથી આચાર્ય ભગવંતો અને પંડિતજનોએ વિવિધરૂપે તેની ટીકાઓ અને સંપાદન કર્યું છે. જૈન દર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અને આચારોને દર્શાવનારું તથા સંસાર વિસર્જન અને મોક્ષના સર્જનને દર્શાવનારો સાધનાક્રમ આ ગ્રંથમાં સમાઈ જાય છે.

ચંદ્રકાન્તભાઈ તત્ત્વના જિજ્ઞાસુ શ્રાવક-શ્રાવિકાઓને સ્વપર શ્રેયાર્થે પ્રસ્તુત ગ્રંથનો અભ્યાસ કરાવે છે. જેમ જેમ તેમાં ઊંડા ઉતરતા જાય તેમ તેમ આ ગ્રંથની વિશદતા અને મહાત્મ્યથી તેમનું અંતર પ્રભાવિત થયું અને શ્રોતાઓને પણ તેમાં ઘણું શીખવા મળ્યું. આ કારણે સૌને આ ગ્રંથ ચંદ્રકાન્તભાઈ દ્વારા સંપાદન થાય તેવી ભાવના થઈ. ચંદ્રકાન્તભાઈએ ગ્રંથનું સંપાદન ઘણી સરળ અને રસાળ રીતે કર્યું છે. જે જિજ્ઞાસુઓને ખૂબ ઉપયોગી થાય તેવું છે. તેથી ભાવના કરું છું કે સૌ આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરે કરાવે અને ગ્રંથના માહત્મ્ય પ્રમાણે મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી બને તેવી શુભેચ્છા સાથે વિરમું છું.

૨૯-૧૨-૨૦૧૬

૫, મહાવીર સોસાયટી, અમદાવાદ-૭.

- સુનંદાબેન વોહોરા

અનુમોદના

પ્રમોદાબેન

વર્તમાન યુગ એ બૌદ્ધિક વિકાસનો યુગ છે. નવી અને જુની શિક્ષણ શાખાઓ તીવ્ર ગતિથી વિકાસ પામી રહી છે. શિક્ષા જગતમાં નવા નવા પ્રયોગ અને પરીક્ષણ થઈ રહ્યા છે. માનસિક વિકાસની પણ ઘણી સંભાવના સાથે આજનો માનવી ૨૧મી સદીમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો છે. આ બધું હોવા છતાં આધ્યાત્મિક જીવન મૂલ્યોનો નાશ થઈ રહ્યો છે. આવા સમયે જો કોઈ પણ ઉપેક્ષિત હોય તો તે છે ધર્મ અને દર્શન દ્વારા આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન.

અપસંસ્કૃતિઓ અનેક વિકૃતિઓને જન્મ દઈ રહી છે. આનું મૂળ કારણ છે આત્મવિદ્યાની વિસ્મૃતિ, તત્ત્વબોધ અને તત્ત્વચિંતનની ખામી. આજે સંસાર પ્રત્યેનો મોહ વધતો જાય છે અને ધર્મ પ્રત્યેની રૂચી ઘટતી દેખાય છે.

આ પંચમકાળમાં ધર્મ શિક્ષણની આવશ્યકતા વધારે ને વધારે લાગે છે, માટે જ શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ મહેતા જેવા વિદ્વાન અને તત્ત્વના જાણકારની મહત્તા વધતી જાય છે. તેઓએ આ પરિસ્થિતિને કઈ રીતે એક નવી જ દિશા આપી તે પ્રશંસનીય છે. તેમની સહજતા, સરળતા અને સમજાવાની શૈલીએ એક નવો વર્ગ આકર્ષ્યો. આવા સમયે તેમણે તત્ત્વાર્થ સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવાનું નક્કી કર્યું અને આજે તે સ્વાધ્યાય વર્ગના આગ્રહથી એક પુસ્તક રૂપે બહાર પડે છે. આચારંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘જે ઇંદ્રિય જાણઈ સે સર્વ જાણઈ’ – સૂત્ર ૧૧૩૪ જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે. દુનિયામાં જાણવા જેવું કંઈ પણ હોય તો તે છે આત્મદ્રવ્ય. આવો મનુષ્ય પર્યાય પામીને તત્ત્વનિર્ણયની દરકાર ન કરીએ તો હજી આપણને ભવભ્રમણનો ભય નથી લાગ્યો. પંડિત સુખલાલજીને કોઈએ પૂછ્યું, “જૈન દર્શનનો પ્રમાણક અભ્યાસ કરવા ઈચ્છનાર જૈન, જૈનેતર (પછી તે વિદ્યાર્થી હોય કે શિક્ષક) દરેક એમ પૂછે છે કે એવું એક પુસ્તક કયું છે કે જેના અભ્યાસથી જૈન દર્શનમાં સમાસ પામતી મુદ્દાની દરેક બાબતનું જ્ઞાન થાય ?” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પંડિત સુખલાલજીએ કહ્યું ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ સિવાય બીજા કોઈ પુસ્તકનો નિર્દેશ ન જ કરી શકાય. આ બતાવે છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અભ્યાસ કેટલો જરૂરી છે.

આ પુસ્તક શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈએ સરળ ભાષામાં લખી વાંચક વર્ગ ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે. આપ સૌ જો આત્મદર્શનના માર્ગ પર આગળ વધવા માંગતા હોય તો પ્રાથમિક ભૂમિકાનો આ તત્ત્વાર્થસૂત્રનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. આપ સૌ આ પુસ્તક વસાવી, વાંચી તેને વાગોળી આત્મજ્ઞાન મેળવો તેવી અભ્યર્થના છે.

સમસ્ત શાસ્ત્રોનો સાર વીતરાગભાવ છે, ને તે વીતરાગભાવ શુદ્ધ આત્માના જ આશ્રયે થાય છે. આપ સૌ વીતરાગભાવને પામો અને મનુષ્યભવ સફળ કરો. તેવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના.

તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૬

- પ્રમોદાબેન (ચિત્રભાનુ)

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

આધાર ગ્રંથો

ગ્રંથ

વિવેચક

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર પૂ. આચાર્ય શ્રી રાજશેખરસૂરીશ્વરજી

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર. પૂ. શ્રી ધીરજલાલ મહેતા (પંડિતજી)

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા પૂ. દીપરત્નસાગર

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

પદાર્થપ્રકાશ ભાગ-૧૬ પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી

તત્ત્વાર્થસૂત્ર (હિન્દીમાં) સ્વ. પૂ. પંડિત સુખલાલજી સંઘવી

તત્ત્વમીમાંસા પૂ. સુનંદાબેન વોહોરા

શ્રી વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય ભાગ-૧ પૂ. પંન્યાસ શ્રી વજ્રસેનવિજયજી

શ્રી વિનયવિજયજી વિરચિત

લોકપ્રકાશ ભાગ-૧ થી ૩ પૂ. પંન્યાસ શ્રી વજ્રસેનવિજયજી

મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી રચિત

શ્રી શાંતસુધારસ સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

અનુક્રમણિકા (ભાગ-૧)

વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
------	-------	-------

અધ્યાય-૧

મોક્ષમાર્ગના ત્રણ સાધન	૧-૧	૧ - ૫
સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ	૧-૨	૬ - ૭
સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિના પ્રકારો અને		
ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો ક્રમ	૧-૩	૭ - ૧૩
જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું સ્વરૂપ	૧-૪ થી ૧-૫	૧૩ - ૨૦
તત્ત્વોને જાણવાના સાધનો	૧-૬ થી ૧-૮	૨૦ - ૨૭
પાંચ જ્ઞાન-મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો	૧-૯ થી ૧-૧૪	૨૭ - ૩૪
મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ આદિ ભેદો	૧-૧૫ થી ૧-૧૯	૩૫ - ૪૬
શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ અને ભેદો	૧-૨૦	૪૭ - ૪૮
અવધિજ્ઞાનના ભેદો અને સ્વામી	૧-૨૧ થી ૧-૨૩	૫૦ - ૫૪
મનઃપર્યવજ્ઞાનના ભેદો	૧-૨૪ થી ૧-૨૬	૫૫ - ૫૮
પાંચ જ્ઞાનના વિષયો	૧-૨૭ થી ૧-૩૧	૫૯ - ૬૫
મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન કેમ ?	૧-૩૨ થી ૧-૩૩	૬૫ - ૬૮
અનેકાંતવાદ-નયવાદ અને તેનાં ભેદો	૧-૩૪ થી ૧-૩૫	૬૮ - ૭૪
સંક્ષિપ્ત સાર		૭૫ - ૭૬
પ્રશ્નપત્રો		૭૭ - ૮૧

અધ્યાય-૨

જીવના પાંચ ભાવો	૨-૧ થી ૨-૨	૮૨ - ૮૭
ઔપશમિક-ભાવના ભેદો	૨-૩	૮૭ - ૮૮
ક્ષાયિકભાવના ભેદો	૨-૪	૮૦ - ૮૨
ક્ષાયોપશમિક ભાવના ભેદો	૨-૫	૮૨ - ૮૬
ઔદયિક ભાવના ભેદો	૨-૬	૮૬ - ૮૮
પારિજામિક-ભાવના ભેદો	૨-૭	૮૮ - ૮૯
જીવનું લક્ષણ અને તેના બે ભેદ	૨-૮ થી ૨-૯	૮૯ - ૧૦૩
જીવના ભેદ-સંસારીના ભેદ, સ્થિતિશીલ-ગતિશીલ જીવો	૨-૧૦ થી ૨-૧૪	૧૦૩ - ૧૦૭
ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા-ઈન્દ્રિયોના વિષયો		
મનનો વિષય - કયા જીવોને ઈન્દ્રિયો/મન હોય ?	૨-૧૫ થી ૨-૨૫	૧૦૮ - ૧૨૦
વિગ્રહ ગતિ-અવિગ્રહ ગતિ અને તેનો કાળ - એક વક્ર		
આદિ ગતિનું યંત્ર - અંતરાલ ગતિમાં આહાર/અનાહાર	૨-૨૬ થી ૨-૩૧	૧૨૦ - ૧૨૭

વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
------	-------	-------

જન્મના પ્રકારો - યોનિના ભેદો - ગર્ભજ, ઉપપાત,		
અને સંમૂર્ણ જન્મ	૨-૩૨ થી ૨-૩૬	૧૨૮ - ૧૩૪
શરીરના ભેદો-શરીરનું પ્રયોજન, ઔદારિક-વૈક્રિય		
શરીરનાં કારણો, આહારક શરીરના સ્વામી, વેદના ભેદ	૨-૩૭ થી ૨-૫૧	૧૩૪ - ૧૪૮
આયુષ્યના ભેદ અને તેના સ્વામી વિષે વિચારણા	૨-૫૨	૧૪૮ - ૧૫૪
સંક્ષિપ્ત સાર		૧૫૫ - ૧૫૭
પ્રશ્નપત્રો		૧૫૮ - ૧૬૨

અધ્યાય-૩

સાત નરકો	૩-૧	૧૬૩ - ૧૬૬
નરકાવાસોનું વર્ણન-નરકમાં લેશ્યા	૩-૨ થી ૩-૩	૧૬૬ - ૧૭૨
નરકમાં પરસ્પરોદીરિત અને પરધામીકૃત વેદના	૩-૪ થી ૩-૫	૧૭૨ - ૧૭૫
નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય-ગતિ-નરકની સાબિતી	૩-૬	૧૭૫ - ૧૭૮
તિર્થલોકમાં દ્વીપ-સમુદ્રો	૩-૭ થી ૩-૮	૧૭૮ - ૧૮૨
જંબૂદ્વીપ અને મેરુપર્વતનું વર્ણન	૩-૯	૧૮૨ - ૧૮૫
જંબૂદ્વીપમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતો	૩-૧૦ થી ૩-૧૧	૧૮૫ - ૧૮૪
ધાતકીખંડમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતો	૩-૧૨	૧૮૪ - ૧૮૬
પુષ્કરાર્ધમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતો	૩-૧૩	૧૮૬ - ૧૮૭
મનુષ્યોના નિવાસની મર્યાદા/આર્ય-અનાર્યના ભેદો/		
કર્મભૂમિની સંખ્યા	૩-૧૪ થી ૩-૧૬	૧૮૭ - ૨૦૪
મનુષ્ય તિર્યયોનું આયુષ્ય અને કાયસ્થિતિ	૩-૧૭ થી ૩-૧૮	૨૦૪ - ૨૦૮
સંક્ષિપ્ત સાર		૨૧૦ - ૨૧૨
પ્રશ્નપત્રો		૨૧૩ - ૨૧૬

અધ્યાય-૪

દેવોના ચાર ભેદો/જ્યોતિષ્ક દેવોની લેશ્યા	૪-૧ થી ૪-૨	૨૧૭ - ૨૨૦
ચાર નિકાયના દેવોના ભેદો અને પેટાભેદો	૪-૩ થી ૪-૫	૨૨૦ - ૨૨૩
૬૪ ઈન્દ્રોની ગણતરી	૪-૬	૨૨૩ - ૨૨૫
ભવનપતિ-વ્યંતર નિકાયમાં શરીરવર્ણ	૪-૭	૨૨૫ - ૨૨૬
દેવોમાં મૈથુનસુખનું વર્ણન	૪-૮ થી ૪-૧૦	૨૨૬ - ૨૨૮
ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક નિકાયના ભેદો	૪-૧૧ થી ૪-૧૩	૨૨૮ - ૨૩૬
જ્યોતિષ્કનું પરિભ્રમણ ક્ષેત્ર/જ્યોતિષ્કની ગતિથી		
થતો કાળ	૪-૧૪ થી ૪-૧૫	૨૩૭ - ૨૪૧

વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
વૈમાનિક દેવો અને તેમના ભેદો	૪-૧૭ થી ૪-૨૦	૨૪૧ - ૨૪૮
સ્થિતિ/ગતિના ભેદો/આહાર	૪-૨૧ થી ૪-૨૨	૨૪૮ - ૨૫૩
વૈમાનિક દેવોનો શારીરિક વર્ણ	૪-૨૩	૨૫૩ - ૨૫૪
કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત દેવો	૪-૨૪	૨૫૪ - ૨૫૫
લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન/ભેદો	૪-૨૫ થી ૪-૨૬	૨૫૫ - ૨૫૭
અનુત્તર દેવો અને તેમનો સંસાર કાળ	૪-૨૭	૨૫૭ - ૨૫૮
તિર્યચની વ્યાખ્યા	૪-૨૮	૨૫૮ - ૨૫૯
દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય આયુષ્ય	૪-૨૯ થી ૪-૫૩	૨૫૯ - ૨૭૪
સંક્ષિપ્ત સાર		૨૭૫ - ૨૭૭
પ્રશ્નપત્રો		૨૭૮ - ૨૮૫

અધ્યાય-૫

અજીવ તત્ત્વના ભેદો/પ્રદેશ-પરમાણુમાં તફાવત	૫-૧	૨૮૬ - ૨૮૯
ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ દ્રવ્યો/પ્રદેશોનું પરિમાણ	૫-૨ થી ૫-૧૦	૨૮૯ - ૨૯૯
પરમાણુમાં પ્રદેશનો અભાવ/દ્રવ્યોનું આધાર ક્ષેત્ર	૫-૧૧ થી ૫-૧૨	૩૦૦ - ૩૦૨
દ્રવ્યોના સ્થિતિક્ષેત્રની મર્યાદા	૫-૧૩ થી ૫-૧૫	૩૦૨ - ૩૦૫
જીવની વિવિધ અવગાહનાનું કારણ	૫-૧૬	૩૦૫ - ૩૦૭
ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-આકાશનું લક્ષણ	૫-૧૭ થી ૫-૧૮	૩૦૭ - ૩૧૦
પુદ્ગલોનો ઉપકાર/જીવનો-કાળનો ઉપકાર	૫-૧૯ થી ૫-૨૨	૩૧૦ - ૩૧૯
પુદ્ગલનું લક્ષણ/પુદ્ગલોના શબ્દોનું પરિણામ	૫-૨૩ થી ૫-૨૪	૩૧૯ - ૩૨૪
પુદ્ગલના ભેદ/સ્કંધ અને પરમાણુની ઉત્પત્તિના કારણો	૫-૨૫ થી ૫-૨૮	૩૨૫ - ૩૨૮
સત્ત્વનું લક્ષણ/નિત્યનું લક્ષણ	૫-૨૯ થી ૫-૩૦	૩૨૮ - ૩૨૯
એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો	૫-૩૧	૩૩૦ - ૩૩૦
બંધ પ્રકરણ/દ્રવ્યનું લક્ષણ/કાળનું નિરૂપણ	૫-૩૨ થી ૫-૩૯	૩૩૦ - ૩૩૮
ગુણનું લક્ષણ/પરિણામનું લક્ષણ/પરિણામના ભેદ	૫-૪૦ થી ૫-૪૪	૩૩૮ - ૩૪૩
સંક્ષિપ્ત સાર		૩૪૪ - ૩૪૬
પ્રશ્નપત્રો		૩૪૭ - ૩૫૨
શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર મૂળ ગાથા		૩૫૨ - ૩૬૦
પ્રશ્નપત્રોના જવાબો		૩૬૧ - ૩૬૪

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

સૂત્ર (૧-૧) પ્રયોજન : મોક્ષમાર્ગનો નિર્દેશ આ સૂત્રમાં છે.

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:	૧-૧
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:	૧-૧
સમ્યગ્-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:	૧-૧

શબ્દાર્થ : સમ્યગ્ = પ્રશસ્ત, સાચુ, દર્શન = શ્રદ્ધા, જ્ઞાન = બોધ, ચારિત્ર = આચરણ, મોક્ષ = કર્મનો સર્વથા ક્ષય, માર્ગ = સાધન, પથ.

સૂત્રાર્થ : સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણ ગુણોની પ્રાપ્તિ એ મોક્ષમાર્ગ છે.

ભાવાર્થ : ઉપરના ત્રણ ગુણોમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તો મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય. સમ્યગ્દર્શન એટલે સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ એવા તીર્થંકર ભગવન્તોએ બતાવેલા તત્ત્વો ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા કરવી. સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે તીર્થંકરોએ બતાવેલા જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનો બોધ કરવો. સમ્યક્ચારિત્ર એટલે જ્ઞાનપૂર્વક અસતક્રિયાથી નિવૃત્તિ (હેય નો ત્યાગ) અને સત્ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરવી (ઉપાદેયનો સ્વીકાર કરવો).

એક વ્યવહારિક ઉદાહરણથી સમજી લઈએ. બિમારી દૂર કરવા આપણે ડોક્ટર પાસે જઈએ છીએ એટલે કે ડોક્ટર ઉપર શ્રદ્ધા છે. ડોક્ટર જે દવા લખી આપશે તેનાથી બિમારી મટી શકે તે જ્ઞાન પણ છે અને દવા કેવી રીતે અને ક્યારે લેવી અર્થાત્ વિધિપૂર્વક દવા લેવી તેની સમજણ પણ છે. આ ત્રણમાંથી એકના પણ અભાવે બિમારી મટે નહિ. તે જ રીતે આત્મા ઉપર લાગેલા સંપૂર્ણ કર્મો દૂર કરવા માટે એટલે કે મોક્ષ મેળવવા માટે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણે ગુણો જરૂરી છે.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે, સાથે રહે છે અને નાશ પામે તો સાથે જ નાશ પામે છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન હોય ત્યારે સમ્યક્ચારિત્ર હોય જ એવો નિયમ નથી, પરંતુ સમ્યક્ચારિત્ર હોય ત્યારે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન નિયમા હોય જ છે.

સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સાથે ઉત્પન્ન થાય છે આ કથન નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ સમજવું. વ્યવહાર નય સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળો છે. વ્યવહારનય પ્રમાણે પહેલા સમ્યગ્દર્શન થાય પછી જ સમ્યગ્જ્ઞાન થાય.

શંકા : પ્રથમ સૂત્રમાં સમ્યગ્ શબ્દ દર્શન સાથે મૂક્યો છે તો જ્ઞાન અને ચારિત્રને પણ સમ્યક્ કેવી રીતે કહી શકાય ?

સમાધાન : આ વ્યાકરણનો વિષય છે. સાદા ઉદાહરણથી સમજાવે. જેમ રામ લક્ષ્મણ સીતા વનમાં ગયા તેમ કહેવાથી રામ વનમાં ગયા, લક્ષ્મણ વનમાં ગયા અને સીતા પણ વનમાં ગયા એવું નક્કી થઈ જાય છે તેમ અહીં પણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ પ્રમાણે સમ્યક્ શબ્દ ત્રણે પદો સાથે જોડાયેલો સમજવો.

શંકા : સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રમાં ઉત્તર ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં એટલે સમ્યક્ચારિત્ર પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વના ગુણો (સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન) તો હોય જ. તો સમ્યક્ચારિત્ર જ મોક્ષનું શ્રેષ્ઠ સાધન શા માટે નથી ગણતા ?

સમાધાન : પ્રથમ તો આ પ્રશ્નથી જ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર થઈ જાય છે. બીજી વાત એ છે કે તત્ત્વની શ્રદ્ધા હશે તો જ્ઞાન પણ સંગત બનશે અને દર્શન-જ્ઞાન બંને સાધન શુદ્ધ હશે તો ચારિત્ર પણ સમ્યક્ બને. તેથી ચારિત્ર હોય ત્યાં દર્શન અને જ્ઞાન હોય તે વાત જેટલી સત્ય છે, તેટલું જ એ સત્ય છે કે દર્શન અને જ્ઞાન પછી જ ચારિત્ર પણ સમ્યક્ બનવાનું.

બીજી રીતે વિચારીએ તો તેરમા ગુણસ્થાનકે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે એટલે કે તેરમા ગુણસ્થાને કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન થયેલા જ છે. વીતરાગભાવરૂપ ચારિત્ર પણ છે. છતાં પણ મનોયોગ - વચનયોગ - કાયયોગ ચાલુ હોવાથી એટલે કે અયોગીપણું ન હોવાથી તેટલે અંશે ચારિત્રની અપૂર્ણતા રહેવાની, એટલે મોક્ષ કહેવાય નહિ. ત્રણેય સાધનોની પરિપૂર્ણતાથી જ મોક્ષ થઈ શકે. એટલા માટે જ પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ ત્રણેય સાધનોની સમન્વયતા દર્શાવવા માટે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ એ પદ બહુવચનમાં અને મોક્ષમાર્ગઃ એ પદ એક વચનમાં દર્શાવેલ છે.

શંકા : આત્મિક ગુણોનો વિકાસ એ જ મોક્ષ કહ્યો છે. સમ્યગ્દર્શન - સમ્યગ્જ્ઞાન - સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ સાધન પણ આત્માના મુખ્ય ગુણોનો વિકાસ છે. તો પછી મોક્ષ અને તેના સાધનમાં તફાવત શું ? સાધ્ય અને સાધન જુદા કેવી રીતે ?

સમાધાન : પ્રશ્ન સારો છે. સમ્યગ્દર્શન - જ્ઞાન - ચારિત્ર એ ત્રણે સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ છે. પરંતુ વિસ્તારથી વિચારીએ તો બંને જુદા પણ છે.

જો સિદ્ધ પરમાત્માની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો મોક્ષ અને રત્નત્રયી વચ્ચે સાધ્ય-સાધન ભાવ રહેશે નહિ. કારણકે તેઓએ સાધ્યને સિદ્ધ કરી લીધું છે. પરંતુ સાધક અવસ્થામાં આ ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકશે.

સાધક આત્મા માટે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ છે. જ્યાં સુધી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની આરાધના દ્વારા આત્માના ગુણોનો ક્રમિક વિકાસ કરવાનો છે ત્યાં સુધી તે ત્રણે સાધન બને છે. જ્યારે પૂર્ણ વિકાસ થઈ જાય છે. ત્યારે તે જ ગુણો સાધ્ય સ્વરૂપ પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે.

જેમ એક મીણબત્તી છે. તે સળગતી હોય અને તેની મદદથી આપણી મીણબત્તી સળગાવીએ ત્યારે પહેલી મીણબત્તી સાધન બને છે અને આપણી મીણબત્તી સાધ્ય બને છે. તે જ રીતે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયી સાધન છે અને એ જ સાધનો વડે સાધ્ય (આત્મસ્વરૂપ) પ્રગટાવવાનું છે.

શંકા : દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં જોવું, જાણવું, અને આચરવું એમ ત્રણ ક્રિયાઓ અલગ અલગ છે. ત્રણે મળીને માર્ગ પણ અલગ જ હોય ને ? એક માર્ગ કેમ કહ્યો ?

સમાધાન : એક વ્યવહારિક ઉદાહરણથી સમજાવું. કોડિયું, દીવેટ અને તેલ એ પદાર્થો ત્રણ છે, પણ એ ત્રણે મળીને એક દીવો બને કે નહીં ? એ જ રીતે અહીં ત્રણે સાધન અલગ હોવા છતાં એક એવો આત્મદીપક પ્રગટે છે જે એક માર્ગ બની જાય છે. તે જ રીતે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રણ સાધનોથી મોક્ષમાર્ગ એ એક માર્ગ બને છે.

શંકા : સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન બંને સાથે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અવસ્થામાં મિથ્યાજ્ઞાન હતું તે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં સમ્યગ્જ્ઞાન કેવી રીતે બને?

સમાધાન : શૂન્ય (ઝીરો) નું કંઈ જ મૂલ્ય નથી. એક સાથે બે, ત્રણ, કે ચાર અથવા વધારે શૂન્ય મૂકો તો પણ તે શૂન્ય જ રહે છે. પરંતુ તે શૂન્યોની આગળ જો એકડો મૂકવામાં આવે તો શૂન્યનું મૂલ્ય ૧૦૦, ૧૦૦૦, ૧૦૦૦૦ જેટલું થઈ જાય છે.

તે જ રીતે જીવમાં રહેલું મિથ્યાજ્ઞાન, એકડા રૂપી પરમાત્માની વાણીના માધ્યમથી અથવા ગુરુજી પાસેથી યોગ્ય સમજણ મેળવ્યા પછી, પરિવર્તન પામીને સમ્યગ્જ્ઞાન બની જાય છે.

શંકા : મોક્ષ શું છે તે જણાવ્યા વિના, ગ્રંથકર્તા પૂ. ઉમાસ્વાતિજી સીધો મોક્ષ માર્ગનો ઉપદેશ કેમ આપે છે ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન યોગ્ય છે પણ જરા સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. ધારો કે તમને નાયત્રા ફોલ્સ જોવાની ઈચ્છા છે. નાયત્રા ફોલ્સ વિષે થોડું જ્ઞાન પણ છે પણ ત્યાં જવા માટેના માર્ગનું જ્ઞાન ન હોય તો ત્યાં જઈ શકાય નહિ. એટલે કે મોક્ષનું યથાર્થ જ્ઞાન જરૂરી છે. બીજું કારણ એ છે કે મોક્ષમાં અનંત સુખ છે તે વાત બધા દર્શનકારો માને છે પણ મોક્ષ માર્ગ અંગે માન્યતા જુદી જુદી છે. આથી ભવ્ય જીવો વિપરીત માર્ગે ન ચઢી જાય તે માટે પૂર્વધર પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજી સર્વ પ્રથમ મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપે છે. માર્ગ જો સાચો હાથ લાગે તો સાધ્ય અવશ્ય સિદ્ધ થાય જ.

શંકા : સંસારમાં મળતું સુખ અને મોક્ષમાં મળતા સુખમાં શું ફરક છે ?

સમાધાન : સંસારમાં મળતું સુખ એ સાચુ સુખ નથી પણ સુખનો આભાસ છે. દુઃખના પ્રતિકાર રૂપ સુખ છે. દાખલા તરીકે ઘણા સમય સુધી પીવા માટે પાણી ન મળવાથી તરસ વધી ગઈ. છેવટે એક ગ્લાસ ઠંડુ પાણી મળ્યું અને આનંદ થયો. તે જ પ્રમાણે યોગ્ય ભોજન ન મળવાથી ભૂખ વધી ગઈ. છેવટે યોગ્ય ભોજન પ્રાપ્ત થયું અને આનંદ થયો.

ટૂંકમાં ભૂખ અને તરસનું જે દુઃખ હતું તે આહાર-પાણી મળવાથી દૂર થયું. મોક્ષમાં શરીર જ નથી. એટલે ભૂખ-તરસનો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. આત્મા અનંતકાળ સુધી સુખ અનુભવે છે. સંસારનું સુખ આંતરાવાળું છે. કહેવાતા સુખોની વચ્ચે પણ સમયનો ગાળો રાખવો જ પડે. જેમ કે સતત ભોજન લઈ શકાય નહિ, સતત ટી.વી. જોઈ શકાય નહિ વચ્ચે આંતરું રાખવું જ પડે. સંસારનું સુખ પરાધીન છે. ઈંદ્રિયોના માધ્યમથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ખાવા માટે રસનેન્દ્રિય જોઈએ, સીનેમા જોવા માટે ચક્ષુન્દ્રિય જોઈએ, મધુર સંગીત સાંભળવા માટે શ્રવણેન્દ્રિયનો સહારો લેવો જ પડે. ટૂંકમાં આ પ્રકારનું સુખ ભૌતિક સાધનના માધ્યમથી મળે છે. મોક્ષનું સુખ પર સાધનો ઉપર આધારિત નથી. સ્વાધીન છે. સંસારનું સુખ અનિત્ય અને અપૂર્ણ છે. અનિત્ય એટલા માટે કે આપણને જેનાથી સુખ મળતું લાગે તે આપણને છોડીને ચાલી જાય. અપૂર્ણ એટલા માટે છે કે ભૌતિક સુખ ગમે તેટલું ભોગવવા છતાં ઓછું જ લાગે છે, સંતોષ થતો નથી. એક ઈચ્છા મટે અને દશ નવી ઈચ્છાઓ ઊભી થાય છે. જ્યારે મોક્ષનું સુખ પૂર્ણ છે. સંસારનું સુખ

દુઃખ ફલક છે. ભૌતિક સુખ ભોગવવામાં હિંસા વગેરે અનેક પાપો કરવાં જ પડે છે. એ પાપોથી પાપ કર્મ બંધાય છે. ભવિષ્યમાં આ પાપકર્મનો ઉદય થતાં દુઃખ ભોગવવું પડે છે. વળી સંસારનું સુખ દુઃખાનુબંધી છે. એટલે ભૌતિક સુખથી પ્રાપ્ત થતું દુઃખ એક બે ભવોમાં ભોગવવાથી ચાલ્યું જતું નથી. પરંતુ તેની પરંપરા ચાલે છે. આ પરંપરાને જ અનુબંધ કહેવાય માટે દુઃખાનુબંધી છે. મોક્ષમાં કર્મ જ નથી. એટલે દુઃખફલક કે દુઃખાનુબંધીનો પ્રશ્ન જ નથી. સુખ એ તો આત્માનો ગુણ છે.

ટૂંકમાં સંસારનું સુખ અને મોક્ષનું સુખ નીચેના ચાર્ટથી સમજાશે.

સંસારનું સુખ	મોક્ષનું સુખ
સુખ નથી, સુખાભાસ છે.	સાચું સુખ છે.
દુઃખ મિશ્રિત છે.	વિશુદ્ધ છે. દુઃખોથી રહિત છે.
આંતરાવાળું છે.	કોઈ આંતરુ નથી.
અનિત્ય છે.	નિત્ય છે.
અપૂર્ણ છે.	સંપૂર્ણ છે.
પરાધીન છે.	સ્વાધીન છે.
દુઃખફલક છે અને દુઃખાનુબંધી છે.	કર્મના અભાવે દુઃખફલક કે દુઃખાનુબંધીનો પ્રશ્ન જ નથી.

સૂત્ર (૧-૨) પ્રયોજન : સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ બતાવે છે.

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ૧-૨

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ૧-૨

તત્ત્વ-અર્થ-શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ૧-૨

શબ્દાર્થ : તત્ત્વ = જીવ, અજીવ, આશ્રવ વગેરે સાત તત્ત્વો, અર્થ = અર્થ (ગ્રહણ

કરવું), શ્રદ્ધાન્ = જેની શ્રદ્ધા કરાય તે.

સૂત્રાર્થ : તત્ત્વરૂપ (જીવ-અજીવ વગેરે) પદાર્થોની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન

ભાવાર્થ : તત્ત્વો કયા કયા છે તે યોથા સૂત્રમાં આચાર્યશ્રી જણાવશે. કુલ સાત તત્ત્વો છે. જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષ.

તત્ત્વની બીજી વ્યાખ્યા મુજબ જિણ પત્રત્તં તત્તં અર્થાત્ જિનેશ્વર ભગવંતે જે કહ્યું તે તત્ત્વ. તત્ત્વ સાથે જોડાયેલો બીજો શબ્દ “અર્થ” છે. અર્થ એટલે ગ્રહણ કરવું. તત્ત્વાર્થ એટલે જે પદાર્થ જે રૂપે છે તે પદાર્થને તે રૂપે જ ગ્રહણ કરવો. આવા પ્રકારના તત્ત્વભૂત એવા જીવ-અજીવ વગેરે જે જે પદાર્થો છે તે પદાર્થોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણીને તેના ઉપર રૂચિ કરવી - પ્રીતિ કરવી તે શ્રદ્ધા કહેવાય છે. જાણકારી ન હોય તો પણ ગુરુની નિશ્રાએ રૂચિ - પ્રીતિ - શ્રદ્ધા થવી તે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. સામાન્ય અર્થમાં તો તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે જ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું. વિશેષથી કહી શકાય કે દર્શન મોહનીયના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ વડે ઉત્પન્ન થયેલી તત્ત્વની રૂચિ કે સત્યની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન.

શંકા : તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા રૂપ સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે. જેને કેવળી ભગવંત સિવાય કોઈ જોઈ શકતા નથી. કોઈક જીવમાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટ થયો છે કે નહિ તે શી રીતે જાણી શકાય ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. સમ્યગ્દર્શનના અનુમાન માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પાંચ લક્ષણો જણાવે છે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય. આ પાંચ લક્ષણો-ચિહ્નો જોઈને સમ્યગ્દર્શન હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

- (૧) **શમ :** ક્રોધ-માન-માયા-લોભરૂપ કષાયો મંદ થવા. બીજા અર્થમાં કષાયવાળી વૃત્તિ અને વિષયો પ્રત્યેની તૃષ્ણાનું શમી જવું.
- (૨) **સંવેગ :** મોક્ષની તીવ્ર અભિલાષા.
- (૩) **નિર્વેદ :** સંસાર-શરીર-ભોગ વગેરે વિષયમાં કંટાળો-ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થવો. નાખુશીભાવ પેદા થવો.
- (૪) **અનુકંપા :** દીન, દુઃખી, દારિદ્રને પામેલા પ્રાણીઓના દુઃખ નિવારણ કરવાની નિરંતર ઈચ્છા થવી.

(૫) આસ્તિક્ય : વીતરાગ પરમાત્માએ જે કહ્યું છે તે જ સત્ય છે એવી અટલ શ્રદ્ધા થવી.

શંકા : ઉપર જણાવેલા પાંચ લક્ષણોની પ્રાપ્તિમાં કોઈ ક્રમ છે કે ગમે તે ક્રમથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

સમાધાન : આ પાંચ લક્ષણોનો ક્રમ પશ્ચાન્નુપૂર્વી સમજવો. પ્રથમ આસ્તિક્ય પછી અનુકંપા, નિર્વેદ, સંવેગ અને શમ. આવો ક્રમ પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ છે. આસ્તિક્યથી અનુકંપા પ્રધાન છે. અનુકંપાથી નિર્વેદ પ્રધાન છે એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમશઃ શમ (અથવા પ્રશમ) ગુણ સૌથી વધારે પ્રધાન હોવાથી સર્વ પ્રથમ શમ ગુણ જણાવ્યો છે.

સૂત્ર (૧-૩) પ્રયોજન : સમ્યગ્દર્શનના નિમિત્તો જણાવે છે.

તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્ વા ૧-૩

તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્ વા ૧-૩

તદ્-નિસર્ગાદ્-અધિગમાદ્ વા ૧-૩

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે, નિસર્ગ = સ્વાભાવિક, આપમેળે, અધિગમ = બાહ્યનિમિત્ત, વા = અથવા.

સૂત્રાર્થ : તે (સમ્યગ્દર્શન) નિસર્ગથી અથવા અધિગમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ : નિસર્ગ એટલે જે સમ્યગ્દર્શન બાહ્ય નિમિત્ત વિના પૂર્વના સંસ્કાર કે આત્માની ભવ્યતાના યોગે સહજપણે આત્મામાં પ્રગટ થાય. જેમાં ગુરુનો ઉપદેશ કે પ્રતિમાના દર્શનાદિ જેવા બાહ્ય કારણો નિમિત્ત ન હોય પરંતુ આત્માની પોતાની અંદરની જાગૃતિ જ પ્રધાનપણે કારણ હોય તે નિસર્ગ.

અધિગમ એટલે બાહ્ય નિમિત્ત. જેમાં ગુરુનો ઉપદેશ અથવા પ્રતિમાનાં દર્શન વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો કારણ છે. આવા બાહ્ય નિમિત્તોથી જે સમ્યગ્દર્શન થાય તે અધિગમ.

સ્વયંબુદ્ધ કે પ્રત્યેકબુદ્ધ જેવા મહાત્મા પુરુષોને આ સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગથી થાય છે. સામાન્ય જીવોને આ સમ્યગ્દર્શન અધિગમથી થાય છે. આમ સમ્યગ્દર્શન બાહ્ય નિમિત્ત વિના પ્રગટે, પણ અંતરંગ નિમિત્ત વિના તો કોઈને પણ ન પ્રગટે. કેવળ અંતરંગ

નિમિત્તથી પ્રગટ થતું સમ્યગ્દર્શન તે નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન છે. બાહ્ય નિમિત્ત દ્વારા અંતરંગ નિમિત્તથી પ્રગટ થતું સમ્યગ્દર્શન તે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન. આમ થવામાં તે તે જીવનું તથાભવ્યત્વ એ મુખ્ય કારણ છે.

ભવ્ય અને અભવ્ય એમ બે પ્રકારના જીવો છે. ભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવાને યોગ્ય જીવ. મોક્ષ પામવા યોગ્ય સામગ્રી મળતા પુરુષાર્થ કરીને મોક્ષ પામી શકે તે ભવ્ય. અભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવાને અયોગ્ય જીવ. મોક્ષ પામવા યોગ્ય સામગ્રી મળવા છતાં ક્યારેય પણ મોક્ષ ન પામી શકે તે અભવ્ય. ત્રીજા પ્રકારના જીવો છે જે જાતિભવ્ય કહેવાય છે. જાતિભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા હોવા છતાં જેમને ક્યારેય મોક્ષ પામવાની સામગ્રી મળવાની જ નથી તેવા જીવો.

શંકા : ભવ્ય, અભવ્ય અને જાતિભવ્ય આ ત્રણ પ્રકારના જીવો તમે કહ્યા પણ કોઈ વ્યવહારિક ઉદાહરણથી આ ત્રણ ભેદ સમજાવોને ?

સમાધાન : જીવરૂપે બધા સમાન હોવા છતાં મોક્ષગમનની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાના કારણે ભવ્ય અને અભવ્ય તેમજ જાતિભવ્ય એવા ભેદો પડે છે.

ભવ્ય જીવો સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જેવા છે. જેમ પતિનો સંયોગ થતા સંતાનની પ્રાપ્તિ થાય તેમ મોક્ષની સામગ્રી મળતા પુરુષાર્થ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે.

અભવ્ય જીવો વંધ્યા સ્ત્રી જેવા છે. પતિનો સંયોગ થવા છતાં પણ સંતાનની પ્રાપ્તિ ન થાય. અર્થાત્ મોક્ષની સામગ્રી મળવા છતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત ન કરી શકે.

જાતિભવ્ય જીવો એ કુમારિકા અવસ્થામાં દીક્ષા લીધેલી હોય તેના જેવા છે. તેમને પતિનો સંયોગ કદી પણ થવાનો નથી. જેના કારણે સંતાન પ્રાપ્તિ ક્યારેય પણ ન થાય. પરંતુ તેનામાં સંતાન પ્રાપ્તિની યોગ્યતા રહેલી છે. તેની જેમ જીવો પણ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં જાતિભાવ જીવો અવ્યવહાર રાશિમાંથી બહાર આવ્યા જ નથી.

જેમકે ગામડામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બુદ્ધિશાળી હોય છે અને ભણવાની તક મળે તો આગળ વધી શકે તેમ છે પરંતુ પરિસ્થિતિના કારણે તેમને આગળ વધવાની તક મળતી જ નથી.

અભવ્ય જીવોને સામગ્રી મળવા છતાં મોક્ષ ન પામે, જ્યારે જાતિભવ્ય જીવોને પોતાનામાં મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા રહેલી હોવા છતાં મોક્ષ પામવાની સામગ્રી ન મળવાથી મોક્ષ ન પામે.

શંકા : તમે વ્યવહાર અને અવ્યવહાર રાશિની વાત કરી, તે જરા વધારે સ્પષ્ટ કરશો?

સમાધાન : નિગોદના અવ્યવહાર રાશિ અને વ્યવહાર રાશિ એમ બે વિભાગ છે. અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં આવ્યા પછી જ જીવનો વિકાસ શરૂ થાય છે. આપણે બધા જ એક કાળે અવ્યવહાર રાશિમાં હતા. જ્યારે કોઈ જીવ સિદ્ધગતિ પામે ત્યારે એક જીવ અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં આવે પછી જ તે જીવ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય જાતિમાં ભવના ફેરા કરે અને આગળ વધે. કયો જીવ બહાર આવે તે નક્કી નથી. આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે જાતિભવ્ય જીવો એવા છે કે જેમની યોગ્યતા હોવા છતાં પણ તેમનો નંબર લાગવાનો નથી. અર્થાત્ તે જીવો અવ્યવહાર રાશિમાંથી વ્યવહાર રાશિમાં કદી આવી શકવાના જ નથી. આપણો નંબર લાગી ગયો અને આપણે વ્યવહાર રાશિમાં આવ્યા અને વિકાસ કરતા કરતા મનુષ્યભવ સુધી પહોંચ્યા.

શંકા : નિગોદ કોને કહેવાય ?

સમાધાન : સાધારણ વનસ્પતિકાય એ નિગોદ છે. તેના બે ભાગ છે. સૂક્ષ્મનિગોદ અને બાદરનિગોદ. સૂક્ષ્મનિગોદમાં એક શરીરમાં અનંતા જીવો હોય જે દેખી શકાતા નથી. બાદરનિગોદમાં યંત્રની મદદથી જીવો દેખી શકાય. બટાટા, કાંદામાં રહેલા જીવો બાદરનિગોદ કહેવાય. સૂક્ષ્મનિગોદના બે ભેદ છે.

વ્યવહારરાશિ અને અવ્યવહારરાશિ.

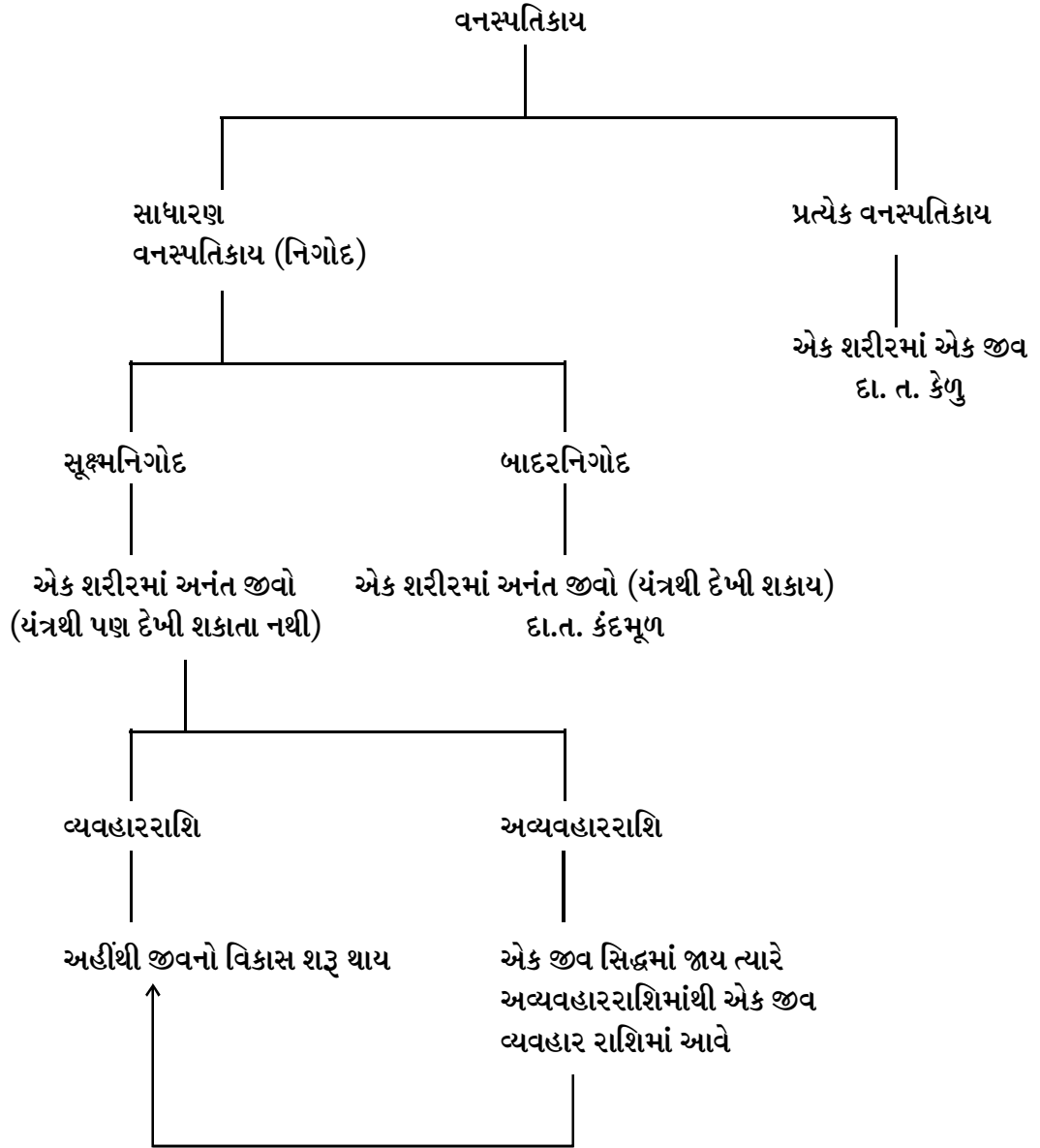
પેજનં. ૧૦ ઉપર આપેલ ચાર્ટથી વનસ્પતિકાયનું સ્વરૂપ સમજાશે.

શંકા : શું વ્યવહાર રાશિમાં આવેલા બધા જીવો ભવ્ય જ હોય ?

સમાધાન : ના, એવું નથી. ભવ્ય પણ હોય અને અભવ્ય પણ હોય. ભવ્યત્વ કે અભવ્યત્વ પામવામાં કર્મ કારણ નથી. અભવ્ય જીવ જ્ઞાનમાં ખૂબ આગળ વધી શકે. દીક્ષા પણ લે અને કાળધર્મ પામીને નવગ્રૈવેયકમાં પણ જન્મ પામે પરંતુ અંદરથી મોક્ષ પર શ્રદ્ધા નથી એટલે તેનો મોક્ષ ક્યારેય પણ ન થાય.

શંકા : આપણે ભવ્ય છીએ કે અભવ્ય તે કેવી રીતે ખબર પડે ?

સમાધાન : આપણે ભવ્ય છીએ કે અભવ્ય તે તો કેવળી ભગવાન જ કહી શકે.

પરંતુ કહેવાય છે કે શાશ્વત એવા શત્રુંજય તીર્થની ભાવપૂર્વક યાત્રા કરનાર ભવ્ય જીવ હોય છે. વધુમાં આ શંકા થઈ તે જ બતાવે છે કે આપણે ભવ્ય છીએ. અભવ્ય જીવને આવી શંકા પણ ન થાય. આપણે ભવ્ય છીએ તેમ માનીને વીતરાગ પરમાત્માએ કહેલા વચનો ઉપર પૂરી શ્રદ્ધા રાખવી.

શંકા : શું શ્રદ્ધા અધુરી હોઈ શકે ?

સમાધાન : હા, હોઈ શકે. કારણ કે આપણું ચિત્ત વાસનાઓથી ભરેલું છે. આપણે થોડી શ્રદ્ધા તીર્થંકર પર, થોડી શ્રદ્ધા દેવ-દેવી પર, થોડી શ્રદ્ધા અન્ય ધર્મના દેવ ઉપર કરીએ છીએ પરિણામે ચિત્ત ખંડ-ખંડમાં વહેચાઈ જાય છે. શ્રદ્ધા એટલે ગ્રાહક (Receptive) અને સંવેદનશીલ ચિત્તની અવસ્થા. શ્રદ્ધા એટલે જેણે તત્ત્વો જાણ્યા છે તેની સાથે ચાલવાની તૈયારી. શ્રદ્ધાનો સંબંધ શ્રદ્ધાળુ (એવા તમારી પોતાની) સાથે છે શ્રદ્ધેય એવા (તીર્થંકર)ની સાથે નથી. તીર્થંકર પર શ્રદ્ધા કરો તો પૂરી (૧૦૦ ટકા) કરો. પરમાત્મા પર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા આપણને પરમાત્મા બનવાની સંભાવના પેદા કરે છે. સુલસા શ્રાવિકાની ભગવાન મહાવીરસ્વામી પર અતૂટ શ્રદ્ધા હતી. તેની શ્રદ્ધા કોઈ ડગાવી શક્યું નહિ. સુલસા આવતી ચોવીસીમાં નિર્મમસ્વામી નામે પંદરમા તીર્થંકર બનશે.

શંકા : હવે બરાબર સમજાઈ ગયું. પરંતુ એ વાત વિસ્તારથી સમજવી છે કે જીવ જ્યારે પ્રથમ વાર સમ્યક્ત્વ પામે છે તે પહેલા શું પ્રક્રિયા કરે છે ? અને અભવ્ય જીવ પણ પુરુષાર્થ કરતા ક્યાં અટકે છે ?

સમાધાન : ભવ્ય જીવ પ્રથમવાર સમ્યગ્દર્શન પામે તે પહેલા ચાર સ્ટેજમાંથી પસાર થાય છે. અર્થાત્ ત્રણ કરણ કરવાપૂર્વક અંતરકરણ કરે છે.

અથવા કહો કે ચાર પગથિયા ચઢે છે.

(૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ (૨) અપૂર્વકરણ (૩) અનિવૃત્તિકરણ અને (૪) અંતરકરણ

(૧) યથાપ્રવૃત્તકરણ : “યથા” એટલે અનાયાસે, સહજપૂર્વક, “પ્રવૃત્ત” એટલે આવેલો, “કરણ” એટલે અધ્યવસાય. આમ યથાપ્રવૃત્તકરણ એટલે આપો આપ જ જીવના વિશેષ પુરુષાર્થ વિના થતો આત્માનો અધ્યવસાય. સુખ દુઃખમાંથી પસાર થતા, કુદરતી નિમિત્તોથી ભવ્ય કે અભવ્ય જીવોને આવો અધ્યવસાય (મનના ભાવો) વારંવાર આવે. આ ઘટનાને શાસ્ત્રમાં “નદી-ગોળ-ઘોળ-પાષાણ ન્યાય” કહ્યો છે. પર્વત પાસે

વહેતી નદીના પ્રવાહમાં પર્વત પરથી પડેલો વાંકો ચુંકો પથ્થર પ્રવાહમાં તણાતા, અથડાતા કુટાતા ગોળ અને લીસો થાય છે. પથ્થરની જેમ જ આપણા જીવમાં આ સંસાર રૂપી નદીના વહેણમાં અથડાતા, સુખ દુઃખમાંથી પસાર થતા અનાયાસે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ વૈરાગ્યને - મનના સારા અધ્યવસાયને - યથાપ્રવૃત્તકરણ કહેવાય છે.

યથાપ્રવૃત્તકરણ વડે આત્મા, મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, વેદનીય વગેરે આયુષ્ય કર્મ વિના સાતે કર્મોની જે ૭૦-૩૦-૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ બાંધેલી હતી તેને તોડીને ફક્ત એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં પણ કંઈક ઓછી અર્થાત્ અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી કરે છે. અભવ્ય જીવો અહીં સુધી આવીને સાત કર્મોની સ્થિતિ તોડીને અટકી જાય છે, અથવા પાછા ચાલી જાય છે. ભવ્ય જીવો અટકે, પાછા પડે પણ કોઈક ભવ્ય જીવ આગળ પણ વધી શકે છે.

યથાપ્રવૃત્તકરણ કરીને કર્મોની સ્થિતિ તોડતા અને પાછા પડીને ફરી ફરી બાંધતા, વારંવાર ચઢઉતર થતાં જ્યારે જીવનો કાળ પાકે અને ફક્ત બે જ વખત દીર્ઘસ્થિતિ બાંધે એવી યોગ્યતા રહે ત્યારે તે જીવને “દ્વિર્બન્ધક” કહેવાય છે. જ્યારે એક જ વખત દીર્ઘસ્થિતિ બાંધે તેવી યોગ્યતા પામે ત્યારે “સકૃતબન્ધક” કહેવાય છે. જ્યારે એકપણ વખત પડવું ના પડે અને દીર્ઘસ્થિતિ બાંધવાની યોગ્યતા ન રહે ત્યારે “અપુનર્બન્ધક” કહેવાય છે. પતન ન પામે એવી કક્ષાના યથાપ્રવૃત્તકરણને “ચરમ યથાપ્રવૃત્તકરણ” કહેવાય છે.

(૨) અપૂર્વકરણ : યથાપ્રવૃત્તકરણ કર્યા પછી જીવને રાગ-દ્વેષ ખટકે છે, ખૂંચે છે. જેમ શરીર ઉપર ગાંઠ થઈ હોય અને દર્દ થાય તેમ આ રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિ (ગાંઠ) નડે છે. આત્મા આ ગ્રંથિભેદ (ગાંઠ તોડવા) કરવા તૈયાર થાય છે. વિશેષ પુરુષાર્થ વડે આત્મા પોતાનામાં આવેલા અપૂર્વ (પહેલા કદી નહીં આવેલા) અધ્યવસાય વડે રાગ-દ્વેષની ગ્રંથિ તોડી નાંખે છે. રાગ-દ્વેષ જતા નથી, પણ મંદ પડે છે. જેમ આખી સોપારી ખવાતી નથી, પણ તેના ટૂકડા અથવા ચૂરા થવાથી તેનું બળ ક્ષીણ થાય છે અને સહેલાઈથી ખાઈ શકાય છે તેમ રાગ દ્વેષની ગ્રંથિ ઢીલી કરીને આત્મા અપૂર્વકરણ વડે તે ગ્રંથિને તોડે છે. ગ્રંથિભેદ કર્યા પહેલા જ્યાં રાગ વળે ત્યાં આત્માને વળવું પડતું હતું. હવે જ્યાં આત્મા વળે ત્યાં રાગ-દ્વેષને વળવું પડે છે. અપૂર્વકરણ કરે તે જીવ નિયમા સમ્યક્ત્વ પામે જ છે.

(૩) અનિવૃત્તિકરણ : અપૂર્વકરણનો કાળ અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે. અપૂર્વકરણ કર્યા પછી આત્મા પાછો ફરતો નથી. ઉત્તરોત્તર પરિણામની ધારા ચઢતી જાય છે. આત્માની

આ સ્થિતિને અનિવૃત્તિકરણ કહે છે. અપૂર્વકરણમાં ગ્રંથિભેદ થયા પછી અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં જ જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિવૃત્તિકરણમાં રહેલો જીવ અંતરકરણ કરવાની વિશિષ્ટ પ્રક્રિયા કરે છે.

(૪) અંતરકરણ : અંતરકરણ એટલે મિથ્યાત્વના કર્મદલિક વિનાની સ્થિતિ. ઉદયક્ષણથી અંતર્મુહૂર્ત સુધીની મિથ્યાત્વની સ્થિતિ જેમ છે તેમ રાખીને તેના ઉપરની અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સ્થિતિમાં રહેલા મિથ્યાત્વના દલિકોને ત્યાંથી લઈ લે છે અને એ સ્થિતિને ઘાસ વિનાની ઉપર ભૂમિની જેમ મિથ્યાત્વકર્મના દલિકો વિનાની કરે છે. મિથ્યાત્વકર્મના દલિકોથી રહિત અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સ્થિતિને અંતરકરણ કહેવામાં આવે છે. અંતરકરણમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેના પ્રથમ સમયથી જ જીવ ઔપશમિક (ઉપશમ) સમ્યક્ત્વ પામે છે. કારણ કે અંતરકરણમાં મિથ્યાત્વના દલિકો ન હોવાથી મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયનો અભાવ થાય છે. જેમ દાવાનલ સળગતાં સળગતાં ઉપર ભૂમિ પાસે આવે છે ત્યારે શાંત થઈ જાય છે તેમ મિથ્યાત્વકર્મ અંતરકરણ પાસે આવતા શાંત થઈ જાય છે. કારણ કે મિથ્યાત્વનાં કર્મદલિકો ત્યાંથી ખસેડીને ઉપર-નીચે નાખી તે ભૂમિ ખાલી કરેલી છે.

શંકા : સમય, મુહૂર્ત, અંતર્મુહૂર્ત અને કોડાકોડીની વ્યાખ્યા સમજાવો.

સમાધાન : સમય=આંખના એક પલકારામાં અસંખ્યાત સમય જાય.

મુહૂર્ત=૪૮ મિનિટ.

અંતર્મુહૂર્ત=ઓછામાં ઓછા બે થી નવ સમય અને વધુમાં વધુ ૪૮ મિનિટમાં એક સમય ઓછો.

કોડાકોડી=૧ કરોડX૧ કરોડ = ૧,૦૦૦,૦૦૦૦ X ૧,૦૦૦,૦૦૦૦ = ૧X૧૦^{૧૪}

સૂત્ર (૧-૪) પ્રયોજન : સૂત્ર (૧-૨)માં જણાવેલ તત્ત્વો કયા કયા છે તેના નામ બતાવ્યા છે.

जीवाजीवास्त्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ૧-૪

જીવાજીવાશ્રવબન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ ૧-૪

જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષા: તત્ત્વમ્ ૧-૪

શબ્દાર્થ : જીવ = આત્મા, અજીવ = જે જીવ નથી તે, આશ્રવ = કર્મનું આવવું, બંધ = જીવ સાથે કર્મનું ચોંટવું, સંવર = કર્મોને આત્મા તરફ આવતા અટકાવવા, નિર્જરા = કર્મોનું ખરી જવું, મોક્ષ = કર્મનો સર્વથા ક્ષય.

સૂત્રાર્થ : જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (એમ સાત) તત્ત્વો છે.

ભાવાર્થ : (૧) જીવ : જે જ્ઞાન-દર્શન રૂપ ઉપયોગને ધારણ કરે છે અથવા ચેતના લક્ષણ યુક્ત છે તે જીવ કહેવાય છે. જે પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. પ્રાણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદ છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો, ત્રણ યોગ (મનયોગ, વચન યોગ અને કાય યોગ) શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણોને દ્રવ્યપ્રાણ કહેવાય છે. આત્માના જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર આદિ જે ગુણો છે તે ભાવ પ્રાણ છે.

(૨) અજીવ : જે જીવ નથી તે અજીવ છે. જ્ઞાન - દર્શન ઉપયોગ રહિત અથવા ચેતનાનો અભાવ તે અજીવ છે. જીવ કરતાં વિપરીત સ્વભાવવાળું કે વિપરીત લક્ષણવાળું જે તત્ત્વ તેને અજીવ કહેવાય છે. ચૈતન્ય લક્ષણ રહિત સુખ દુઃખના અનુભવ વિનાનું અને જડ લક્ષણવાળું જે તત્ત્વ, તે અજીવ.

અજીવ તત્ત્વના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એવા પાંચ ભેદો છે. તેમાં પુદ્ગલ રૂપી છે. વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શથી યુક્ત છે. બાકીના ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર ભેદ અરૂપી છે. અરૂપી પદાર્થો ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય નહિ. આપણી આંખોથી જે કંઈ દેખાય છે તે પુદ્ગલરૂપ અજીવતત્ત્વ છે.

(૩) આશ્રવ : શુભ કે અશુભ કર્મોને આત્મામાં આવવાનું દ્વાર તે આશ્રવ છે. મન, વચન, કાયની શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ એ દ્રવ્યઆશ્રવ છે. મન-વચન-કાયની પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતા પરિણામ તે ભાવઆશ્રવ છે. જે રીતે સમુદ્ર સદા નદીઓ દ્વારા જળથી ભરાતો રહે છે અથવા ખુલ્લા રહેલા મકાનના બારી બારણામાંથી કચરો આવતો રહે છે તે રીતે મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય અને યોગના દ્વારોમાંથી આત્મા તરફ કર્મનો કચરો આવતો રહે છે તે આશ્રવ.

(૪) બંધ : જીવ સાથે કર્મનું ચોંટવું તેને બંધ કહેવાય છે. કર્મપુદ્ગલોનો આત્માની સાથે ક્ષીરનીરવત્ એકમેક થવું તે દ્રવ્યબંધ, દ્રવ્યબંધમાં કારણભૂત આત્માનો પરિણામ (આત્માનો અધ્યવસાય) તે ભાવ બંધ કહેવાય છે.

(૫) સંવર : આશ્રવનો નિરોધ તે સંવર અથવા કર્મોને આત્મા તરફ આવતા અટકાવવા તે સંવર. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મોનું આત્મામાં ન આવવું તે દ્રવ્ય સંવર છે અને દ્રવ્યસંવરમાં કારણભૂત સમિતિ ગુપ્તિ વગેરે આચરવાનો આત્માનો જે પરિણામ તે ભાવસંવર છે. જે રીતે બારી-બારણા બંધ થવાથી મકાનમાં કચરો આવતો નથી અથવા જે નગરના દ્વાર સારી રીતે બંધ હોય તે નગર દુશ્મનો માટે અગમ્ય બની જાય છે એ જ રીતે સમિતિ ગુપ્તિ વગેરેથી રક્ષણ કરાયેલો આત્મા કર્મશત્રુ માટે અગમ્ય બની જાય છે.

(૬) નિર્જરા : કર્મપુદ્ગલોનું આત્માથી છૂટા પડવું એ દ્રવ્ય નિર્જરા છે. દ્રવ્ય નિર્જરા થવામાં કારણભૂત આત્માના શુદ્ધ પરિણામ તે ભાવનિર્જરા છે. દ્રવ્ય નિર્જરાના આંશિક અને સંપૂર્ણ એમ બે ભેદો છે. થોડા કર્મોનો ક્ષય તે આંશિક નિર્જરા છે. સર્વ કર્મોનો ક્ષય એ સંપૂર્ણ નિર્જરા છે. અહીં નિર્જરા તત્ત્વમાં આંશિક નિર્જરાનો સમાવેશ થાય છે.

(૭) મોક્ષ : સર્વ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય તે મોક્ષ. કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય તે દ્રવ્ય મોક્ષ અને દ્રવ્ય મોક્ષથી થતા આત્માના નિર્મળ ગુણોનો જે ઉદ્ધાડ તે ભાવ મોક્ષ.

શંકા : ભગવાને કહેલા સાત તત્ત્વોમાં કયા તત્ત્વો હેય છે, કયા તત્ત્વો ઉપાદેય છે અને કયા જ્ઞેય છે ?

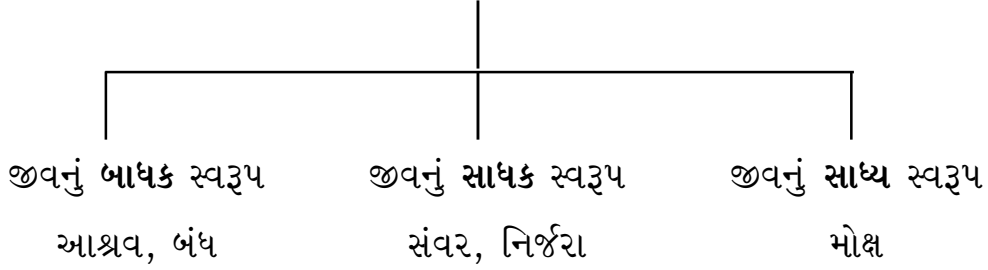
સમાધાન : ભગવાને કહેલા સાત તત્ત્વોના નામ છે : જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.

હેય : (છોડવા જેવા) : આશ્રવ અને બંધ.

ઉપાદેય : (આચરવા જેવા) : સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ.

જ્ઞેય : (જાણવા જેવા) : જીવ અને અજીવ.

મુખ્ય બે તત્ત્વો : જીવ, અજીવ.

શંકા : તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સાત તત્ત્વો કહ્યા પરંતુ ઘણી જગ્યાએ નવ તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે તે કેવી રીતે ?

સમાધાન : અહીં પુણ્ય અને પાપ એ બે તત્ત્વોનો આશ્રવ તત્ત્વમાં સમાવેશ કરીને સાત તત્ત્વો કહ્યા છે. જેઓ પુણ્ય અને પાપને જુદા જુદા જણાવે છે તેમની દૃષ્ટિએ કુલ નવ તત્ત્વો થશે.

શંકા : શું પુણ્યમાં દ્રવ્યપુણ્ય અને ભાવપુણ્ય એમ બે ભેદ હોઈ શકે ? એવી જ રીતે પાપમાં પણ દ્રવ્યપાપ અને ભાવપાપ એમ બે ભેદ હોઈ શકે છે?

સમાધાન : ચોક્કસ, ભેદ હોય જ. જે કર્મના ઉદયથી જીવને સુખનો અનુભવ થાય તે દ્રવ્યપુણ્ય અને દ્રવ્યપુણ્યના બંધમાં કારણભૂત દયા - દાન વગેરે શુભ અધ્યવસાય તે ભાવ પુણ્ય.

જે કર્મના ઉદયથી જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય તે દ્રવ્યપાપ અને દ્રવ્યપાપના બંધમાં કારણભૂત હિંસા વગેરે અશુભ અધ્યવસાય તે ભાવપાપ.

શંકા : આ સાત તત્ત્વો સહેલાઈથી યાદ રહે એવું કંઈક કહેશો ?

સમાધાન : જરૂર. એક કાલ્પનિક વાતથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. કલ્પના કરો કે જીવ અને અજીવ અનુક્રમે પતિ-પત્ની છે. લગ્ન પછી તેમને બે જોડકા સંતાન થયા. તેમના નામ બંધ અને આશ્રવ. જીવ-અજીવ બંનેને બહુ લાડ કરવા માંડ્યા. પણ બન્યું એ કે જેવો આશ્રવ તેમની પાસે આવે એટલે બંધ પણ આવી જાય. શરૂ શરૂમાં તેમને ગમવા માંડ્યું. પછી તો જીવ-અજીવ અકળાઈ ગયા. આશ્રવ અને બંધને છોડાવવા ઘણા મુશ્કેલ હતા. થોડા સમયમાં બીજા બે જોડકા બાળકોનો જન્મ થયો. એક દીકરો અને એક દીકરી. દીકરાનું નામ સંવર અને દીકરીનું નામ નિર્જરા. બંને મોટા થયા. સંવર

અને નિર્જરા માતા-પિતાની મુશ્કેલી સમજી ગયા. સંવરે આશ્રવ સામે લાલ આંખ કરી અને આશ્રવને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો. નિર્જરાએ માતા-પિતાને બંધના બંધનમાંથી છોડાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ધીમે ધીમે આશ્રવ રોકાઈ ગયો અને બંધ છૂટવા લાગ્યો. નિર્જરાને સફળતા મળી. માતા-પિતાને એટલે કે અજીવને અને જીવને આનંદ થયો. આ બંધનમાંથી કાયમ માટે છૂટવા તેમણે દીક્ષા લીધી અને સાધના દ્વારા કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો.

આ કાલ્પનિક વાતથી એ સમજવું કે જીવ અને અજીવ મુખ્ય બે જ તત્ત્વો છે. આશ્રવ, બંધ, સંવર અને નિર્જરા તેમનો પરિવાર છે. કર્મ રહિત જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે જ મોક્ષ છે.

શંકા : આપણા વ્યવહારિક જીવનમાં બનતી ઘટના આ સાત તત્ત્વોથી સમજી શકાય ?

સમાધાન : મારા જીવનમાં બનેલી એક સત્ય ઘટનાની વાત કરું. અમેરિકાના શિકાગો એરપોર્ટથી મારે પ્લેનમાં બેસીને ન્યુજર્સી આવવાનું હતું. બોર્ડિંગપાસ મેળવીને, સિક્યોરિટીમાંથી પસાર થઈને ગેઈટ પાસે આવ્યો. ગેઈટ પાસે પેસેન્જરોની લાંબી લાઈન હતી.

મારો નંબર નજીક આવતા મેં ખીસ્સામાં હાથ નાંખ્યો બોર્ડિંગ પાસ લેવા. પરંતુ બોર્ડિંગ પાસ હતો નહિ. બધા ખિસ્સા તપાસ્યા તો પણ બોર્ડિંગ પાસ ન મળ્યો. કર્મચારીએ કહ્યું કે બોર્ડિંગ પાસ વગર અંદર નહિ જવાય. મેં થોડો સમય માગ્યો. કર્મચારી કહે કે સમય થઈ ગયો છે હવે ફક્ત પાંચ મિનિટ છે. હું મુંઝાઈ ગયો, પરસેવો થવા માંડ્યો. ઝડપથી વિચારતા સમજાયું કે સિક્યોરિટીમાંથી પસાર થતા બોર્ડિંગપાસ બતાવવો પડેલો, પછી જ કંઈક ગરબડ થઈ લાગે છે. ક્યાંક પડી ગયો હોવો જોઈએ. હું દોડ્યો. સિક્યોરિટી પાસે જઈને પૂછ્યું. તેણે મારો બોર્ડિંગ પાસ એક બાસ્કેટમાં સાચવી રાખ્યો હતો. મેં નિરાંતનો દમ લીધો. ઝડપથી દોડતા ગેટ પાસે આવ્યો. પ્લેનનો ગેટ બંધ થવાની શરૂઆત થતી હતી અને તે જ સમયે હું પહોંચી ગયો અને મને પ્લેનમાં જવા દીધો. હવે આ ઘટના સાત તત્ત્વોથી જોઈએ.

જીવતત્ત્વ - હું પોતે.

અજીવતત્ત્વ - બોર્ડિંગ પાસ

આશ્રવતત્ત્વ - બોર્ડિંગ પાસ ખોવાઈ ગયો તે ખબર પડી (અશુભ આશ્રવ)
 બંધતત્ત્વ - ખિસ્સા તપાસતા પાસ ન મળવાથી ગભરાટ-મુંઝવણ વધી ગયા. (અશુભબંધ)
 સંવરતત્ત્વ - સિક્યોરિટી ચેક પોઈન્ટ પાસે પહોંચવાનો પુરુષાર્થ કર્યો અને પાસ મળી ગયો.
 (અશુભ આશ્રવની પરંપરા અટકાવી).
 નિર્જરાતત્ત્વ - દોડીને ગેટ પાસે પહોંચી ગયો. (અશુભકર્મ તૂટ્યું)
 મોક્ષતત્ત્વ - સહીસલામત પ્લેનમાં બેસીને નિરાંત અનુભવી. (સુખદ અંત આવ્યો).

સૂત્ર (૧-૫) પ્રયોજન : ચાર દ્વારો વડે તત્ત્વોનો નિક્ષેપ જણાવે છે.

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવતસ્તન્યાસઃ ૧-૫

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવતસ્તન્યાસઃ ૧-૫

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવતઃ તદ્ ન્યાસઃ ૧-૫

શબ્દાર્થ : નામ = નામ, ઓળખ, સ્થાપના = આકૃતિ, દ્રવ્ય = વસ્તુની ભૂતકાળની કે ભવિષ્યની અવસ્થા, ભાવ = વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા, તદ્ ન્યાસઃ = તે તત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન, તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વિચારવું.

સૂત્રાર્થ : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર દ્વારો વડે (જીવ, અજીવ વગેરે સાત તત્ત્વોનો) ન્યાસ (નિક્ષેપ) થઈ શકે છે. અર્થાત્ આ ચાર દ્વારો વડે જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે.

ભાવાર્થ : જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારના છે.

નામ નિક્ષેપ : કોઈપણ વ્યક્તિ કે વસ્તુનું નામ ન હોય તો વ્યવહાર ન ચાલે, વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ લેવાથી ઈચ્છા, રાગ, દ્વેષ, પ્રેમ, ઘૃણા પ્રગટે છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ તે નામ નિક્ષેપ કહેવાય છે.

સ્થાપના નિક્ષેપ : સ્થાપના એટલે આકૃતિ અથવા પ્રતિબિંબ. વસ્તુની ગેરહાજરીમાં અન્ય વસ્તુમાં તેનું પ્રતિનિધિત્વ આરોપવું, જેમ કે પ્રભુ મહાવીર હાલ અહીં નથી પણ તેમની પ્રતિમા તે સ્થાપના નિક્ષેપ.

દ્રવ્યનિક્ષેપ : વસ્તુની ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની અવસ્થા તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ. જેમ કે કેવલી ભગવંત તીર્થંકરનામકર્મ નિકાચિત કરે ત્યારથી કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધીની અવસ્થા અને મોક્ષે ગયા પછીની અવસ્થા તે દ્રવ્યતીર્થંકર,

બીજું દૃષ્ટાંત લઈએ. સીમંધરસ્વામીનું નામ લઈને યાદ કરીએ તે **નામનિક્ષેપ**. તેમની પ્રતિમા (મૂર્તિ)નું દર્શન કરીએ તે **સ્થાપનાનિક્ષેપ**. તેઓ કેવળી થયા તે પહેલા દ્રવ્યનિક્ષેપથી તીર્થંકર કહેવાય. નિર્વાણ પામીને મોક્ષમાં જશે તે પણ દ્રવ્યનિક્ષેપથી તીર્થંકર કહેવાશે. અત્યારે (વર્તમાનમાં) મહાવિદેહક્ષેત્રમાં તેઓ વિચરી રહ્યા છે. તે **ભાવનિક્ષેપ**થી તીર્થંકર કહેવાય.

ભાવનિક્ષેપ : વસ્તુની અથવા વ્યક્તિની વર્તમાન અવસ્થા. જેમકે તીર્થ પ્રવર્તિવે ત્યારથી મોક્ષગમન સુધીનો તીર્થંકર ભગવાનનો કાળ તે ભાવતીર્થંકર. દા.ત. સીમંધરસ્વામી જે સદેહે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરી રહ્યા છે તે ભાવનિક્ષેપે તીર્થંકર કહેવાય.

શંકા : કોઈ એક ઉદાહરણથી ચારેય નિક્ષેપ સમજાવોને ?

સમાધાન : ધારો કે કોઈ વસ્તુનું નામ “ટેબલ” છે, તો તે **નામ** નિક્ષેપ થયો. ટેબલનું ચિત્ર તે **સ્થાપના** નિક્ષેપ થયો. ટેબલ બન્યા પૂર્વેનું લાકડું તે **દ્રવ્ય** ટેબલ કહેવાય. વર્તમાન અવસ્થામાં જે ટેબલ ટેબલપણે વપરાય છે તે **ભાવ** નિક્ષેપથી કહેવાય.

શંકા : આ ગ્રંથમાં મુખ્ય સાત તત્ત્વોની ચર્ચા છે પરંતુ પુણ્ય અને પાપ ઉમેરતા નવ તત્ત્વો થાય છે. આ નવ તત્ત્વોની ટૂંકમાં વ્યાખ્યા કેવી રીતે આપી શકાય ?

સમાધાન : (૧) જીવ : જીવ એટલે (શુદ્ધ) આત્મા. જે સદાય જાણનારો, પર પદાર્થથી જુદો અને અનાદિ અનંતકાળ રહેનારો છે.

(૨) અજીવ : અજીવ એટલે જેમાં ચેતના નથી. તેના પાંચ ભેદ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ અને પુદ્ગલ. કર્મ એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે જે અજીવ દ્રવ્ય છે.

(૩) પુણ્ય : પુણ્ય એટલે જીવના દયા, ભક્તિ, પૂજા, વ્રત વગેરેના શુભ ભાવો. કોઈનું ભલું કરવાનો ભાવ. જે કર્યાથી અજ્ઞાની જીવને આત્મહિત માટે કંઈક કર્યાનો સંતોષ થાય છે.

(૪) પાપ : પાપ એટલે જીવના અશુભ ભાવો જેમ કે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અપ્રત વગેરે. કોઈનું અહિત કરવાનો ભાવ. જે કર્યાથી પાપી જીવને આનંદ થાય છે અને ઉત્તમ જીવને ખેદ થાય છે.

(૫) આશ્રવ : મોહ, રાગ, દ્વેષરૂપ જીવના વિકારી અશુદ્ધ પરિણામ. જેને કારણે જીવ નવા કર્મો આવવા માટેની યોગ્યતા પ્રગટ કરે છે.

(૬) બંધ : જીવના વિકારી અશુદ્ધ પરિણામ. જેને કારણે આત્મામાં કર્મો બંધાવાની યોગ્યતા પ્રગટ થાય છે. આત્મા સાથે કર્મોનું એકમેક બનવાપણું થાય છે.

(૭) સંવર : જીવના આંશિક શુદ્ધ પરિણામ. જેના નિમિત્તથી નવા કર્મો આવતા અટકે છે.

(૮) નિર્જરા : સત્તામાં પડેલા કર્મોનું ખરી જવું અને પરિણામે જીવમાં શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થવી.

(૯) મોક્ષ : જીવ સાથે બંધાયેલા સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થવાથી પ્રગટ થયેલો જીવનો પરિપૂર્ણ શુદ્ધ પરિણામ.

શંકા : શું એક જ વસ્તુ એક અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નિક્ષેપ હોય અને બીજી અપેક્ષાએ ભાવ નિક્ષેપ તરીકે હોય એવું બને ?

સમાધાન : હા, ચોક્કસ બને. જેમ કે રૂ (કોટન) છે તે દોરાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય દોરો છે. તેમાંથી દોરો બની ગયા પછી દોરા સ્વરૂપે તે ભાવ દોરો છે.

એ જ દોરો કપડાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કપડું છે પણ જ્યારે કપડુ વણાઈ જાય ત્યારે ભાવ કપડુ છે.

તે જ કપડુ શર્ટની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય શર્ટ છે પણ સીવાઈ ગયા પછી તે ભાવ શર્ટ થઈ જશે.

સૂત્ર (૧-૬) પ્રયોજન : તત્ત્વોને જાણવાના સાધનો (ઉપાયો) આ સૂત્રમાં કહે છે.

પ્રમાણનયૈરધિગમ:	૧-૬
પ્રમાણનયૈરધિગમ:	૧-૬
પ્રમાણ નયૈ: અધિગમ:	૧-૬

શબ્દાર્થ : પ્રમાણ = જેના વડે પદાર્થોનો યથાર્થ બોધ થાય તે, નય = જેનાથી વસ્તુમાં રહેલા કોઈ એક ધર્મનો નિર્ણયાત્મક બોધ થાય તે, અધિગમ = બોધ, જ્ઞાન.

સૂત્રાર્થ : પ્રમાણ અને નયો વડે (તત્ત્વોનો) અધિગમ એટલે કે બોધ થાય છે.

ભાવાર્થ : જેનાથી વસ્તુનો નિર્ણયાત્મક બોધ થાય તેને જ્ઞાન કહેવાય છે. કોઈપણ વસ્તુનો નિર્ણયાત્મક બોધ પ્રમાણ અને નય દ્વારા થાય છે. વસ્તુને સર્વ ધર્મથી જાણવાની દૃષ્ટિને પ્રમાણ કહેવાય છે. વસ્તુને કોઈપણ એક ધર્મથી જાણવાની દૃષ્ટિ અને તેમાં બીજા ધર્મો હોવા છતાં પણ તે ધર્મોની ત્યાં ઉપકારકતા ન હોવાથી તેને ગૌણ કરવાની દૃષ્ટિને નય કહેવાય છે.

દા.ત., ‘આત્મા નિત્યાનિત્ય છે’ એ પ્રમાણ વાક્ય છે. આ વાક્યથી આત્માને નિત્ય રૂપે અને અનિત્ય રૂપે એમ પૂર્ણરૂપે બોધ થાય છે. જ્યારે ‘આત્મા નિત્ય છે’ એ વાક્યથી આત્માનો માત્ર નિત્યરૂપે બોધ થાય છે. એ જ પ્રમાણે ‘આત્મા અનિત્ય છે’ એ વાક્યથી આત્માનો અનિત્યરૂપે બોધ થાય છે.

બીજા ઉદાહરણથી વિચારીએ : જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષ:

જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે તે પ્રમાણ વાક્ય છે, જ્ઞાનેન મોક્ષ: જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે તે નય વાક્ય છે. ક્રિયા મોક્ષ: ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે. આ પણ નય વાક્ય છે. કારણ કે અંશે અંશે જ્ઞાન પણ મોક્ષનું કારણ છે. તથા અંશે અંશે ક્રિયા પણ મોક્ષનું કારણ છે.

પ્રમાણના બે ભેદ છે, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. ઈન્દ્રિયાદિ બાહ્ય આલંબન વિના આત્માને જે સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ અને ઈન્દ્રિયાદિ બાહ્ય આલંબનથી જે જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અવધિજ્ઞાન, મન: પર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ ત્રણ જ્ઞાનો આવે છે. પરોક્ષ પ્રમાણમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એમ બે જ્ઞાનો આવે છે.

શંકા : કેટલીકવાર એવું બને છે કે, એક ગુરુ એક વ્યક્તિને માત્ર જ્ઞાન ઉપર ભાર મૂકીને સમજાવે અને તે જ ગુરુ બીજી વ્યક્તિને માત્ર ક્રિયા ઉપર ભાર મૂકીને સમજાવે આવું કેમ ?

સમાધાન : તમે ગુરુની નય દૃષ્ટિને બરાબર સમજ્યા નથી. પહેલી વ્યક્તિ માત્ર ક્રિયાની પક્ષપાતી છે. અર્થાત્ માત્ર ક્રિયાવાદી છે. તેને જ્ઞાનનું મહત્ત્વ આપીને સમજાવે તે યોગ્ય છે.

બીજી વ્યક્તિ એકલા જ્ઞાનનો પક્ષપાતી છે, ક્રિયામાં નથી. તેથી જ્ઞાન-ક્રિયા બંનેનો અનુભવ કરાવવા માટે ગુરુજી તેને ક્રિયાનું મહત્ત્વ આપીને સમજાવે છે. ટૂંકમાં ગુરુજીના હૃદયમાં બંને નયનું મહત્ત્વ સરખું જ છે. પરંતુ સામેનો જીવ જ્યારે એક નયનો આગ્રહી હોય છે, ત્યારે તેને બંને નયોમાં લાવવા ગુરુજીને બીજા નયની પ્રધાનતા કરવી પડે છે.

સૂત્ર (૧-૭) પ્રયોજન : તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રમાણ અને નયથી થાય છે તેમ સામાન્યથી જણાવ્યું. હવે વિશેષરૂપે તત્ત્વ સંબંધી અધિગમ (જ્ઞાન) કરવાના દ્વારોનો નિર્દેશ કરે છે.

નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ ૧-૭

નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ ૧-૭

નિર્દેશ-સ્વામિત્વ-સાધન-અધિકરણ-સ્થિતિ-વિધાનતઃ ૧-૭

શબ્દાર્થ : નિર્દેશ = વસ્તુનું સ્વરૂપ, સ્વામિત્વ = વસ્તુની માલિકી, સાધન = વસ્તુની ઉત્પત્તિના કારણો અથવા નિમિત્તો, અધિકરણ = વસ્તુને રહેવાનું સ્થાન, વસ્તુનો આધાર, સ્થિતિ = વસ્તુ કેટલા કાળ સુધી રહે ? વસ્તુના કાળનું માપ, વિધાન = વસ્તુના ભેદ.

સૂત્રાર્થ : નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન એ છ દ્વારોથી તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ : જ્યારે કોઈપણ વ્યક્તિ પહેલીવાર કોઈ નવી વસ્તુ જુએ કે તેનું નામ સાંભળે ત્યારે તેની જિજ્ઞાસા વૃત્તિ જાગી ઉઠે છે. પરિણામે તેના મનમાં અનેક પ્રશ્નો ઉઠે છે. એ વસ્તુનો આકાર, રંગ, રૂપ, માલિકી, તેને બનાવવાનો ઉપાય, ક્યાં સુધી વસ્તુ ટકશે? વગેરે પ્રશ્નો તેના મનમાં ઊઠે છે, તેના ઉત્તરો મેળવી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે. તે જ રીતે અંતર દૃષ્ટિવાળી વ્યક્તિ સમ્યગ્દર્શન શબ્દ સાંભળીને તેવા વિષે વધારે જાણકારી મેળવવા માટે વિવિધ પ્રશ્નો દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન વધારે છે.

એક ઉદાહરણથી વિચારીએ. જેમ કે “સાડી.”

સૂત્રમાં બતાવેલા છ દ્વારો વડે સાડી વિશે વિશેષ જાણીએ.

- (૧) નિર્દેશ - સાડીનું સ્વરૂપ શું ?
સાડી એ બેનોને પહેરવાનું $૫\frac{૧}{૨}$ મીટર લાંબુ કપડું છે.
- (૨) સ્વામિત્વ - માલિકી. સાડી પહેરનાર સ્ત્રીવર્ગ.
સાડી સરલાબેનની છે અથવા સરલાબેન તેના માલિક છે.
- (૩) સાધન - શેમાંથી બને છે ? (નિમિત્ત)
સાડી કાપડમાંથી બને છે.
- (૪) અધિકરણ - ક્યાં અને શેમાં રહે છે ? (આધાર)
સાડી કબાટમાં મૂકાય છે અથવા સરલાબેનના શરીર પર રહે છે.
- (૫) સ્થિતિ - ક્યાં સુધી ટકશે ? (કાળ)
આ સાડી પાંચ-સાત વર્ષ સુધી ટકી રહે છે.
- (૬) વિધાન - ભેદ - પ્રકારો.
સાડી સફેદ, લાલ, લીલી, પીળી વગેરે અનેક રંગની હોય છે.

હવે સમ્યગ્દર્શન ગુણ એ મુક્તિનો માર્ગ છે તેમ પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યું. એ સમ્યગ્દર્શન ગુણને વધારે સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ સૂત્રમાં છ દ્વારો બતાવ્યા છે.

- (૧) નિર્દેશ : સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ શ્રદ્ધા કરવી તે છે. સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ છે. વીતરાગ પરમાત્માના વચનો ઉપર પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા કરવાથી એ ગુણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતાં જીવનો સંસાર પરિમિત બને છે.
- (૨) સ્વામિત્વ : સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ હોવાથી તેનો માલિક જીવ જ હોય છે. અજીવને સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, પણ જીવને સમ્યગ્દર્શન થવામાં અજીવ નિમિત્ત બને છે.
- (૩) નિમિત્ત અથવા સાધન : બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે નિમિત્તોથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. ગુરુનો ઉપદેશ, સત્સંગ, પ્રતિમાજીના ભાવપૂર્વકના દર્શન વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો છે. જ્યારે દર્શનમોહનીય અને અનંતાનુબંધી ચાર કષાયોનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય તે અભ્યંતર નિમિત્તો છે. તેનાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૪) અધિકરણ એટલે આધાર : સમ્યગ્દર્શનનો આધાર સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા જ હોય છે. ગુણનો આધાર ગુણી જ હોય છે. સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં જ રહે છે.

(૫) સ્થિતિ : એટલે કાળ.

ઔપશમિક (ઉપશમ) સમ્યક્ત્વનો કાળ જઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો કાળ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક દ્દ (છાસઠ) સાગરોપમ છે.

ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનનો કાળ સાદિ - અનંત છે. સાદિ એટલે તેની શરૂઆત છે પરંતુ પ્રગટ થયા પછી ક્યારેય જતું નથી. અનંતકાળ સુધી રહે છે.

(દ્) વિધાન એટલે ભેદ : સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ ભેદ છે. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક.

સૂત્ર (૧-૮) પ્રયોજન : તત્ત્વોમાં વિશેષરૂપે જાણકારી મેળવવા માટે અધિગમ (બોધ) પ્રાપ્ત કરવાના શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી સાધનો જણાવે છે.

સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાઽન્તરભાવાલ્પબહુત્વૈશ્ચ ૧-૮

સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાઽન્તરભાવાલ્પબહુત્વૈશ્ચ ૧-૮

સત્-સંખ્યા-ક્ષેત્ર-સ્પર્શન-કાલ-અન્તર-ભાવ-અલ્પબહુત્વૈઃ ચ ૧-૮

શબ્દાર્થ : સત્ = વસ્તુનું અસ્તિત્વ કે વિદ્યમાનતાને સત્ કહેવાય છે, સંખ્યા = વસ્તુની કે તેના માલિકની સંખ્યા અથવા ગણતરી, ક્ષેત્ર = વસ્તુના વર્તમાન કાળના નિવાસને ક્ષેત્ર કહેવાય છે, સ્પર્શન = વસ્તુના ત્રણે કાળ સંબંધી નિવાસને સ્પર્શન કહેવાય છે, કાલ = વસ્તુની સ્થિર રહેવાની મર્યાદાને કાળ કહેવાય છે, અંતર = વસ્તુના વિરહ કાળને અંતર કહેવાય છે, ભાવ = ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક એમ પાંચ ભાવ છે, અલ્પબહુત્વ = અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ વસ્તુની હીનતા-અધિકતાનું વર્ણન. અહીં ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનની હીનાધિકતા વિચારવી.

સૂત્રાર્થ : સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાલ, અંતર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ એ (આઠ દ્વારોથી પણ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.)

ભાવાર્થ : હવે આપણે આગળ જણાવેલા આઠ દ્વારોથી સમ્યગ્દર્શન ગુણની વિચારણા કરીએ.

- (૧) સત્ : સમ્યક્ત્વ એ આત્માનો ગુણ હોવાથી જગતમાં છે જ. સમ્યગ્દર્શન ચારેય ગતિમાં થઈ શકે છે. ફક્ત ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ મનુષ્યગતિમાં જ કરી શકાય છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામ્યા પહેલા પરભવનું આયુષ્ય બાંધેલું હોય તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળો જીવ ચારે ગતિમાં જઈ શકે છે. સમ્યક્ત્વ નામનો ગુણ છે જ અને તે આત્મામાં જ છે.
- (૨) સંખ્યા : સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોની સંખ્યા કેટલી ? તેની વિચારણા આ દ્વારથી થઈ શકે છે. ઉપશમ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો સંખ્યાતા, ક્ષયોપશમ સમક્તિવાળા જીવો અસંખ્યાતા અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જીવો (સિદ્ધ ભગવંતોને સાથે ગણતાં) અનંતા હોય છે.
- (૩) ક્ષેત્ર : સમ્યગ્દર્શનવાળા એક જીવનું કે સર્વ જીવોનું ક્ષેત્ર લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ જ છે. કારણકે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જ હોય. સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવો લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ રહ્યા છે. પણ કેવલી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વી જીવ સમગ્ર લોકાકાશવ્યાપી પણ હોય છે.
- (૪) સ્પર્શન : પદાર્થના વર્તમાન નિવાસને ક્ષેત્ર કહ્યું, પણ ભૂત - વર્તમાન અને ભાવિ એ ત્રણે કાળની અવસ્થાને સ્પર્શના કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગને સ્પર્શે છે. કોઈપણ સમ્યગ્દર્શની જીવ જ્યાં વસતો હોય છે, તે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ હોય છે.
- (૫) કાળ : કોઈપણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થની સમય મર્યાદા નક્કી કરવી તે કાળ. કાળની વિચારણા બે પ્રકારે થાય છે. એક જીવની અપેક્ષાએ અને અનેક જીવની અપેક્ષાએ.

એક જીવની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનનો જઘન્યકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ દ્વ સાગરોપમ કરતા કંઈક વધારે છે. કોઈ એક જીવને

સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયા પછી ઓછામાં ઓછું અંતર્મુહૂર્ત સુધી અવશ્ય રહે છે અને વધારેમાં વધારે એક જીવને ૬૬ સાગરોપમથી કંઈક અધિક કાળ સુધી રહે છે. અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તો સમ્યગ્દર્શનનો સંપૂર્ણકાળ છે, અર્થાત્ કોઈપણ સમય એવો છે નહીં - હતો નહિ - અને હશે નહિ કે જ્યારે એક પણ જીવને આ સંસારમાં સમ્યગ્દર્શન હોય નહીં કે ઉત્પન્ન થાય નહિ. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો સર્વથા ન હોય એવું ક્યારેય બનવાનું નથી.

- (૬) અન્તર : આવેલું સમ્યગ્દર્શન ચાલ્યું જાય તો ફરીથી ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનનો વિરહકાળ કેટલો ?

એક જીવની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ (અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તમાં કંઈક ઓછો કાળ). એટલા કાળે તો તે જીવ ફરીથી સમ્યગ્દર્શન પામે જ. પરંતુ અનેક જીવની અપેક્ષાએ કદી પણ વિરહ થતો જ નથી. એક જીવની અપેક્ષાએ વિરહ થઈ શકે કેમકે ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્દર્શન છૂટી પણ જાય અને ફરીથી ઉત્પન્ન પણ થાય. પણ કોઈ ને કોઈ જીવ તો સમકિતી હોવાનો જ, માટે સર્વથા વિરહ કદી ન થાય.

- (૭) ભાવ : ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને પારિણામિક એ પાંચ ભાવમાંથી કયા ભાવે સમ્યગ્દર્શન થાય ?

ઉપશમ, ક્ષાયોપશમ અને ક્ષાયિક એમ ત્રણ ભાવે જ સમ્યક્ત્વ થાય છે. ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવે સમ્યક્ત્વ થતું નથી.

- (૮) અલ્પબહુત્વ : ઉપરના ત્રણ સમ્યક્ત્વોમાંથી કયા જીવો થોડા હોય અને કયા જીવો વધારે હોય ?

ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો સર્વથી અલ્પ હોય છે. તેનાથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો અસંખ્યાતગુણા હોય છે. તેનાથી ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો અનંતગુણા હોય છે. સિદ્ધના જીવો અનંત છે અને તેમને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન હોય છે, તેથી અનંતગુણા કહ્યા છે.

શંકા : વિધાન અને સંખ્યા માં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : વિધાન દ્વાર વડે સમ્યગ્દર્શનના પ્રકારોની ગણતરી થાય છે. જ્યારે સંખ્યા દ્વારા તેના પ્રત્યેક પ્રકારોવાળા જીવોની સંખ્યાની ગણતરી થાય છે, જેમ કે ઉપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આટલા, ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ આટલા વગેરે પેટા ભેદોની ગણતરી સંખ્યામાં થાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રકારની ગણના “વિધાન” માં થાય છે અને પેટા ભેદોની ગણના “સંખ્યા” માં થાય છે.

શંકા : ક્ષેત્ર અને અધિકરણમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : અધિકરણ (આધાર)થી થોડી જગ્યા સૂચવાય છે. ક્ષેત્ર શબ્દ વ્યાપક હોવાથી અધિક જગ્યા સૂચવે છે.

શંકા : કાળ અને સ્થિતિમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : સ્થિતિ શબ્દ કેટલાક પદાર્થોની કાળમર્યાદા બતાવે છે. કાળ શબ્દ વ્યાપક છે. તે બધા પદાર્થોની કાળમર્યાદા દર્શાવે છે.

શંકા : સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી કોણ હોઈ શકે ? અને કોણ ન હોય ?

સમાધાન : સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી ભવ્ય જીવ જ હોઈ શકે. અભવ્ય કે જાતિભવ્ય સમ્યગ્દર્શનના સ્વામી ન હોય.

ઈન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સંજી પંચેન્દ્રિય ત્રણે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી થઈ શકે છે. એકેન્દ્રિયથી અસંજીપંચેન્દ્રિયને કોઈ જ પ્રકારનું સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી. કાય અપેક્ષાએ ત્રસકાયને સમ્યગ્દર્શન હોઈ શકે છે. સ્થાવરકાયને સમ્યગ્દર્શન ન હોય.

જ્ઞાનની અપેક્ષાએ મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનમાં ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિ એમ ત્રણે દર્શન હોઈ શકે પણ કેવળજ્ઞાનીને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન જ હોય. આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સમજાવીને હવે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

સૂત્ર (૧-૯) પ્રયોજન : આ સૂત્રમાં જ્ઞાનના પ્રકારો જણાવે છે.

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ જ્ઞાનમ્ ૧-૯

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ જ્ઞાનમ્ ૧-૯

મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવલાનિ જ્ઞાનમ્ ૧-૯

સૂત્રાર્થ : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ પાંચ જ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :

મતિજ્ઞાન : પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા થતા બોધને **મતિજ્ઞાન** કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાન : ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરવાથી અથવા શાસ્ત્રો સાંભળવાથી કે ભણવાથી જે જ્ઞાન થાય તે **શ્રુતજ્ઞાન** કહેવાય છે.

અવધિજ્ઞાન : ઈન્દ્રિય અને મનની સહાય વિના આત્મશક્તિથી રૂપી દ્રવ્યોનું જે જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. અવધિ એટલે મર્યાદા. રૂપી અને અરૂપી એમ બે પ્રકારના દ્રવ્યો છે. તેમાં માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને જોઈ શકાય એવી અવધિવાળુ (મર્યાદાવાળું) જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન.

મનઃપર્યવજ્ઞાન : અઢીદ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોના મનના ભાવો જાણવાની શક્તિને મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે.

કેવળજ્ઞાન : લોકાલોકનું તથા રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યનું અને સર્વ જીવના સર્વ પર્યાયોનું સમકાળે થતું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન.

શંકા : મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન એક વ્યક્તિમાં સાથે જોવા મળે છે તો બંનેને એક જ કેમ નથી ગણતા ?

સમાધાન : મતિ અને શ્રુત બંને મન અને ઈન્દ્રિયોની સહાયથી થતા હોવા છતાં શ્રુતમાં શબ્દ અને અર્થનું પર્યાલોચન હોય છે. મતિજ્ઞાનમાં તેવું પર્યાલોચન હોતું નથી, પરંતુ માત્ર ઈન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષથી વિષયનો બોધ હોય છે.

મતિજ્ઞાન વર્તમાનકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન ત્રણે કાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે.

મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન વિશુદ્ધ છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ બોધદાયી છે. શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન વિના ન જ થાય. જ્યારે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન વિના પણ હોઈ શકે.

સૂત્ર (૧-૧૦) પ્રયોજન : સૂત્ર ૧-૬માં આવેલા “પ્રમાણ” નો ખુલાસો અહીં છે.

તત્પ્રમાણે ૧-૧૦

તત્પ્રમાણે ૧-૧૦

તત્ પ્રમાણે ૧-૧૦

શબ્દાર્થ : તત્ = તે પાંચ જ્ઞાનો, પ્રમાણે = બે પ્રમાણરૂપ (દ્વિવચન)

સૂત્રાર્થ : તે (પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન) બે પ્રમાણરૂપ છે.

ભાવાર્થ : જેના વડે વસ્તુના નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મોનો નિર્ણયાત્મકપણે જે બોધ થાય તેને પ્રમાણ કહેવાય છે.

જૈનદર્શનકારો “જ્ઞાન”ને જ પ્રમાણ જણાવે છે. કારણ કે, જ્ઞાન જ આ જીવને ઈષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટમાં નિવૃત્તિ કરાવે છે. આ આમ્રફળ છે. એવું જ્ઞાન થાય તો જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ સર્પ છે એવું જ્ઞાન થાય તો જીવ નિવૃત્તિ કરે છે. માટે જ્ઞાન જ હિત-અહિતમાં પ્રવર્તક-નિવર્તક હોવાથી પ્રમાણ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૧-૧૧) પ્રયોજન : પરોક્ષ પ્રમાણ કયું છે ? તે આ સૂત્રમાં કહે છે.

આદ્યે પરોક્ષમ્ ૧-૧૧

આદ્યે પરોક્ષમ્ ૧-૧૧

આદ્યે પરોક્ષમ્ ૧-૧૧

શબ્દાર્થ : આદ્યે = પ્રારંભના બે- મતિ અને શ્રુત, પરોક્ષમ્ = પરોક્ષ, ઈન્દ્રિયની મદદથી થતાં જ્ઞાન છે.

સૂત્રાર્થ : પ્રથમના બે જ્ઞાનો (મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન) પરોક્ષ છે.

ભાવાર્થ : જે આદિમાં હોય તેને આદ્ય કહેવાય છે. આદ્ય શબ્દનું દ્વિવચનનું રૂપ આદ્યે થયું છે. આદ્યે એટલે પહેલાના બે જ્ઞાનો એવો અર્થ થાય છે. પહેલા બે જ્ઞાન

મતિ અને શ્રુત છે માટે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન આ બે જ્ઞાનો પરોક્ષ છે તેવો અર્થ કરવો. આ બંને જ્ઞાન ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે બંનેને પરોક્ષ પ્રમાણ ગણાય છે.

શંકા : મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન : જૈન પરંપરા પ્રમાણે પર અર્થાત્ બીજાની સહાયતા વડે જે જ્ઞાન થાય છે તેને પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ઈન્દ્રિય, મન, પરનો ઉપદેશ વગેરે કારણો સિવાય થઈ શકતાં નથી. તેથી તે બંનેને પરોક્ષ કહ્યા છે.

સૂત્ર (૧-૧૨) પ્રયોજન : પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

પ્રત્યક્ષમન્યત્	૧-૧૨
પ્રત્યક્ષમન્યત્	૧-૧૨
પ્રત્યક્ષમ્ અન્યત્	૧-૧૨

શબ્દાર્થ : પ્રત્યક્ષ = ઈન્દ્રિયની મદદ વિના થતું જ્ઞાન, અન્યત્ = બાકીના (અવધિ-મન:પર્યવ-કેવળ).

સૂત્રાર્થ : બાકીનાં ત્રણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ : પૂર્વે પાંચ જ્ઞાન કહ્યા છે. તેમાંના પ્રથમના બે જ્ઞાનને પરોક્ષ પ્રમાણ ગણાવ્યાં માટે અન્ય એટલે બાકીના ત્રણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થાય. અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. આ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ એટલા માટે કહ્યાં છે કે તે ઈન્દ્રિય તથા મનની સહાય વિના આત્મામાં જ સ્વતંત્રપણે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

શંકા : વિભંગજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ નથી ગણતા ?

સમાધાન : વિભંગજ્ઞાન મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી થતું હોવાથી તે સમ્યક્ નથી. માટે તેને જ્ઞાન કહી શકાય નહિ. અજ્ઞાન જ કહેવાય. અવધિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તેથી વિભંગજ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ છે એમ સમજી લેવું.

શંકા : અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન પણ આત્મા પ્રતિ નિયત છે. તો પ્રત્યક્ષ શબ્દથી આ બન્ને દર્શનો પણ ગ્રહણ કરવા ન જોઈએ ?

સમાધાન : આ શંકા વ્યાજબી નથી. એક કારણ તો એ છે કે, અહીં જ્ઞાનની અનુવૃત્તિ ચાલે છે. એટલે દર્શનની આપોઆપ જ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. બીજું અવધિજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાનની વાતમાં અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન સમાવિષ્ટ થઈ જ જાય છે.

શંકા : મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ નથી ગણ્યું ? જ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે.

સમાધાન : જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ થવા છતાં પણ ઈન્દ્રિય અને મનરૂપ એવા પર પદાર્થોના નિમિત્તથી જ જ્ઞાન થાય છે. મતિ અને શ્રુત પર પદાર્થોથી થતાં જ્ઞાન હોવાથી પરને આધીન છે. માટે પરોક્ષ કહેવાય છે.

જેઓ અક્ષનો અર્થ ઈન્દ્રિય કરે છે, તેમના માટે (તેમના મત પ્રમાણે) ઈન્દ્રિય નિમિત્તક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ગણાય. પરંતુ અહીં દરેક વિષયની વિચારણાનો પાયો મોક્ષમાર્ગ છે. તેથી અહીં “અક્ષ”નો અર્થ “આત્મા” કર્યો છે. કેવળ આત્મા દ્વારા જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ અને જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોની મદદથી થાય તે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ “પરોક્ષ” જ ગણાય છે.

શંકા : પ્રત્યક્ષમ્ અન્યત્ (સૂત્ર-૧-૧૨)માં અન્યત્ શબ્દ ક્યા સંદર્ભમાં લેવાય ?

સમાધાન : અન્યત્ શબ્દ સૂત્ર ૧-૧૦ અને સૂત્ર ૧-૧૧ ના સંદર્ભમાં છે. જે સૂત્ર પૂર્વે કહેલા સૂત્રના સંદર્ભમાં હોય તેને માટે અનુવૃત્તિ શબ્દ વપરાય છે. તેથી એમ કહી શકાય કે સૂત્ર ૧-૮, ૧-૧૦ અને ૧-૧૧ એ ત્રણે સૂત્રની અનુવૃત્તિ સૂત્ર ૧-૧૨ માં પ્રવર્તે છે.

સૂત્ર ૧-૧૨માં અન્યત્ શબ્દથી બાકીના ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણ) છે તેમ સમજવું. કારણ કે, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન ઈન્દ્રિય તથા મનની મદદ વિના ફક્ત આત્માની યોગ્યતાથી સાક્ષાત્ આત્માને જ ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્ર (૧-૧૩) પ્રયોજન : મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી (સમાનઅર્થી) શબ્દો જણાવે છે.

મતિસ્મૃતિસંજ્ઞાચિન્તાભિનિબોધ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ૧-૧૩

મતિસ્મૃતિસંજ્ઞાચિન્તાભિનિબોધ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ ૧-૧૩

મતિ-સ્મૃતિ-સંજ્ઞા-ચિન્તા-અભિનિબોધ ઇતિ અનર્થાન્તરમ્ ૧-૧૩

શબ્દાર્થ : મતિ = મનન કરવું, સ્મૃતિ = યાદ કરવું, સંજ્ઞા = વર્તમાનની વિચારણા કરવી, ચિન્તા = ભાવિની વિચારણા કરવી, અભિનિબોધ = ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતો બોધ, ઇતિ = આ પ્રમાણે, અનર્થાન્તરમ્ = એક અર્થવાળા.

સૂત્રાર્થ : મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિન્તા અને અભિનિબોધ એ પાંચે શબ્દો એક જ અર્થવાળા છે. (અર્થાત્ એ પાંચે શબ્દોનો અર્થ મતિજ્ઞાન થાય છે).

ભાવાર્થ : મતિ શબ્દના પર્યાયવાચી નામોનો ઉલ્લેખ કરીને લોકવ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ એવા અન્ય નામો જણાવ્યા છે. એ રીતે શબ્દ ભેદ હોવા છતાં અર્થભેદ નથી તે વાતનું સૂચન કરે છે.

મતિ તે વર્તમાન વિષયને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો કે મન દ્વારા વર્તમાનમાં વિદ્યમાન વિષયનો જે બોધ તે મતિજ્ઞાન.

સ્મૃતિ : તે ભૂતકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. પૂર્વે અનુભવેલ વસ્તુનું સ્મરણ તે સ્મૃતિજ્ઞાન.

સંજ્ઞા : ભૂતકાળના વિષયને વર્તમાન કાળનો વિષય બનાવે છે. પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુને વર્તમાનમાં જોતાં “તે જ આ વસ્તુ છે” (જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી) એ પ્રમાણે થતું જ્ઞાન તે સંજ્ઞાજ્ઞાન.

ચિન્તા : ભવિષ્યકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. ભવિષ્ય માટેની વિચારણા કરવી તે ચિન્તા જ્ઞાન.

અભિનિબોધ : આ શબ્દ મતિ-સ્મૃતિ-સંજ્ઞા-ચિન્તા એ બધા જ્ઞાનો માટે વપરાય છે. અર્થાત્ મતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતાં બધા જ્ઞાનોને માટે અભિનિબોધ

એ સામાન્ય શબ્દ છે. જેમ કે, રોકડા પૈસા, ઘર, ફર્નીચર, દાગીના વગેરે સામાન્યથી મિલકત શબ્દથી ઓળખવા, તેમ છતાં દરેક પ્રકારની મિલકત માટે જુદા-જુદા શબ્દો છે. આથી મિલકત માટે મિલકત એ સામાન્ય શબ્દ છે. જ્યારે રોકડ નાણા વગેરે વિશેષ શબ્દો છે. તે જ રીતે અભિનિબોધ શબ્દ સર્વ પ્રકારના મતિજ્ઞાન માટે છે. વિશેષ પ્રકારના મતિજ્ઞાન માટે મતિ, સ્મૃતિ આદિ શબ્દો છે.

શંકા : અભિનિબોધ શબ્દનો અર્થ શું ?

સમાધાન : અભિ એટલે સન્મુખ રહેલા પદાર્થનો 'નિ' એટલે નિશ્ચયાત્મક (જે બોધ). અભિનિબોધ એટલે સન્મુખ રહેલા પદાર્થનો નિશ્ચયાત્મક બોધ. તે મતિજ્ઞાનનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે.

આ સૂત્રમાં મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો જણાવેલા છે. સ્મૃતિમાં પૂર્વે અનુભવેલી વાતનું સ્મરણ હોય છે. પરંતુ તે પણ મતિજ્ઞાન જ છે.

કારણ સ્મૃતિ તો પૂર્વે અનુભવેલ પદાર્થની હોય. આત્મસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન કે ચિંતવના પૂર્વે કરી હોય તો સ્મરણ થાયને ? પ્રભુજીને વંદન અથવા પ્રભુની ભક્તિ કરી હોય તો સ્મરણ થાયને ? વીતરાગવાણીનું શ્રવણ મનન કર્યું હોય તો સ્મરણ થાયને ?

જો મોક્ષમાર્ગને સમજ્યા હો તો તેને અનુસરતી પ્રવૃત્તિ કરવી જેથી તેનું સ્મરણ રહે. આવો જ બીજો શબ્દ છે ચિંતાજ્ઞાન “જો આમ હશે તો તેમ થશે” એવી આપણે ચિંતા કરીએ છીએ. મનમાં ચિંતન તો થવાનું જ છે, તો શુભ ચિંતન કેમ ન કરવું ? છેલ્લે અશુભ ચિંતનને ટાળવા માટે પણ શુભનું ચિંતન-મનન કરવું.

સૂત્ર (૧-૧૪) પ્રયોજન : મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના નિમિત્તો જણાવે છે.

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ ૧-૧૪

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્ ૧-૧૪

તદ્ ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય-નિમિત્તમ્ ૧-૧૪

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે, ઈન્દ્રિય = સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર, અનિન્દ્રિય = મન (અભ્યંતર ઈન્દ્રિય), નિમિત્તમ્ = નિમિત્તથી.

સૂત્રાર્થ : તે (મતિજ્ઞાન), ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ : ત્વચા (ચામડી), રસના (જીભ), નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ બાહ્યઈન્દ્રિયો છે. આ પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા અનુક્રમે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દનું મતિજ્ઞાન થાય છે.

અનિન્દ્રિય એટલે મન, તે નિમિત્તે જે જ્ઞાન થાય તેને અનિન્દ્રિય નિમિત્તક જ્ઞાન કહેવાય છે. જ્યારે સ્પર્શ આદિ વિષયનું મતિજ્ઞાન થાય છે ત્યારે સર્વ પ્રથમ વિષય કે વસ્તુની સાથે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ થાય છે. ત્યારપછી ઈન્દ્રિય સાથે જોડાયેલા જ્ઞાનતંતુઓ મનને ખબર આપે છે. મન નિમિત્તે આત્મામાં તે વિષયનું મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વડે મતિજ્ઞાન થાય છે.

ચક્ષુ વગેરે પાંચ ઈન્દ્રિય બાહ્ય સાધન છે અને મન આંતરિક સાધન છે તે કારણે ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એવો સંજ્ઞા ભેદ કર્યો છે. બાકી બંને મતિજ્ઞાનના નિમિત્ત રૂપ છે.

આપણે આત્માને નિમિત્તવાસી ગણ્યો છે, જ્યાં સુધી ઉપાદાન (આત્મા) સર્વથા શુદ્ધ ન બને અથવા શ્રેણી ન માંડે ત્યાં સુધી નિમિત્તની અસરો થતી રહે છે. આવા ઈન્દ્રિયો કે અનિન્દ્રિયના નિમિત્તો દ્વારા મતિજ્ઞાન થાય છે તેમ આ સૂત્ર જણાવે છે.

ઈન્દ્રિયને અશુભ નિમિત્તો મળતાં અશુભ ગ્રહણ થાય છે અને શુભ નિમિત્તો મળતાં શુભ ગ્રહણ થાય છે. તેથી આત્માએ ઈન્દ્રિય - અનિન્દ્રિય નિમિત્તો વડે શુભમાં - શુભ યોગોમાં પ્રવર્તવું જેથી પ્રાપ્ત થતા શુભ યોગો સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન દ્વારા સમ્યક્ ચારિત્ર તરફ ગતિ કરાવે, પરંતુ અશુભ નિમિત્તોમાં ન જવું કારણ કે અશુભ નિમિત્તોનો યોગ થતાં આ જીવ અશુભ વિચારોમાં જોડાય જેનાથી કર્મનો આશ્રવ થાય.

સૂત્ર (૧-૧૫) પ્રયોજન : મતિજ્ઞાનના ભેદો જણાવી જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ક્રમ પણ જણાવે છે.

અવગ્રહેહાપાયધારણા: ૧-૧૫

અવગ્રહેહાપાયધારણા: ૧-૧૫

અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા: ૧-૧૫

શબ્દાર્થ : અવગ્રહ = અવ્યક્તજ્ઞાન, જેમ કે, “આ કંઈક છે.” ઈહા = આ હશે કે પેલું હશે ? એવા વિકલ્પોવાળું જ્ઞાન, અપાય = ઈહા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિકલ્પો દ્વારા થતું લેવાતું નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન, ધારણા = નિર્ણયાત્મક થયેલા જ્ઞાનને ધારી રાખવું.

સૂત્રાર્થ : (મતિજ્ઞાનના) અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એમ મુખ્ય ચાર ભેદો છે.

ભાવાર્થ : અવગ્રહ : ઈન્દ્રિય સાથે વિષયનો સંબંધ થતાં “આ કંઈક છે” એવો અવ્યક્ત બોધ થવો. જેમ કે ગાઢ અંધકારમાં કંઈક સ્પર્શ થતાં આ કંઈક છે એમ જ્ઞાન થાય પણ “શું છે” એ ખબર ન પડે. આ પ્રમાણે જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થયું તે અવગ્રહ કહેવાય.

ઈહા : “કંઈક છે” એવો બોધ થયા બાદ “તે શું છે” એવી જિજ્ઞાસા થાય છે. “તે શું છે ?” એવી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા અર્થાત્ “તે વસ્તુ શું છે ?” એનો નિર્ણય કરવા માટે થતી વિચારણા તે ઈહા કહેવાય છે.

જેમ કે કોઈક ચીજનો સ્પર્શ થયો અને અવ્યક્ત જ્ઞાન થયું તે અવગ્રહ કલ્પો. ત્યાર પછી એવો વિચાર કરે કે આ સ્પર્શ દોરડાનો છે કે સર્પનો ? ના, જરૂર દોરડું હોવું જોઈએ. સાપ તો ફુંફાડો મારે. આવી વિચારણા તે ઈહા મતિજ્ઞાન કહેવાય.

અપાય : ઈહા પછી આ વસ્તુ અમુક જ છે તેવો જે નિર્ણય તે અપાય. ઉપર આપેલા ઉદાહરણથી ચોક્કસ નિર્ણય પર આવીએ કે આ સર્પનો સ્પર્શ નથી પણ દોરડાનો જ સ્પર્શ છે. આ રીતે કરાયેલા નિર્ણયને અપાય મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

ધારણા : અપાય દ્વારા નિર્ણય થયા બાદ તેનો ઉપયોગ ટકી રહે તે ધારણા.

ધારણાના ત્રણ ભેદો છે.

(૧) અવિચ્ચુતિ ધારણા (૨) વાસના ધારણા અને (૩) સ્મૃતિધારણા

(૧) અવિચ્ચુતિ ધારણા : અપાય થયા પછી અંતર્મુહૂર્ત સુધી તે જ વિષયનો ઉપયોગ ચાલું રહે છે. વિચ્ચુત થતો નથી. તેને અવિચ્ચુતિ ધારણા કહેવાય છે.

(૨) વાસના ધારણા : અવિચ્ચુતિ ધારણાથી આત્મામાં તે વિષયના જે સંસ્કાર પડે છે તે સંસ્કાર સ્વરૂપ વાસના ધારણા.

(૩) સ્મૃતિ ધારણા : આત્મામાં પડેલા જ્ઞાનના સંસ્કારો નિમિત્ત મળતાં જાગૃત બને છે. એથી આપણે પૂર્વે અનુભવેલા પ્રસંગને યાદ કરી શકીએ છીએ. પૂર્વે અનુભવેલા પ્રસંગનું સ્મરણ તે સ્મૃતિ ધારણા. સ્મૃતિમાં કારણ વાસના (સંસ્કાર) ધારણા છે. જેના સંસ્કાર આત્મામાં ન પડ્યા હોય તેનું કદી સ્મરણ થતું નથી.

સૂત્ર (૧-૧૬) પ્રયોજન : વિષયના ભેદથી અને ક્ષયોપશમના ભેદથી અવગ્રહાદિના ભેદો જણાવે છે.

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितासंदिग्धध्रुवाणां सेतराणाम् ૧-૧૬

બહુબહુવિધક્ષિપ્રાનિશ્રિતાસંદિગ્ધધ્રુવાણાં સેતરાણામ્ ૧-૧૬

બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્રિત-અસંદિગ્ધ-ધ્રુવાણાં સેતરાણામ્ ૧-૧૬

શબ્દાર્થ : ભાવાર્થમાં આપેલ છે.

સૂત્રાર્થ : બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્રિત, અસંદિગ્ધ અને ધ્રુવ એ છ ભેદો તથા તે છ ભેદોના પ્રતિપક્ષી (વિપરીત) અબહુ, અબહુવિધ, અક્ષિપ્ર, નિશ્રિત, સંદિગ્ધ અને અધ્રુવ એમ કુલ બાર પ્રકારે અવગ્રહ - ઈલા - અપાય - અને ધારણા થાય છે. આ રીતે મતિજ્ઞાનના ઘણા ભેદો થાય છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૧-૧૫ માં અવગ્રહનું સ્વરૂપ વર્ણવેલું છે. ક્ષયોપશમની તરતમતાથી અહીં બહુ, અબહુ વગેરે વિવિધ ભેદો પડેલા છે. આ ૧૨ ભેદોમાંથી દરેકના અવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા થાય છે. મતિજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવનું છે. ક્ષયોપશમભાવ હીનાધિકપણે અનેક પ્રકારનો હોય છે.

- (૧) બહુગ્રાહી : જેમ કે વાજા વાગતા સાંભળીને તેના શબ્દને અનુસારે શરણાઈ, ઢોલ, નગારા, પડધમ, વગેરેને ભિન્ન-ભિન્ન વાજિંત્ર રૂપે જાણી શકે તે બહુગ્રાહી.
- (૨) અબહુગ્રાહી : દરેક વાજિંત્રનો અવાજ ન પારખી શકે પરંતુ વાજા વાગે છે. એટલું જ જાણે તે અબહુગ્રાહી.
- (૩) બહુવિધગ્રાહી : દ્રવ્યના પર્યાયનો પણ ભેદ જાણે તે બહુવિધગ્રાહી. જેમ કે આ શરણાઈ તાલમાં વાગે છે, આ બીન તાલમાં વાગે છે, આ ઢોલ ખોખરૂ વાગે છે, પેલું ઢોલ સારું વાગે છે વગેરે.
- (૪) અબહુવિધગ્રાહી : દ્રવ્યના એકાદ પર્યાયને જાણે પરંતુ વધારે પર્યાય ને ન જાણે.
- (૫) ક્ષિપ્રગ્રાહી : ઈન્દ્રિય અને વિષયનો યોગ થતાં વિષયને તરત જ જાણી શકે. જેમકે સંગીતના સ્વરો સંભળાય કે તરત જ આ શરણાઈ, સીતાર, હારમોનીયમનો અવાજ છે તેમ ઝડપથી જાણી શકે.
- (૬) અક્ષિપ્રગ્રાહી : ક્ષયોપશમની મંદતાને કારણે વિષયનું જ્ઞાન વિલંબથી થાય. જેમકે સંગીતના સૂરોમાં શરણાઈ, સીતાર, હારમોનીયમ વગેરે વાગતા હોય પણ પોતાના જ્ઞાન વડે ઘણા સમય પછી જાણે.
- (૭) અનિશ્ચિતગ્રાહી : બાહ્ય કોઈપણ પ્રકારના લિંગ - નિશાની વિના અનુભવ બળે જ્ઞાન થવું તે. જેમકે ધજાને જોયા વિના આ જિનમંદિર છે એમ જાણી શકે.
- (૮) નિશ્ચિતગ્રાહી : બાહ્ય કોઈપણ પ્રકારના લિંગ (ચિહ્ન) ના આધારે જાણે તે. જેમ કે ધજા દેખીને આ જિનમંદિર છે એમ જાણવું તે.
- (૯) અસંદિગ્ધગ્રાહી : કોઈપણ જાતના સંદેહ વિના ચોક્કસપણે જાણવું તે. જેમ કે આ સ્પર્શ ચંદનનો જ છે ફુલનો નથી. તેવું નિશ્ચિત જ્ઞાન - શંકારહિત જ્ઞાન.
- (૧૦) સંદિગ્ધગ્રાહી : જે કંઈ જાણે તેમાં સંદેહ હોય. આ સ્પર્શ શીતળ છે પણ તે ચંદનનો હશે કે પુષ્પનો હશે ?
- (૧૧) ધ્રુવગ્રાહી : જે કંઈ જાણ્યું તે લાંબા કાળ સુધી યાદ રહે તે.
- (૧૨) અધ્રુવગ્રાહી : જે કંઈ જાણ્યું તે લાંબા કાળ સુધી યાદ ન રહે. ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે જાણ્યા પછી ભૂલી જવાય તે.

આ સૂત્રમાં જે બહુ - અબહુ વગેરે બાર ભેદ જણાવ્યા તેમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા મુખ્ય છે.

ક્ષયોપશમની તીવ્રતા કે મંદતા પ્રમાણે આ જ્ઞાન થાય છે. જે આત્મા આ ભેદોને બરાબર સમજીને વિચારશે તો તે આત્માને સમજાશે કે મને જે ઓછું કે અધિક જ્ઞાન થાય છે તેમાં કારણભૂત મારા જ કર્મોનો ક્ષયોપશમ છે. જો તેમાંથી છુટવું હોય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મોની નિર્જરા કરતા કરતા ક્ષયોપશમમાંથી ક્ષાયિક ભાવ તરફ ગતિ કરવી જોઈએ અને ક્ષાયિકજ્ઞાન મારે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સૂત્ર (૧-૧૭) પ્રયોજન : સામાન્યથી અવગ્રહ વગેરેનો વિષય જણાવે છે.

અર્થસ્ય ૧-૧૭

અર્થસ્ય ૧-૧૭

અર્થસ્ય ૧-૧૭

શબ્દાર્થ : અર્થસ્ય = અર્થના.

સૂત્રાર્થ : અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એ મતિજ્ઞાનના ચારે ભેદો અર્થને ગ્રહણ કરે છે.

ભાવાર્થ : અર્થસ્ય શબ્દમાં એકવચન મુક્યું છે, તેનો હેતુ એ છે કે એક જ વિષયને જાણવામાં ઈન્દ્રિય મદદગાર થતી હોય છે અને તેનો જ જ્ઞાનોપયોગ આત્મામાં થાય છે. એટલે એક સમયમાં એક જ ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

સૂત્રનો સમગ્ર અર્થ એ છે કે પાંચ ઈન્દ્રિયોના અને મનના વિષયભૂત વર્ણાદિ રૂપ અને તે જેમાં હોય તે દ્રવ્યોરૂપ અર્થોને જાણવા માટે પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન પ્રવૃત્તિ કરે છે તે વખતે આત્મામાં અનુક્રમે અવગ્રહ - ઈહા - અપાય - ધારણાના ઉપયોગરૂપે મતિ જ્ઞાનોપયોગ બહુ-બહુવિધ આદિ બાર ભેદે પ્રવર્તે છે.

શંકા : અર્થ એટલે વસ્તુ. દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને વસ્તુને અર્થ કહેવાય, તો ઈન્દ્રિય - અનિન્દ્રિય (એટલે કે મન) આ સર્વે ઈન્દ્રિયો - અવગ્રહ - ઈહા - અપાય અને ધારણાના જ્ઞાન સ્વરૂપે દ્રવ્યરૂપ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે કે પર્યાયરૂપ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે?

સમાધાન : અવગ્રહ - ઈહા - અપાય - ધારણા આદિ જ્ઞાન મુખ્યપણે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. સંપૂર્ણ દ્રવ્યને નહિ. દ્રવ્યને એ પર્યાય થકી જાણે છે કેમકે ઈન્દ્રિય અને મનનો મુખ્ય વિષય પર્યાય જ છે. પર્યાય દ્રવ્યનો એક ધર્મ છે. પરિણામે અવગ્રહ ઈહા વગેરે જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે ઈન્દ્રિયો કે મન પોતપોતાના વિષયભૂત પર્યાયને જાણે છે તે તે પર્યાય દ્રવ્યને પણ અંશતઃ જાણે છે. કેમકે દ્રવ્યને છોડીને પર્યાય રહી શકતો નથી.

જેમ કે ચક્ષુનો વિષય રૂપ અને આકાર છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યના અમુક પર્યાયો છે. જ્યારે ચક્ષુ કેરી વગેરેને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ભાવાર્થ એટલો કે તે કેરીના રૂપ અને આકારને જાણે છે. અહીં સ્થુલ દૃષ્ટિએ તો ચક્ષુ દ્વારા કેરીનું ગ્રહણ થયું હોય તેમ લાગે છે પણ ખરેખર કંઈ આખી કેરીનું ગ્રહણ થયું નથી. કેરીમાં તો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એમ બધું જ છે. પરંતુ ચક્ષુથી આ પર્યાયો જણાતા નથી. માત્ર રૂપ જ જણાય છે.

કોઈપણ એક ઈન્દ્રિય એક વસ્તુના સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતી નથી. તેથી સમાધાન એટલું થઈ શકે કે ઈન્દ્રિય અનિન્દ્રિયજન્ય અવગ્રહ, ઈહા વગેરે ચારે જ્ઞાનો પ્રથમ પર્યાયને જ મુખ્યપણે વિષય બનાવે છે અને તે પર્યાય થકી દ્રવ્યોને જાણે છે.

સૂત્ર (૧-૧૮) પ્રયોજન : અવગ્રહ-ઉપયોગ વિષયની વિશેષતા જણાવે છે.

વ્યક્તનસ્યાવગ્રહઃ ૧-૧૮

વ્યંજનસ્યાવગ્રહઃ ૧-૧૮

વ્યંજનસ્ય અવગ્રહઃ ૧-૧૮

સૂત્રાર્થ : વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે. ઈહા-અપાય કે ધારણા થતા નથી.

ભાવાર્થ : વ્યંજનાવગ્રહમાં અર્થનું અવ્યક્તપણું છે જ્યારે અર્થાવગ્રહમાં અર્થનું વ્યક્તપણું એટલે કે પ્રગટપણું છે. દૃષ્ટાંતથી વિચારીએ. અંધકારમાં અથવા બેધ્યાનપણે પુસ્તકનો સ્પર્શ થાય ત્યારે ક્ષણવાર તે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રગટપણે થતું નથી. પુસ્તકના સ્પર્શ વિશે આ અવ્યક્તજ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ. જ્યારે પ્રગટરૂપે પુસ્તકનું સ્પર્શ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને અર્થાવગ્રહ કહેવાય.

અવ્યક્તનો અર્થ : એક માટીનું કોરું વાસણ હોય તેને પાણીના ટીપા નાંખી ભીંજવવાનું શરૂ કરવામાં આવે ત્યારે થોડાક ટીપા પડવા છતાં તે સુકાઈ જાય છે.

જોનારને તો તે વાસણ કોરું જ લાગશે. છતાં યુક્તિથી તો તે ભીનું છે એ વાત માનવી જ પડશે. અહીં જ્યાં સુધી માટીનું વાસણ પાણી ચૂસી જાય છે ત્યાં સુધી તેમાં પાણી દેખાતું નથી છતાં તે વાસણ પાણી વગરનું તો ન જ કહી શકાય. પાણી છે પણ અવ્યક્ત રૂપે છે.

આ રીતે કાન-નાક-જીભ અને ત્વચા એ ચાર ઈન્દ્રિયોનો પોતાના વિષય સાથે સંબંધ થવા દ્વારા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે પણ થોડા સમય સુધી વિષય સાથે ઈન્દ્રિયનો મંદ સંબંધ રહેતો હોવાથી પ્રગટ જ્ઞાન જણાતું નથી. યુક્તિથી તો માટીના વાસણની ભીનાશની માફક અહીં પણ જ્ઞાનનો આરંભ થયો છે તે વાત માનવી જ પડશે. આ અવ્યક્ત જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ. અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે વ્યંજનાવગ્રહ દ્વારા વિષયનું સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ નથી તો પછી ઈહા - અપાય - ધારણાનું જ્ઞાન તો થવાનું જ ક્યાંથી છે ? તેથી અવ્યક્ત એવા આ વ્યંજનાવગ્રહને ઈહા, અપાય વગેરે હોતા જ નથી.

વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાનની જરા પણ અભિવ્યક્તિ થતી નથી.

અર્થાવગ્રહમાં “કંઈક છે” એમ સામાન્ય જ્ઞાનની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

અહીં એટલું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે, અર્થાવગ્રહ થાય તે પહેલા વ્યંજનાવગ્રહ થાય એ નિયમ છે પણ વ્યંજનાવગ્રહ થાય તો અર્થાવગ્રહ થાય જ એવો નિયમ નથી. આપણે જ્યારે વિચારમાં મશગૂલ હોઈએ ત્યારે કાને અનેક શબ્દો અથડાવા છતાં કર્ણેન્દ્રિય અને શબ્દના સંયોગ રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ થવા છતાં અર્થાવગ્રહ નથી થતો, એથી આપણને એ શબ્દોનો જરાપણ બોધ થતો નથી.

તેવી જ રીતે મન પણ અતિ દૂર રહેલા શત્રુંજય ગિરિરાજનું ચિંતન-મનન કરે છે પરંતુ મનનો અને શત્રુંજયનો સંયોગ થતો નથી. માટે મન અપ્રાપ્યકારી છે.

આ પ્રમાણે ચક્ષુ અને મન વિના બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો વિષયની સાથે સંયોગ પામીને વિષયને જાણે છે માટે તે ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે અને તે ચાર ઈન્દ્રિયોનો જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે.

જેમકે કોઈ ભાઈ ભર ઉંઘમાં સૂતા છે. તેને જગાડવા માટે કોઈએ બૂમ પાડી, પણ ભાઈ જાગ્યા નહિ. પહેલી સાત બૂમ સુધી ભાઈને કંઈ અસર ન થઈ અને ૮ મી બૂમે ભાઈએ આંખ ખોલી. શું બન્યું ? પહેલી સાત બૂમ સુધી શબ્દો તેના કાનમાં પ્રવેશ્યા તે વખતે ઈન્દ્રિયની સાથે શબ્દનો સંપર્ક થવાથી જે પ્રક્રિયા થઈ તે વ્યંજનાવગ્રહ થયો

કહેવાય છે. આઠમી બૂમે જ્યારે આંખ ખોલી તે વખતે અર્થનો બોધ થતો હોવાથી અર્થાવગ્રહ થાય છે.

આત્માની આવૃત્ત ચેતનાશક્તિ પરાધીનતાવાળી હોવાથી તેને પ્રગટ કરવા ઈન્દ્રિય અને મનની બાધ મદદ જોઈએ.

અહીં વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયોનો જ વિષય સાથે સંબંધ એ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. જ્યાં સુધી કર્મના આવરણો રહેલા છે ત્યાં સુધી તો મતિશ્રુત જ્ઞાન વડે જ તેને દૂર કરવા પડશે. મતિના ભેદો રૂપે જ અહીં ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનની વાત કરી છે. આ સૂત્રનો સાર એ જ કે ઈન્દ્રિયોને પ્રશસ્તમાં પ્રવર્તાવવી.

સ્પર્શથી વીતરાગની પૂજા કેમ ન કરવી ?

રસના (જીભ) પ્રભુના ગુણગાનમાં કેમ ન પ્રવર્તે ?

શ્રવણ (કાન) દ્વારા વીતરાગની વાણી જ કેમ ન સાંભળવી ?

જો ઈન્દ્રિયો શુભમાં જ પ્રવર્તશે તો તેના ઈહા - અપાય - ધારણા થતાં સંખ્યાતા વર્ષ સુધી તે ધારણા આત્મા ટકાવી શકશે.

શંકા : ઈન્દ્રિય અને વિષયનો સંયોગ થતાં જો વિષય ન જણાય તો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે તેમ તમે કહ્યું તે સમજાયું પણ આ તો તદ્દન અજ્ઞાનઅવસ્થા કહેવાય. જ્યાં અલ્પ પણ જ્ઞાનની માત્રા નથી તેવા વ્યંજનાવગ્રહને મતિજ્ઞાનના ભેદ તરીકે કેમ ગણાવો છો?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે પરંતુ થોડાક સૂક્ષ્મમાં જઈએ તો તેનું રહસ્ય સમજાશે. જેમ ગરમ તવી (લોઢી) ઉપર નાંખેલા પાણીના પહેલા ૧૦ ટીપા ચૂસાઈ જાય છે અને તવી કોરી દેખાય છે પણ ૧૧ મું ટીપું પડતાં તવી ભીની દેખાય છે. ૧૧ મું ટીપું કેમ ન ચૂસાઈ ગયું ? કારણ આગળના ૧૦ ટીપાની અસરથી ૧૧ મું ટીપું પડતા તવી ભીની દેખાઈ. તેવી જ રીતે પહેલી સાત બૂમ સુધીના કાનમાં પ્રવેશેલા શબ્દો સર્વથા નષ્ટ થતા નથી. અલ્પ અલ્પ જ્ઞાન માત્રાને તો તે શબ્દો ખોલતા જ જાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાનમાત્રા અલ્પપ્રમાણમાં હોવાથી અનુભવમાં આવતી નથી. તેથી જ આઠમી બૂમે જ્ઞાનમાત્રા વધતી હોવાથી ભાઈ જાગે છે જે અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૧-૧૯) પ્રયોજન : વ્યંજનાવગ્રહ કઈ ઈન્દ્રિયોમાં થતો નથી તે આ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે.

ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્ ૧-૧૯

ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્ ૧-૧૯

ન ચક્ષુઃ અનિન્દ્રિયાભ્યામ્ ૧-૧૯

શબ્દાર્થ : ચક્ષુઃ = આંખ, અનિન્દ્રિય = મન, ન = નહીં.

સૂત્રાર્થ : ચક્ષુ અને મન વડે (વ્યંજનાવગ્રહ) થતો નથી.

ભાવાર્થ : ચક્ષુ અને મન (અનિન્દ્રિય) પદાર્થોને સ્પર્શ્યા વિના જ પોતપોતાના વિષયોને જાણી શકે છે. તેથી ચક્ષુ અને મનનું વ્યંજનાવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાન થતું નથી પણ અર્થાવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા રૂપ ચાર પ્રકારે મતિજ્ઞાન પ્રવર્તે છે. ટૂંકમાં ચક્ષુ અને મન વડે થતા મતિજ્ઞાનમાં વ્યંજનાવગ્રહ વિના સીધો જ અર્થાવગ્રહ થાય છે.

આંખથી દૂર રહેલી વસ્તુને આંખ જોઈ શકે છે. હજારો માઈલ દૂર રહેલ વસ્તુનું મન ચિંતન કરી શકે છે. પરંતુ સ્પર્શનેન્દ્રિય વગેરે ચાર ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયની સાથે સંબંધ થાય તો જ તેનો બોધ કરી શકે છે. તેવી રીતે ચક્ષુ અને મન પદાર્થને અડીને બોધ કરતી નથી પણ અડ્યા વિના જ બોધ કરે છે. આથી જ ચક્ષુ અને મનને અપ્રાપ્યકારી તથા સ્પર્શેન્દ્રિય આદિ ચાર ઈન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી કહેવામાં આવે છે.

આમ સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, શ્રવણેન્દ્રિયના દરેકના પાંચ (વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા) ભેદ ગણતા $૫ \times ૪ = ૨૦$ ભેદ થયા. ચક્ષુરિન્દ્રિય અને મનના ચાર (અર્થાવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા) ભેદ ગણતા $૪ \times ૨ = ૮$ ભેદ થયા. આમ મતિજ્ઞાનના $૨૦ + ૮ = ૨૮$ ભેદ થાય. આ જ વાત પાના ૪૩ ઉપર આપેલા ટેબલ પરથી પણ સમજી શકાય છે.

ઇન્દ્રિય	વ્યંજનાવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ	ઈહા	અપાય	ધારણા	કુલ
સ્પર્શન	૧	૧	૧	૧	૧	૫
રસના	૧	૧	૧	૧	૧	૫
દ્રાણ	૧	૧	૧	૧	૧	૫
શ્રવણ	૧	૧	૧	૧	૧	૫
ચક્ષુ	-	૧	૧	૧	૧	૪
મન	-	૧	૧	૧	૧	૪
કુલ	૪	૬	૬	૬	૬	૨૮

આ ઉપરાંત ૧૬ મા સૂત્રમાં બહુ - અબહુ વગેરે ૧૨ ભેદ કહ્યા.

૨૮ પ્રકારના મતિજ્ઞાનના દરેકના બાર-બાર ભેદ હોવાથી બાર વડે ગુણતા ૨૮ X ૧૨ = ૩૩૬ ભેદો મતિજ્ઞાનના થયા.

શંકા : વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહનો ભેદ બરાબર સમજાવોને ?

સમાધાન : ઇન્દ્રિય અને વિષયનો પરસ્પર સંબંધ થતાં અત્યંત અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય તે વ્યંજનાવગ્રહ. વ્યંજનાવગ્રહ થયા બાદ “કંઈક છે” એમ વ્યક્ત બોધ થાય તે અર્થાવગ્રહ.

અવ્યક્ત જ્ઞાનનો અર્થ ફરી એકવાર સમજી લઈએ. માટીના કોરા વાસણને - અથવા ગરમ તવી ઉપર - પાણીના ટીપા નાંખીને ભીંજવવાનું શરૂ કરવામાં આવે ત્યારે થોડાંક ટીપા પડવા છતાં પણ તે એવા ચુસાઈ જાય છે (કે સુકાઈ જાય છે) કે જોનારને તે ભીંજાયેલું લાગતું નથી. તો પણ ચુક્તિથી તે “ભીનું છે” તે વાત માનવી જ પડે છે.

તેથી પ્રથમથી જ થોડા વખત સુધી વિષયનો મંદ સંબંધ શરૂ થઈ ગયો. તેથી જ્ઞાન થવાનું પણ શરૂ થઈ ગયું છે એ વાત ચુક્તિથી અવશ્ય માનવી પડે છે, તે શરૂ થયેલા જ્ઞાનને અવ્યક્ત જ્ઞાન અથવા વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે.

વ્યંજનાવગ્રહના ઉદાહરણો :

સ્પર્શનેન્દ્રિય : શરીરની પાછળ કીડી ચઢી, પણ સ્પષ્ટ બોધ ન થયો. તે વ્યંજનાવગ્રહ.

રસનેન્દ્રિય : ત્રણ ચમચી ભરીને દાળ મોંઢામાં ગઈ ત્યાં સુધી ખબર ન પડીકે દાળમાં શું ઓછું છે. તે રસનેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ.

દ્રાણેન્દ્રિય : દુર્ગંધ આવે છે પણ ભાઈસા'બ વાંચવામાં મશગુલ છે. દુર્ગંધની ખબર ન પડી. તે દ્રાણેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ.

શ્રવણેન્દ્રિય : ઘોર ઉંઘમાં હોવાથી જગાડવા માટે કોઈએ પાંચ બુમ પાડી પણ ખબર ન પડી. તે શ્રોતેન્દ્રિયનો વ્યંજનાવગ્રહ.

આમ ચાર ઈન્દ્રિયોનો વિષય સાથે સંબંધ થાય પણ સ્પષ્ટ બોધ ન થાય ત્યાં સુધી તે ચાર ઈન્દ્રિયોમાં વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે.

તેવી જ રીતે કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા એ ચાર ઈન્દ્રિયો દ્વારા પોતાના વિષયો સાથે સ્પર્શ થવાથી જ્ઞાન પેદા થઈ શકે છે. પરંતુ તે જ્ઞાનની માત્રા અતિશય અલ્પ હોવાથી સ્પષ્ટ થતી નથી તેને જ વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય છે.

મન અને ચક્ષુ દ્વારા થતું જ્ઞાન વિષય સાથે જોડાઈને થતું નથી પણ દૂર રહેવાથી જ થાય છે. તેથી મન અને ચક્ષુ દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે વ્યક્ત કહેવાય છે. તેથી ચક્ષુ તથા મનનો વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. પરંતુ અર્થાવગ્રહ પાંચ ઈન્દ્રિયોથી અને મનથી થાય છે. એમ અર્થાવગ્રહ છ પ્રકારનો છે.

શંકા : શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન અને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનની ભેદ રેખા વિસ્તારથી સમજાવો.

સમાધાન : ગુરુ પાસેથી કે ગ્રંથોમાંથી જાણવા મળે તે શ્રુત. આ શ્રુતથી સંસ્કારિત બનેલ જે મતિજ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે. અર્થાત્ પૂર્વે ઉપદેશ વગેરે દ્વારા જાણ્યું હોય પણ વ્યવહાર કાળે (શ્રુતનો ઉપયોગ કરવાના સમયે) ઉપયોગ વિના થતી જે મતિ તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન છે. દાખલા તરીકે પ્રતિક્રમણમાં મુહપત્તિનું પડીલેણ કરવાનું આવે ત્યારે કંઈપણ વિચાર કર્યા વિના આપણે પડીલેણ કરીએ છીએ. આ રીતે થતું મતિજ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત છે. શ્રુતનિશ્ચિત જ્ઞાનમાં પૂર્વે જાણેલું હોય પણ કાર્ય સમયે તેનો (પૂર્વે જાણેલાનો) ઉપયોગ હોતો નથી. આ રીતે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અશ્રુતનિશ્ચિત : પૂર્વે ક્યારે પણ જાણ્યું ન હોય છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારના મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી મતિને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહે છે. જેમ કે અભયકુમાર, બિરબલ વિગેરેની હાજરજવાબી બુદ્ધિ. તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ છે.

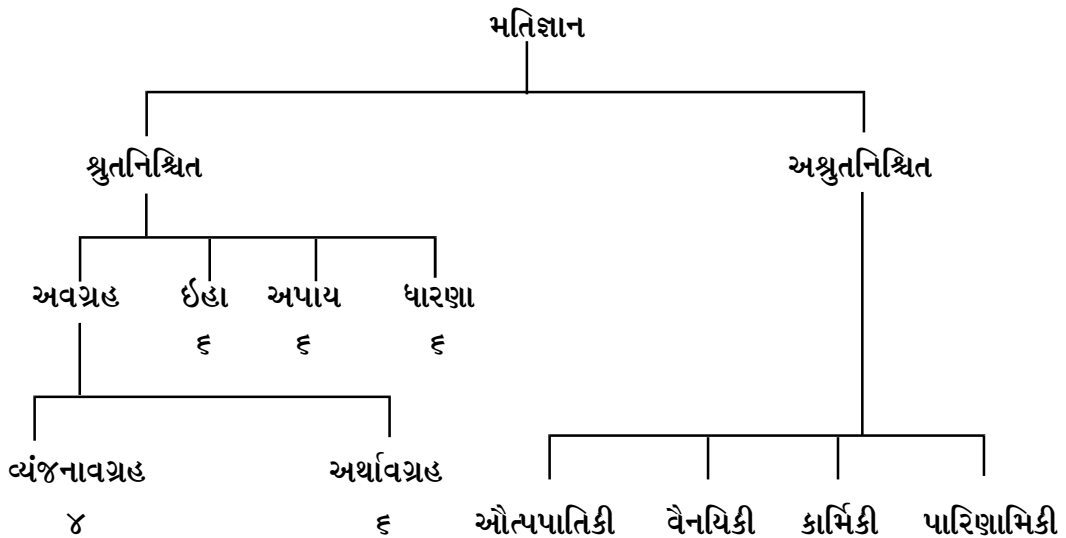
- (૧) ઔત્પાતિકી : વિશિષ્ટ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં તે પ્રસંગને પાર પાડવામાં એકાએક ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ.
- (૨) વૈનયિકી : ગુરુ પાસેથી પ્રાપ્ત થતી વિશિષ્ટ પ્રકારની બુદ્ધિ. ગુરુનો વિનય કરવાથી પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિ.
- (૩) કાર્મિકી : અભ્યાસ કરતા પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિ. કામ કરતાં કરતાં સુથારનો દીકરો સુથારીકામ શીખી લે. તે કાર્મિકી બુદ્ધિ કહેવાય છે.
- (૪) પારિણામિકી : જીવનના અનુભવોમાંથી પ્રાપ્ત થતી બુદ્ધિ.

શંકા : શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત ગણતા મતિજ્ઞાનના કુલ કેટલા ભેદ થાય ?

સમાધાન : શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદ આગળ સમજાવ્યા તેમાં અશ્રુતનિશ્ચિત-મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદ ઉમેરતા મતિજ્ઞાનના કુલ ૩૩૬ + ૪ = ૩૪૦ ભેદ થાય.

શંકા : શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન અને તેના પેટા ભેદો હજુ સ્પષ્ટ થયા નથી.

સમાધાન : નીચેના ટેબલથી મતિજ્ઞાનના ભેદો અને પેટાભેદો વિસ્તારથી સમજાવે.

શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન :

- ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જે વિષયોનું જ્ઞાન પહેલા થયેલું હોય.
- ગુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવેલું હોય પણ વ્યવહારકાળે તેનું સ્મરણ ન હોય તે.
- લોકમુખે બોલાતા શબ્દો વારંવાર સાંભળવા દ્વારા જ્ઞાન મેળવેલું હોય.

આ રીતે પૂર્વે સંસ્કાર પામેલું હોય પરંતુ વર્તમાનમાં શ્રુતને અનુસર્યા વગર જે મતિજ્ઞાન થાય તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય. જેમ કે કોઈ નાના બાળકે ઘોડાને જોયો. કોઈએ એને કહ્યું કે આ પ્રાણીને ઘોડો કહેવાય. પછી વારંવાર ઘોડો જોઈને તેના મગજમાં ઠસી ગયું કે આ પ્રાણી ઘોડો છે. હવે વર્ષ પછી ફરીથી ઘોડો જુએ તો કોઈને પણ પૂછ્યા વિના, પૂર્વના સંસ્કારથી આ ઘોડો એવું જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન : જે પહેલા કદી પણ સાંભળ્યું નથી. જોયું નથી કે અનુભવ્યું નથી અને આપમેળે પોતાની બુદ્ધિના આધારે જે વસ્તુ સમજાય તે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

શંકા : પ્રાપ્તકારી અને અપ્રાપ્તકારી ઈન્દ્રિયોનું કાર્ય વિસ્તારથી સમજાવશો ?

સમાધાન : જરૂર. પાંચ બાહ્ય ઈન્દ્રિયો અને છઠ્ઠી અભ્યંતર ઈન્દ્રિય (મન), એમ કુલ છ ઈન્દ્રિયોમાંથી માત્ર ચાર ઈન્દ્રિયોનો જ વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. ચક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. ચક્ષુ તથા મન અપ્રાપ્તકારી છે અને બાકીની ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે. જે ઈન્દ્રિયો વિષયની સાથે સંયોગ પામીને વિષયનો બોધ કરે છે તે ઈન્દ્રિયોને પ્રાપ્તકારી કહેવાય છે. જેમ કાનમાં વક્તાનો શબ્દ પ્રવેશ કરે તો જ કાન સાંભળે છે. નાકની પાસે ફૂલ અડાડવામાં આવે અને તેની સુગંધ નાકના છિદ્રમાં જાય તો જ જણાય છે. જીભની સાથે લાડવાનો સંયોગ થાય ત્યારે જ રસ જણાય છે. પાણીની ડોલમાં હાથ નાંખીએ ત્યારે જ ઠંડુ કે ગરમ છે તેની ખબર પડે છે. માટે કર્ણ, દ્રાણ, રસના અને સ્પર્શનેન્દ્રિય એમ ચાર ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુ દૂર રહેલા વિષયને સ્પર્શ્યા વિના જ જાણે છે. દૂર રહેલા પાણીને કે અગ્નિને જુએ છે ત્યારે પાણીથી ચક્ષુ ભીંજાતા નથી અને અગ્નિથી ચક્ષુ બળતા નથી. માટે ચક્ષુ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. ચક્ષુથી દૂર રહેલું કાજળ દેખાય છે, પરંતુ ચક્ષુમાં આંજેલું કાજળ દેખાતું નથી. તેવી જ રીતે ચક્ષુમાં પડેલું તણખલું, કે ચક્ષુમાં નાખેલી દવા દેખાતી નથી. દૂર હોય તો જ દેખાય છે માટે ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી છે.

સૂત્ર (૧-૨૦) પ્રયોજન : શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા પ્રકારો જણાવે છે.

શ્રુતં મતિપૂર્વં દ્વયનેકદ્વાદશભેદમ્ ૧-૨૦

શ્રુતં મતિપૂર્વં દ્વયનેકદ્વાદશભેદમ્ ૧-૨૦

શ્રુતં મતિપૂર્વં દ્વિ-અનેક-દ્વાદશ-ભેદમ્ ૧-૨૦

શબ્દાર્થ : શ્રુતં = (શ્રુતજ્ઞાન) સાંભળવું તે, મતિપૂર્વં = મતિજ્ઞાનપૂર્વક, અનેક = ઘણા, દ્વાદશ = (શ્રુતના) ૧૨ ભેદ, ભેદમ્ = ભેદ અથવા પ્રકારો છે.

સૂત્રાર્થ : શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે. તેના બે (અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ) ભેદ છે. તે બે ભેદના અનુક્રમે (અંગબાહ્યના) અનેક અને (અંગપ્રવિષ્ટના) બાર ભેદો છે.

ભાવાર્થ : મન અને ઈન્દ્રિયોની સહાયથી શબ્દ અને અર્થના પર્યાલોચન પૂર્વક થતો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન. શબ્દ અને અર્થના સંબંધ વિના જ વિષયનું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. આવું જ્ઞાન થયા પછી તે વિષયને અમુક શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે, તે વિષયના લાભાલાભ વિચારાય છે. તે વિષયનો ઉપયોગ થવાની રીત વિચારાય છે. આવા અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન વિના થાય જ નહિ.

કોઈપણ વિષયનું શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન થયા પછી જ થાય, કેમકે

- (૧) કર્ણેન્દ્રિય : શબ્દ સાંભળે પછી તે શબ્દ જે અર્થ માટે વપરાયો હોય તે અર્થનું જ્ઞાન થાય. અહીં કર્ણેન્દ્રિય થકી શબ્દનું શ્રવણ થયું તે મતિજ્ઞાન. પછી શબ્દના શ્રવણ થકી અર્થનો બોધ થયો તે શ્રુતજ્ઞાન.
- (૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય : આંખથી ફળ જોયું. અહીં પદાર્થ દેખાય છે ત્યાં સુધી મતિજ્ઞાન. આ ફળ કેરી છે એવું શબ્દ જોડાણ અને મનની મદદથી થયેલો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન.
- (૩) અનિન્દ્રિય (મન) : મન દ્વારા પ્રથમ મતિજ્ઞાન થાય છે પછી શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. જેમ કે કેરીનું સ્મરણ થાય ત્યારે પહેલા તો કેરીની આકૃતિ સામે આવે. આવી આકૃતિ કે રૂપ રંગવાળો પદાર્થ તે કેરી છે. એમ સ્મરણમાં આવે તે મતિજ્ઞાન અને કેરી છે તેવો નિર્ણય થાય તે શ્રુતજ્ઞાન.

શંકા : ઘડાને જોઈને આ ઘડો છે એમ બોધ થઈ જાય છે. આથી મતિ અને શ્રુત

બંને સાથે જ ઉત્પન્ન થતા હોય એમ લાગે છે. જ્યારે અહીં પ્રથમ મતિ અને પછી શ્રુત થાય એમ કહ્યું છે. તો સાચું શું ?

સમાધાન : તમે સમજ્યા નહિ. મતિ અને શ્રુત ક્રમશઃ જ પ્રવર્તે છે. છતાં બંને એટલી ઝડપથી પ્રવર્તે છે કે જેથી આપણને બંને સાથે જ પ્રવર્તતાં હોય એમ લાગે છે. જેમ આંખ સામે ઘડો આવતા જ “આ ઘડો છે” તેમ સમજાય છે. પરંતુ આ કોઈ પદાર્થ છે અને તે ઘડો છે એવો અલગ - અલગ બોધ થતો નથી. આનું કારણ બોધની શીઘ્રતા છે. મતિ અને શ્રુત એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા જીવોને હોય છે, ગોળની ગંધના અણુઓની સાથે દ્રાણેન્દ્રિયનો સંબંધ થતા “કંઈક છે” એવું મતિજ્ઞાન કીડીને પણ થાય છે. પછી આ મારે ખાવાલાયક પદાર્થ છે એવું જ્ઞાન થતા પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. શબ્દથી તેને કોઈએ જ્ઞાન આપેલ નથી પણ આત્માને ભાવશ્રુત તેમાં મદદગાર બને છે. પંચેન્દ્રિયના મતિ-શ્રુતની અપેક્ષાએ ચૈતરિન્દ્રિય જીવના મતિ-શ્રુત અલ્પ હોય છે. એકેન્દ્રિયના મતિ-શ્રુત સૌથી વધુ અલ્પ હોય છે.

શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે એટલે કે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન થાય ત્યારે તેની પૂર્વે મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય જ છે. પણ મતિજ્ઞાન થયા પછી શ્રુતજ્ઞાન થાય જ એવો નિયમ નથી.

શંકા : અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના ૧૨ ભેદો કયા છે ?

સમાધાન : અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન : વીતરાગ પરમાત્માની ત્રિપદી સાંભળી અગાધ જ્ઞાનના સ્વામી ગણધર ભગવંતો જે શાસ્ત્ર રચના કરે છે તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. તેના ૧૨ ભેદ છે.

- (૧) આચારાંગ : તેમાં આચારનું વર્ણન છે. ૧૮,૦૦૦ પદ છે.
- (૨) સૂત્રકૃતાંગ : ષડ્દ્રવ્યાત્મક લોક-અલોક, જીવ-અજીવ વગેરેનું વર્ણન છે.
- (૩) સ્થાનાંગ : એક-બે-ત્રણ આદિ સ્થાન રૂપે અર્થોનું વર્ણન છે.
- (૪) સમવાયાંગ : જીવ-અજીવ બોધ. સ્વદર્શન પરદર્શન બોધ વગેરે.
- (૫) ભગવતીસૂત્ર : ભગવાન મહાવીરસ્વામી અને ગૌતમસ્વામી વચ્ચે સંવાદ (પ્રશ્નોત્તરી)
- (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા : દ્રષ્ટાન્ત કથાનકોને આશ્રયી ધર્મકથન
- (૭) ઉપાસક દર્શાંગ : દશ ઉપાસક એટલે કે શ્રાવકોના શ્રાવકાચારનું વર્ણન

- (૮) અન્તકૃત દશાંગ : મહાવીરસ્વામીના તીર્થમાં મરણાન્ત ઉપસર્ગ પૂર્વક મોક્ષ પામેલા દશ મહાપુરુષોની જીવન કથા.
- (૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગ : ઉપસર્ગોને સહન કરીને અનુત્તર વિમાને ગયેલા દશ મુનિની કથા.
- (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ : જીવાદિ સંબંધી પ્રશ્નો અને તેના ભગવાને આપેલા ઉત્તર
- (૧૧) વિપાકસૂત્ર : શુભ-અશુભ કર્મોના ફળનું દર્શન.
- (૧૨) દૃષ્ટિવાદ : સમસ્ત ભાવોનું તથા ચૌદ પૂર્વોનું વર્ણન. હાલ આ અંગ વિચ્છેદ પામ્યું છે.

શંકા : શ્રુતરૂપે સમાન હોવા છતાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એવા ભેદ કઈ અપેક્ષાએ છે ?

સમાધાન : શ્રુતજ્ઞાનના બે ભેદ વક્તાના ભેદની અપેક્ષાએ છે, ગણધર ભગવંતોએ જેની રચના કરી તે અંગપ્રવિષ્ટ.

શ્રુતના વિશુદ્ધ બોધવાળા પૂર્વાચાર્યોએ જેની રચના કરી છે તે અંગબાહ્ય.

શંકા : અંગબાહ્ય શ્રુતજ્ઞાનના થોડાક ગ્રંથોના નામ આપો.

સમાધાન : સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, મહાનિશીથ સૂત્ર, બૃહત્ કલ્પસૂત્ર, નંદીસૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, દશવૈકાલિકસૂત્ર, આવશ્યકસૂત્ર, તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર.

શ્વેતામ્બર પરંપરા પ્રમાણે આગમોની સંખ્યા

૪૫ આગમો (શ્વેતામ્બર-મૂર્તિપૂજક પ્રમાણે)				૩૨ આગમો (શ્વેતા., સ્થાનકવાસી, તેરાપંથી)			
૧૧ અંગ ગ્રંથો	૬	છેદસૂત્રો		૧૧ અંગ ગ્રંથો	૪	છેદસૂત્રો	
૧૨ ઉપાંગ ગ્રંથો	૨	સૂત્રો		૧૨ ઉપાંગ ગ્રંથો	૨	સૂત્રો	
૧૦ પ્રકીર્ણ ગ્રંથો	૪	મૂળસૂત્રો				૩ મૂળસૂત્રો	
૩૩	+	૧૨	= ૪૫	૨૩	+	૯	= ૩૨

સૂત્ર (૧-૨૧) પ્રયોજન : અવધિજ્ઞાનના ભેદ જણાવે છે.

દ્વિવિધોઽવધિઃ ૧-૨૧

દ્વિવિધોઽવધિઃ ૧-૨૧

દ્વિવિધઃ અવધિઃ ૧-૨૧

શબ્દાર્થ : દ્વિવિધ = બે ભેદ, અવધિ = અવધિજ્ઞાન.

સૂત્રાર્થ : અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છે. ભવ પ્રત્યય અને ક્ષયોપશમ પ્રત્યય.

ભાવાર્થ : પ્રત્યય એટલે નિમિત્ત. ભવના નિમિત્તે અવશ્ય થાય તે ભવપ્રત્યય. અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય તે ક્ષયોપશમ પ્રત્યય.

ભવપ્રત્યય : જે અવધિજ્ઞાન જન્મતાની સાથે જ પ્રગટ થાય છે તે ભવપ્રત્યય કહેવાય છે. અર્થાત્ જેના પ્રગટ થવા માટે વ્રત-નિયમ વગેરે અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી એવું જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન. તેની પ્રાપ્તિમાં તે તે ભવ માત્ર કારણ છે. દેવ અને નારકના જીવોને ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય છે. આ અવધિજ્ઞાનને ભવપ્રત્યયિક પણ કહેવાય છે.

ક્ષયોપશમ નિમિત્ત : જે અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ નથી પણ જન્મ લીધા પછી ધ્યાન - વ્રત વગેરે અનુષ્ઠાનથી પ્રગટ થાય છે તે “ક્ષયોપશમ નિમિત્ત” અથવા “ગુણ પ્રત્યય અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.” અહીં ક્ષયોપશમ એ લક્ષણ છે અને જ્ઞાન એ લક્ષ્ય છે. અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી આ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેમાં ઉદયમાં આવેલાનો ક્ષય અને નહીં ઉદયમાં આવેલાનો ઉપશમ થાય છે, માટે ક્ષયોપશમના નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન છે એમ કહેવાય છે.

શંકા : વર્તમાનકાળમાં ભરતક્ષેત્રમાં કોઈને અવધિજ્ઞાન હોઈ શકે ?

સમાધાન : ના, આ પાંચમા આરામાં ભરતક્ષેત્રમાં કોઈને અવધિજ્ઞાન થતું દેખાતું નથી. થયું હોય એમ સંભળાતું પણ નથી.

શંકા : ચોથો આરો ક્યારે પૂર્ણ થયો ?

સમાધાન : મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણ પછી ૩ વર્ષ અને ૮ $\frac{૧}{૨}$ મહીના પછી ચોથો આરો પૂર્ણ થયો. જંબુસ્વામી મોકે ગયા પછી ભરતક્ષેત્રમાંથી કોઈ મોકે ગયું નથી. તેથી એમ કહેવાય છે કે જંબુસ્વામી મોકે ગયા પછી મોકના દ્વાર બંધ થઈ ગયા.

શંકા : પાંચમા આરામાં કઈ દસ (૧૦) વસ્તુઓનો વિચ્છેદ થઈ ગયો?

સમાધાન : પાંચમા આરાને દુષ્પ્રકાશ કહેવાય છે. આ દુષ્પ્રકાશમાં નીચેની ૧૦ વસ્તુઓ થઈ શકે નહિ. તેથી વિચ્છેદ થઈ ગઈ એમ કહેવાય છે.

(૧) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૨) પરમાવધિજ્ઞાન (૩) પુલાકલબ્ધિ જેના વડે ચક્રવર્તીના સૈન્યનો નાશ થઈ શકે. (૪) આહારકશરીર (૫) ક્ષપકશ્રેણી (૬) ઉપશમશ્રેણી (૭) જિન કલ્પ (૮) પરિહારવિશુદ્ધિ - યથાખ્યાતચારિત્ર (૯) કેવળજ્ઞાન અને (૧૦) મોક્ષ.

સૂત્ર (૧-૨૨) પ્રયોજન : ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના માલિક કોણ ? તે જણાવે છે.

ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્ ૧-૨૨

ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્ ૧-૨૨

ભવ પ્રત્યયઃ નારકદેવાનામ્ ૧-૨૨

શબ્દાર્થ : ભવપ્રત્યય = ભવ નિમિત્તે (જન્મતાની સાથે) થનારું, નારક = નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ. દેવ = દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ.

સૂત્રાર્થ : નારકોને અને દેવોને ભવ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોય છે.

ભાવાર્થ : દેવ કે નારકીનો ભવ પ્રાપ્ત થતાં જ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હોય કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ હોય પરંતુ ભવ પ્રત્યયિક (અથવા ભવ છે નિમિત્ત જેમાં એવું) અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. માછલાને જેમ તરવાની કળા, પક્ષીને જેમ ઉડવાની કળા, જન્મથી જ હોય છે તેમ દેવ અને નારકીઓને આ અવધિજ્ઞાન જન્મથી જ થાય છે. આ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર જીવ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય તો અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાદષ્ટિ હોય તો વિભંગજ્ઞાન કહેવાય છે.

શંકા : ક્ષયોપશમ જ મુખ્ય કારણ છે તો ભવ પ્રત્યય અને ક્ષયોપશમ પ્રત્યય એવા ભેદ કેમ કહો છો ?

સમાધાન : ક્ષયોપશમ એ સામાન્ય કારણ જરૂર છે, કેમકે કોઈપણ જાતનું અવધિજ્ઞાન, યોગ્ય ક્ષયોપશમ સિવાય થઈ શકતું જ નથી. છતાં નારક અને દેવનો ભવ મળતા

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ અવશ્ય થાય જ છે. આથી ક્ષયોપશમની અપેક્ષાએ ભવની પ્રધાનતા હોવાથી નારક અને દેવના ભવમાં થતું અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યયિક કહેવાય છે. મનુષ્ય અને તિર્યચમાં યોગ્ય ક્ષયોપશમનો આવિર્ભાવ થવા માટે ધ્યાન-તપ વગેરે અનુષ્ઠાનોથી અવધિજ્ઞાન થઈ શકે છે પણ આ પ્રકારના બધા જીવો માટે અવધિજ્ઞાન થવું સંભવિત નથી. મનુષ્ય અને તિર્યચોને થતું અવધિ જ્ઞાન ક્ષયોપશમ પ્રત્યયિક કહેવાય છે.

સૂત્ર (૧-૨૩) પ્રયોજન : ક્ષયોપશમ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાનના સ્વામી કોણ ? તે દર્શાવે છે.

યથોક્તનિમિત્તઃ ષડ્વિકલ્પઃ શેષાણામ્ ૧-૨૩

યથોક્તનિમિત્તઃ ષડ્વિકલ્પઃ શેષાણામ્ ૧-૨૩

યથા ઉક્ત-નિમિત્તઃ ષડ્વિકલ્પઃ શેષાણામ્ ૧-૨૩

શબ્દાર્થ : યથા ઉક્ત = કહ્યા મુજબ, નિમિત્ત = નિમિત્તથી, ષડ્વિકલ્પ = છ પ્રકારનું, શેષાણામ્ = બાકીનાઓનું.

સૂત્રાર્થ : બાકીના (તિર્યચો - મનુષ્યો)ને ઉપરોક્ત નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન હોય છે અને તેના છ ભેદ છે.

ભાવાર્થ : બાકીના જીવોને એટલે કે મનુષ્ય-તિર્યચોને જે અવધિજ્ઞાન થાય છે તે ક્ષયોપશમ સ્વરૂપ ગુણના નિમિત્તે થાય છે. માટે ગુણપ્રત્યયિક પણ કહેવાય છે. અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જ આ બન્ને પ્રકારના અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, પરંતુ ભવ અને ગુણની પ્રધાનતા હોવાથી ભવ પ્રત્યયિક અને ગુણપ્રત્યયિક એવાં નામો કહેવાય છે. ભવ પ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન જેમ સર્વે દેવ-નારકીને અવશ્ય હોય છે તેમ ગુણપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન સર્વ તિર્યચ મનુષ્યોને હોતું નથી પરંતુ કોઈકને જ હોય છે. ક્ષયોપશમ પ્રત્યય (ગુણ પ્રત્યયિક) અવધિજ્ઞાનના છ ભેદો અનુક્રમે (૧) અનુગામી (૨) અનનુગામી (૩) વર્ધમાન (૪) હીયમાન (૫) પ્રતિપાતી અને (૬) અપ્રતિપાતી.

(૧) અનુગામી : અનુગામી અવધિજ્ઞાનવાળો જીવ ગમે ત્યાં જાય તો પણ અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ પ્રવર્તે છે. જેમ કોઈ વસ્ત્રને એક સ્થાને રંગ કર્યો હોય તે વસ્ત્રનો એ

સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જાઓ તો પણ વસ્ત્રનો રંગ કાયમ રહે છે. તે પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન એની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રને છોડીને બીજા સ્થાને જ્ઞાનનો માલિક જાય તો પણ કાયમ રહે છે તે અનુગામી કહેવાય છે.

(૨) અનનુગામી : જેમ થાંભલા પર ગોઠવેલો દીવો જ્યાં હોય ત્યાં જ પ્રકાશ પાથરે બીજે સ્થળે થાંભલાને લઈ જઈ શકાય નહિ. તેમ જેને એવું અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થયું હોય. તે જ્ઞાન તેની સાથે સર્વત્ર ન જાય, પરંતુ નિયતસ્થાને આવે ત્યારે જ બોધ કરાવે. આવા પ્રકારનું ક્ષેત્ર નિમિત્તક ક્ષયોપશમવાળું અવધિજ્ઞાન અનનુગામી કહેવાય છે.

(૩) વર્ધમાન : દિન-પ્રતિદિન પ્રશસ્ત-પ્રશસ્તતર અધ્યવસાયોને કારણે જે અવધિજ્ઞાન દ્રવ્ય - ક્ષેત્ર - કાળની અપેક્ષાએ વધતું જાય તે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલાં જે રૂપી દ્રવ્યો હોય તેને જોવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતાં ચૌદ રાજલોક સુધીના ક્ષેત્રમાં રહેલા રૂપી દ્રવ્યોને જોવાની શક્તિ સુધી વધે છે ત્યારે તેને લોકાવધિ કહેવાય છે.

ત્યારબાદ વૃદ્ધિ પામતું અવધિજ્ઞાન અલોકાકાશમાં પણ જો કોઈ રૂપી દ્રવ્ય હોત તો જોઈ શકે તેવી વિશિષ્ટ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે તેને પરમાવધિ કહેવાય છે. પરમાવધિજ્ઞાન, અપ્રતિપાતી જ હોય છે અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે જ છે.

(૪) હીયમાન : ઉત્તરોત્તર અશુભ અધ્યવસાયોને કારણે જે અવધિજ્ઞાન ઘટતું જાય તે હીયમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ અવધિજ્ઞાન ઘટતા ઘટતા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના રૂપી દ્રવ્યોને જાણનારું થાય છે. ત્યારબાદ તે સ્થિતિમાં સ્થિર પણ રહે છે અને ક્યારેક સર્વથા નષ્ટ પણ થાય છે.

(૫) પ્રતિપાતી : જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટથી સમસ્ત લોક સુધીનું જે અવધિજ્ઞાન થાય અને વિજળીના ઝબકારાની જેમ ચાલ્યું જાય, વિનાશ પામી જાય તે પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

(૬) અપ્રતિપાતી : આ અવધિજ્ઞાન જીવનપર્યંત સાથે જ રહે. કોઈ જીવને ભવાંતરમાં પણ સાથે જાય અથવા કોઈને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી પણ રહે.

પરમાવધિજ્ઞાન કે જેના પછી અંતર્મુહૂર્તમાં અવશ્ય કેવળજ્ઞાન થાય તેનો સમાવેશ અપ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાનમાં છે.

શંકા : હીયમાન અને પ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાનમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : ધીમે ધીમે ઘટતું જાય તે હીયમાન અને એક સાથે સર્વથા ચાલ્યું જાય તે પ્રતિપાતી કહેવાય છે.

શંકા : પરમાવધિજ્ઞાન માટે કહ્યું કે અલોકમાં જો રૂપી દ્રવ્ય હોત તો જોઈ શકત પરંતુ અલોકાકાશમાં રૂપી દ્રવ્યો તો કોઈ છે જ નહિ, પછી તેવા અવધિજ્ઞાનની શક્તિ કહેવાનો અર્થ શું ?

સમાધાન : આ ક્ષયોપશમની શક્તિનું માપ છે, જો પદાર્થ હોત તો જોઈ શકત. ત્યાં પદાર્થ નથી એટલે કંઈ જોતા નથી પરંતુ જોનારની શક્તિ તો છે જ. જેમ આકાશ તરફ ઉંચું જોનારની આંખોની શક્તિ એવી છે કે જો ૩૦૦-૪૦૦ ફુટવાળા ક્ષેત્રમાં કોઈ પંખી કે વિમાન ઉડતું હોત તો જોઈ શકત. ફક્ત પંખી કે વિમાન ઉડતું ન હોય તો કંઈ દેખાય નહિ. તેનો અર્થ એ નથી કે ચક્ષુથી જોવાની શક્તિ નથી.

જેમ જેમ દૂર દૂરનું ક્ષેત્ર જોવાની શક્તિ વધતી જાય છે તેમ તેમ લોકની અંદર રહેલા રૂપી દ્રવ્યોમાં સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ સ્કંધોને પણ જાણી શકે છે તથા તેના વધુ-વધુ પર્યાયોને વધારે સ્પષ્ટપણે જાણે છે. આ પ્રમાણે લોક બહારની અવધિજ્ઞાનની શક્તિ, લોકની અંદરના દ્રવ્યોને વધુ સૂક્ષ્મ અને સ્પષ્ટપણે જાણી શકે છે. કાળથી જોવાની શક્તિ વધતા વધતા અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાતી અવસર્પિણી કાળમાં બનેલા રૂપી દ્રવ્યોના પર્યાયોને પણ જાણી શકે છે.

શંકા : તમે અવધિજ્ઞાનના છ ભેદો કહ્યા પણ દેવ-નારકીના અવધિજ્ઞાનમાં આ છ ભેદોમાંથી કેટલા ઘટે ?

સમાધાન : અનુગામી અને અપ્રતિપાતી એમ બે જ ભેદો હોઈ શકે, પરંતુ પ્રતિપક્ષી (વિરોધી) ભેદો ન હોવાથી આ ભેદો પાડવાનો કોઈ અર્થ નથી. ટૂંકમાં મનુષ્ય-તિર્યચના અવધિજ્ઞાનના જ આ છ ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પણ તિર્યચોને અપ્રતિપાતી વિના પાંચ ભેદો હોય છે અને મનુષ્યોને છ એ ભેદો હોય છે.

સૂત્ર (૧-૨૪) પ્રયોજન : મન:પર્યવજ્ઞાનના ભેદો જણાવે છે.

ઋજુવિપુલમતી મન:પર્યાય: ૧-૨૪

ઋજુવિપુલમતી મન:પર્યાય: ૧-૨૪

ઋજુ-વિપુલમતી મન:પર્યાય: ૧-૨૪

શબ્દાર્થ : ઋજુમતિ = સામાન્ય જ્ઞાન (વિષયને સામાન્યરૂપે જાણે), વિપુલમતિ = વિશેષ જ્ઞાન (વિષયને વિશેષપણે જાણે), મન:પર્યાય = મન:પર્યવજ્ઞાન (મનના પર્યાયને જાણે).

સૂત્રાર્થ : મન:પર્યવજ્ઞાનના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે ભેદો છે.

ભાવાર્થ : મન:પર્યવ એટલે મનના વિચારો. મન: પર્યાય અને મન: પર્યવ બંનેના એક જ અર્થ છે. મન:પર્યવજ્ઞાન વડે અઢીઢીપમાં રહેલા સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવોના વિચારો જાણી શકાય છે. મન:પર્યવ જ્ઞાનથી મનના પર્યાયો - વિચારો જ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, વસ્તુ કે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. જે વસ્તુ સંબંધી વિચારણા હોય તે વસ્તુ અનુમાનથી જણાય છે. ટૂંકમાં મન જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે વિચારણીય વસ્તુ પ્રમાણે મનોવર્ગણના પુદ્ગલોના જુદા જુદા આકારો ગોઠવાય છે.

મન:પર્યવજ્ઞાનના બે ભેદ છે :

(૧) ઋજુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન :

વિષયને સામાન્યરૂપે જાણે છે તે ઋજુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમ કે, ઘડા વિષે કોઈ આત્મા ચિંતન કરતો હોય તો તેના મનના પર્યાયો જાણીને ઋજુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાની ‘આ ઘડા વિષે વિચારે છે.’ એટલું કહી શકશે. તેથી વિશેષ કંઈ જાણી શકશે નહીં.

(૨) વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન :

વિષયને જે વિશેષરૂપે જાણે તે વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન જાણવું. ઋજુમતિ કરતાં આ જ્ઞાનની વ્યાપક-સ્પષ્ટતા વધારે છે. જેમ કે ઘડા વિષે કાંઈ ચિંતન કરતો હોય તો તેના મનના પર્યાયો જાણીને વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાની એમ કહી શકશે કે, ‘આ ઘડા વિષે વિચારે છે, તે ઘડો મોટો છે અને લાલ રંગનો છે.’

શંકા : મનના પર્યાયો એટલે શું ?

સમાધાન : પંચેન્દ્રિય જીવો બે પ્રકારે છે (૧) મનવાળા અને (૨) મન વગરના. અર્થાત્ સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી

મનવાળા પ્રાણીઓનો જન્મ વખતે જ મન: પર્યાપ્તિ બનવાની શરૂઆત થઈ જાય છે. પછી જીવ તેના અને કાયયોગના બળથી મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને આકર્ષે છે. તે આકર્ષેલા પુદ્ગલોનો સહારો લઈને વિચારણા કરી શકાય તેવા મનપણે પરિણમાવે છે. પરિણમાવીને તેનું મન બનાવે છે અને તે મનથી (મનનું આલંબન લઈને) વિચાર કરે છે. વિચાર્યા બાદ તરત તે મનનાં પુદ્ગલોને છોડી દે છે. આ રીતે મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ - પરિણમન - અવલંબન અને વિસર્જન ચાર ક્રિયા થાય છે. તે ક્રિયા સમયે જેવા વિચાર હોય તેવી આકૃતિ તે પુદ્ગલોની ગોઠવાય છે તેને મનના પર્યાય કહેવાય છે.

શંકા : આખી પ્રક્રિયા જાણવાથી એમ થાય છે કે મન:પર્યવજ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત મન હશે.

સમાધાન : ના, તે સત્ય નથી. મન:પર્યવજ્ઞાન થવામાં એટલે ઉત્પત્તિમાં કારણભૂત મન નથી. તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો આત્માની શુદ્ધિથી જ થાય છે. આ જ્ઞાન સ્વ-પર બંનેના મનના પર્યાયો જાણવામાં મદદગાર છે પણ તે આત્માની મદદથી થાય છે, ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતું નથી માટે મન એ મન:પર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આ મન:પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્ર (૧-૨૫) પ્રયોજન : ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાનમાં રહેલો તફાવત બતાવે છે.

વિશુદ્ધયપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ ૧-૨૫

વિશુદ્ધયપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ ૧-૨૫

વિશુદ્ધિ-અપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ ૧-૨૫

શબ્દાર્થ : વિશુદ્ધિ = વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધિ, અપ્રતિપાત = અવિનાશી, તદ્ = તે (ઋજુમતિ -વિપુલમતિ), વિશેષ = વિશેષતા (ભેદ).

સૂત્રાર્થ : (ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બંને પ્રકારના મન:પર્યવજ્ઞાનની વચ્ચે) વિશુદ્ધિ દ્વારા અને અપ્રતિપાત દ્વારા એમ બે પ્રકારે વિશેષતા (ભેદ) છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૧-૨૪ માં સામાન્યથી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો ભેદ પ્રગટ કર્યો છે. છતાં સૂત્રકાર ભગવંતે તેના માટે અલગ સૂત્રની રચના કરી હોવાથી અહીં ફરીથી તે તફાવતનાં કારણો બતાવવા રૂપે નોંધ લીધી છે.

વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાતિ એમ બે રીતે બંને જ્ઞાનમાં તફાવત છે.

(૧) વિશુદ્ધિ : ઋજુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન કરતાં વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન ઘણું જ વધારે શુદ્ધ છે. ધારોકે કોઈ વ્યક્તિ ટેબલનો વિચાર કરે છે. ઋજુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાની તેના મનોવર્ગણના પુદ્ગલો પરથી એટલું જ જાણશે કે એ વ્યક્તિએ ટેબલ વિશે વિચાર્યું. જ્યારે વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાની તે મનોવર્ગણના પુદ્ગલો પરથી એટલું વિશેષ નક્કી કરી શકશે કે એ વ્યક્તિએ અમુક રંગના, અમુક આકારના, અમુક સ્થળે રહેલા લાકડાના ટેબલ વિશે વિચાર કર્યો છે. આ રીતે ઋજુમતિ કરતાં વિશેષ પર્યાયોને વિપુલમતિ જુએ છે. ઋજુમતિ એ સામાન્ય ગ્રાહી છે જ્યારે વિપુલમતિ વિવિધ ભેદને જાણતું એવું વિશેષ ગ્રાહી જ્ઞાન છે.

(૨) અપ્રતિપાતી : ઋજુમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન વારંવાર ચાલ્યું પણ જાય છે જ્યારે વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન ન જ જાય કેમ કે તે અપ્રતિપાતી છે. વિપુલમતિ મન:પર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અવશ્ય કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય જ.

સૂત્ર (૧-૨૬) પ્રયોજન : અવધિજ્ઞાન અને મન:પર્યવજ્ઞાનમાં જુદા-જુદા કારણોથી તફાવતને રજૂ કર્યો છે.

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમન:પર્યાયયોઃ ૧-૨૬

વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોઽવધિમન:પર્યાયયોઃ ૧-૨૬

વિશુદ્ધિ-ક્ષેત્ર-સ્વામિ-વિષયેભ્યઃ અવધિ-મન:પર્યાયયોઃ ૧-૨૬

શબ્દાર્થ : વિશુદ્ધિ = વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધિ, ક્ષેત્ર = લોકમાં કેટલા હિસ્સાને સ્પર્શે છે તે, સ્વામિ = માલિક, વિષય = આ જ્ઞાન કેટલું જાણે છે, અવધિ = અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાય = મનઃપર્યવજ્ઞાન.

સૂત્રાર્થ : અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનની વચ્ચે વિશુદ્ધિ દ્વારા, ક્ષેત્ર દ્વારા, સ્વામિ દ્વારા અને વિષય દ્વારા તફાવત છે.

ભાવાર્થ : અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાનની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રક્રિયાથી તફાવત છે.

- (૧) વિશુદ્ધિ : અવધિજ્ઞાન કરતાં મનઃપર્યવજ્ઞાન વધારે વિશુદ્ધ છે. અવધિજ્ઞાન પોતાના વિષયને જેવો જોઈ શકે છે તેના કરતાં મનઃપર્યવજ્ઞાનવાળા જીવો મનઃપર્યવજ્ઞાનથી પોતાના વિષયને વધારે સ્પષ્ટ જુએ છે. કારણકે ઋજુમતિ અને વિપુલમતિવાળા આત્માની નિર્મળતા વધારે છે.
- (૨) ક્ષેત્ર : મનઃપર્યવજ્ઞાનના ક્ષેત્રથી અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અવધિજ્ઞાની અંગુલના અસંખ્યાત ભાગમાં જેટલા રૂપી દ્રવ્યો રહ્યા હોય તે સર્વ દ્રવ્યોને જુએ અને શુભ અધ્યવસાયના બળે વધતા જતા જ્ઞાનથી સર્વલોકમાં રહેલા રૂપી દ્રવ્યોને પણ જુએ છે, જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાની માત્ર અઢીદ્વીપના તથા બે સમુદ્રના સંજી પંચેન્દ્રિય (મનુષ્ય, તિર્યચ અને દેવ) ના મનના વિચારોને જાણી શકે છે.
- (૩) સ્વામી : અવધિજ્ઞાન ચારેય ગતિમાં રહેલા સમ્યગ્દષ્ટિ કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્ય ગતિમાં સાતમા ગુણસ્થાને રહેલા સંયમી આત્માઓને જ ઉત્પન્ન થાય છે. સાત થી બાર ગુણસ્થાન સુધી જ આ જ્ઞાન રહે છે.
- (૪) વિષય : અવધિજ્ઞાનનો વિષય સર્વરૂપી દ્રવ્યો છે અને તેના અલ્પ પર્યાયો છે. જ્યારે મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય માત્ર સંજી પંચેન્દ્રિય જીવો વડે ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગણના પુદ્ગલો અને તેના કેટલાક પર્યાયો હોવાથી અવધિજ્ઞાનના વિષયથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

શંકા : મનના પર્યાયો પણ શું અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે ? તેનાથી મનના વિચારો જાણી શકાય ?

સમાધાન : અવધિજ્ઞાનથી તો રૂપી એવા મનના પુદ્ગલો જ જણાય છે. પરંતુ વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન હોય તો આ પુદ્ગલો ઘણા સ્પષ્ટ દેખે છે પછી અનુમાન કરે છે તે અનુમાન લગભગ સત્ય હોય છે પણ મન:પર્યવજ્ઞાનની જેમ સાક્ષાત અને વિશિષ્ટપણે જાણતો નથી. વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન વડે મનના વિચારોની પણ કલ્પના કરી શકાય છે. જેમ કે અનુત્તર દેવો કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે ભગવંતે આપેલો ઉત્તર તો દ્રવ્ય મનથી જ હોય છે. છતાં આ દ્રવ્યમનથી આપેલો ઉત્તર અવધિજ્ઞાની એવા અનુત્તરવાસી દેવો જાણી શકે છે. કારણ કે ભગવાનનું દ્રવ્યમન તે પૌદ્ગલિક રૂપી પદાર્થ છે.

શંકા : તો અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ ભેદ ક્યાં રહ્યો ?

સમાધાન : મનના વિચારોને મન:પર્યવજ્ઞાની જેટલી સૂક્ષ્મતાથી જાણી શકે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાની જાણી શકે નહિ.

અવધિજ્ઞાનમાં ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષયની બાબતમાં અધિક વિશેષતા હોવા છતાં વિશુદ્ધિની બાબતમાં તે અત્યંત પાછળ પડી જાય છે. આથી અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ મન:પર્યવજ્ઞાનનું અધિક મહત્ત્વ છે. એક ડોક્ટર આંખ, કાન, ગળુ, દાંત, પેટ, છાતી વગેરેના રોગોનું જ્ઞાન ધરાવે છે, પણ સ્થુલ જ્ઞાન ધરાવે છે. જ્યારે બીજો ડોક્ટર આંખ વગેરે કોઈ એક જ અંગના રોગનું જ્ઞાન ધરાવે છે પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મેળવીને તે વિષયનો સ્પેશ્યાલીસ્ટ બનેલો છે તેથી તે તે રોગના દર્દીઓને તે વધારે ઉપયોગી બને છે. આ રીતે અવધિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ મન:પર્યવજ્ઞાનમાં ક્ષેત્ર આદિમાં અલ્પતા હોવા છતાં વિશુદ્ધિ અધિક હવાથી તેનું મહત્ત્વ વધી જાય છે.

સૂત્ર (૧-૨૭) પ્રયોજન : મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનની વિષય જાણવાની મર્યાદા બતાવે છે.

મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ ૧-૨૭

મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ ૧-૨૭

મતિ - શ્રુતયોઃ નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષુ અસર્વપર્યાયેષુ ૧-૨૭

શબ્દાર્થ : મતિ = મતિજ્ઞાન, શ્રુત = શ્રુતજ્ઞાન, નિબન્ધ = પ્રવૃત્તિ અથવા વિષય, સર્વદ્રવ્ય = બધા જ દ્રવ્યો, અસર્વપર્યાય = કેટલાક પર્યાયો.

સૂત્રાર્થ : મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો છે. અને થોડા એટલે કે કેટલાક પર્યાયો છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૧-૨૭ થી ૧-૩૦ માં મતિ, શ્રુત વગેરે પાંચ જ્ઞાનોથી કેટલું જાણી શકાય? એમ પાંચ જ્ઞાનોનો વિષય ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી કેવલી ભાષિત આગમોના આધારે સર્વદ્રવ્યો જાણી શકાય છે પરંતુ તેના સર્વ પર્યાયો જાણી શકાતા નથી. કારણ કે આ બંને જ્ઞાનો ક્ષયોપશમ ભાવનાં છે, અને ક્ષયોપશમ ભાવ તે તે કર્મના ઉદય યુક્ત હોવાથી કેટલુંક મતિ - શ્રુતજ્ઞાન અવરાયેલું પણ હોય જ છે. તેથી સર્વ પર્યાયો જાણી શકાતા નથી.

શંકા : વિશ્વમાં સૌથી વધુ મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન કોને હોય ?

સમાધાન : જગતમાં સૌથી વધારે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન ગણધર ભગવંત કે ચૌદપૂર્વીને જ હોય છે.

તીર્થંકર પરમાત્મા જગતના ત્રણે કાળના સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયોને સાક્ષાત જુએ છે, જાણે છે પણ તે ભાવોના અનંતમા ભાગ જેટલા જ ભાવો શબ્દ દ્વારા બોલે છે. સર્વભાવો પ્રકાશતા નથી. જેટલા ભાવો જ્ઞાનથી છે તેનો અનંતમો ભાગ જ તીર્થંકર પરમાત્મા ઉપદેશ દ્વારા બોલી શકે છે. કારણ કે આયુષ્ય પરિમિત છે, માટે તીર્થંકર પરમાત્મા જેટલું બોલી શકે છે તે ઉપદેશનો અનંતમો ભાગ જ ગણધર ભગવંતો દ્વાદશાંગીમાં ગૂંથી શકે છે. આમ દ્વાદશાંગીના અભ્યાસી એવા ચૌદ પૂર્વધર સર્વ દ્રવ્યના અનંતમા ભાગના પર્યાયો જાણી શકે છે. જે ભાવો કે પર્યાયો દ્વાદશાંગીમાં ગૂંથાયા નથી તથા જે ભાવો માટે શબ્દો નથી તે અનંત ભાવોને જાણી શકાતા નથી. આથી મતિ શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો છે પણ સર્વ પર્યાયો નથી.

શંકા : મતિજ્ઞાન ઈન્દ્રિયો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. ઈન્દ્રિયો તો માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને જ ગ્રહણ કરે છે, તો મતિજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો શી રીતે હોઈ શકે?

સમાધાન : મતિજ્ઞાન જેમ ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ મન દ્વારા પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મન પૂર્વે અનુભવેલા વિષય ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાન વડે જાણેલા વિષયોનું પણ ચિંતન કરે છે. શ્રુત વડે અરૂપી દ્રવ્યોનો પણ બોધ થાય છે. આથી મન દ્વારા રૂપી-અરૂપી સર્વ દ્રવ્યો મતિજ્ઞાનનો વિષય બની શકે છે.

શંકા : સૂત્રકારના જણાવ્યા પ્રમાણે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી-અરૂપી બધા દ્રવ્યો જાણી શકાય છે તો પછી મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન વડે ગ્રહણ કરાયેલા વિષયમાં (અર્થાત્ જાણેલા વિષયમાં) કંઈ ઓછું કે વધારે છે જ નહીં તેમ માનવું પડશેને ?

સમાધાન : દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ બંનેના વિષયોમાં કંઈ ઓછું કે વધારે નથી, પણ પર્યાયો ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષાએ બંનેના વિષયોમાં તફાવત છે.

મતિ-શ્રુત જ્ઞાન દ્રવ્યોના પરિમિત પર્યાયને જ જાણી શકે છે એટલી સમાનતા જરૂર છે પણ મતિજ્ઞાન વર્તમાનગ્રાહી હોવાથી વર્તમાન પર્યાયોને જ ગ્રહણ કરી શકે છે. શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળગ્રાહી હોવાથી ત્રણે કાળના પર્યાયોને ગ્રહણ કરી શકે છે. માટે મતિજ્ઞાન કરતાં શ્રુતજ્ઞાન ઘણું વધારે છે.

સૂત્ર (૧-૨૮) પ્રયોજન : અવધિજ્ઞાનનો વિષય બતાવ્યો છે.

રૂપિષ્વવધે: ૧-૨૮

રૂપિષ્વવધે: ૧-૨૮

રૂપિષ્વ અવધે: ૧-૨૮

શબ્દાર્થ : રૂપિષ્વ = રૂપી દ્રવ્યો વિશે, અવધિ = અવધિજ્ઞાન.

સૂત્રાર્થ : અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો છે.

ભાવાર્થ : વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જેમાં હોય તેને રૂપી કહેવાય છે. અવધિજ્ઞાનથી રૂપી દ્રવ્યો જાણી શકાય છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય એ રૂપી દ્રવ્ય છે. ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનથી સમસ્ત પુદ્ગલ દ્રવ્ય જાણી શકાય છે. અતીત-અનાગત-વર્તમાનના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય રૂપી અનંતા પર્યાયોમાંથી સર્વ પર્યાયોને ન જાણતાં તેમાંના કેટલાક પર્યાયોને જાણે છે. કારણ કે આ જ્ઞાન પણ ક્ષાયોપશમિક ભાવનું છે, પરંતુ ક્ષાયિકભાવનું નથી.

સૂત્ર (૧-૨૯) પ્રયોજન : આ સૂત્રમાં મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય રજૂ કર્યો છે.

તદનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય ૧-૨૯

તદનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય ૧-૨૯

તદ્ અનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય ૧-૨૯

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે (અવધિજ્ઞાનના), અનન્તભાગે = અનન્તમા ભાગે, મનઃપર્યાયસ્ય = મનઃપર્યવજ્ઞાનનો.

સૂત્રાર્થ : મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય તેનાથી (અવધિજ્ઞાનના વિષયથી) અનન્તમો ભાગ છે.

ભાવાર્થ : અવધિજ્ઞાની સર્વરૂપી પદાર્થોને જાણી શકે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાની તેના અનન્તમા ભાગના જ રૂપી પદાર્થોને જાણી શકે છે. કારણ કે મનઃપર્યવજ્ઞાની અઢીઢીપમાં રહેલા સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય જીવોના મનરૂપે પરિણમેલા મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને અને તેના પર્યાયોને જાણી શકે છે. આ કારણે જ મનઃપર્યવજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષય કરતાં અનન્તમા ભાગે છે. છતાં વિશુદ્ધિમાં અધિક હોવાથી તેનો નંબર અવધિજ્ઞાન કરતાં આગળ છે.

સૂત્ર (૧-૩૦) પ્રયોજન : આ સૂત્રથી કેવળજ્ઞાનનો વિષય જણાવે છે.

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય ૧-૩૦

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય ૧-૩૦

સર્વ-દ્રવ્ય-પર્યાયેષુ કેવલસ્ય ૧-૩૦

શબ્દાર્થ : સર્વ = બધા, દ્રવ્ય = (રૂપી-અરૂપી) દ્રવ્યો, પર્યાય = પર્યાયોમાં, કેવલ = કેવળજ્ઞાન.

સૂત્રાર્થ : કેવલજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયો છે.

ભાવાર્થ : જગતના દરેક પ્રાણીમાં જ્ઞાનની માત્રા હોય છે પણ તે જ્ઞાનની માત્રામાં તરતમતા છે, જ્ઞાનની લઘુત્તમ કે જઘન્ય માત્રાને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ કહે છે, જે નિગોદના જીવમાં પણ નિત્ય હોય છે અને જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ કે મહત્તમ માત્રા તે સંપૂર્ણ જ્ઞાન જે કેવળજ્ઞાની ભગવંતોને હોય છે.

જેમ આરસીમાં આબેહુબ પ્રતિબિંબ પડે છે. તેમ આત્મામાં ત્રણે કાળના સર્વે પદાર્થો તથા સર્વે ભાવોનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી જ તેને સર્વજ્ઞ કહેવાય છે.

મતિ, શ્રુત વગેરે ચારે જ્ઞાનો ગમે તેટલા શુદ્ધ હોય તો પણ તે આત્મશક્તિના અપૂર્ણ વિકાસ રૂપ છે. તેથી કોઈ એક વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને જાણવામાં અસમર્થ હોય છે.

ટૂંકમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે સમસ્ત દ્રવ્યો, લોક-અલોક સ્વરૂપ સમસ્ત ક્ષેત્ર, ભૂત-ભાવિ અને વર્તમાન એમ અનાદિ અનંતરૂપે સર્વકાલ, અને સર્વ દ્રવ્યોના સર્વ પર્યાયો કેવલજ્ઞાની મહાત્માઓ કેવલજ્ઞાનથી જાણે છે. તેથી કેવલજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયો કહેવાય છે.

શંકા : કેવળજ્ઞાની વર્તમાનમાં દેખાતા નથી. તો કેવળજ્ઞાની ભૂતકાળમાં હતા તેની શી ખાત્રી ?

સમાધાન : એ જરૂરી નથી કે જે વસ્તુ આપણને દેખાય તે જ વસ્તુ આ જગતમાં હોય. જે વસ્તુનું આપ્ત પુરુષના શાસ્ત્રોમાં વર્ણન હોય, આપણને ન દેખાવા છતાં અનુમાન આદિથી સિદ્ધ થતી હોય, તે વસ્તુ આ જગતમાં હોય છે. આપ્ત પુરુષો સ્વયં સર્વજ્ઞ હોય છે. આપણને જે ભાવો ન દેખાય તેને પણ તેઓ પ્રત્યક્ષ જુએ છે અને જગતને તેનો ઉપદેશ આપે છે. આગમમાં સર્વજ્ઞનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

ચંદ્રનો પ્રકાશ બીજના દિવસે ઝાંખો હોય છે. તો પૂર્ણિમાના દિવસે પૂર્ણપણે પ્રગટે છે. તેમ આત્માનો જ્ઞાનધર્મ આજે ભલે આંશિક હોય તો પણ કાળાન્તરે સંપૂર્ણ પ્રગટી શકે છે. સર્વ કર્મોનો ક્ષય થયા પછી જે આત્મામાં જ્ઞાનધર્મ સંપૂર્ણપણે પ્રગટે છે. તે આત્માને કેવળજ્ઞાની અથવા સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન થતાં જ સમગ્ર લોકાલોકના ત્રણેય કાળના ભાવો પ્રગટ દેખાય છે. આત્માની નિર્મળ જ્ઞાનશક્તિ જ એવી હોય છે કે જે કંઈ હોય-જે કંઈ હોઈ શકે તે સર્વેનું તેમાં પ્રત્યેક સમયે પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું નથી. જેમ અરીસામાં આબેહુબ પ્રતિબિંબ પડે છે. તેમ આત્મામાં ત્રણે કાળના સર્વપદાર્થો તથા સર્વ ભાવોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી જ તે મહાત્માને કેવળી અથવા સર્વજ્ઞ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૧-૩૧) પ્રયોજન : એક જીવને એક સાથે કેટલા જ્ઞાન હોઈ શકે તે વાત અહીં રજૂ કરે છે.

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ૧-૩૧

એકાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્મિન્નાચતુર્ભ્યઃ ૧-૩૧

એકાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદ્ એકસ્મિન્ આચતુર્ભ્યઃ ૧-૩૧

શબ્દાર્થ : એકાદીનિ = એકથી આરંભીને એક-બે-ત્રણ, ભાજ્યાનિ = ભજના હોવી, સંભાવનાં, હોઈ શકે, યુગપદ્ = એક સાથે, આચતુર્ભ્યઃ = ચાર (જ્ઞાન) સુધી

સૂત્રાર્થ : એક જીવમાં એકીસાથે એક, બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાન હોઈ શકે.

ભાવાર્થ : એક જ્ઞાન : જ્યારે જીવ નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ પામે છે ત્યારે તુરંત મતિ અજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન ગણાય છે. તે વખતે જ્યાં સુધી શ્રુત કે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન હોય ત્યાં સુધી શ્રુતજ્ઞાન હોતું નથી. માત્ર મતિજ્ઞાન હોય છે. જો કે તે વખતે પણ શ્રુતજ્ઞાન અક્ષરના અનંતમા ભાગ રૂપ હોય જ છે પરંતુ શાસ્ત્રોનું વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન નથી. તે વખતે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ હજુ નથી પરંતુ અલ્પમાત્રાએ તો શ્રુત પણ હોય જ છે તેની માત્રા અલ્પ હોવાથી એકલું મતિજ્ઞાન છે એમ કહેવાય છે. અથવા કેવળજ્ઞાન જ્યારે હોય ત્યારે તે એકલું જ હોય છે. કેમકે કેવળજ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી એ સમયે અન્ય અપૂર્ણ બીજા જ્ઞાનનો સંભવ નથી.

બે જ્ઞાન : જ્યારે જીવને શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે મતિજ્ઞાન હોય ત્યારે બે જ્ઞાન હોય છે. મતિ અને શ્રુત.

ત્રણ જ્ઞાન : જીવને એક સાથે ત્રણ જ્ઞાન હોય તેવો સંભવ માત્ર અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ હોય છે. તેમાં અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યવજ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે. પણ મતિ અને શ્રુત સાથે જ હોય છે. આમ ત્રણ જ્ઞાન હોય તો મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન અથવા મતિ, શ્રુત અને મનઃપર્યવજ્ઞાન હોય છે.

ચાર જ્ઞાન : ચાર જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ એક સાથે હોય છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યવ એમ ચાર જ્ઞાન જીવને એકી સાથે હોઈ શકે છે.

શંકા : શાસ્ત્રમાં એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ મતિ શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે સર્વ જીવોમાં મતિ-શ્રુત એ બે જ્ઞાન હોય છે, તો કેવળ મતિજ્ઞાન કેમ હોઈ શકે ?

સમાધાન : એકેન્દ્રિય જીવોને સૂક્ષ્મ શ્રુત હોવા છતાં અક્ષરના બોધરૂપ શ્રુતજ્ઞાન નથી હોતું. નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન પામેલા જીવને મતિજ્ઞાન હોવા છતાં શ્રુતના બોધનો અભાવ હોય છે. આમ શબ્દરૂપ શ્રુતની અપેક્ષાએ માત્ર મતિજ્ઞાન એકલું હોઈ શકે છે.

શંકા : મતિજ્ઞાન આદિ ચાર સાથે કેવળજ્ઞાન હોય કે નહીં ? કેવળજ્ઞાનના સમયે અન્ય જ્ઞાનોનો સર્વથા અભાવ હોય છે કે અન્ય જ્ઞાનો ઢંકાઈ જાય છે ?

સમાધાન : આ વિષયમાં બે મત છે.

એક મત એવો છે કે અન્ય જ્ઞાનોનો સર્વથા અભાવ હોય છે, પ્રથમનાં ચાર જ્ઞાન આત્માને, કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેવળજ્ઞાન આત્માના સ્વભાવરૂપ છે. કેવળજ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે.

બારી-બારણાવાળા મકાનમાં સૂર્યનો થોડો પ્રકાશ આવે છે. જો મકાનને જ સર્વથા પાડી નાંખવામાં આવે તો તે સ્થળે સંપૂર્ણ પ્રકાશ આવે છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મરૂપ આવરણ હોવાથી કેવળ જ્ઞાનનો પ્રકાશ (સૂર્યસમાન) આત્મારૂપ મકાનમાં આવી શકતો નથી. પણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમરૂપ બારી-બારણા હોવાથી થોડો થોડો પ્રકાશ આવે છે. જ્યારે સર્વથા આવરણ ખસી જાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ આવે છે, અને બારી-બારણારૂપ ક્ષયોપશમનો અભાવ હોવાથી મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનનો પણ સર્વથા અભાવ હોય છે.

બીજા મતે કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે ચાર જ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ નથી હોતો. શક્તિરૂપે ચાર જ્ઞાન હોય છે પણ સૂર્યના ઉદયકાળે ગ્રહ, નક્ષત્ર જેમ ઢંકાઈ જાય છે તેમ કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે અન્ય ચાર જ્ઞાન હોય છે પરંતુ ઢંકાઈ જાય છે.

સૂત્ર (૧-૩૨) પ્રયોજન : આ સૂત્રમાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનની વિપરીતતા અર્થાત્ અજ્ઞાનતા રજુ કરી છે.

મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયશ્ચ ૧-૩૨

મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયશ્ચ ૧-૩૨

મતિ-શ્રુત-અવધયઃ વિપર્યયઃ ચ ૧-૩૨

શબ્દાર્થ : મતિ-શ્રુત-અવધિ = મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, વિપર્યય = વિપરીત.

સૂત્રાર્થ : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન એમ ત્રણ જ્ઞાનો વિપરીત પણ હોય છે.

ભાવાર્થ : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન આ ત્રણ જ્ઞાનો સમ્યગ્દષ્ટિને પણ થાય છે અને મિથ્યાદષ્ટિને પણ થાય છે. જો સમ્યગ્દષ્ટિને થાય તો તે સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે અને મિથ્યાદષ્ટિને થાય તો મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે, પરંતુ મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન તો ફક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને જ થાય છે. માટે તે બે જ્ઞાનોમાં વિપર્યયતા સંભવતી નથી.

શંકા : જ્ઞાન અજ્ઞાન શી રીતે હોઈ શકે ? શું પ્રકાશ અંધકારરૂપ હોય ?

સમાધાન : અહીં અજ્ઞાનનો અર્થ જ્ઞાનનો અભાવ એવો અર્થ કરવો નહીં, પરંતુ વિપરીત જ્ઞાન છે. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જેનાથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય તેને જ જ્ઞાન કહેવાય. આથી જેનાથી વિપરીત બોધ થાય તે બાહ્યદષ્ટિએ જ્ઞાન હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનનું પ્રયોજન યથાર્થ બોધ કરવો એ છે. વિપરીત જ્ઞાનથી એ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું ન હોવાથી આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ વિપરીત જ્ઞાન એ અજ્ઞાન જ છે, ભૌતિક દષ્ટિવાળું જે જ્ઞાન તે અજ્ઞાન છે. જ્યારે મિથ્યાત્વ મોહનો ઉદય હોય છે ત્યારે વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થતો નથી, વિપરીત જ બોધ થાય છે. આથી મિથ્યાદષ્ટિના મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન અજ્ઞાનરૂપ છે. મિથ્યાત્વ મોહનો નાશ થતાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટે છે. સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય છે. આથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવનું જ્ઞાન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

શંકા : શું સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને કોઈ વિષયમાં સંશય કે વિપરીત બોધ ન થાય ? અને જો થાય તો એનો બોધ યથાર્થ જ હોય એવો નિયમ ક્યાં રહ્યો?

સમાધાન : સમ્યગ્દષ્ટિને પણ કોઈ વિષયમાં સંશય કે વિપરીત બોધ થઈ જાય એ સંભવ છે. અહીં યથાર્થ બોધનો અર્થ પ્રમાણશાસ્ત્રની દષ્ટિએ નથી પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દષ્ટિએ છે. જેમ દોરડું છે તેમાં દોરડાનું જ્ઞાન એ યથાર્થ બોધ છે પણ સર્પનું જ્ઞાન થાય તે અયથાર્થ છે કારણકે ત્યાં સર્પ નથી. આ ઉપરાંત સમ્યક્ત્વયુક્ત જીવને આધ્યાત્મિક

વિષયમાં પણ ક્યારેક સંશય થાય તે સંભવ છે. પણ તેની શ્રદ્ધા મજબૂત હોવાથી સમ્યગ્દર્શનને કારણે સત્યની જિજ્ઞાસા હોવાથી કાં તો સત્યા સત્યનો નિર્ણય કરશે અથવા “મેં જાણ્યું તે જ સાચું” એવા આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વને બદલે સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહ્યું તે સત્ય છે એવી શ્રદ્ધાવાળો જ બોધ હોય છે. માટે તેનો બોધ યથાર્થ કહ્યો.

વ્યવહારિક ભાષામાં કહીએ તો જીવ બે પ્રકારના - મોક્ષાભિમુખ અને સંસારાભિમુખ. મોક્ષાભિમુખ આત્મામાં સમભાવની માત્રા અને આત્મ વિવેક હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ હેય - ઉપાદેય પૂર્વક કરે છે. માટે તેને યથાર્થ બોધ ગણ્યો.

સંસારાભિમુખ આત્મા પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સંસાર વાસનાની પુષ્ટિ માટે કરે છે, માટે તેનો બોધ યથાર્થ બોધ ગણ્યો નથી. સંસારાભિમુખ આત્મા જ્ઞાનનો ઉપયોગ પુદ્ગલ પોષણમાં કરે છે. આથી જ મિથ્યાદૃષ્ટિનું લૌકિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કક્ષાનું જ્ઞાન પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ અજ્ઞાન કહેવાય છે.

સૂત્ર (૧-૩૩) પ્રયોજન : મિથ્યાદૃષ્ટિના પ્રથમ ત્રણ જ્ઞાન વિપરીત કેમ ? તેના કારણો જણાવે છે.

સદસતોરવિશેષાદ્ યદચ્છોપલબ્ધેરુન્મત્તવત્ ૧-૩૩

સદસતોરવિશેષાદ્ યદચ્છોપલબ્ધેરુન્મત્તવત્ ૧-૩૩

સદ્-અસતોઃ અવિશેષાદ્ યદેચ્છા-ઉપલબ્ધેઃ ઉન્મત્તવત્ ૧-૩૩

શબ્દાર્થ : સત્ = વાસ્તવિકતા અથવા સત્પદાર્થ, અસત્ = અવાસ્તવિકતા અથવા અસત્ પદાર્થ, અવિશેષાત્ = તફાવત રહિત (ભેદ ન જાણતા), યદેચ્છા-ઉપલબ્ધિ = વિચારશૂન્ય-ઉપલબ્ધિના કારણથી મરજી પ્રમાણે, ઉન્મત્તવત્ = ગાંડાની જેમ.

સૂત્રાર્થ : (મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને) સત્ અને અસત્ પદાર્થની વિશેષતા સમજી ન શકવાથી (પોતાની ઈચ્છા મુજબ શાસ્ત્રોનો અર્થબોધ કરતા હોવાથી) ઉન્માદી અથવા ગાંડા માણસની જેમ (તે જીવોનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે).

ભાવાર્થ : મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો એકાન્તવાદી હોય છે. જેમ ગાંડા માણસનું જાણેલું અને બોલાયેલું વાક્ય મિથ્યા હોય છે, તેમ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનું જ્ઞાન એકાન્ત હોવાથી એટલે

કે સત્-અસત્ના વિવેક વિનાનું હોવાથી તેમજ ઈચ્છા મુજબ અર્થબોધ કરતા હોવાથી અજ્ઞાન કહેવાય છે.

સર્વજ્ઞ ભગવંતો કહે છે કે, પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વ-રૂપે સત્ છે અને પર-રૂપે અસત્ છે. દરેક વસ્તુ સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ છે અને પર-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

ઘડાના ઉદાહરણથી આ વાત સમજાએ-

અમદાવાદનો શિયાળામાં બનેલો લાલ રંગનો માટીનો એક ઘડો છે. તે માટીરૂપ સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સત્ છે પણ સુતરરૂપ પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

અમદાવાદરૂપ સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે અને મુંબઈરૂપ પરક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

શિયાળારૂપ સ્વકાળની અપેક્ષાએ સત્ છે અને ઉનાળારૂપ પરકાળની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

લાલ રંગરૂપ સ્વભાવ (પર્યાય)ની અપેક્ષાએ ઘડો સત્ છે પણ કાળા રંગરૂપ પરભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

આ રીતે પ્રત્યેક પદાર્થમાં સત્ત્વ કે અસત્ત્વ, નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વ, સામાન્ય કે વિશેષાદિ ધર્મો હોવા છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ અમુક વસ્તુ સત્ જ છે અને અમુક વસ્તુ અસત્ જ છે. એવા એકાંતરૂપે એકાદ ધર્મનો સ્વીકાર કરી અન્ય ધર્મનો અસ્વીકાર કરે છે. આથી તેનું જ્ઞાન, અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

સૂત્ર (૧-૩૪) પ્રયોજન : સૂત્રધાર અહીં જુદા-જુદા નયોનું નિરૂપણ કરે છે.

નૈગમસંગ્રહવ્યવહાર્જુસૂત્રશબ્દા નયા: ૧-૩૪

નૈગમસંગ્રહવ્યવહાર્જુસૂત્રશબ્દા નયા: ૧-૩૪

નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુસૂત્ર-શબ્દા: નયા: ૧-૩૪

શબ્દાર્થ : નૈગમનય = નિગમ એટલે દેશ, જુદા જુદા દેશોમાં જે જે શબ્દો બોલાય

છે તેઓના અર્થો અને શબ્દાર્થોનું જ્ઞાન. સંગ્રહનય = પદાર્થોના સામાન્ય અને વિશેષનો સંગ્રહ જે શબ્દોથી જણાય તે, વ્યવહારનય = જે શબ્દોથી સામાન્ય લોકો જેવું લગભગ ઉપચારરૂપ અને ઘણા જ્ઞેયોવાળું જ્ઞાન થાય તે વ્યવહારનય, ઋજુસૂત્રનય = વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન પદાર્થો જ પદાર્થ તરીકે કહેવાય, શબ્દનય = જેવો અર્થ તે પ્રમાણે જે શબ્દો વડે કહેવાય તે.

સૂત્રાર્થ : નૈગમ - સંગ્રહ - વ્યવહાર - ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ આ પાંચ નયો છે.

ભાવાર્થ : અપેક્ષા, અભિપ્રાય, દૃષ્ટિ, નય આ બધા શબ્દોના અર્થ સરખા છે, એટલે કે આ શબ્દો એકાર્થક છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મો રહેલા હોય છે. એક જ વ્યક્તિ નિર્બળ પણ હોય અને બળવાન પણ હોય, વિદ્વાન પણ હોય અને મૂર્ખ પણ હોય, નિર્ભય પણ હોય અને ડરપોક પણ હોય. આપણને આશ્ચર્ય થાય કે એક વ્યક્તિમાં પરસ્પરવિરોધી ધર્મો કેવી રીતે સંભવી શકે ? આ શંકાને દૂર કરવા સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ “અનેકાંતવાદ” નામનો સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે. અનેકાંતવાદ કહે છે કે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાતા ધર્મો પણ અપેક્ષાભેદથી વિરૂદ્ધ નથી.

અનેકાંત શબ્દમાં ત્રણ શબ્દો છે, અન્ + એક + અંત

અન્ શબ્દનો અર્થ “નહિ” (નિષેધ) થાય છે.

અન્ત એટલે પૂર્ણતા

એકથી પૂર્ણતા નહિ તે અનેકાન્ત.

એક વસ્તુમાં રહેલા વિરૂદ્ધ ધર્મોમાં અપેક્ષાભેદથી અવિરોધ છે એમ બતાવનાર સિદ્ધાંત તે અનેકાંતવાદ.

વસ્તુમાં તે તે ધર્મ છે અને અપેક્ષાભેદથી તે તે ધર્મનો અભાવ પણ છે.

હાથી બળવાન છે કે નિર્બળ ? સામાન્ય રીતે હાથી બળવાન કહેવાય છે. પરંતુ બળવાન કહેવાતો હાથી સિંહના પંજામાં સપડાય છે ત્યારે નિર્બળ બની જાય છે. આમ હાથીમાં અન્ય પ્રાણીની અપેક્ષાએ બળવાનપણું એ ધર્મ છે જ્યારે સિંહની અપેક્ષાએ નિર્બળતા ધર્મ પણ છે.

ગામડામાં ખેતી કરતો અભણ ખેડૂત ખેતી કેમ કરવી તેનું તેને સારું જ્ઞાન છે એટલે

તે અપેક્ષાએ વિદ્વાન છે પણ અંગ્રેજી ભાષા સમજતો નથી એટલે અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ મૂર્ખ છે.

આમ અનેકાન્તવાદનો મહેલ અપેક્ષાવાદના સ્તંભ (થાંભલા) ઉપર ટકી રહ્યો છે. આથી જ અનેકાન્તવાદને સ્યાદ્વાદ કે અપેક્ષાવાદ પણ કહેવામાં આવે છે.

અનેકાંતવાદ અને સ્યાદ્વાદ આમ આ બન્ને શબ્દો એકસરખા લાગે છે પરંતુ અનેકાંતવાદને સમજવા માટે સ્યાદ્વાદ એક પદ્ધતિ છે.

દા.ત. જ્યાં પોતાના નામનો યશ મળે છે ત્યાં પોપટલાલ દાન આપે છે.

પોપટલાલ પોતાની જરૂરિયાત માટે એક એક પૈસાનો હિસાબ રાખે છે.

હવે સ્યાદ્વાદથી કહેવું હોય તો કહી શકાય કે પોપટલાલ ઉદાર છે અથવા પોપટલાલ કંજુસ પણ છે. સ્યાદ્વાદ એ સમાધાનનો માર્ગ છે.

નય એટલે શું ?

વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી કાર્યને સાધનારા કોઈ એક ધર્મને પ્રધાન કરવો તે નય અથવા દૃષ્ટિ.

વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોનો બોધ થાય તે અનેકાંતવાદ.

અનેકાંતવાદને મહેલ કહીએ તો નયો તેના પાયા છે.

એક જ વસ્તુમાં અનેક ગુણો હોવા છતાં વ્યવહારમાં આપણે દરેક વખતે બધા ગુણો તરફ દૃષ્ટિ નથી કરતા પરંતુ પ્રસંગ પ્રમાણે કોઈ એક ગુણને આગળ કરીએ છીએ. આમ વ્યવહારમાં અમૂક અપેક્ષાથી તે તે ગુણને (ધર્મને) આગળ કરવામાં આવે છે.

જેટલી અપેક્ષાઓ છે તેટલા નયો છે. અપેક્ષાઓ અનંત છે માટે નયો પણ અનંત છે. સૂત્રકાર ભગવંતે મુખ્ય પાંચ નયો કહ્યા છે. નૈગમનય, સંગ્રહનય, વ્યવહારનય, ઋજુસૂત્રનય અને શબ્દનય.

(૧) નૈગમનય : આ નય ત્રણ રીતે વિચારી શકાય.

સંકલ્પ, અંશ અને ઉપચાર.

સંકલ્પ : એક ક્રિયા કરવા વિશે નિર્ણય કર્યો. તે મુજબ તે ક્રિયા માટે અન્ય પ્રવૃત્તિ

શરૂ કરી તો તે પ્રવૃત્તિને પણ ક્રિયા માટેની પ્રવૃત્તિ જ ગણવી. દા. ત. કોઈ ગરીબ મજૂરને પૂછે કે “ક્યાં જાય છે” ?

તે કહેશે કે “જમવા જાઉં છું”. ખરેખર તો તે મજૂરીના પૈસા લઈ બજારમાં જશે. ત્યાંથી ખરીદી કરશે, ઘેર જઈને રોટલા-શાક બનાવશે પછી જમશે. તો પણ ફેક્ટરીથી છૂટતા જ તે “હું જમવા જાઉં છું” તેમ કહે છે. અહીં ભોજન ક્રિયાની મુખ્યતા છે, મુખ્ય સંકલ્પ છે, તે સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવતી અન્ય ક્રિયાઓની ગૌણતા છે. તેથી આ સંકલ્પને નૈગમનય કહેવામાં આવે છે.

અંશ : અંશનો પૂર્ણમાં ઉપચાર. પગમાં સામાન્ય ફેકચર થયું હોય તો પણ “પગ ભાંગ્યો” એમ કહેવાય છે. ધંધામાં થોડું નુકશાન થયું અને કહે કે “સાફ થઈ ગયો” અથવા “ઊઠી ગયો.” સાડી ઉપર સ્કેજ ચા ઢોળાઈ અને કહે કે મારી આખી સાડી બગાડી નાંખી.

ઉપચાર : ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં, ભવિષ્યકાળનો વર્તમાનમાં, કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તે બધો નૈગમનય છે.

દિવાળીના દિવસે આપણે કહીએ “આજે દીવાળીના દિવસે ભગવાન મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા.” આ ઘટનાને ૨૬૦૦ ઉપર વર્ષ થયા છતાં ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં ઉપચાર કરીને આપણે કહીએ છીએ કે આજે નિર્વાણ પામ્યા.

દૂધપાક તૈયાર થઈ રહ્યો હોય અને કોઈ પૂછે કે આજે શું બનાવ્યું છે તો જવાબ મળે છે કે દૂધપાક બનાવ્યો છે. હકીકતમાં હજુ બન્યો નથી પણ કહે કે બનાવ્યો છે. ભવિષ્યનો ભૂતકાળમાં ઉપચાર કર્યો.

(૨) **સંગ્રહનય :** જે નય સર્વ વિષયોને એકરૂપ સંગ્રહ કરી લે તે સંગ્રહનય. ત્રસ અને સ્થાવર જીવો આમ બે જાતના છે. પણ સંગ્રહનયથી “જીવ” કહેવાય.

દૂધી, કાકડી, ભીંડા, કારેલા વગેરે ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં સંગ્રહનયથી શાક કહેવાય. કોન્ડોમિનિયમ, બાયલેવલ, એપાર્ટમેન્ટ, કોલોનિયલ વગેરે “ઘર” કહેવાય.

(૩) **વ્યવહારનય :** જે નય વિશેષ તરફ દૃષ્ટિ કરીને દરેક વસ્તુને જુદી જુદી સમજાવે તે વ્યવહાર નય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પૃથક્કરણ કરવાની જે દૃષ્ટિ તે વ્યવહાર નય. આ નય કહે છે કે Be Specific તે સિવાય વ્યવહાર ન ચાલે.

“શાક લઈ આવો” તે બરાબર નથી, ચોખવટ કરવી પડે કે ભીંડા લઈ આવો. ફાર્મસીમાં જઈને કહીએ કે દવા આપો તે વાક્ય પુરતું નથી. કઈ દવા જોઈએ છે તે પણ કહેવું જ પડે તો જ દવા લાવવાનું કામ થાય. આ વ્યવહાર નય.

ટૂંકમાં નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ બંનેને સ્વીકારે. સંગ્રહનય સામાન્યને સ્વીકારે. વ્યવહારનય વિશેષને સ્વીકારે.

(૪) ઋજુસૂત્રનય : જે નય કેવળ વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા તરફ લક્ષ્ય રાખે તે ઋજુસૂત્ર નય. જેમકે ભૂતકાળમાં કોઈ માણસ ધનવાન હોય પરંતુ વર્તમાનકાળે તે ધનરહિત હોય તો તેને ધનરહિત જ માનવો. વર્તમાનકાળે ધન ન હોય તો દાનાદિ ન કરી શકે અને ઘણું માન પણ ન મેળવી શકે. આ નય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાય ને જ માને છે. અતીત (ભૂતકાળ) અને અનાગત (ભવિષ્ય) પર્યાયોને માનતો નથી. ભવિષ્યમાં રાજા થનારા રાજકુમારને વર્તમાનમાં આ નયથી રાજા કહેવાય નહિ.

(૫) શબ્દનય : શબ્દને જ પકડે. બોલાયેલા શબ્દોની જેમાં પ્રધાનતા હોય તે શબ્દ નય. જેમકે શાંતિ જેના જીવનમાં હોય તેને શાંતિલાલ કહેવાય. જેના જીવનમાં સમતા રહેલી હોય તેને જ સમતાબેન કહેવાય. શબ્દનય પ્રમાણે ભરતક્ષેત્રમાં ત્રેવીશ (૨૩) તીર્થંકર ભગવાન થયા કહેવાય, કારણ કે તીર્થંકર શબ્દ પુલિંગ છે. મલ્લિનાથ તો સ્ત્રી (સ્ત્રીલિંગ) પણ હતા. તેથી શબ્દનયની દૃષ્ટિએ ૨૩ તીર્થંકર થયા કહેવાય. અને એક તીર્થંકરી થયા એમ કહેવાય.

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર આ ત્રણ નયો દ્રવ્યાર્થિક નય ના ભેદરૂપ છે. ઋજુસૂત્ર અને શબ્દનય પર્યાયાર્થિક નય ના ભેદરૂપ છે.

સૂત્ર (૧-૩૫) પ્રયોજન : આ સૂત્રમાં નૈગમનય અને શબ્દનયના પેટાભેદો જણાવે છે.

આદ્યશબ્દૌ દ્વિત્રિભેદૌ ૧-૩૫

આદ્યશબ્દૌ દ્વિત્રિભેદૌ ૧-૩૫

આદ્યશબ્દૌ દ્વિ-ત્રિ-ભેદૌ ૧-૩૫

શબ્દાર્થ : આદ્ય = પહેલું, શબ્દ = શબ્દનય, દ્વિ = બે, ત્રિ = ત્રણ, ભેદૌ = પ્રકારો.

સૂત્રાર્થ : પ્રથમ નય (નૈગમનય)ના બે ભેદ છે અને શબ્દનયના ત્રણ ભેદ છે.

ભાવાર્થ :

(૧) સાંપ્રતશબ્દનય : પ્રત્યેક શબ્દોમાં લિંગભેદ, વચનભેદ અને કાલભેદે અર્થનો ભેદ કરે તે સાંપ્રતશબ્દનય. જેમ કે ઘટ અને ઘટીનો તથા તટ અને તટીનો અર્થ જુદો કરે.

(૨) સમભિરૂઢનય : એક સરખા શબ્દના જુદા જુદા અર્થ કરે, રાજા, ભૂપ અને નૃપનો સામાન્ય અર્થ એક જ થાય પણ સમભિરૂઢનય પ્રમાણે

રાજા - જે રાજચિહ્નોથી શોભે

નૃપ - જે લોકોનું રક્ષણ કરે.

ભૂપ - જે પૃથ્વીનું પાલન કરે.

(૩) એવંભૂતનય : આ નય શબ્દના અર્થ પ્રમાણે ક્રિયાને પકડે. પ્રોફેસર જ્યારે ક્લાસમાં લેક્ચર આપતા હોય ત્યારે જ પ્રોફેસર કહેવાય. એક્ટર જ્યારે એક્ટીંગ કરતો હોય ત્યારે જ એક્ટર કહેવાય. તે જ રીતે ડાન્સર કરે ત્યારે જ તેને ડાન્સર કહેવાય.

ઉપચારની પ્રધાનતાવાળી જે દૃષ્ટિ તે નૈગમનય,

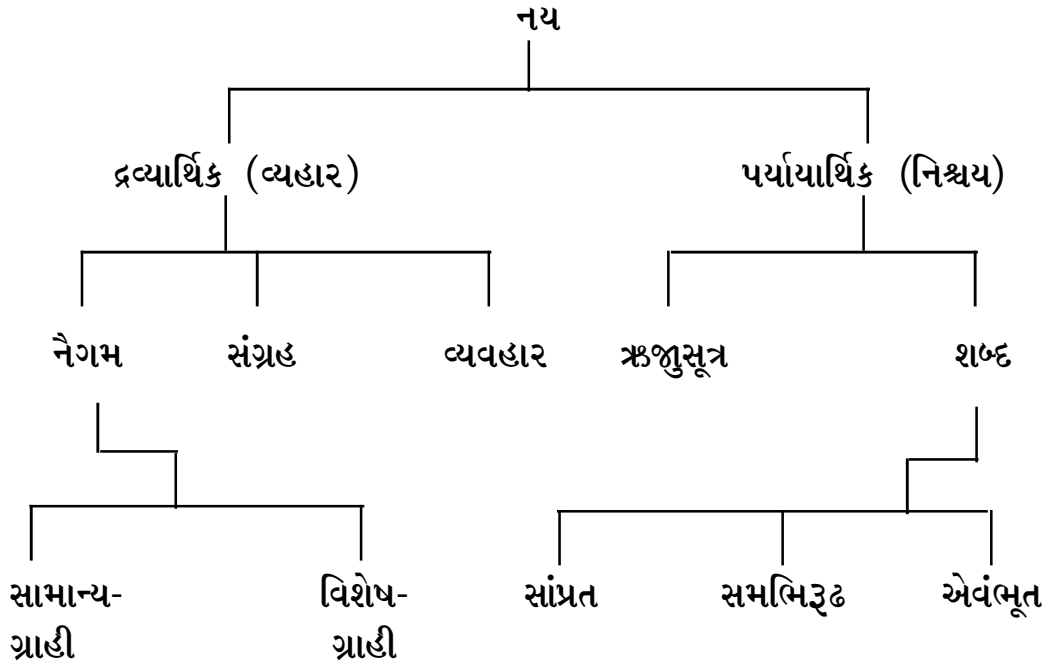
એકીકરણની પ્રધાનતાવાળી જે દૃષ્ટિ તે સંગ્રહનય,

પૃથક્કરણની પ્રધાનતાવાળી જે દૃષ્ટિ તે વ્યવહારનય,

વર્તમાનકાળની પ્રધાનતાવાળી જે દૃષ્ટિ તે ઋજુસૂત્રનય અને

શબ્દના આગ્રહની પ્રધાનતાવાળી જે દૃષ્ટિ તે શબ્દનય કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે મૂલનય બે (૨), પેટાભેદ પાંચ (૫) અને પેટાભેદના ભેદ સાત (૭) થાય છે.

પ્રથમ અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રના રચયિતા પૂર્વધર પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજીએ પહેલા જ સૂત્રમાં કહ્યું કે, મોક્ષમાર્ગ પર આવવા માટે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર એ ત્રણે સાથે હોવા જરૂરી છે. જેમ કાંકરા અને કાંટા (કંટક) રહિત માર્ગમાં યાત્રિક સુખપૂર્વક પોતાના ઈચ્છિત સ્થાને પહોંચે છે તે રીતે મિથ્યાદર્શન અને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપી કાંકરા અને કંટક રહિત, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી સજાવેલા માર્ગ પર મુમુક્ષુ જીવ મોક્ષનગર સુધી સુખેથી પહોંચી શકે છે.

ગ્રંથકાર ભગવંતે માનવજન્મ પામીને જીવને કરવા યોગ્ય કાર્ય શું છે ? તે દર્શાવવા મંગળરૂપે સમ્યગ્દર્શનાદિનું સાધન બતાવ્યું છે. જેમ મંત્રમાં નવકારંમંત્ર પ્રથમ મંગળ છે. તેમ અહીં પ્રથમ મંગળ ‘મોક્ષ’ કહ્યો.

સંસારના સ્વર્ગના સુખો ક્ષણિક છે. ઈન્દ્રિયજન્ય, પરાધીન અને મૃત્યુથી ઘેરાયેલા છે. મોક્ષનું સુખ અતિન્દ્રિય છે, સ્વાધીન છે, સમયથી અમર્યાદિત છે. તે શુદ્ધ ઉપયોગના સાધન વડે જ અનુભવાય છે. પુણ્યથી સ્વર્ગ સુધી પહોંચાય છે. શુદ્ધ આત્મભાવ વડે વીતરાગભાવથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. બંનેના સાધનો અત્યંત ભિન્ન છે.

સ્વર્ગ અને મોક્ષના સાધનમાં જમીન-આસમાનનું અંતર છે. ગમે તેવું સ્વર્ગનું સુખ પણ આકુળતાવાળું છે. મોક્ષનું સુખ નિરાકૂળ છે. માનવદેહમાં રહેલા જીવને પોતાના જ અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશે ઘાતીકર્મનું આવરણ દૂર થતાં કેવળજ્ઞાનની દશામાં અનંત સુખનું વેદન થાય છે. તે જ જીવ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થતાં સાદિ અનંતકાળ સુધી સિદ્ધત્વમાં અવ્યાબાધ સુખમાં જ રહે છે.

મોક્ષને પામવાનો માર્ગ સરળ છે અને મોક્ષસ્વરૂપ આત્મા પણ અત્યંત સમીપ છે. પરંતુ મોહની પકડ જીવને મોક્ષસ્વરૂપે પ્રતીતિ થવા ન દે. માટે તીર્થંકર પરમાત્માએ આત્માને જે સ્વરૂપે જણાવ્યો છે તેમાં શ્રદ્ધા કરવી.

હે મિત્ર...તું તારા સામર્થ્ય પ્રત્યે દૃષ્ટિ કર. જેમ સોનું કાદવમાં પડવા છતાં કટાતું નથી. તેમ સમ્યગ્જ્ઞાની આત્મા સંસારનો ઉદય છતાં શરીરાદિમાં રાગ-દ્વેષ, અહંકાર કે મમત્વ કદી કટાતો નથી. તેમાં મોહ કરતો નથી. જેમ લોહું ભેજના સંયોગમાં પડ્યું રહે તો કાટથી ખવાઈ જાય છે, તેમ મિથ્યાદર્શનવાળો જીવ સંસારમાં રહેલા પરદ્રવ્યોમાં આત્મબુદ્ધિ કરી આત્મગુણનો ઘાત કરે છે.

આત્માની વર્તમાન અવસ્થામાં વિકારનો નાશ કરી વીતરાગ અવસ્થાને પ્રગટ કરવી તેવી દૃઢ ભાવના કરવી. પછી એવી વીતરાગ અવસ્થા જેને પ્રગટી છે, તેવા પૂર્ણાત્માનું અવલંબન લેવું. જેથી પરપદાર્થનો પરિચય ઘટી જાય છે. તેમાંથી સુખબુદ્ધિ ઘટી જાય છે અને સ્વભાવ પ્રત્યે જીવની ઋચિ વધે છે, ત્યારે સમ્યગ્દર્શનની પાત્રતા થાય છે.

પ્રશ્નપત્રો

Reveiw Questions

અધ્યાય-૧

True or False ?

- (૧) સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ ઉપાદેય તત્ત્વો છે.
- (૨) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આવ્યા પછી ચાલ્યું પણ જાય.
- (૩) અનંત ભવો પછી અભવ્ય જીવનો મોક્ષ થાય.
- (૪) દેવલોકમાં રહેલા ઈંદ્રે મનઃપર્યવજ્ઞાનથી જાણ્યું કે પૃથ્વી ઉપર ભગવાનનો જન્મ થયો છે.
- (૫) શ્રુતજ્ઞાન હોય તો મતિજ્ઞાન હોય જ.
- (૬) ‘કલ્પસૂત્ર’ દ્વાદશાંગીનો એક ભાગ છે.
- (૭) ‘મન’ અને ‘શ્રવણેન્દ્રિય’ માં વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી.
- (૮) કેવળજ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે.
- (૯) આત્મા ઉપર આવતા કર્મોને અટકાવવા તે નિર્જરા કહેવાય.
- (૧૦) એવંભૂત નય માને છે કે માણસ એકિંટગ કરતો હોય ત્યારે જ એકટર કહેવાય.
- (૧૧) સંગ્રહનયથી કહી શકાય કે “સબ્જીમંડી” માં શાક મળે છે.
- (૧૨) વ્યવહાર નય “સામાન્ય” અને વિશેષ બંને સ્વીકારે છે.
- (૧૩) દાદર ઉપરથી ઉતરતા પડી જવાથી પગે વાગ્યું અને એમ કહે કે મારો પગ ભાંગ્યો તે વ્યવહાર નયનું ઉદાહરણ છે.
- (૧૪) સ્વાધ્યાય દ્વારા કર્મોની નિર્જરા થઈ શકે છે.
- (૧૫) અભવ્ય જીવને ભવ્ય જીવ કરતાં વધુ જ્ઞાન હોઈ શકે.

- (૧૬) કેવળજ્ઞાની લોકને જોઈ શકે પણ અલોકને ન જોઈ શકે.
- (૧૭) પુણ્ય અને પાપ આશ્રવ તત્ત્વના પેટા ભેદ છે.
- (૧૮) સાત પ્રકારના દર્શનને દર્શન સપ્તક કહે છે.
- (૧૯) ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટકાળ અંતર્મુહૂર્ત છે.
- (૨૦) સમ્યગ્દર્શન આત્માનો ગુણ નથી.
- (૨૧) વ્યંજનાવગ્રહ એટલે ઈન્દ્રિય દ્વારા વિષયનો અત્યંત અવ્યક્ત બોધ.
- (૨૨) તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં મુખ્યત્વે દ્રવ્યાનુયોગ છે.
- (૨૩) અભવ્યજીવ યથાપ્રવૃત્તકરણથી આગળ ન વધી શકે.
- (૨૪) દેરાસરમાં ભગવાનની પ્રતિમા દ્રવ્યનિક્ષેપે છે.
- (૨૫) દેવોને ગુણપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોય છે.
- (૨૬) ભગવતીસૂત્ર અંગપ્રવિષ્ઠ શ્રુતજ્ઞાનમાં આવે.
- (૨૭) શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક ૩૨ આગમોને માને છે.
- (૨૮) અપ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન જીવનપર્યંત રહે.
- (૨૯) હું દેવલોકમાં જન્મ પામું તો મને મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય.
- (૩૦) નારકીના જીવોને હીયમાન અવધિજ્ઞાન હોઈ શકે.
- (૩૧) મનઃપર્યવ જ્ઞાન કરતાં અવધિજ્ઞાન વિશુદ્ધ છે.
- (૩૨) મતિજ્ઞાનના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે.
- (૩૩) પાંચ ઈન્દ્રિયો નહિ પણ મન વડે અવધિજ્ઞાન થઈ શકે.
- (૩૪) શ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યારે મતિજ્ઞાન હોય જ.
- (૩૫) કેવળજ્ઞાનીને એકીસાથે પાંચ જ્ઞાન હોય.
- (૩૬) કેવળજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવે થઈ શકે.
- (૩૭) જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ઉપશમ થઈ શકે.
- (૩૮) ક્ષાયિકભાવ અજીવને ન જ હોય.
- (૩૯) અવધિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણવાળું છે.
- (૪૦) નિર્ણય લીધા પછી તેને યાદ રાખવું તે ધારણા મતિજ્ઞાન કહેવાય.

- (૪૧) મન:પર્યવજ્ઞાન મનની સહાયથી પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે.
- (૪૨) મન:પર્યવજ્ઞાની દરેક જીવોના મનના ભાવ જાણી શકે.
- (૪૩) અભવ્યજીવ પહેલા ગુણસ્થાનથી આગળ ન વધી શકે.
- (૪૪) દેશવિરતિ ગુણસ્થાનકે રહેલો જીવ શ્રાવકના બાર (૧૨) વ્રત પાળે જ.
- (૪૫) કેવળીને અસાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય હોઈ શકે.
- (૪૬) એકીસાથે એક જીવને વધુમાં વધુ પાંચ જ્ઞાન હોઈ શકે.
- (૪૭) ક્રિયા મોક્ષ: એ પ્રમાણ વાક્ય છે.
- (૪૮) જૈનદર્શન અનેકાંતવાદમાં માનતું નથી.
- (૪૯) અનિન્દ્રિય એટલે ઈન્દ્રિયોનો અભાવ.
- (૫૦) ગુણસ્થાનકે થતી ચઢ-ઉતર ઘાતીકર્મોના કારણે થાય છે.

Exam

અધ્યાય-૧

True or False ?

- (૧) શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે સાત (૭) તત્ત્વો ઉપર ચર્ચા છે.
- (૨) આશ્રવ અને બંધ હેય તત્ત્વો છે.
- (૩) મતિજ્ઞાન હોય તો શ્રુતજ્ઞાન હોય જ.
- (૪) પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન વડે અર્થાવગ્રહ થાય.
- (૫) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ આવ્યા પછી જાય નહિ.
- (૬) શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યો છે.
- (૭) વ્યવહારનયથી કહી શકાય કે સબ્જીમંડીમાંથી ભીંડા લઈ આવો.
- (૮) સ્વાધ્યાય દ્વારા કર્મની નિર્જરા થઈ શકે.
- (૯) ભવ્યજીવને અભવ્યજીવ કરતાં વધુ જ્ઞાન હોય.
- (૧૦) કેવળજ્ઞાની ચૌદ (૧૪) રાજલોકની બહાર ન જોઈ શકે.
- (૧૧) સમ્યગ્દર્શન એ આત્માનો ગુણ છે.

- (૧૨) પુણ્ય અને પાપ એ સંવર તત્ત્વના પેટા ભેદ છે.
- (૧૩) શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચરણકરણાનુયોગ છે.
- (૧૪) શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક ૪૫ આગમોને માને છે.
- (૧૫) ઋજુસૂત્રનય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાયને માને છે.
- (૧૬) સ્મૃતિ અને ચિંતા મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.
- (૧૭) કેવળજ્ઞાનના કોઈ પેટા ભેદ નથી.
- (૧૮) આત્મા ઉપર લાગેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવો તે સંવર કહેવાય.
- (૧૯) જૈનદર્શન અનેકાંતવાદમાં માને છે.
- (૨૦) અભવ્ય જીવનો મોક્ષ ન થાય.
- (૨૧) દેરાસરમાં ભગવાનની પ્રતિમા સ્થાપના નિક્ષેપે હોય છે.
- (૨૨) ભગવાન ઉપર ૫૦% શ્રદ્ધા રાખો તો ૫૦% સમ્યગ્દર્શન થયું છે તેમ કહેવાય.
- (૨૩) શ્રી સીમંધરસ્વામી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિચરી રહ્યા છે એટલે ભાવનિક્ષેપે તીર્થંકર કહેવાય.
- (૨૪) અપ્રતિપાતી અવધિજ્ઞાન જીવનપર્યંત રહે.
- (૨૫) દેવલોકમાં જન્મ થતાં જ અવધિજ્ઞાન હોય છે.
- (૨૬) અવધિજ્ઞાન એટલે ઈન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના આત્મશક્તિથી થતો રૂપી અને અરૂપી દ્રવ્યોનો બોધ.
- (૨૭) કેવળજ્ઞાની તમારા પૂર્વભવો અવધિજ્ઞાનથી કહી શકે.
- (૨૮) મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.
- (૨૯) મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનો ક્રમ છે અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા.
- (૩૦) ચક્ષુ અને મન વડે થતા મતિજ્ઞાનમાં વ્યંજનાવગ્રહ નથી.
- (૩૧) મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન વિશુદ્ધ છે.
- (૩૨) મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન વિના હોઈ શકે. પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન વિના ન જ હોય.

- (૩૩) સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયો કેવળજ્ઞાનથી જાણી શકાય.
- (૩૪) સ્મૃતિ ભૂતકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે.
- (૩૫) ભવિષ્યની વિચારણા માટે થતા મતિજ્ઞાનનો પર્યાયવાચી શબ્દ ચિંતા અર્થાત્ (ચિંતવણા) કહેવાય છે.
- (૩૬) અનિન્દ્રિય એટલે મન.
- (૩૭) કંઈક છે એવો બોધ થયા બાદ તે વસ્તુ શું છે ? એનો નિર્ણય કરવા માટે થતી વિચારણાને ઈહા કહેવાય છે.
- (૩૮) પૂર્વે ક્યારેય પણ જાણ્યું ન હોવા છતાં વિશિષ્ટ પ્રકારના મતિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને શ્રુતનિશ્ચિત કહેવાય છે.
- (૩૯) એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના બધા જીવોને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય છે.
- (૪૦) અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનના બાર (૧૨) ભેદો છે.
- (૪૧) ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન કહી શકાય.
- (૪૨) અભિનિબોધ શબ્દ સર્વપ્રકારના મતિજ્ઞાન માટે છે.
- (૪૩) અભવ્ય જીવ યથાપ્રવૃત્તકરણથી આગળ વધી શકે નહિ.
- (૪૪) ભાવનિક્ષેપ કરતા દ્રવ્યનિક્ષેપ વધુ સારો ગણાય.
- (૪૫) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉપશમ થઈ શકે.
- (૪૬) મનની સહાયથી મનઃપર્યવજ્ઞાન થાય.
- (૪૭) ઋજુમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જીવ તે જ ભવે મોક્ષ પામે.
- (૪૮) ગુણસ્થાને થતી ચઢ-ઉતર મોહનીય કર્મના લીધે થાય છે.
- (૪૯) અગિયાર (૧૧)મા ગુણઠાણે આવેલો જીવ અંતર્મુહૂર્ત માટે વીતરાગ કહેવાય.
- (૫૦) જીવ ઘાતી અને અઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરે ત્યારે કેવળી કહેવાય.

અધ્યાય : ૨

સૂત્ર (૨-૧) પ્રયોજન : પાંચ ભાવો દ્વારા જીવનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य
स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ च ૨-૧

औपशमિક્ષાયિકૌ ભાવૌ મિશ્રશ્ચ જીવસ્ય
સ્વતત્ત્વમૌદયિકપારિણામિકૌ ચ ૨-૧

औपशमिक - क्षायिकૌ ભાવૌ મિશ્રઃ ચ જીવસ્ય
સ્વતત્ત્વમ્ ઔદયિક પારિણામિકૌ ચ ૨-૧

શબ્દાર્થ : ઔપશમિકભાવ = મોહનીયકર્મના ઉપશમથી પ્રગટ થતો ભાવ, ક્ષાયિકભાવ = ઘાતીકર્મોના સર્વથા ક્ષયથી પ્રગટ થતો ભાવ, મિશ્રભાવ = કર્મોના ક્ષય અને ઉપશમ એમ ઉભયથી પ્રગટ થતો ભાવ, ઔદયિકભાવ = કર્મોના ઉદયથી પ્રગટ થતો ભાવ, પારિણામિકભાવ = સહજ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ, જીવ = આત્મા, સ્વતત્ત્વ = સ્વરૂપ, ભાવ = પર્યાયોની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા અર્થાત્ ગુણ.

સૂત્રાર્થ : ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક આ પાંચ ભાવો જીવના સ્વતત્ત્વ છે (એ પાંચ ભાવો જીવનું સ્વરૂપ છે).

ભાવાર્થ : જીવમાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક ગુણો રહેલા છે. આ અનેક ભાવ કે ગુણોના મુખ્ય કારણો પાંચ છે જેના નામ છે ઔપશમિક, ક્ષાયિક, મિશ્ર (ક્ષાયોપશમિક), ઔદયિક અને પારિણામિક. આત્માના પર્યાયો અધિકમાં અધિક આ પાંચ ભાવવાળા જ હોઈ શકે છે. પ્રથમ ત્રણ ભાવો માત્ર જીવને જ હોય છે, બાકીના બે ભાવો જીવને પણ હોય છે અને અજીવને પણ હોય છે.

(૧) ઔપશમિક ભાવ : મોહનીય કર્મના ઉપશમથી એટલે કે કર્મના ઉદયને રોકવાથી (દબાવવાથી) જીવમાં જે ગુણ પ્રાપ્ત થાય તેને ઔપશમિકભાવ કહેવાય છે. આ ભાવ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી જ રહે છે.

ઉપશમ એક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ છે. જેમ કચરો નીચે બેસી જવાથી પાણી સ્વસ્થ દેખાય છે તેમ કર્મનો ઉદય રોકાઈ જતાં ઉપશમભાવ (ઔપશમિકભાવ) ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ પ્રગટ થાય છે.

(૨) ક્ષાયિકભાવ : ચાર ઘાતી કર્મોના સર્વથા ક્ષયથી જે ગુણો પ્રગટ થાય તેને ક્ષાયિકભાવ કહેવાય છે. ક્ષય એટલે ઘાતીકર્મોનો સર્વથા નાશ.

બળી ગયેલા કોલસા કે લાકડામાંથી કદાપિ અગ્નિ પ્રગટ થતો નથી, તેમ સત્તાગત કર્મોનો સર્વથા વિચ્છેદ (નાશ) થતાં ફરીથી કર્મો પ્રગટ થતાં નથી.

જેમ કચરાવાળા મલિન પાણીમાંથી બધો જ કચરો નીકળી જતાં પાણી નિર્મળ થાય છે તેમ આત્મામાંથી કર્મના કચરાનો ક્ષય થતાં આત્મા નિર્મળ બની જાય છે. આ નિર્મળતા અનંતકાળ સુધી રહે છે.

(૩) મિશ્ર એટલે કે ક્ષાયોપશમિક ભાવ : કર્મોના ક્ષય અને ઉપશમ એમ બંનેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ તે મિશ્રભાવ અથવા ક્ષાયોપશમિકભાવ કહેવાય છે.

ક્ષયોપશમ એ આત્માની એવા પ્રકારની વિશુદ્ધિ છે જેમાં કર્મના ઉદયમાં નહિ આવેલા અંશનો ઉપશમ થાય છે. અને ઉદયમાં આવેલા અંશનો ક્ષય થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચાર ઘાતીકર્મોના ઉદયમાં આવેલા રસની તીવ્રતા મંદ કરવી અને મંદ કરેલા રસને ભોગવવું તે ક્ષય અને ઉદયમાં નહિ આવેલા કર્મોના રસને દબાવવો તે ઉપશમ. આ રીતે ક્ષય અને ઉપશમ બંનેના મિશ્રણથી ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રગટ થાય છે.

(૪) ઔદયિક ભાવ :- કર્મોના ઉદયથી થતા ભાવોને ઔદયિકભાવ કહેવાય છે. ઉદય એટલે કર્મના ફળનો અનુભવ.

(૫) પારિણામિક ભાવ :- પરિણામથી (સહજ સ્વાભાવથી) ઉત્પન્ન થતા ભાવોને પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. પરિણામ એટલે દ્રવ્યનું પોતાનું સ્વરૂપ, જેમ કે સાકરમાં રહેલી મીઠાશ, લીમડામાં રહેલી કડવાશ.

ભવ્યપણું, અભવ્યપણું, જીવમાં રહેલું જીવપણું, અજીવમાં રહેલું અજીવપણું તે પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે. પારિણામિક ભાવોમાં કોઈ નિમિત્તની જરૂર રહેતી નથી. નિમિત્ત વિના જ પારિણામિક ભાવો દ્રવ્યોમાં સ્વાભાવિક પણે જ રહેલા છે.

શંકા : શું દરેક જીવને આ પાંચે ભાવો હોય ? જો ના હોય તો કોને કેટલા ભાવ હોય ?

સમાધાન : દરેક જીવને આ પાંચ ભાવો હોય જ એવો નિયમ નથી. કોઈને પાંચ, કોઈને ચાર, કોઈને ત્રણ તો કોઈને બે જ ભાવો હોય છે. ઓછામાં ઓછા બે ભાવો તો જીવને હોય જ.

સિદ્ધિગતિ પામેલા જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક એમ બે ભાવો હોય છે.

સામાન્યથી સર્વ સંસારી જીવોને ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક એમ ત્રણ ભાવો હોય છે.

ઉપશમસમ્યક્ત્વ પામેલા જીવને ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક, પારિણામિક અને ઔપશમિક એ ચાર ભાવો હોય છે.

ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પામેલા જીવને ઉપશમ શ્રેણીમાં પાંચે ભાવો હોય છે.

શંકા : અજીવ દ્રવ્યોએ કર્મ બાંધ્યા નથી તો અજીવને ઔદયિકભાવ કેવી રીતે હોય ?

સમાધાન : પરમાર્થે અજીવને ઔદયિકભાવ હોતો નથી પરંતુ જીવના સંયોગે અજીવને ઔદયિકભાવ હોય એમ કહેવાય છે. જેમ કે શરીર કાળુ પ્રાપ્ત થયું અથવા રોગિષ્ઠ પ્રાપ્ત થયું તો કાળાપણુ કે રોગીપણુ અપાવનારું કર્મ જીવે બાંધ્યું છે, અજીવ એવા શરીરે બાંધ્યું નથી. આવા કર્મનો ઉદય જીવના આધારે અજીવને થાય છે માટે અજીવમાં ઔદયિકભાવ ઉપચારથી ગણાય છે.

શંકા : મિશ્રભાવ સમજી શકાય તેવું કોઈ વ્યવહારિક ઉદાહરણ કહેશો ?

સમાધાન : જરૂર. સમજવા માટે એક સરળ ઉદાહરણ આપું. મિશ્રભાવ એટલે ઉદયમાં આવેલા રસની તીવ્રતાને મંદ કરીને ભોગવવો તે ક્ષય અને ઉદયમાં નહીં આવેલા રસને દબાવવો તે ઉપશમ.

ધારો કે ભોજનમાં પીરસાયેલા કારેલાના શાકમાં તીખાશ ઘણી છે. નવું શાક બનાવવું નથી તો શું કરવું ? એક જ રસ્તો છે કે મિશ્ર (ક્ષયોપશમ)ભાવે વાપરો. કેવી રીતે ? પીરસાયેલા શાકમાં સ્હેજ ઘી અને થોડો ગોળ નાંખીને તેમાં રહેલી તીખાશની તીવ્રતાને મંદ કરીને ખાઓ તે ક્ષય થયો, હવે જે શાક તપેલીમાં છે અને જરૂર પડતા લેવાનું છે તેમાં ઘી - ગોળ નાંખીને મંદ કરી તીખાશને દબાવો તે ઉપશમ થયો. આ

રીતે ક્ષય અને ઉપશમ એ બેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા જે ભાવો તે મિશ્ર (ક્ષાયોપશમિક) કહેવાય છે.

શંકા : કર્મ સાથે ભાવનો શું સંબંધ છે ?

સમાધાન :-

- મોહનીયકર્મમાં પાંચે ભાવો હોય છે.
- જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મમાં ઔપશમિક સિવાયના ચાર ભાવ હોય છે, કારણ ઉપશમભાવ માત્ર મોહનીયકર્મનો જ થાય છે.
- નામ, ગોત્ર, વેદનીય અને આયુષ્ય એ ચાર કર્મને ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સિવાયના ત્રણ (ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક) ભાવ હોય છે.
- સર્વથા ઉપશમભાવ માત્ર મોહનીયકર્મનો જ હોય છે.
- ક્ષયોપશમ ચાર ઘાતીકર્મોનો જ હોય છે.
- પારિણામિક, ક્ષાયિક અને ઔદયિક આ ત્રણે ભાવો આઠે કર્મના હોય છે.

શંકા :- ચાર ગતિને આશ્રયી પાંચ ભાવો કેવી રીતે હોય ?

સમાધાન :

મનુષ્ય, દેવ, તિર્યચ અને નરક એમ ચારે ગતિમાં પાંચે ભાવ આ પ્રમાણે છે.

- જીવત્વ હોવાથી પારિણામિક ભાવ કહ્યો છે.
- સમ્યક્ત્વ હોય તો ઔપશમિક અને ક્ષાયિકભાવ કહ્યો છે.
- ઈન્દ્રિયોને આશ્રયી ક્ષાયોપશમિકભાવ કહ્યો છે.
- ચાર ગતિને આશ્રયીને ઔદયિકભાવ કહ્યો છે.
- સિદ્ધિગતિમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક બે ભાવ જ હોય છે.

શંકા : આ પાંચ ભાવો શું સાબિત કરે છે ?

સમાધાન :

- ઔપશમિકભાવ સાબિત કરે છે કે અનાદિ મિથ્યાત્વીને ગ્રંથિભેદ થવાથી સૌ પ્રથમ ઔપશમિક ભાવનું સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થાય છે.
- ક્ષાયિકભાવ સાબિત કરે છે કે સર્વ કર્મોનો સર્વથા વિચ્છેદ થતાં ફરીથી કર્મો પ્રગટ થતા નથી અર્થાત્ જીવની સર્વથા મુક્તિ થાય છે. જીવના સર્વ ગુણો પ્રગટ થાય છે.
- ક્ષાયોપશમિક (મિશ્ર)ભાવ સાબિત કરે છે કે જીવને કર્મોનો સંબંધ હોવાથી આવરણો આવવા છતાં આંશિક રીતે જ્ઞાન-દર્શનનો ઉઘાડ તો રહે જ છે.
- ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે કે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ હોવા છતાં જીવની અવસ્થામાં વિકાર આવે છે. જીવ અને કર્મ સાથે અનાદિના સંબંધથી આ વિકાર જન્મે છે.
- પારિણામિકભાવ સાબિત કરે છે કે જીવનો અનાદિ અનંત શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવ છે. કાળાન્તરે કર્મ દૂર થતાં તે શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રગટ થાય છે.

શંકા : સૂત્રકારે સૂત્રની રચનામાં ઔપશમિકભાવ પ્રથમ મૂક્યો તે સમજાય છે પણ “ જીવસ્ય સ્વતત્ત્વમ્ ” સૂત્રની મધ્યમાં કેમ મૂક્યું ?

સમાધાન : પ્રથમ તો “ ઔપશમિકભાવ ” સૂત્રમાં પ્રથમ મૂક્યો તે તમે સમજ્યા છો પણ તેની થોડી સ્પષ્ટતા સમજી લઈએ.

મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે બે ચીજ મહત્ત્વની છે. (૧) સમ્યગ્દર્શન અને (૨) જીવમાં રહેલું ભવ્યપણું.

સમ્યગ્દર્શન સર્વ પ્રથમ જ્યારે થાય ત્યારે ઔપશમિક જ થાય છે અને ઔપશમિકભાવ માત્ર ભવ્યજીવને જ હોય, અભવ્યને ન હોય.

હવે સૂત્રની રચનામાં “ જીવસ્ય સ્વતત્ત્વમ્ ” વચ્ચે મૂકવાનું કારણ એમ લાગે છે કે પાંચ ભાવોમાંથી પ્રથમના ત્રણ ભાવો માત્ર જીવદ્રવ્યમાં જ હોય છે જ્યારે પછીના બે ભાવો અજીવ દ્રવ્યમાં પણ સંભવે છે તે સમજાવવા માટે “ જીવસ્ય સ્વતત્ત્વમ્ ” વચ્ચે મૂકીને છેલ્લા બે ભાવોને અલગ કર્યા. સારાંશ કે પ્રથમના ત્રણ ભાવો એ જીવનું પોતાનું સ્વરૂપ છે.

સૂત્ર (૨-૨) પ્રયોજન : પાંચ ભાવોના પેટા ભેદો કેટલા ?

દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા યથાક્રમમ્ ૨-૨

દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા યથાક્રમમ્ ૨-૨

દ્વિ-નવ-અષ્ટાદશ-એકવિંશતિ-ત્રિભેદા યથાક્રમમ્ ૨-૨

શબ્દાર્થ : દ્વિ = બે, નવ = નવ, અષ્ટાદશ = અઠાર, એકવિંશતિ = એકવીશ, ત્રિ = ત્રણ, ભેદા = પ્રકારો, યથાક્રમમ્ = અનુક્રમે.

સૂત્રાર્થ : ઔપશમિક આદિ ભાવના અનુક્રમે બે - નવ - અઠાર - એકવીશ અને ત્રણ ભેદો છે. કુલ ૫૩ ભેદો છે.

ભાવાર્થ : ભાવોની દૃષ્ટિએ આત્મા ત્રેપન (૫૩) પ્રકારના સ્વરૂપ ધરાવે છે. જો કે બધા જીવોમાં આ ત્રેપન ભાવો હોય જ તેવો અર્થ કરવાનો નથી. જેમકે પહેલા બે ભેદ ફક્ત સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્મામાં જ હોય, મિથ્યાદૃષ્ટિમાં તેનો સંભવ નથી. પરંતુ સમગ્ર જીવરાશિની અપેક્ષાએ આ ભેદો સમજવાના છે. હવે પછીના પાંચ સૂત્રોમાં (સૂત્ર ૨-૩ થી ૨-૭) પાંચે ભાવના ભેદો સૂત્રકાર ભગવંત સમજાવે છે.

સૂત્ર (૨-૩) પ્રયોજન : સૂત્ર ૨-૨ માં જે સંખ્યા બતાવી તેમાંથી પ્રથમ ઔપશમિક ભાવના બે ભેદો જણાવે છે.

સમ્યક્ત્વચારિત્રે ૨-૩

સમ્યક્ત્વચારિત્રે ૨-૩

સમ્યક્ત્વ ચારિત્રે ૨-૩

શબ્દાર્થ : સમ્યક્ત્વ = તત્ત્વશ્રદ્ધા, ચારિત્રે = સત્ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ, અસત્ ક્રિયાથી નિવૃત્તિરૂપ.

સૂત્રાર્થ : (ઔપશમિક ભાવના) ઉપશમસમ્યક્ત્વ અને ઉપશમચારિત્ર (એમ બે ભેદો છે).

ભાવાર્થ : જ્ઞાનવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય એમ કુલ આઠ કર્મો છે. તેમાં ઉપશમ માત્ર મોહનીયકર્મનો જ થાય છે. મોહનીયકર્મના બે ભેદો છે. (૧) દર્શનમોહનીય અને (૨) ચારિત્રમોહનીય.

દર્શનમોહનીયના નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ત્રણ ભેદો છે.

સમ્યક્ત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વમોહનીય.

ચારિત્રમોહનીયના ૧૬ કષાય અને ૮ નોકષાય મળીને કુલ ૨૪ થાય છે.

૧૬ કષાયોમાં ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અને દરેકના અનંતાનુબંધી-અપ્રત્યાખ્યાની-પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને સંજવલન રૂપે ગણતા $૪ \times ૪ = ૧૬$ થાય.

૮ નોકષાય નીચે પ્રમાણે છે-

હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, જુગુપ્સા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુંસકવેદ આ રીતે મોહનીયકર્મના ભેદો અને પેટા ભેદો પેજ નં. ૮૮ ઉપરના ચાર્ટથી સહેલાઈથી સમજી શકાશે.

દર્શન સમ્પ્રક :- ચારિત્રમોહનીયમાં અનંતાનુબંધીના ચાર કષાયો અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અને ચાર્ટમાં બતાવ્યા પ્રમાણે દર્શનમોહનીયના ત્રણ ભેદો સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય, મિથ્યાત્વમોહનીય મળીને $(૪ + ૩ = ૭)$ દર્શનસમ્પ્રક કહેવાય છે.

ઉપશમસમ્યક્ત્વ :- દર્શનસમ્પ્રકના ઉપશમથી ઉપશમસમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટે છે.

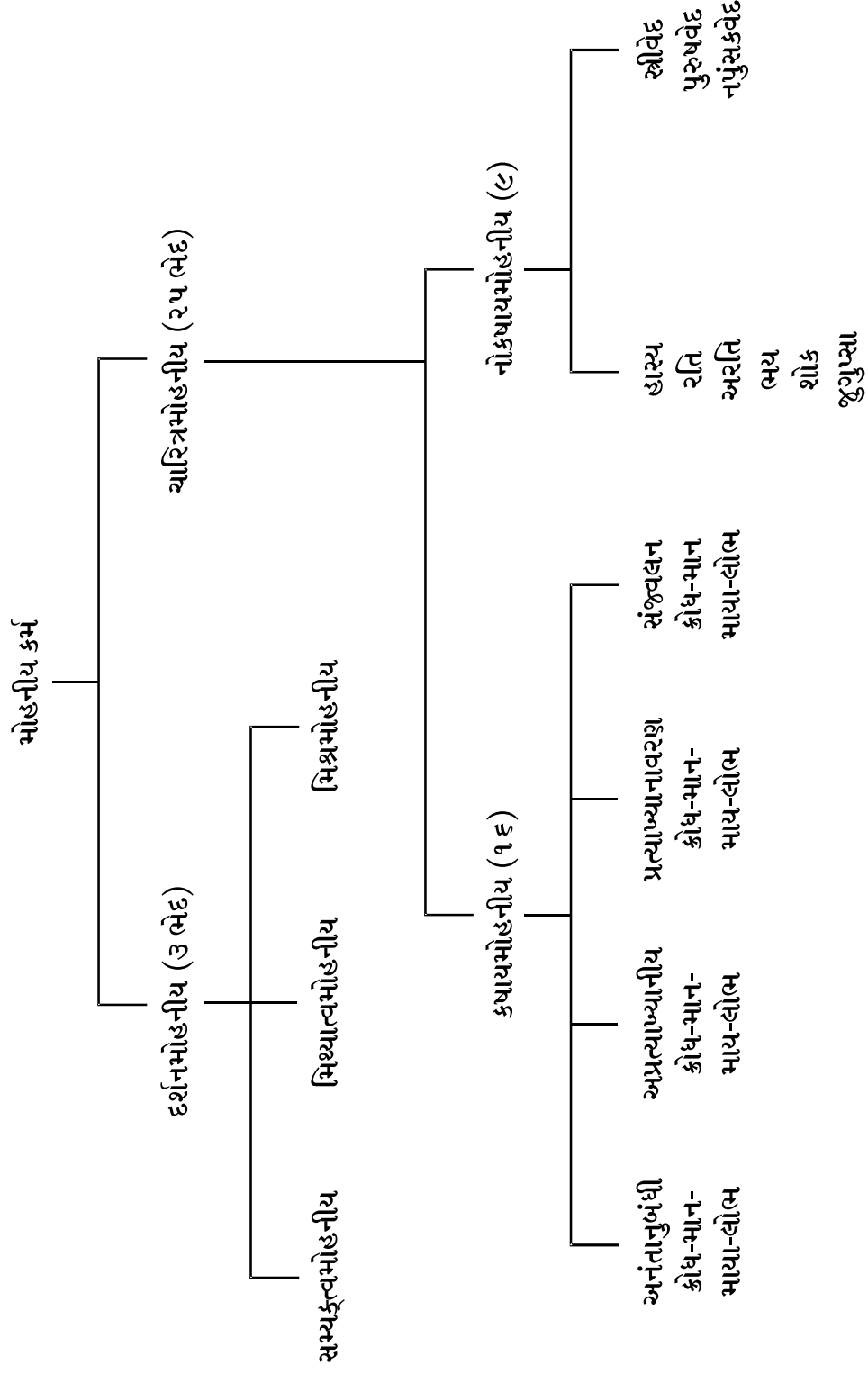
ઉપશમચારિત્ર :- ૮ નોકષાય અને અનંતાનુબંધી સિવાયની બાકીની ૧૨ $(૪$ અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ-માન-માયા-લોભ. ૪ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ અને ૪ સંજવલન ક્રોધ, માન, માયા, લોભ) એમ $(૮ + ૧૨ = ૨૦)$ ૨૦ પ્રકૃતિના ઉપશમથી ઉપશમચારિત્ર ગુણ પ્રગટે છે.

ઉપશમસમ્યક્ત્વ અને ઉપશમચારિત્ર વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ રહે છે.

શંકા :- સમ્યક્ત્વ પામવા માટે યોગ્યતા અથવા નિમિત્તો કયા કયા ?

સમાધાન :-

- સંજી પચાસ પંચેન્દ્રિય ભવ્યજીવ જ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામી શકે છે.
- ભવ્ય જીવ સંસારમાં અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનકાળ બાકી રહે ત્યારે ઉપશમ સમ્યક્ત્વને યોગ્ય થાય છે.
- આત્મામાં કર્મોની અંતઃ કોડાકોડી સાગરોપમ સ્થિતિ બાકી રહે ત્યારે જીવ તે સમ્યક્ત્વને યોગ્ય થાય છે.

સૂત્ર ૨-૪ પ્રયોજન :- ક્ષાયિકભાવના નવ પેટા ભેદો જણાવ્યા છે.

જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચ ૨-૪

જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચ ૨-૪

જ્ઞાન-દર્શન-દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્યાણિ ચ ૨-૪

શબ્દાર્થ:- જ્ઞાન = કેવળજ્ઞાન, દર્શન = કેવળદર્શન, દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય = (અંતરાય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતી પાંચ લબ્ધિ)

સૂત્રાર્થ :- જ્ઞાન-દર્શન-દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ-વીર્ય અને (સમ્યક્ત્વ તથા ચારિત્ર એમ ક્ષાયિક ભાવના કુલ નવ ભેદો છે.)

ભાવાર્થ :- ચાર ઘાતીકર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવાથી આત્મામાં જે ગુણ પ્રગટ થાય છે તેને ક્ષાયિક ભાવ કહેવાય છે. તેના નવ ભેદો છે.

- (૧) કેવળજ્ઞાન :- જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૨) કેવળ દર્શન :- દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૩-૭) દાનાદિ પાંચ લબ્ધિ :- અંતરાય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૮) ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ :- દર્શન સમ્પાદના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૯) ક્ષાયિક ચારિત્ર :- ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨ થી ૧૪ ગુણસ્થાનકોમાં હોય છે.

મૂળસૂત્રમાં સાત ગુણોનો શબ્દથી ઉલ્લેખ કર્યો છે અને છેલ્લા બે ગુણો ‘ચ’ શબ્દથી સૂત્ર ૨-૩ માંથી લેવાના છે.

શંકા :- સિદ્ધોને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે હોય ?

સમાધાન :- સમ્યગ્દર્શન એટલે તત્ત્વો પ્રત્યે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા. શ્રદ્ધા એ માનસિક ભાવ છે. સિદ્ધોને મન હોતું નથી માટે સિદ્ધોને ક્ષાયિકદર્શન ન હોય એમ વ્યવહારથી કહી શકાય પણ નિશ્ચયનયથી આ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે દર્શનમોહનીય અને અનંતાનુબંધી કષાયના સર્વથા ક્ષયથી પ્રગટેલું વિશુદ્ધ આત્મપરિણામ એ જ નિશ્ચય ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ ગણાય છે. અને સિદ્ધભગવંતોને વિશુદ્ધ આત્મપરિણામ છે જ. માટે ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ છે જ.

શંકા :- સિદ્ધોને ક્ષાયિકચારિત્ર કેવી રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન :- ચારિત્રનો અર્થ છે અશુભયોગોથી નિવૃત્તિ અને શુભયોગોમાં પ્રવૃત્તિ. સિદ્ધોને યોગ હોતા નથી માટે તેમને ક્ષાયિકચારિત્ર ન હોય. આ વ્યવહારચારિત્રની વાત થઈ. પરંતુ ચારિત્રનો બીજો ભેદ છે નિશ્ચયચારિત્ર, અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી પ્રગટેલ નિજગુણ સ્થિરતા. તેથી કહી શકાય કે સિદ્ધ ભગવંતોમાં પણ નિશ્ચયચારિત્ર છે જ.

શંકા :- ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકચારિત્ર ક્યા ગુણઠાણે હોય ?

સમાધાન :- ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ ૪ થી ૧૪ ગુણસ્થાનક સુધી હોય અને ક્ષાયિકચારિત્ર ૧૨ થી ૧૪ ગુણસ્થાનક સુધી હોય.

શંકા :- ક્ષાયિકભાવ પામવા શું કરવું જોઈએ ?

સમાધાન :- ક્ષાયિકભાવ એટલે આવ્યા પછી તેનો ક્યારેય નાશ થતો નથી તેવો ભાવ. આ ભાવ સાદિઅનંત છે અર્થાત્ જેની શરૂઆત(સાદિ) છે પણ અંત નથી. સંસારવર્તી જીવોએ સાદિઅનંત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા ઘાતીકર્મનો ક્ષય કરી ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદોને પામવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ આદરવો જરૂરી છે. સિદ્ધભગવંતો સદાકાળ આ ભાવમાં વર્તે જ છે.

શંકા :- સિદ્ધોમાં કે કેવલી ભગવંતોમાં ઘાતીકર્મનો ક્ષય થવાથી ચાર જ ગુણો પ્રગટે છે તો અહીં નવ ભાવ કેવી રીતે કહ્યા ?

સમાધાન :- પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. ઘાતીકર્મોના ક્ષયથી અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય એ ચાર ગુણો પ્રગટ થાય છે. હવે ‘અનંતવીર્ય’ ગુણમાં દાન,લાભ,ભોગ, ઉપભોગ એ ચારે સમાયેલા છે. તેમજ ચારિત્ર, સમ્યક્ત્વપૂર્વક જ સ્વીકારેલું છે જે મોહનીયકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકચારિત્ર પણ છે. આમ અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિકચારિત્ર મળીને ક્ષાયિકભાવના નવ ભેદો થાય છે.

શંકા :- સિદ્ધ ભગવંતોમાં દાનાદિ લબ્ધિ પંચક કેવી રીતે ઘટે ?

સમાધાન :- આ પ્રશ્નનું સમાધાન પણ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જ વિચારીએ તો શંકાનું નિવારણ થશે.

દાન:- સિદ્ધોમાં પૌદ્ગલિક ભાવના ત્યાગ રૂપ દાન હોય છે.

લાભ :- સિદ્ધોમાં આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ રૂપ લાભ હોય છે.

ભોગ :- સિદ્ધોમાં આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપનો ભોગ હોય છે.

ઉપભોગ :- સિદ્ધોમાં આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપનો સમયે સમયે ભોગવટો તે ઉપભોગ કહેવાય છે.

વીર્ય :- સિદ્ધોમાં સ્વભાવ કે આત્મિક શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઉત્કૃષ્ટ સામર્થ્યરૂપ જે પ્રવૃત્તિ વર્તે છે તે વીર્યગુણ છે.

સૂત્ર (૨-૫) પ્રયોજન :- ક્ષાયોપશમિક ભાવના અઢારભેદો જણાવ્યા છે.

જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિપિપન્ચભેદાઃ

સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ

૨-૫

જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિપિપન્ચભેદાઃ

સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ

૨-૫

જ્ઞાન-અજ્ઞાન-દર્શન-દાનાદિલબ્ધયઃ ચતુઃ

ત્રિ-ત્રિ પંચ ભેદાઃ સમ્યક્ત્વ-ચારિત્ર-સંયમાસંયમાઃ ચ ૨-૫

શબ્દાર્થ :- સૂત્રાર્થમાં દરેક શબ્દના અર્થ આવી જાય છે.

સૂત્રાર્થ :- ચાર જ્ઞાન(મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન) ત્રણ અજ્ઞાન (મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, અને વિભંગજ્ઞાન) ત્રણ દર્શન(ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન અને અવધિદર્શન) પાંચ લબ્ધિ (દાન-લાભ-ભોગ-ઉપભોગ અને વીર્ય) સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર(સર્વવિરતિચારિત્ર) અને સંયમાસંયમ (દેશવિરતિચારિત્ર) એમ અઢાર ભેદો ક્ષાયોપશમિકભાવના છે.

ભાવાર્થ :- ક્ષાયોપશમિકભાવ ચાર ઘાતીકર્મોનો જ હોય છે. આ ચાર કર્મોનો જ ઉદયમાં આવેલો તીવ્ર રસ મંદ કરીને આ જીવ ભોગવીને ક્ષય કરે છે તથા ઉદયમાં નહિ

આવેલા રસને ઉપશમાવે છે એટલે કે ઉદયમાં ન આવે તેવો કરે છે. તેથી જે ગુણો પ્રગટ થાય છે તેને ક્ષાયોપશમિક ભાવના ગુણો કહેવાય છે. હવે ક્ષાયોપશમિક ભાવના અઢાર(૧૮) ભેદો કેવી રીતે છે તે જોઈએ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં થતા ચાર જ્ઞાન નીચે પ્રમાણે છે-

- (૧) મતિજ્ઞાન
- (૨) શ્રુતજ્ઞાન
- (૩) અવધિજ્ઞાન
- (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન

જો જીવ મિથ્યાત્વના ઉદયવાળો હોય તો પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અજ્ઞાન કહેવાય છે, જે નીચે પ્રમાણે (૫ થી ૭ નંબરમાં જણાવેલ) છે.

- (૫) મતિઅજ્ઞાન :- મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે.
- (૬) શ્રુત અજ્ઞાન :- મિથ્યાત્વયુક્ત શ્રુતજ્ઞાનાવરણના શ્રયોપશમથી પ્રગટે.
- (૭) વિભંગ જ્ઞાન : - મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી પ્રગટે. વિપરીત અવધિજ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન પણ કહેવાય છે.

આ ત્રણે ક્ષાયોપશમિકભાવો મૂળ તો જ્ઞાનને જ સ્પર્શે છે પણ મિથ્યાત્વયુક્ત હોવાથી તે જ્ઞાન જ અજ્ઞાનરૂપ બને છે. અહીં જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન એવો અર્થ નથી કહ્યો પણ વિપરીત જ્ઞાનને અજ્ઞાન કહ્યું છે.

- (૮) ચક્ષુદર્શન :- ચક્ષુદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતો ભાવ. ચક્ષુ વડે જોવું તેને ચક્ષુદર્શન કહે છે જે ચૌરિન્દ્રિય અને તેનાથી ઉપરના જીવોને થાય છે. અર્થાત્ ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોને થાય છે.
- (૯) અચક્ષુદર્શન :- ચક્ષુ સિવાય અર્થાત્ સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર વડે જાણવું તે અચક્ષુદર્શન. તે સર્વપ્રાણીઓને થાય છે. અચક્ષુ દર્શનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થતો ભાવ.
- (૧૦) અવધિદર્શન :- અવધિદર્શનના આવરણના ક્ષયોપશમથી વિશેષ ગ્રહણ કરવામાં વિમુખ, અને સામાન્ય ગ્રહણ કરવામાં પ્રવર્તતું જે જ્ઞાન તે અવધિદર્શન કહેવાય છે. તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને જ હોય છે.

- (૧૧) દાનલબ્ધિ :- દાનાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૧૨) લાભલબ્ધિ :- લાભાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૧૩) ભોગલબ્ધિ :- ભોગાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૧૪) ઉપભોગલબ્ધિ :- ઉપભોગાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૧૫) વીર્યલબ્ધિ :- વીર્યાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૧૬) સમ્યક્ત્વ :- મોહનીયકર્મમાં દર્શન સપ્તકના(મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, સમ્યક્ત્વમોહનીય તથા અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભના) ક્ષયોપશમથી સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટે છે.
- (૧૭) ચારિત્ર :- સર્વવિરતિ અર્થમાં અહીં ચારિત્ર શબ્દ વપરાયો છે. સત્તર મોહનીયકર્મની પ્રકૃતિઓના (૪ પ્રત્યાખ્યાની, ૪ સંજવલન અને ૯ નોકષાય) ક્ષયોપશમથી અને મુખ્યત્વે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના ક્ષયોપશમથી સર્વવિરતિચારિત્રગુણ પ્રગટ થાય છે.
- (૧૮) સંયમાસંયમ(દેશવિરતિ) :- અપ્રત્યાખ્યાનીય ચાર કષાયના ક્ષયોપશમથી દેશવિરતિ ગુણ પ્રગટે છે. સંક્ષેપમાં શ્રાવકના બાર વ્રતોનો સ્વીકાર એ અર્થ અહીં લેવો.

શંકા :- ક્ષયોપશમ એટલે શું ?

સમાધાન :- ક્ષયોપશમમાં ક્ષય અને ઉપશમ એમ બે શબ્દો છે. જે કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છે તેની તીવ્રતાને હણીને મંદ કરીને ભોગવવું તે ક્ષય. જે કર્મ સત્તામાં છે અને ઉદયકાળ પાકે ત્યારે ઉદયમાં આવવાનું છે તેને એવું દબાવવું કે ઉદય દ્વારા તથા ઉદીરણા અથવા અપવર્તના દ્વારા પણ ઉદયમાં ન આવે. આ ઉપશમ કર્યો કહેવાય છે.

ટૂંકમાં ઉદયમાં આવેલાને હીન રસવાળો કરીને ભોગવવું તે ક્ષય અને ઉદયમાં ન આવેલાને ઉપશમાવવું. આમ ક્ષય અને ઉપશમ એ બંને ક્રિયા જેમાં ભેગી છે તે ક્ષયોપશમ કહેવાય છે.

શંકા :- શું નિગોદના જીવોને ક્ષયોપશમ હોય ?

સમાધાન :- હા હોય. એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના તમામ જીવોને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયનો ક્ષયોપશમ હોય જ. જો કે નિગોદ

અવસ્થામાં ક્ષયોપશમ ઓછો હોય એટલે જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય ગુણો લગભગ ઢંકાયેલા ઘણા હોય અને અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં ખુલ્લા હોય છે.

વિકલેન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયમાં ક્ષયોપશમ વધુ હોય એટલે કે તે જીવોના જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય ગુણો વધારે વધારે ખુલ્લા હોય છે.

શંકા :- ચાર પ્રકારના જ્ઞાનમાં મતિ આદિ ચાર લીધા પણ કેવળજ્ઞાન કેમ ના લીધું ?

સમાધાન :- કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે જ થાય. ક્ષાયોપશમિક ભાવે કેવળજ્ઞાન થઈ શકે નહિ.

શંકા :- સૂત્રકારે ક્ષાયોપશમિકભાવના ભેદો ઉપર કેમ ભાર મૂક્યો ?

સમાધાન :- સૂત્રકાર ક્ષાયોપશમિકભાવના ભેદો વડે આત્માના અઢાર (૧૮) પર્યાયો જણાવે છે. આ સ્વરૂપનું મૂળ તો ચાર ઘાતીકર્મોના ક્ષયોપશમ સાથે સંબંધિત છે.

મોક્ષ માટે ક્ષાયિક ભાવ જ આવશ્યક છે. છતાં જ્યાં સુધી ક્ષાયિકભાવ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ક્ષાયોપશમિકભાવ નો જ આશ્રય કરવાનો રહે છે. કર્મોના ક્ષયોપશમ વડે જે ભાવો જણાવેલ છે તે દ્વારા પુરૂષાર્થ કરી અઢાર ભાવોના ક્ષયોપશમને પ્રગટાવી ક્ષાયિકભાવ તરફ ગતિ કરવી તે જ જીવનનું ધ્યેય હોવું જોઈએ.

શંકા :- દર્શનાવરણીય શબ્દમાં ‘દર્શન’ અને સમ્યગ્દર્શન શબ્દમાં ‘દર્શન’ નો અર્થ સરખો છે કે બંનેમાં ‘દર્શન’ શબ્દના અર્થ જુદા-જુદા છે ?

સમાધાન :- બંનેમાં ‘દર્શન’ શબ્દના અર્થ જુદા-જુદા છે. અર્થાત્ ભિન્ન-ભિન્ન છે.

દર્શનાવરણીયકર્મ ચાર ઘાતીકર્મમાં આવે છે. આ કર્મ બાંધતી વખતે આ જીવ પોતાનામાં એવો સ્વભાવ ઉત્પન્ન કરે છે કે તે ઉદયમાં આવે ત્યારે આત્મામાં રહેલી વસ્તુના સામાન્ય ધર્મને જાણવાની દર્શનશક્તિને આવૃત્ત કરે (ઢાંકી દે). દર્શન એટલે વસ્તુના સામાન્ય ધર્મને જાણવાની શક્તિ.

સમ્યગ્દર્શનમાં રહેલા ‘દર્શન’ નો અર્થ થાય છે ‘શ્રદ્ધા’. વીતરાગ પરમાત્માના વચનો ઉપર શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન. વચનો ઉપર અતિશય હાર્દિક પ્રેમ.

શંકા :- ઉપશમશ્રેણી પર જવા માટે ક્યું સંઘયણબળ જોઈએ ?

સમાધાન :- ઉપશમશ્રેણી પહેલા, બીજા અને ત્રીજા સંઘયણથી જ મંડાય. હાલમાં ભરતક્ષેત્રમાં છઠ્ઠું સંઘયણ હોવાથી ઉપશમ શ્રેણી તથા ઉપશમભાવનું ચારિત્ર શક્ય નથી, પરંતુ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામી શકાય છે.

સૂત્ર (૨-૬) પ્રયોજન :- ઔદયિકભાવના ૨૧ ભેદો જણાવ્યા છે.

ગતિકષાયલિંગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વ

લેશ્યાશ્ચતુશ્ચતુસ્ત્ર્યેકૈકૈકૈકષડ્ભેદાઃ

૨-૬

ગતિકષાયલિંગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વ

લેશ્યાશ્ચતુશ્ચતુસ્ત્ર્યેકૈકૈકૈકષડ્ભેદાઃ

૨-૬

ગતિ-કષાય-લિંગ-મિથ્યાદર્શન-અજ્ઞાન-અસંયત અસિદ્ધત્વ

લેશ્યાઃ ચતુઃ ચતુઃ ત્રિ એક એક એક એક ષડ્ભેદાઃ

૨-૬

શબ્દાર્થ :- ગતિ = (મનુષ્ય-તિર્યચ-દેવ-નરક) ચાર ગતિ, કષાય = જેનાથી સંસાર વધે તે (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ), લિંગ = ચિત્ત-વેદ (પુલિંગ - સ્ત્રીલિંગ - નપુંસકલિંગ), મિથ્યાદર્શન = દર્શન મોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતો ભાવ, અજ્ઞાન = જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉદય - મિથ્યાજ્ઞાન, અસંયત = અવિરતિ, અસંયમી, અસિદ્ધત્વ = કર્મનો ઉદય હોય ત્યાં સુધી સિદ્ધત્વ હોતું નથી, લેશ્યા = દ્રવ્યથી શરીરનો વર્ણ, ભાવથી અંતરંગ પરિણામ, (કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મ-શુક્લ એમ છ પ્રકાર), ચતુર = ચાર, ત્રય = ત્રણ, ષડ્ = છ, એક = એક, ભેદ = પ્રકાર.

સૂત્રાર્થ :- ચાર ગતિ, ચાર કષાય, ત્રણ લિંગ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ, અસિદ્ધત્વ, છ લેશ્યા, એમ એકવીશ (૨૧) ભેદો ઔદયિક ભાવના છે.

ભાવાર્થ :- જે ભાવ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઔદયિકભાવ કહેવાય છે. સૂત્રકાર આ ભાવોને જણાવવા મુખ્ય આઠ ભેદો રજુ કરે છે.

ઔદયિકભાવ	પેટાભેદો
ગતિ	૪
કષાય	૪
લિંગ	૩
મિથ્યાદર્શન	૧
અજ્ઞાન	૧
અસંયત	૧
અસિદ્ધત્વ	૧
લેશ્યા	૬
	૨૧

આ રીતે કુલ ૨૧ ઔદયિકભાવોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

- (૧) નરક, તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિ છે. નરકગતિ આદિ નામકર્મના ઉદયથી આ જીવને અનુક્રમે નરકગતિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- (૨) કષાય. કષ એટલે સંસાર અને આય એટલે લાભ. જેનાથી સંસારનો લાભ થાય એટલે કે સંસારમાં પરિભ્રમણ થાય તે કષાય. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો અનુક્રમે ક્રોધ આદિ મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે.
- (૩) લિંગ એટલે ચિહ્ન, જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'વેદ' કહેવાય છે. વેદ એટલે મૈથુનની ઈચ્છા કે કામવાસના, સ્ત્રીવેદમોહનીય, પુરુષવેદમોહનીય અને નપુંસકવેદ મોહનીયકર્મના ઉદયથી પ્રગટ થતો ભાવ તે અનુક્રમે સ્ત્રીલિંગ, પુરુષલિંગ અને નપુંસકલિંગ પણ કહેવાય છે.
- (૪) મિથ્યાદર્શન :- મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મના ઉદયથી તત્ત્વ વિષે અશ્રદ્ધા થવી અથવા શ્રદ્ધા ન થવી તે.
- (૫) અજ્ઞાન :- મિથ્યાત્વમોહનીય યુક્ત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણકર્મના ઉદયથી પ્રગટ થતો ભાવ તે અજ્ઞાનભાવ (જડતા-મૂર્ખતા). અથવા મિથ્યાત્વયુક્ત જ્ઞાન-દર્શન.
- (૬) અસંયત્વ :- અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની (દરેકના ચાર કષાયો) એ બાર (૧૨) પ્રકારના ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી અસંયત્વ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

- (૭) અસિદ્ધત્વ :- આઠે કર્મોના ઉદયથી અસિદ્ધત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૮) લેશ્યા :- મનોયોગથી લેશ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. કષાયથી તેમાં તીવ્રતા-મંદતા આવે છે. તીવ્રતા-મંદતા આદિના આધારે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુક્લ એ છ ભેદ લેશ્યાના હોય છે. પ્રથમની ત્રણ લેશ્યા અશુભ છે. પછીની ત્રણ લેશ્યા શુભ છે. અશુભ લેશ્યાઓમાં ઉત્તરોત્તર અલ્પ અલ્પ અશુભ છે. શુભ લેશ્યાઓમાં ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક શુભ છે.

આ બધા ભાવો કર્મોના ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે ઔદયિકભાવ કહેવાય છે. આ ઔદયિકભાવ પૂર્વે બાંધેલા આઠ કર્મોમાંથી તે તે કર્મના ઉદયથી થાય છે.

શંકા :- ઔદયિકભાવમાં આસક્ત મિથ્યાત્વી જીવ મોક્ષમાર્ગ પર કેવી રીતે જઈ શકે?

સમાધાન :- ઔદયિકભાવમાં આસક્ત મિથ્યાત્વી, અજ્ઞાની આત્મા, મોહનીય વગેરે કર્મબંધની પરંપરામાં બંધાતો અનાદિકાળથી આ સંસારમાં પરાધીનપણે જન્મમરણ કરતો રખડ્યા કરે છે. જો તે મનુષ્યભવ પામીને સુગુરુના યોગથી સૌ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરે તો અવશ્ય આત્મકલ્યાણ સાધી મોક્ષ સુખ મેળવી શકે. કારણકે સમ્યક્ત્વી આત્મા ઔદયિકભાવને કર્મજન્ય વિભાગ સ્વરૂપ સમજતો હોવાથી તે સંબંધે રાગ-દ્વેષ કરતો નથી અને તેનાથી અલિપ્ત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ઔદયિકભાવમાં વર્તતો જીવ આ સત્ય સમજે તો મોક્ષમાર્ગ તરફ અવશ્ય ગતિ કરી શકે.

સૂત્ર(૨-૭) પ્રયોજન :- પારિણામિક ભાવના ત્રણ ભેદો બતાવે છે.

જીવભવ્યાભવ્યત્વાદીનિ ચ ૨-૭

જીવભવ્યાભવ્યત્વાદીનિ ચ ૨-૭

જીવ-ભવ્ય-અભવ્યત્વ-આદીનિ ચ ૨-૭

શબ્દાર્થ :- જીવ = ચૈતન્ય, ભવ્ય = મોક્ષ પામવાની યોગ્યતાવાળો જીવ, અભવ્યત્વ = મોક્ષ પામવાની અયોગ્યતાવાળો જીવ, આદીનિ = વગેરે

સૂત્રાર્થ :- જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ વગેરે (પારિણામિક ભાવના ભેદો છે)

ભાવાર્થ :- જીવત્વ એટલે ચૈતન્યપણું. ભવ્યત્વ એટલે સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાવાળો જીવ. અભવ્ય એટલે સિદ્ધિગમનની અયોગ્યતાવાળો જીવ. ભવ્યત્વ કે અભવ્યત્વ સાથે જીવત્વભાવ સંકળાયેલો હોય છે. મુખ્યત્વે પારિણામિક ભાવના ત્રણ ભેદ છે. છતાં સૂત્રમાં કહેલા આદિ શબ્દથી બીજા પણ પારિણામિક ભાવના ભેદો સમજી લેવા. જેમ કે અસંખ્યપ્રદેશિત્વ, પર્યાયિત્વ, અસ્તિત્વ તથા અજીવમાં અજીવત્વ, રૂપિત્વ, જડત્વ, પર્યાયિત્વ અને દ્રવ્યત્વ વગેરે પારિણામિકભાવના ઘણા ભેદો છે.

શંકા :- આ સૂત્રમાં પારિણામિકભાવો દર્શાવ્યા છે. તેમાં ભવ્યત્વ એ મોક્ષગમનની યોગ્યતા દર્શાવતો ભાવ છે પણ ભવ્ય કોણ ?

સમાધાન :- સૂત્રકારે પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં જ કહ્યું કે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેનો જે સમન્વય તે મોક્ષમાર્ગ છે. આ સમન્વય ભવ્યજીવોમાં જ સંભવે છે. અભવ્ય જીવોમાં નહીં. આ સૂત્રથી પ્રેરણા મળે છે કે સાધક આત્માએ ભવ્યત્વના પરિપાક માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. જો જીવ ભવ્ય હશે તો અવશ્ય પુરુષાર્થ કરશે જ.

સૂત્ર (૨-૮) પ્રયોજન :- જીવનું લક્ષણ જણાવે છે.

उपयोगो लक्षणम् ૨-૮

ઉપયોગો લક્ષણમ્ ૨-૮

ઉપયોગો લક્ષણમ્ ૨-૮

શબ્દાર્થ :- ઉપયોગ = બોધ, લક્ષણમ્ = જેનાથી લક્ષ્ય વસ્તુ ઓળખાય

સૂત્રાર્થ :- ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :- અત્યાર સુધીની વિચારણા જીવના સ્વરૂપ વિષે કરી. હવે જીવના લક્ષણને જાણવા માટે સૂત્રકારે આ સૂત્ર આપ્યું. જીવને ઓળખવાની મુખ્ય નિશાની કઈ અથવા જીવનું લક્ષણ કયું ? સૂત્રકાર કહે છે ‘ઉપયોગ’

ઉપયોગ એટલે શું ?

જ્ઞાન-દર્શનની પ્રવૃત્તિ તે ઉપયોગ.

લક્ષણ એટલે શું ?

ઘણા મળેલા પદાર્થોમાંથી કોઈ એક પદાર્થ જુદો કરવાવાળા હેતુને (સાધનને) લક્ષણ કહે છે. પરસ્પર ભળી ગયેલ હોવા છતાં જેના દ્વારા વસ્તુની ભિન્નતાનો બોધ થાય છે તેને લક્ષણ કહે છે. લક્ષણ લક્ષ્યને અન્ય વસ્તુથી અલગ પાડીને ઓળખાવે છે. જેમકે અગ્નિનું લક્ષણ ઉષ્ણતા. જેમ ઉષ્ણતાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગથી જીવનું જ્ઞાન થાય છે.

કોઈ પણ જીવ એવો નથી કે જેમાં જ્ઞાન-દર્શન ન હોય. કોઈપણ જીવમાં અક્ષરના અનંતમા ભાગે તો જ્ઞાન રહેલું જ હોય છે. જીવ સિવાય અન્ય કોઈ દ્રવ્યોમાં ઉપયોગ હોતો નથી માટે તેને જીવનો અસાધારણ ગુણ કે લક્ષણ કહ્યું છે. વિશ્વ એ અનેક જડ-ચેતન પદાર્થોનું મિશ્રણ છે એમાંથી જડ અને ચેતનનો વિવેકપૂર્વક નિર્ણય કરવો હોય તો ‘ઉપયોગ’ દ્વારા થઈ શકે છે. ઉપયોગ પ્રત્યેક જીવમાં અવશ્ય જોવા મળશે પણ જડમાં બિલકુલ જોવા મળશે નહિ કારણકે તે ઉપયોગ અજીવમાં છે જ નહીં.

શંકા :- ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર એવો અર્થ કર્યો. તો આ ક્રિયા જીવમાં થાય છે અને જડમાં કેમ થતી નથી ?

સમાધાન :- બોધનું કારણ ચેતનાશક્તિ છે. તે જીવમાં હોય છે માટે તેમાં બોધ થઈ શકે છે. ચેતના શક્તિના અભાવે અજીવમાં બોધરૂપ ગુણ પ્રગટ થઈ શક્તો નથી.

શંકા :- જીવ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય હોવાથી તેમાં અનેક ગુણ સંભવે છે છતાં ઉપયોગને જ લક્ષણ કેમ કહ્યું ?

સમાધાન :- આત્મામાં અનંત ગુણ પર્યાય છે. બધામાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે. ઉપયોગ જ પોતાનું તથા ઈતર પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે. તે સિવાય સુખ દુઃખનો અનુભવ થઈ શક્તો નથી માટે સુખ દુઃખનો જે અનુભવ કરે છે તે બધું ઉપયોગને લીધે જ. તેથી ઉપયોગ સર્વ પર્યાયોમાં મુખ્ય છે.

શંકા :- સ્વરૂપ અને લક્ષણમાં શું ફરક છે. ?

સમાધાન :- સામાન્યરીતે કોઈ ભેદ નથી પરંતુ સૂત્રકાર બંનેને અલગ દર્શાવે છે, બીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ બે પ્રશ્નો આવ્યા. (૧) જીવનું સ્વરૂપ શું ? અને (૨) જીવનું લક્ષણ શું ? શરૂઆતમાં પાંચ ભાવો બતાવી જીવનું સ્વરૂપ જણાવ્યું અને આ સૂત્રમાં લક્ષણ જણાવે છે.

હવે જે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું તે લક્ષણરૂપ તો હતું જ કેમ કે તે ત્રેપન(પ૩) ભાવોને પણ જીવના અસાધારણ પર્યાય રૂપે જ જણાવેલા છે પરંતુ એકસરખા જણાતા નથી.

- કેટલાક ભાવો કોઈકવાર હોય છે અને કોઈવાર નથી પણ હોતા.
- કેટલાક ભાવો સમગ્ર લક્ષ્યમાં રહેતા નથી.
- કેટલાક ભાવો સમગ્ર લક્ષ્યમાં ત્રણે કાળમાં હોય છે.

આ કારણથી તે તે ભાવોને જીવના સ્વરૂપ કહ્યા પણ લક્ષણ કહ્યું નથી. જ્યારે ઉપયોગ એ બધા જીવમાં સર્વકાળ અને સર્વક્ષેત્રવર્તી હોય છે. આ તેનું અસાધારણ તત્ત્વ છે માટે તેને ‘લક્ષણ’ કહ્યું છે.

સૂત્ર (૨-૯) પ્રયોજન :- ઉપયોગના ભેદો સૂત્રકાર જણાવે છે.

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ ૨-૯

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ ૨-૯

સઃ દ્વિવિધઃ અષ્ટ ચતુઃ ભેદઃ ૨-૯

શબ્દાર્થ :- સ = તે (ઉપયોગ), દ્વિવિધ = બે પ્રકારે, અષ્ટ = આઠ (પ્રકારે), ચતુઃ ભેદઃ = ચાર પ્રકારે.

સૂત્રાર્થ :- તે (ઉપયોગ) બે પ્રકારે છે. (પ્રથમ ભેદના) આઠ અને (બીજા ભેદના) ચાર પેટા ભેદો છે.

ભાવાર્થ :- ઉપયોગના બે ભેદ છે. સાકારોપયોગ અને અનાકારોપયોગ

વસ્તુને વિશેષ જાણવી તે વિશેષોપયોગ. વિશેષોપયોગને સાકાર ઉપયોગ અથવા જ્ઞાનઉપયોગ પણ કહેવાય છે. વસ્તુને સામાન્યથી જાણવી તે સામાન્યોપયોગ. સામાન્યોપયોગને અનાકાર ઉપયોગ અથવા દર્શન ઉપયોગ પણ કહેવાય છે.

જ્ઞાનોપયોગના આઠ ભેદ છે.

(૧) મતિજ્ઞાનોપયોગ, (૨) શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ, (૩) અવધિજ્ઞાનોપયોગ, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનોપયોગ, (૫) કેવલજ્ઞાનોપયોગ, (૬) મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાનોપયોગ (મતિ અજ્ઞાન), (૭) મિથ્યાત્વયુક્ત શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ (શ્રુત અજ્ઞાન), (૮) મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિજ્ઞાનોપયોગ (વિભંગજ્ઞાન).

દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ છે.

- (૧) ચક્ષુ દર્શનોપયોગ
- (૨) અચક્ષુ દર્શનોપયોગ
- (૩) અવધિ દર્શનોપયોગ
- (૪) કેવળ દર્શનોપયોગ

જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે. આત્મા અમૂર્ત છે માટે જ્ઞાન પણ અમૂર્ત થશે. અમૂર્તનો કોઈ આકાર ન હોય પણ તે જે દ્રવ્યને આશ્રયીને રહે તેવો તેનો આકાર જણાય. તેથી જ્ઞેય પદાર્થ જેવો છે તેવો જ જ્ઞાન થકી જણાય છે માટે તેને (જ્ઞાનને) પણ સાકાર કહ્યું. જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનું પ્રતિબિંબ પડે છે માટે જ્ઞાન પણ સાકાર કહેવાય છે. જ્યારે દર્શન એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થને જુદા પાડતું નથી માટે તેનો બોધ સામાન્ય હોવાથી તે નિરાકાર કહેવાય છે.

દર્શન શબ્દના ત્રણ અર્થ સૂત્રકારે કહ્યા છે.

- (૧) દર્શન એટલે શ્રદ્ધા.
- (૨) દર્શન એટલે નેત્ર વડે જોવું.
- (૩) દર્શન એટલે ‘સામાન્ય બોધ.’ આ અર્થમાં જ ‘દર્શન’ શબ્દને અહીં સ્વીકારવો.

ચક્ષુદર્શન :- નેત્ર દ્વારા થતો વસ્તુનો સામાન્ય બોધ.

અચક્ષુદર્શન :- નેત્ર સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયો (સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર) તથા મન દ્વારા થતો વસ્તુનો સામાન્ય બોધ.

અવધિદર્શન :- ઈન્દ્રિયોની સહાય વિના, રૂપી પદાર્થોનો થતો સામાન્ય બોધ.

કેવળદર્શન :- રૂપી - અરૂપી સમસ્ત પદાર્થોનો થતો સામાન્ય બોધ.

શંકા :- આ સૂત્રમાં ઉપયોગના જે બાર ભેદ કહ્યા તેમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવના કેટલા અને ક્ષાયિક-ભાવના કેટલા ?

સમાધાન :- કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બંને ઉપયોગ ક્ષાયિક ભાવના ભેદ છે જ્યારે બાકીના ૪-જ્ઞાન, ૩-અજ્ઞાન અને ૩-દર્શન. આ ૧૦ ક્ષાયોપશમિક ભાવના ભેદ છે.

શંકા :- સાકારોપયોગના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન :- મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યવજ્ઞાન સમ્યક્ત્વી જીવને હોય છે. મતિ અજ્ઞાન, શ્રુત અજ્ઞાન અને અવધિ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વી જીવને હોય છે.

શંકા :- મન:પર્યવજ્ઞાન અને કેવળઅજ્ઞાન કેમ કહ્યા નથી ?

સમાધાન :- આ બંને જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ થયા વિના ઉત્પન્ન થતાં જ નથી માટે તેમાં અજ્ઞાનનો સંભવ જ નથી.

શંકા :- જેમ જ્ઞાનોપયોગના જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એવા બે ભેદ છે તેમ દર્શનોપયોગના દર્શન અને અદર્શન એવા બે ભેદ કેમ નથી સમજાવતા ?

સમાધાન :- જ્ઞાનોપયોગમાં પદાર્થનો વિશેષ બોધ થતો હોવાથી પદાર્થ ભિન્ન ભિન્ન રીતે જણાય છે, અર્થાત્ પદાર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે. એથી આ જ્ઞાન સાચુ છે અને આ જ્ઞાન ખોટુ છે એમ ભેદ પડે છે. દર્શનોપયોગમાં પદાર્થનો સામાન્ય બોધ થતો હોવાથી ભેદ જણાતો નથી અર્થાત્ પદાર્થ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. એથી આ દર્શન સાચુ અને આ દર્શન ખોટુ એમ ભેદ પડતો નથી.

સૂત્ર (૨-૧૦) પ્રયોજન :- જીવના મુખ્ય બે ભેદો બતાવ્યા છે.

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ૨-૧૦

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ૨-૧૦

સંસારિણઃ મુક્તાઃ ચ ૨-૧૦

શબ્દાર્થ :- સંસારિણઃ = સંસારી (ચારગતિમાં ભ્રમણ કરતો જીવ) મુક્તાઃ = મુક્ત (સિદ્ધ).

સૂત્રાર્થ :- સંસારી અને મુક્ત (એમ જીવોના બે ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- જે જીવો કર્મના બંધનથી જકડાયેલા છે, ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ કરવાવાળા છે તે બધા સંસારી કહેવાય છે. જે જીવો કર્મના બંધનથી સંપૂર્ણ મુક્ત બનીને મોક્ષમાં સ્થિર થયા છે તેને મુક્ત જીવ કહેવાય છે.

શંકા :- સંસારી જીવ મુક્ત અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે ?

સમાધાન :- જીવનો સંસાર પત્ની, પરિવાર, પદાર્થ અને પુદ્ગલ નથી. તેઓ જગતના સ્વતંત્ર પદાર્થો છે. જીવ તે પદાર્થો ઉપર પોતાપણાની કલ્પના કરી તે પદાર્થને ઈષ્ટ-અનિષ્ટ માને છે. આ પ્રકારનો વિકારી ભાવ તે સંસાર છે.

કેટલાક જીવોએ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ બતાવેલા તત્ત્વો ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, શુદ્ધ ચારિત્ર લઈ, આઠ કર્મોનો ક્ષય કરી દેહથી ભિન્ન એવી મુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. આ રીતે દરેક ભવ્ય જીવે મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

સૂત્ર (૨-૧૧) પ્રયોજન :- સંસારી જીવોના બે ભેદો બતાવ્યા છે.

સમનસ્કામનસ્કાઃ ૨-૧૧

સમનસ્કામનસ્કાઃ ૨-૧૧

સમનસ્ક અમનસ્કાઃ ૨-૧૧

શબ્દાર્થ :- સમનસ્ક = મન સહિત, અમનસ્ક = મનરહિત.

સૂત્રાર્થ :- મનવાળા(સંજ્ઞી) અને મન વગરના (અસંજ્ઞી) (બે પ્રકારના સંસારી જીવો છે.)

ભાવાર્થ :- મનના દ્રવ્યમન અને ભાવમન એમ બે પ્રકાર છે. મનન કરવા ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો તે દ્રવ્યમન છે. ગ્રહણ કરેલા મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો દ્વારા મનન અર્થાત્ વિચાર કરવાની શક્તિ તે ભાવમન છે. જે જીવો મનસહિત હોય છે તેને સમનસ્ક કહ્યા છે. જેને દ્રવ્યમન અને ભાવમન બંને પ્રકારના મન હોય તેને સમનસ્ક અથવા સંજ્ઞી કહેવાય છે. નારકો, દેવો, ગર્ભ જ મનુષ્યો અને ગર્ભ જ પંચેન્દ્રિય તિર્યચો સમનસ્ક હોય છે.

જે જીવો મનરહિત છે તેને અમનસ્ક કહ્યા છે. અમનસ્ક જીવો અસંજી કહેવાય છે.

એકેન્દ્રિય થી ચૌરિન્દ્રિય સુધીના તથા સંમૂર્ણિય પંચેન્દ્રિય જીવો અસંજી છે. અર્થાત્ અમનસ્ક છે.

એકેન્દ્રિય જીવોને ભાવમન હોય છે પણ દ્રવ્યમનના અભાવે તેઓ મનોવર્ગણના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી શકતા નથી તેથી વિચારી પણ શકતા નથી.

બેઈન્દ્રિયાદિ (અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના) જીવોને ઈષ્ટ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટ વિષયથી નિવૃત્તિ કરાવનાર માત્ર વર્તમાનકાળ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિ હોય છે. તેથી અલ્પ પ્રમાણમાં દ્રવ્યમન હોય છે. પરંતુ પૂરતા પ્રમાણમાં દ્રવ્યમન ન હોવાથી સંજી જીવોની જેમ ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનો સ્પેષ પણ વિચાર કરી શકતા નથી. જેમ એક વૃદ્ધ માણસને પગ અને ચાલવાની શક્તિ બન્ને વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ લાકડીના ટેકા વિના ચાલી શકતો નથી. એ રીતે ભાવમન હોવા છતાં દ્રવ્યમનના અભાવે તે જીવો વિચાર કરી શકતા નથી. વર્તમાનકાળનો પણ હિતાહિતની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ વિચાર કરી શકતા નથી. જેમ અલ્પ ધનવાળાને ધનવાન નથી કહેવાતા તેમ અલ્પ દ્રવ્યમનવાળાને મનવાળા ન કહેતા મન વગરના કહ્યા છે. સિદ્ધના જીવો દ્રવ્ય-ભાવ એમ બંને પ્રકારના મનના અભાવથી અમનસ્ક હોય છે.

સૂત્ર(૨-૧૨) પ્રયોજન :- બીજી રીતે સંસારી જીવના બે ભેદો બતાવ્યા છે.

સંસારિણસ્ત્રસસ્થાવરા: ૨-૧૨

સંસારિણસ્ત્રસસ્થાવરા: ૨-૧૨

સંસારિણ: ત્રસ-સ્થાવરા: ૨-૧૨

શબ્દાર્થ :- સંસારિણ = સંસારી, ત્રસ = ગતિ કરી શકે, સ્થાવર = પોતાની મેળે ગતિ કરી શકતા નથી.

સૂત્રાર્થ :- સંસારી (જીવોના) ત્રસ અને સ્થાવર (એવા બે ભેદ છે.)

ભાવાર્થ :- શાસ્ત્રમાં ત્રસ અને સ્થાવરની વ્યાખ્યા બે રીતે કરવામાં આવી છે. (૧) ગતિના આધારે (૨) નામકર્મના આધારે.

(૧) ગતિના આધારે :- જે જીવો ગતિશીલ છે તે ત્રસ અને જે જીવો સ્થિતિશીલ છે તે સ્થાવર.

(૨) નામકર્મના આધારે :- જેમને ત્રસ નામકર્મનો ઉદય હોય છે. તે ત્રસ કહેવાય છે. જીવમાં દુઃખને છોડવાની અને સુખને મેળવવાની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ત્યાં ત્રસ નામ કર્મનો ઉદય સમજવો.

જેમને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદય હોય છે. તે સ્થાવર કહેવાય છે. દુઃખને છોડવાની અને સુખને મેળવવાની સ્પષ્ટ પ્રવૃત્તિ જે જીવોમાં ન દેખાય ત્યાં સ્થાવર નામ કર્મનો ઉદય સમજવો.

સૂત્ર (૨-૧૩) પ્રયોજન :- સ્થિતિશીલ સ્થાવર જીવોના પ્રકાર બતાવે છે.

પૃથ્વ્યબ્ધનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ૨-૧૩

પૃથ્વ્યબ્ધનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ૨-૧૩

પૃથ્વી-અપ્-વનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ૨-૧૩

શબ્દાર્થ :- પૃથ્વી = પૃથ્વીકાય (માટી, મીઠું વગેરે), અપ = અપ્કાય, વનસ્પતિ = વૃક્ષ, છોડ વગેરે, સ્થાવરાઃ = કાયમ સ્થિર રહેતા જીવો.

સૂત્રાર્થ :- પૃથ્વીકાય, અપકાય અને વનસ્પતિકાય જીવો સ્થાવર છે.

ભાવાર્થ :- પૃથ્વીપણે જેનું શરીર છે તે પૃથ્વીકાય, પાણીરૂપે જેનું શરીર છે તે અપ્કાય અને વનસ્પતિરૂપે જેનું શરીર છે તે વનસ્પતિકાય,

પૃથ્વીકાય જીવો :- સ્ફટિક, મણિરત્ન, પરવાળા, પારો, સોનું, ખડી, પાષાણ, અબરખ, માટી, અનેક જાતના પથ્થર, મીઠું વગેરે.

અપ્કાય જીવો:- ભૂમિનું અને આકાશનું પાણી, ઝાકળ, કરા, ધુમ્મસ વગેરે.

વનસ્પતિકાય જીવો :- સાધારણ વનસ્પતિકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય એમ બે ભેદ છે. અનંતજીવો એક શરીરમાં હોય તો સાધારણ વનસ્પતિકાય. કુંપળો, નીલકુલ, સેવાળ, ગાજર, ગુગળ, ગળો બટાકાં, ગાજર વગેરે.

એક જીવ એક જ શરીરને આધારે રહેલો હોય તે પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય. ફળ, ફૂલ, છાલ, પાંદડા વગેરે.

ઉપર જણાવેલા ત્રણ પ્રકારના જીવો સુખ દુઃખમાં પોતાના સ્થાને સ્થિર રહેતા હોવાથી સ્થાવર કહેવાય છે.

સૂત્ર (૨-૧૪) પ્રયોજન :- ગતિશીલ ત્રસ જીવો જણાવે છે.

તેજોવાયૂ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ ૨-૧૪

તેજોવાયૂ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસા : ૨-૧૪

તેજો વાયુ દ્વિ ઈન્દ્રિય આદયઃ ચ ત્રસાઃ ૨-૧૪

શબ્દાર્થ :- તેજો = તેઉકાય (અગ્નિકાય), વાયુ = વાયુકાય-પવન, દ્વિ ઈન્દ્રિય = સ્પર્શ, રસ એમ બેઈન્દ્રિયવાળા, આદયઃ = વગેરે ત્રણ, ચાર, પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જીવો, ત્રસ=હાલી-ચાલી શકે તેવા જીવો.

સૂત્રાર્થ :- તેઉકાય, વાયુકાય અને બેઈન્દ્રિય વગેરે (બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય) જીવો ત્રસ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :- સામાન્યથી જૈન શાસ્ત્રોમાં પૃથ્વી - અપ - તેઉ - વાયુ - વનસ્પતિ આ પાંચ ને સ્થાવર કહ્યા છે. જ્યારે અહીં તેઉકાય અને વાઉકાયને સ્થાવર ન કહેતાં ત્રસ કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે તેઉકાય અને વાઉકાય સ્વયં ગતિશીલ છે, ગમનાગમન કરનારા છે માટે ત્રસ કહ્યા છે.

પરમાર્થથી તો તેઉકાય અને વાઉકાય જીવો સ્થાવર જ છે. તેઉકાય એટલે અગ્નિ, જે ગતિ કરનાર હોવાથી અને વાઉકાય એટલે પવન, જે એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં વાતો હોવાથી ગમનાગમન કરનાર છે એમ સમજી ગતિત્રસ કહ્યા છે. જો કે અપકાય પણ ગતિ કરે છે પરંતુ તે જમીનના ઢાળના આધારે ગતિ કરે છે. સ્વયં ગતિ કરતા નથી. વૃક્ષની શાખાઓ પણ ગતિ કરે છે. પરંતુ પવનના સહયોગથી ગતિ કરે છે. સ્વયં ગતિ કરતા નથી.

સૂત્ર (૨-૧૫) પ્રયોજન :- આ સૂત્રમાં ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા જણાવે છે.

પંચેન્દ્રિયાણિ	૨-૧૫
પંચેન્દ્રિયાણિ	૨-૧૫
પંચ ઈન્દ્રિયાણિ	૨-૧૫

શબ્દાર્થ :- પંચ = પાંચ, ઈન્દ્રિયાણિ = ઈન્દ્રિયો

સૂત્રાર્થ :- ઈન્દ્રિયો પાંચ છે.

ભાવાર્થ :- ઈન્દ્ર એટલે આત્મા. તેને ઓળખવાની નિશાની તે ઈન્દ્રિય. શરીરમાં આત્મા છે કે નહિ તે ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય છે. તે ઈન્દ્રિયો પાંચ છે. શરીરમાં એવા કુલ પાંચ જ અવયવો છે કે જેનાથી રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ અને શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. માટે શરીરમાં પાંચ જ ઈન્દ્રિયો છે.

શંકા :- શું મનને છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય ન કહી શકાય ?

સમાધાન :- જેમ ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો સ્વતંત્રપણે રૂપ વગેરે અર્થ ગ્રહણમાં પ્રવર્તે છે તેમ મન પ્રવર્તી શકતું નથી. વળી પાંચ ઈન્દ્રિયોના સ્પર્શ, રસ વગેરે પાંચ વિષય કદા છે. જ્યારે મનનો કોઈ સ્વતંત્ર વિષય નથી. માટે મન અનિન્દ્રિય કહેવાય છે અને ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા પાંચ જ છે.

શંકા :- કેટલાક દર્શનકારો ઈન્દ્રિયોની સંખ્યા ૧૦ ગણાવે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય. તો સાચુ શું ?

સમાધાન :- અહીં ઈન્દ્રિયનો અર્થ ‘જેનાથી જ્ઞાનનો લાભ થઈ શકે તે’ એવો કરાયો છે અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયને જ સ્વીકારેલી છે. વાક્ - પાણિ (હાથ), પગ, સ્ત્રી, પુરુષ ચિહ્ન અને ગુદા વગેરે તો આહાર-વિહાર-નિહાર આદિ ક્રિયા માટે છે. કર્મેન્દ્રિય તો સ્પર્શન-ઈન્દ્રિયમાં અંતર્ભાવ થઈ જ જાય છે માટે તેને અલગ ગણવાની જરૂર નથી. જે ઈન્દ્રિયથી જે ક્રિયા થતી હોય તે બીજાથી ન જ થાય તેને ઈન્દ્રિય કહેવાય. જેમ જોવાની ક્રિયા આંખથી જ થાય. સાંભળવાની ક્રિયા શ્રોત્રથી જ થાય, પણ અન્ય ઈન્દ્રિયથી ન થાય.

જ્યારે હાથથી જે પકડવાની ક્રિયા થાય છે તે ક્યારેય પગથી પણ થાય છે અને ચાલવાની ક્રિયા જે પગથી થાય છે તે વાંદરા વિગેરેમાં હાથથી પણ થાય છે, માટે તેને ઈન્દ્રિય કહેવાથી નથી.

સૂત્ર (૨-૧૬) પ્રયોજન :- ઈન્દ્રિયોના ભેદો જણાવે છે.

દ્વિવિધાનિ	૨-૧૬
દ્વિ વિધાનિ	૨-૧૬
દ્વિ વિધાનિ	૨-૧૬

શબ્દાર્થ :- દ્વિ = બે, વિધાનિ = પ્રકાર.

સૂત્રાર્થ :- ઈન્દ્રિયો બે પ્રકારે હોય છે. (દ્રવ્યઈન્દ્રિય, ભાવઈન્દ્રિય)

ભાવાર્થ :- દ્વિ વિધાનિ એટલે બે પ્રકાર જેના છે તે, એટલે શું ?

તેનો જવાબ સૂત્ર ૨-૧૫ના આધારે છે. જે સૂત્ર આગળના સૂત્ર ઉપર આધારિત હોવાથી તેને પૂર્વ સૂત્રની અનુવૃત્તિ કહેવાય છે.

- (૧) પાંચે ઈન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય.
- (૨) પુદ્ગલની બનેલી જે રચના. પુદ્ગલોના ઈન્દ્રિય સ્વરૂપે જે આકાર તે દ્રવ્યેન્દ્રિય.
- (૩) અને દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા વિષય જાણવાની આત્મામાં રહેલી જે શક્તિ તે ભાવેન્દ્રિય.
- (૪) બધી દ્રવ્યેન્દ્રિયો આ જીવને નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થાય છે.
- (૫) પરંતુ બધી ભાવેન્દ્રિયો આ જીવને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂત્ર (૨-૧૭) પ્રયોજન :- દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે ભેદોનું વર્ણન છે.

નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્	૨-૧૭
નિર્વૃત્ત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્	૨-૧૭
નિર્વૃત્તિ ઉપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્	૨-૧૭

શબ્દાર્થ :- નિર્વૃત્તિ = ઈન્દ્રિયોનો આકાર, ઉપકરણ = નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિયોમાં શક્તિરૂપ, દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ = પુદ્ગલમય જડ ઈન્દ્રિય.

સૂત્રાર્થ :- દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિર્વૃત્તિ અને ઉપકરણ (એમ બે ભેદો છે.)

ભાવાર્થ :- નિર્વૃત્તિ એટલે વિશિષ્ટ આકારની રચના. શરીર ઉપર દેખાતી ઈન્દ્રિયોની આકૃતિઓ અર્થાત્ બહાર જણાતા આકાર રૂપે ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થવી તે નિર્વૃત્તિ. ઉપકરણ એટલે ઉપકારક, નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયની અંદર રહેલી વિષયમાં જાણવામાં સહાયક થવાની જે શક્તિ છે તે શક્તિને ઉપકરણ કહેવાય છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે જે સ્થાનમાં નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે તે જ સ્થાનમાં ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. નિર્વૃત્તિ હોવા છતાં શક્તિનો ઉપઘાત થાય તો વિષયનો બોધ ન પણ થાય અને તે ઉપકરણ ઈન્દ્રિયની ખામી સમજવી.

જેમ કે બહેરો માણસ નિર્વૃત્તિ ઈન્દ્રિય હોવા છતાં શક્તિરૂપ ઉપકરણ ઈન્દ્રિય ન હોવાથી સાંભળી શકે નહિ.

નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયના બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે ભેદો છે. આપણને દેખાતો ચક્ષુનો બાહ્ય આકાર બાહ્યનિર્વૃત્તિ છે. બાહ્ય નિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિયની અંદર રહેલો તે તે ભાગ. જેમકે, ચક્ષુમાં રહેલી કીકી વગેરે અંદરનો ઈન્દ્રિયનો આકાર તે અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ છે.

આંખ એ બાહ્યનિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે અને આંખમાં રહેલી કીકી અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય છે. આંખની કીકીમાં જોવાની શક્તિને ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે. ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય એટલે અભ્યંતર નિર્વૃત્તિમાં રહેલી પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ. આ વિષયને તલવારના દંષ્ટાંતથી વિચારીએ બાહ્યનિર્વૃત્તિ તલવાર સમાન છે. અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ તલવારની ધાર સમાન છે. ઉપકરણ દ્રવ્યેન્દ્રિય તલવારની ધારમાં રહેલી કાપવાની તીક્ષ્ણ શક્તિ સમાન છે.

સૂત્ર (૨-૧૮) પ્રયયોજન :- ભાવ ઈન્દ્રિયનાં બે ભેદો સમજાવે છે.

લબ્ધ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ૨-૧૮

લબ્ધ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ૨-૧૮

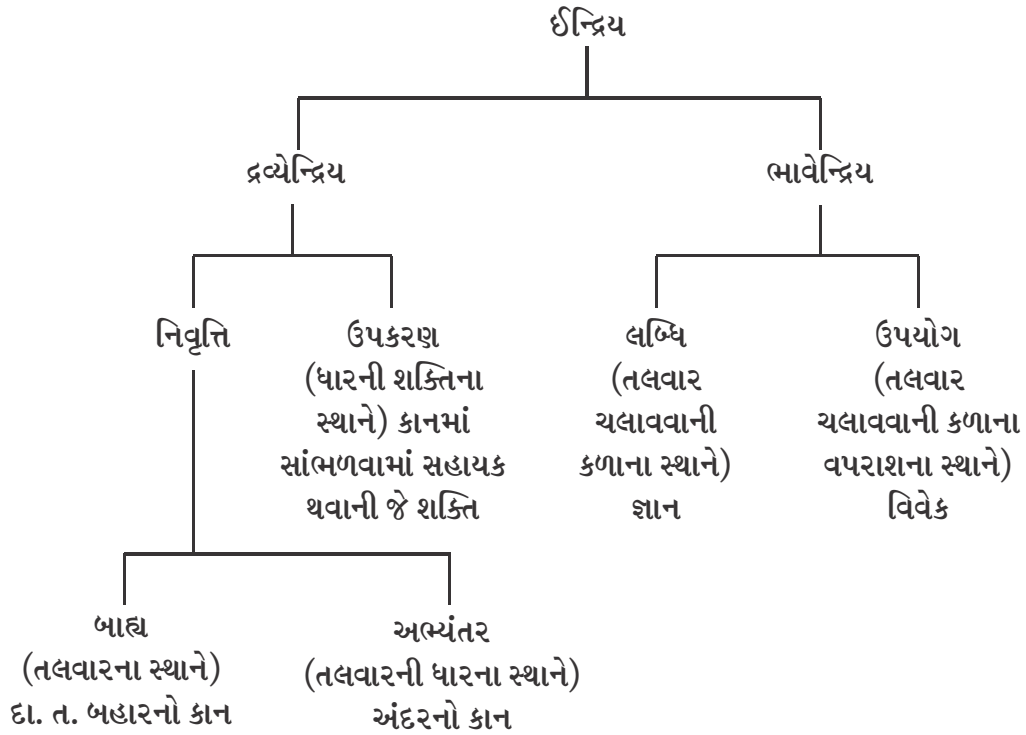
લબ્ધિ ઉપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ૨-૧૮

શબ્દાર્થ :- લબ્ધિ = મતિ જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ તે લબ્ધિ, ઉપયોગ = તે લબ્ધિનો જે વ્યાપાર તે ઉપયોગ, ભાવ = આત્મિક પરિણામ, ભાવેન્દ્રિય = આત્મિક પરિણામ રૂપ ઈન્દ્રિય.

સૂત્રાર્થ :- ભાવઈન્દ્રિયના લબ્ધિ અને ઉપયોગ (એમ બે ભેદો છે.)

ભાવાર્થ :- લબ્ધિ એટલે લાભ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જ્ઞાનશક્તિનો લાભ તે લબ્ધિ. ઉપયોગ એટલે વ્યાપાર. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી મળેલી જ્ઞાનશક્તિરૂપ લબ્ધિનો વ્યાપાર (વ્યવહાર કરવો) તે ઉપયોગ.

એક દૃષ્ટાંતથી આ સૂત્ર સમજાએ- ધારો કે કોઈ વ્યક્તિ રૂ. ૪૦ લાખની મૂડીને ધંધામાં રોકે છે. તેમાંથી તેને પ્રાપ્ત થયેલા રૂ. ૫૦ લાખને લબ્ધિ કહેવાય છે. તેમાંથી જે રૂ. ૪૦ લાખ વેપારમાં રોકાયા તેને ઉપયોગ કહેવાય છે. જેમ વેપારી પોતાની બધી જ મૂડીને વેપારમાં રોકતો નથી તેમ જીવ પણ ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલી બધી જ્ઞાનશક્તિનો હંમેશાં ઉપયોગ કરી શકતો નથી.

જેમ કે આપણે ઉંઘમાં હોઈએ ત્યારે જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ કરતા નથી. જાગૃત હોઈએ તો પણ સદા બધી જ્ઞાનશક્તિનો એક સાથે સરખો ઉપયોગ કરતા નથી.

તલવારના દૃષ્ટાંતથી ઉપરના બંને સૂત્રો સમજાએ.

તલવારના સ્થાને બાહ્યનિવૃત્તિ છે.

તલવારની ધારના સ્થાને અભ્યંતરનિર્વૃત્તિ છે.

તલવારની ધાર કે જેમાં કાપવાની શક્તિ છે. તે ઉપકરણ ઈન્દ્રિય છે.

જીવમાં રહેલી તલવાર ચલાવવાની કળાના સ્થાને લબ્ધિ ઈન્દ્રિય છે.

તલવાર ચલાવવાની કળાના વપરાશના સ્થાને ‘ઉપયોગ’ ઈન્દ્રિય છે.

શંકા :- લબ્ધિ અને ઉપયોગ બંને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે છતાં તેને ઈન્દ્રિય કેમ કહેવાય છે ?

સમાધાન :- લબ્ધિ-ઈન્દ્રિયની સફળતાનો આધાર ઉપયોગ ઈન્દ્રિય છે. લબ્ધિ ગમે તેટલી હોય છતાં ઉપયોગ ન થાય તો શું કામની ? લબ્ધિ-મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં ઈન્દ્રિયોની જરૂર છે, ઈન્દ્રિય વિના ઉપયોગ થઈ શક્તો નથી. આમ લબ્ધિ અને ઉપયોગમાં ઈન્દ્રિયો કારણ હોવાથી - કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને દ્રવ્યેન્દ્રિયને પણ ઈન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે.

આ જ વાત સરળ શબ્દોમાં રજૂ કરતા કહી શકાય કે પ્રત્યેક જીવને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન રૂપ લબ્ધિ હોય છે પણ તે લબ્ધિ ઈન્દ્રિયોની મદદ વિના કામ આપી શક્તી નથી તેથી તે જ્ઞાનશક્તિને ભાવેન્દ્રિય નામ આપવું પડે છે. અને તેમાં સહાયક થનારી પુદ્ગલની બનેલી ઈન્દ્રિયોને દ્રવ્યેન્દ્રિય કહેવાય છે. આ રીતે લબ્ધિ કે ઉપયોગ જ્ઞાનરૂપ હોવા છતાં તેને ઈન્દ્રિય રૂપે નામ ધારણ કરવું પડે છે.

સૂત્ર (૨-૧૯) પ્રયોજન :- ભાવ ઈન્દ્રિયમાં રહેલા ઉપયોગના વિષયો જણાવે છે.

ઉપયોગ: સ્પર્શાદિષુ ૨-૧૯

ઉપયોગ: સ્પર્શાદિષુ ૨-૧૯

ઉપયોગ: સ્પર્શ આદિષુ ૨-૧૯

શબ્દાર્થ :- ઉપયોગ = ઉપયોગ-વ્યાપાર, સ્પર્શ = સ્પર્શ ઈન્દ્રિયનો વિષય, આદિ = આ શબ્દથી રસ-રૂપ-ગંધ-શબ્દ એ ચાર વિષયો છે.

સૂત્રાર્થ :- (આ પાંચ ઈન્દ્રિયોનો) સ્પર્શ વગેરે વિષયો જાણવામાં ઉપયોગ થાય છે. અર્થાત્ સ્પર્શ આદિ પુદ્ગલના ગુણો જાણવામાં આ ઈન્દ્રિયોનો વપરાશ થાય છે.

ભાવાર્થ : ● સ્પર્શનેન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શને જાણવામાં ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

● રસનેન્દ્રિય દ્વારા રસને જાણવામાં ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

● ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા ગંધને જાણવામાં ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

● ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા રૂપને જાણવામાં ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

● શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દને જાણવામાં ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

સ્પર્શ આદિ પાંચ વિષયો રૂપી પદાર્થના ગુણ-પર્યાયો છે. તેમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયની સહાયથી ભાવેન્દ્રિય રૂપ મતિજ્ઞાન પ્રવર્તે છે.

શંકા :- ઈન્દ્રિયો દ્વારા પદાર્થને ગ્રહણ કરવાની અર્થાત્ જાણવાની શક્તિ કેટલી?

સમાધાન :- શ્રોત્રેન્દ્રિય બાર યોજન સુધીના દૂરથી આવેલા શબ્દને સાંભળી શકે છે.

● ચક્ષુ ઈન્દ્રિય સ્વયં પ્રકાશક એવા સૂર્ય-ચંદ્રાદિ જેવી વસ્તુને લાખ યોજનથી કંઈક અધિક દૂર રહેલી વસ્તુને જોઈ શકે છે.

● સ્પર્શ, રસ, ગંધ ત્રણે ઈન્દ્રિયો નવ યોજનથી આવેલા પોતાના વિષયને જાણી શકે છે. જો નવ યોજનથી અધિક દૂરથી પુદ્ગલો આવે તો તીવ્ર ઘ્રાણેન્દ્રિય શક્તિથી પણ ગંધ ન જાણી શકાય. કારણકે નવ યોજનથી અધિક દૂરથી આવેલા પુદ્ગલોનો પરિણામ એટલો મંદ થઈ જાય છે, કે જેથી તે પુદ્ગલો પોતાના વિષયનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત બની શકતા નથી. આંખ સિવાય ચાર ઈન્દ્રિયો જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા દૂર રહેલા પોતાના વિષયને જાણી શકે છે. આંખ જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલા દૂર રહેલા રૂપને જાણી શકે છે.

સૂત્ર (૨-૨૦) પ્રયોજન : સૂત્રમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના નામ જણાવે છે.

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ૨-૨૦

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રાણિ ૨-૨૦

સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-ચક્ષુઃ શ્રોત્રાણિ ૨-૨૦

શબ્દાર્થ :- સ્પર્શન = ત્વચા, રસન = જીભ, ઘ્રાણ=નાક, ચક્ષુ=આંખ, શ્રોત્ર=કાન.

સૂત્રાર્થ :- સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર(આ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે.)

ભાવાર્થ :- સ્પર્શનેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય એમ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે.

શંકા :- ઈન્દ્રિયોના નામ સ્પર્શન આદિ ક્રમથી જણાવવામાં કોઈ વિશિષ્ટ કારણ છે?

સમાધાન :- વિશિષ્ટ કારણ એ છે કે જેમ જેમ અધિક ઈન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમ ચૈતન્યનો અધિક વિકાસ થાય છે. અધિક ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિ ક્રમશઃ થાય છે.

જે જીવો એક ઈન્દ્રિયવાળા હોય અર્થાત્ એકેન્દ્રિય હોય તેમને સ્પર્શન ઈન્દ્રિય હોય છે. સ્પર્શનેન્દ્રિય દરેક જીવને અવશ્ય હોય છે. એકેન્દ્રિય જીવ જ્યારે બેઈન્દ્રિય બને ત્યારે તેને સ્પર્શન અને રસન એમ બેઈન્દ્રિય હોય છે.

એકેન્દ્રિયાદિ કોઈપણ જીવ જ્યારે તેઈન્દ્રિય બને ત્યારે તેને સ્પર્શન, રસન અને ઘ્રાણ(નાક) એમ ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે.

એકેન્દ્રિયાદિ કોઈપણ જીવ જ્યારે ચતુર્દિન્દ્રિય બને ત્યારે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઈન્દ્રિયો હોય છે.

એકેન્દ્રિયાદિ કોઈપણ જીવ જ્યારે પંચેન્દ્રિય બને ત્યારે સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઈન્દ્રિય હોય છે.

આમ ઈન્દ્રિયોની વૃદ્ધિના ક્રમથી અહીં સ્પર્શન આદિ ઈન્દ્રિયોના નામ જણાવ્યા છે. દરેક જીવને એક એક જ ઈન્દ્રિયની વૃદ્ધિ થાય છે એવો નિયમ નથી.

એકેન્દ્રિયમાંથી સીધો તેઈન્દ્રિય, ચતુર્દિન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય પણ બની શકે છે.

સૂત્ર (૨-૨૧) પ્રયોજન :- પાંચ ઈન્દ્રિયોમાં દરેકનો વિષય જણાવે છે.

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ ૨-૨૧

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ ૨-૨૧

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ-શબ્દાઃ તેષામ્ અર્થાઃ ૨-૨૧

શબ્દાર્થ :- સ્પર્શ = અડકવું, રસ = સ્વાદ, ગંધ = સુગંધ/દુર્ગંધ આવવી, વર્ણ = રૂપ, શબ્દ = સાંભળવું, તેષામ્ = તેઓના, અર્થ = જ્ઞેય, વિષય

સૂત્રાર્થ :- (સ્પર્શના આદિ ઈન્દ્રિયોના ક્રમશઃ) સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દ એ પાંચ વિષયો છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્ર ૨-૨૦ માં સ્પર્શનાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોના નામ જણાવ્યાં હતાં. આ સૂત્રમાં તે પાંચે ઈન્દ્રિયોના જ્ઞેય વિષયો જણાવે છે. જગતના બધા પદાર્થો એક સરખા નથી હોતા. કેટલાક મૂર્ત છે અને કેટલાક અમૂર્ત છે. જેમાં વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ હોય તે મૂર્ત. આ મૂર્ત પદાર્થ જ ઈન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય છે. અમૂર્ત પદાર્થ ઈન્દ્રિયો વડે જાણી શકાતા નથી.

પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો જે જુદા જુદા બતાવ્યા છે તે સર્વથા એકબીજાથી ભિન્ન નથી અને મૂળ દ્રવ્યરૂપ પણ નથી. પરંતુ તેઓ એક જ દ્રવ્યના ભિન્ન ભિન્ન ગુણો કે પર્યાયો સ્વરૂપ છે. એક જ દ્રવ્યની પરસ્પર જુદી જુદી અવસ્થાઓને જાણવામાં પાંચે ઈન્દ્રિયો પ્રવૃત્ત થાય છે.

જેમ કે એક એપલ(સફરજન) ઉદાહરણ તરીકે લઈએ. હવે પાંચે ઈન્દ્રિયો તેને કઈ રીતે જાણે તે જોઈએ.

- આંગળીથી સ્પર્શ કરી એપલનો આઠ પ્રકારના સ્પર્શમાંથી (શીત, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, કઠોર, ભારે, હલકો) કોઈ પણ એક પ્રકારનો સ્પર્શ નક્કી કરી શકાય છે. પરંતુ સ્વાદ કે ગંધ જાણી શકાતી નથી.
- જીભ વડે ચાખીને તેનો ખાટો-મીઠો-તીખો-તુરો-કડવો રસ નક્કી કરી શકાય છે.
- નાક વડે સુંઘીને તેની સુગંધ-દુર્ગંધ નક્કી કરી શકાય છે.
- આંખ તેને જોઈને તેનો લાલ, સફેદ, નીલો, પીળો કે કાળો રંગ (વર્ણ) નક્કી કરી શકે છે. અર્થાત્ જોઈ શકે છે.
- તેને ખાતા ઉત્પન્ન થતો અવાજ (શ્રોતેન્દ્રિયથી જે સાંભળી શકાય તે) પણ શ્રોતેન્દ્રિય (કાન) પકડી શકે છે.

આમ એક જ એપલમાં પાંચ પર્યાયોને તે તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે. ઉપર જણાવેલા પાંચ વિષયો એક જ દ્રવ્યના અવિભાજ્ય પર્યાયો જ છે. કોઈપણ એક ઈન્દ્રિય પોતાના વિષયને જ જાણી શકે છે. બાકીના વિષયો તે ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણી શકાતા નથી.

સ્પર્શનેન્દ્રિયમાં સ્પર્શ સિવાય બીજા કોઈ વિષય જાણવાની શક્તિ નથી. રસનેન્દ્રિયમાં રસ સિવાય બીજા કોઈ વિષયને જાણવાની શક્તિ નથી એમ બધી ઈન્દ્રિયોમાં સમજવું.

શંકા :- એક સમયે કેટલા ઉપયોગ થઈ શકે ?

સમાધાન :- ઉપયોગની ગતિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી એક જ સમયમાં થયું તેમ લાગે છે પણ ખરેખર તેનો સમય ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કમળના પાંદડાનો એક સાથે ગોઠવીને ઉપરાઉપર ઢગલો કરાયો હોય અને કોઈ શક્તિશાળી યુવાન એક જ ભાલાથી બધા પત્રોને એક સાથે વિંધિ નાખે ત્યારે એક જ સાથે બધા પત્રોમાં છેદ થયો તેમ જણાય છે પણ હકીકતમાં તેવું હોતું નથી, એક પત્રથી બીજા પત્ર સુધી ભાલો પહોંચે ત્યાં વચ્ચે અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ જાય છે એ જ રીતે એક સમયે ઉપયોગ એક જ હોય છે. જે ઈન્દ્રિય પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે તે જ તેનો ઉપયોગ જાણવો તે સમયે બીજી ઈન્દ્રિયના જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ જરૂર હોય પણ બીજો ઉપયોગ હોઈ શકે નહીં. તીર્થંકર પ્રભુને પણ એક સાથે બે ઉપયોગ હોય નહીં.

શંકા :- સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, વર્ણ અને શબ્દ આ પાંચ પર્યાયો (વિષયો) બધા દ્રવ્યોમાં કેમ જોવા મળતા નથી ?

સમાધાન :- દરેક દ્રવ્યમાં પાંચે પર્યાયો છે છતાં બધા એક સાથે જોવા ન મળે તેવું બને છે. પર્યાય ઉત્કટ (મંદ ન હોય) હોય તો ઈન્દ્રિય તેને પકડી શકે છે. કેટલાક દ્રવ્યોમાં પાંચ પર્યાયો ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે અને કેટલાકમાં એક કે બે પર્યાય જ ઉત્કટ રીતે અભિવ્યક્ત થાય છે. જેમ કે સૂર્ય કે ચંદ્રથી પ્રભાનો વર્ણ જોવા મળે છે પણ તેના સ્પર્શ, રસ, ગંધ ઈન્દ્રિયોની પકડમાં આવતા નથી. એ રીતે વાયુનો સ્પર્શ અનુભવાય છે પણ રસ કે ગંધની ખબર પડતી નથી. આ ઉપરાંત ઈન્દ્રિયોની ગ્રાહ્ય શક્તિ બધા પ્રાણીઓમાં એક સરખી હોતી નથી. કૂતરો ઘણે દૂરથી ગંધને પકડી શકે છે જ્યારે મનુષ્યની પકડમાં દરેક પ્રકારની ગંધ આવતી નથી.

સૂત્ર(૨-૨૨) પ્રયોજન :- મનનો વિષય જણાવે છે.

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ૨-૨૨

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ૨-૨૨

શ્રુતમ્ અનિન્દ્રિયસ્ય ૨-૨૨

શબ્દાર્થ :- શ્રુતમ્ = શ્રુતજ્ઞાન, અનિન્દ્રિય = મન

સૂત્રાર્થ :- અનિન્દ્રિય (મન) નો વિષય શ્રુતજ્ઞાન છે.

ભાવાર્થ :- પાંચ ઈન્દ્રિય ઉપરાંત છઠ્ઠું મન જ્ઞાનનું સાધન છે. મનને અનિન્દ્રિય કહ્યું છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોની જેમ બાહ્ય સાધન નથી. બાહ્ય ઈન્દ્રિયો મૂર્ત(રૂપી) પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. મન મૂર્ત-અમૂર્ત બધા પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે. મનનું કાર્ય વિચાર કરવાનું છે. આ વિચાર એ જ શ્રુતજ્ઞાન છે. અહીં શ્રુતનો અર્થ શ્રુતજ્ઞાન લીધો છે.

ઈન્દ્રિયો દ્વારા મુખ્યત્વે મતિજ્ઞાન અને દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન થાય છે જ્યારે મન દ્વારા મતિજ્ઞાન અને ભાવ શ્રુતજ્ઞાન (ચિંતન-મનન) થાય છે. સૂત્રમાં મનનો વિષય શ્રુતજ્ઞાન છે, એમ જે કહ્યું તે મુખ્યત્વે ભાવશ્રુતની અપેક્ષાએ છે.

શંકા :- મનથી મતિજ્ઞાન થાય ?

સમાધાન :- જરૂર થાય. મન દ્વારા પ્રથમ સામાન્ય રૂપે વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે તે મતિજ્ઞાન છે. તે પરથી ચાલતી વિચારધારા તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

શંકા :- શરીરમાં મનનું સ્થાન ક્યાં છે ?

સમાધાન :- મન શરીરમાં સર્વત્ર છે કોઈ ખાસ એક સ્થાનમાં નથી. શરીરના જુદા જુદા સ્થાનમાં વર્તતી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલા બધા વિષયોમાં મનની ગતિ થાય છે. તેથી તે સમગ્ર દેહવ્યાપી છે.

સૂત્ર (૨-૨૩) પ્રયોજન :- એક ઈન્દ્રિય કોને હોય છે તે જણાવે છે.

વાય્વન્તાનામેકમ્ ૨-૨૩

વાય્વન્તાનામેકમ્ ૨-૨૩

વાયુ અન્તાનામ્ એકમ્ ૨-૨૩

શબ્દાર્થ :- વાયુ = વાયુકાય, અન્તાનામ્ = સુધીના (જીવોને), એકમ્ = એકેન્દ્રિય

સૂત્રાર્થ :- વાયુ સુધીના જીવોને એક ઈન્દ્રિય હોય છે.

ભાવાર્થ :- અહીં એક જ ઈન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય સમજવી. ભાવ ઈન્દ્રિયતો પ્રત્યેક જીવને પાંચ હોય છે સૂત્ર ૨-૧૩ અને ૨-૧૪માં જીવોના જે ભેદો જણાવ્યા છે તેમાં વાયુ સુધીના જે જીવો છે તેને ફક્ત એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે. સૂત્ર ૨-૧૩ માં કહેલા પૃથ્વી-અપ અને વનસ્પતિ અને સૂત્ર ૨-૧૪માં કહેલા તેજો અને વાયુ એમ કુલ પાંચ પ્રકારના જીવોને એક સ્પર્શનેન્દ્રિય જ હોય છે.

શંકા :- એકેન્દ્રિય જીવોની યોનિ(જીવોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન) કેટલી ?

સમાધાન :- પૃથ્વી-અપ-તેજ અને વાયુની યોનિ સાત લાખ છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયની યોનિ દશ લાખ છે. સાધારણ વનસ્પતિકાયની યોનિ ચૌદ લાખ છે. એકેન્દ્રિય જીવોની કુલ યોનિ (૫૨) બાવન લાખ છે.

સૂત્ર (૨-૨૪) પ્રયોજન :- બે,ત્રણ,ચાર અને પાંચ ઈન્દ્રિયો કોને હોય તે જણાવે છે.

કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ ૨-૨૪

કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ ૨-૨૪

કૃમિ-પિપીલિકા-ભ્રમર-મનુષ્ય-આદીનામ્ એક એક વૃદ્ધાનિ ૨-૨૪

શબ્દાર્થ :- કૃમિ = કરમીઆ, પિપીલિકા = કીડી, ભ્રમર = ભમરો, મનુષ્ય = માનવ, આદીનામ્ = વગેરેને, વૃદ્ધાનિ = અધિક અધિક.

સૂત્રાર્થ :- કૃમિ, કીડી, ભ્રમર અને મનુષ્ય આદિ જીવોને એક એક (ઈન્દ્રિય) વધારે-વધારે હોય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્રમાં એકેકવૃદ્ધાનિ કહ્યું કેમ કે વાયુ સુધીના જીવો એકેન્દ્રિય છે. તેમાં એક વધતા કૃમિ વગેરે જીવોને બે ઈન્દ્રિય હોય છે. તેમાં એક વધતા પિપીલિકા આદિ જીવોને ત્રણ ઈન્દ્રિય હોય છે. આ રીતે ભ્રમર વગેરેને ચાર અને મનુષ્ય વગેરેનો પાંચ ઈન્દ્રિયો હોય છે.

ટૂંકમાં પૃથ્વીકાય-અપકાય-તેઉકાય-વાઉકાય અને વનસ્પતિકાય એમ પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય છે. કૃમિ, કરમીયા, શંખ, કોડા, અળસીયા અને પોરા વગેરે જીવોને સ્પર્શનેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય એમ બે ઈન્દ્રિયો હોય છે. કીડી-જુ-મંકોડા-માંકડ-કાનખજુરા વગેરે જીવોને સ્પર્શન-રસન અને દ્રાણ એમ ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે. ભમરા-ભમરી-બગાઈ-વીંછી-તીડ અને માખી વગેરે જીવોને ચક્ષુ સાથે ચાર ઈન્દ્રિયો હોય છે. તથા મનુષ્ય, તિર્યચ અને નારક તથા દેવોના જીવોને શ્રોત્ર સાથે પાંચે ઈન્દ્રિયો હોય છે. આંધળા, બહેરા, બોબડા વગેરે વિકલાંગ જીવોને પણ પંચેન્દ્રિય જ સમજવા માત્ર દ્રવ્યેન્દ્રિયની ખામી જાણવી.

શંકા :- એક ઈન્દ્રિય હોય તેને એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. આ નિયમ દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ છે કે ભાવેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ ?

સમાધાન :- જીવોમાં એકેન્દ્રિય આદિ વ્યવહાર દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ છે. ભાવ ઈન્દ્રિયો દરેક પ્રાણીને પાંચ હોય છે. પરંતુ દ્રવ્યેન્દ્રિયના અભાવે તે તે ઈન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી.

સૂત્ર(૨-૨૫) પ્રયોજન :- ક્યા જીવો મનસહિત હોય છે તેનું નિરૂપણ નીચેના સૂત્રમાં કરે છે.

સંજ્ઞિન: સમનસ્કા: ૨-૨૫

સંજ્ઞિન : સમનસ્કા: ૨-૨૫

સંજ્ઞિન: સમનસ્કા: ૨-૨૫

શબ્દાર્થ :- સંજ્ઞિનઃ = સંજ્ઞી જીવો, સમનસ્કાઃ = મનવાળા

સૂત્રાર્થ:- સંજ્ઞી જીવો મનવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્ર ૨-૧૧માં સંસારી જીવો મનવાળા અને મન વગરના એમ બે પ્રકારના હોય છે તેમ જણાવ્યું. હવે ક્યા જીવો મનવાળા અને ક્યા જીવો મન વિનાના હોય તેનું સમાધાન ગ્રંથકારશ્રીએ આ સૂત્રમાં કર્યું છે. સંજ્ઞી જીવો મનવાળા હોય છે આથી અસંજ્ઞી જીવો મન રહિત છે તે સિદ્ધ થાય છે.

ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણ કાળને આશ્રયીને પોતાના હિત-અહિતનો દીર્ઘ કાળ સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિને દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા કહેવાય છે. તે સંજ્ઞાવાળા જે જીવો છે તેને સંજ્ઞી કહેવાય છે. દેવ, નારકી, ગર્ભજમનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ જીવો સંજ્ઞી છે.

જે જીવો ત્રણે કાળને આશ્રયીને કેવી પ્રવૃત્તિ મને હિતકારક છે અને કેવી પ્રવૃત્તિ અહિતકારક છે તેનો વિચાર કરી શકતા નથી તે જીવો અસંજ્ઞી કહેવાય છે. તે જીવો માત્ર વર્તમાન કાળ પૂરતો જ સામાન્ય વિચાર કરી શકે છે. એકેન્દ્રિયથી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો મન વિનાના હોય છે. દીર્ઘકાલિકી સંજ્ઞા ન હોવાથી આવા જીવો અસંજ્ઞી કહેવાય છે.

સૂત્ર (૨-૨૬) પ્રયોજન :- જીવ એક શરીર છોડી બીજા શરીરને ધારણ કરવા ગમન કરે છે ત્યારે ક્યો યોગ હોય છે તે જણાવે છે અર્થાત્ વિગ્રહ ગતિમાં ક્યો યોગ હોય? તે જણાવે છે.

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ૨-૨૬

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ૨-૨૬

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ૨-૨૬

શબ્દાર્થ :- વિગ્રહગતૌ = પરભવે જતાં વક્રગતિમાં, કર્મયોગ = કાર્મણકાય યોગ

સૂત્રાર્થ :- વિગ્રહગતિમાં (એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં જતાં વચગાળાની ગતિમાં) કાર્મણ કાયયોગ હોય છે.

ભાવાર્થ:- કોઈપણ જીવને મૃત્યુ પામી બીજી ગતિમાં જવાનું હોય છે. તે સમયે પ્રત્યેક સંસારી આત્મા જેને ઔદારિકશરીર હોય તેણે ઔદારિકશરીરને છોડી જવાનું હોય છે. જીવ જ્યારે પરભવમાં જાય ત્યારે કાર્મણ અને તૈજસ એ બે શરીરો જ તેની સાથે હોય છે.

સંસારી જીવને કોઈપણ ક્રિયા કરવી હોય તો યોગની (આત્મિક શક્તિની) જરૂર પડે છે. આત્મિક શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં સહાયક સાધનો છે મન, વચન અને કાયા. આ ત્રણમાંથી એકની પણ સહાય વિના સંસારી જીવ પરભવમાં બે પ્રકારની ગતિથી જાય છે. એક વિગ્રહ(વળાંકવાળી) ગતિ અને બીજી અવિગ્રહ (વળાંક વગરની) ગતિ. પરભવમાં જતાં મન અને વચન ન હોવાથી એ બે યોગોનો તો સર્વથા અભાવ હોય છે. આથી પરભવમાં જતા જીવને વિગ્રહગતિમાં માત્ર કાર્મણ કાયયોગ જ હોય છે.

મન, વચન અને કાયાના યોગ કુલ ૧૫ પ્રકારના છે. આ ૧૫ ભેદો છઠ્ઠા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં વિચારીશું. મનના ચાર, વચનના ચાર અને કાયાના સાત એમ ૧૫ યોગમાંથી માત્ર કાર્મણ કાયયોગ જ વિગ્રહ ગતિમાં હોય છે. કારણકે ત્યાં પૂર્વભવનું શરીર છુટી ગયું છે અને નવા ભવનું શરીર હજુ આ જીવને પ્રાપ્ત થયું નથી. તેથી શરીર સંબંધી ઔદારિક-વૈક્રિય અને આહારક યોગો સંભવતા નથી.

શંકા :- જીવ પરભવમાં વિગ્રહ અને અવિગ્રહ એમ બે પ્રકારની ગતિથી જાય છે. વિગ્રહ ગતિથી જાય ત્યારે કાર્મણ કાયયોગની સહાય હોય છે તે સમજાયું. પરંતુ અવિગ્રહ ગતિથી જાય ત્યારે કયા યોગની સહાય હોય ?

સમાધાન :- અવિગ્રહ ગતિ એક જ સમયની હોય છે અર્થાત્ અવિગ્રહ ગતિથી જીવ એક જ સમયમાં ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી જાય છે. એક સમયની અવિગ્રહ ગતિમાં ગતિ કરવા નવી સહાય લેવી પડતી નથી. અવિગ્રહ ગતિમાં જીવને પૂર્વભવના શરીરના યોગની સહાય હોય છે.

સૂત્ર (૨-૨૭) પ્રયોજન :- આકાશમાં જીવની કે પુદ્ગલની ગતિ કેવી હોય છે તે જણાવે છે.

અનુશ્રેણિગતિ: ૨-૨૭

અનુશ્રેણિગતિ: ૨-૨૭

અનુશ્રેણિ ગતિ: ૨-૨૭

શબ્દાર્થ :- અનુશ્રેણિ = સીધી રેખા, ગતિ = જવું

સૂત્રાર્થ :- (જીવ કે પુદ્ગલની) ગતિ સીધી રેખા પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :- છ પ્રકારના દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યો જ ગતિશીલ છે. બંને દ્રવ્યોની ગતિ જો કોઈ બાહ્ય ઉપાધિ ન હોય તો સીધી જ થાય છે.

શ્રેણિ એટલે રેખા. અનુશ્રેણિ એટલે સીધી રેખા પ્રમાણે. લોકના મધ્ય ભાગથી ઉપર-નીચે અને આજુબાજુ આકાશ પ્રદેશોની સીધી રેખાઓ આવેલી છે. જેમ ટ્રેઈન પાટા ઉપર જ ચાલે તેમ જીવ આકાશ પ્રદેશની શ્રેણિ ઉપર જ ચાલે છે.

મૃત્યુ પછી ચાર દિશા અને ઉપર-નીચે કોઈપણ એક દિશામાં, બાંધેલા આયુષ્યના આધારે, જીવનું ગમન થાય છે.

પ્રયોજન :- સૂત્ર (૨-૨૮) સિદ્ધ જીવોની ગતિ જણાવે છે.

અવિગ્રહા जीवस्य ૨-૨૮

અવિગ્રહા જીવસ્ય ૨-૨૮

અવિગ્રહા જીવસ્ય ૨-૨૮

શબ્દાર્થ :- અવિગ્રહા=વિગ્રહ રહિત (સરળ), જીવસ્ય=જીવની (સંપૂર્ણ કર્મ રહિત જીવની)

સૂત્રાર્થ :- (સિદ્ધ ગતિમાં જતાં) જીવની ગતિ સરળ જ હોય છે.

ભાવાર્થ :- જીવ જ્યારે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરીને દેહત્યાગ કરે છે ત્યારે તે જ સ્થાનથી ઉર્ધ્વ ગતિમાં ઉપર જાય છે, અર્થાત્ વક્ ગતિ કરતો નથી. અહીં જીવ શબ્દથી સિદ્ધ થતાં જીવો સમજવાના છે.

સૂત્ર (૨-૨૯) પ્રયોજન :- સંસારી જીવોની ગતિ તથા વિગ્રહ ગતિનો કાળ સમજાવે છે.

વિગ્રહવતી च संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ૨-૨૯

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ ૨-૨૯

વિગ્રહવતી ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ ૨-૨૯

શબ્દાર્થ :- વિગ્રહવતી = વળાંકવાળી ગતિ, સંસારિણઃ = સંસારી જીવોની, પ્રાક્ = પૂર્વે(પહેલા), ચતુર્ભ્યઃ = ચારથી

સૂત્રાર્થ :- સંસારી જીવોની વિગ્રહવાળી અને વિગ્રહવિનાની એમ બે પ્રકારની ગતિ હોય છે. વિગ્રહવાળી ગતિ વધુમાં વધુ ચારની પૂર્વે એટલે ત્રણ વક્રવાળી (ચાર સમય સુધીની) હોય છે.

ભાવાર્થ :- સંસારી જીવ જ્યારે એક ભવ પૂર્ણ કરી બીજા ભવમાં જાય ત્યારે સીધો પણ જાય (અવિગ્રહ) અને વળાંક લઈને (વિગ્રહથી) પણ જાય છે. જ્યારે ઉત્પત્તિ સ્થાન મૃત્યુ સ્થાનથી સમશ્રેણિમાં હોય ત્યારે જીવ કોઈ જાતના વળાંક વિના અવિગ્રહ ગતિથી ઉત્પત્તિ સ્થાને પહોંચી જાય છે. પરંતુ જ્યારે ઉત્પત્તિસ્થાન મૃત્યુસ્થાનથી સમશ્રેણિમાં ન હોય ત્યારે જીવને કોઈ વખત એક, કોઈ વખત બે કે કોઈ વખત ત્રણ વળાંકથી ગતિ કરવી પડે છે.

જે ગતિમાં એક વળાંક તે ગતિ એકવક્ર, બે વળાંક આવે તે દ્વિવક્ર અને ત્રણ વળાંક આવે તે ત્રિવક્ર કહેવાય છે. જીવને પરભવમાં જતાં વળાંક લેવા પડે છે તેના બે કારણો છે.

- (૧) જીવ કર્મને આધીન હોવાથી પોતાના કર્મ પ્રમાણે દિશા-વિદિશાઓમાં, આડા-અવળા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે.
- (૨) આકાશ પ્રદેશોની શ્રેણિને અનુસારે જ ગતિ કરવાની હોય છે. સૂત્ર ૨-૨૭મા આ વાત સમજાવી છે.

એકવક્ર ગતિ બે સમયની, દ્વિવક્ર ગતિ ત્રણ સમયની, ત્રિવક્ર ગતિ ચાર સમયની અને ચતુર્વક્ર ગતિ પાંચ સમયની હોય છે. કારણ કે દરેક પ્રકારની વક્રગતિમાં પ્રથમ સમયની ગતિ તો સીધી (અવક્ર) જ હોય છે. ત્રિવક્ર અથવા ચતુર્વક્ર ગતિ સ્થાવરમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવમાં જ હોઈ શકે છે.

આ સૂત્રની સમજ માટે પેજ નં. ૧૨૬ માં બતાવેલી આકૃતિ જુઓ. દાખલા તરીકે ત્રસનાડીની બહાર રહેલ કોઈ જીવ અધોલોકની દિશામાંથી ત્રસનાડીની અંદર અધોલોકની દિશામાં પ્રવેશ કરે, બીજા સમયે વળીને સમશ્રેણિએ ઉર્ધ્વલોકમાં આવે,

ત્રીજા સમયે વળીને સમશ્રેણિએ ત્રસનાડીની બહારની દિશામાં જાય, ચોથા સમયે વળીને સમશ્રેણિએ વિદિશામાં ઉત્પત્તિસ્થાને આવે. આ ગતિમાં ત્રણ વળાંક હોવાથી આ ગતિ ત્રિવક્ર છે.

સૂત્ર (૨-૩૦) પ્રયોજન:- અવિગ્રહ ગતિનો કાળ કેટલો ? તે જણાવે છે.

एकसमयोऽविग्रहः ૨-૩૦

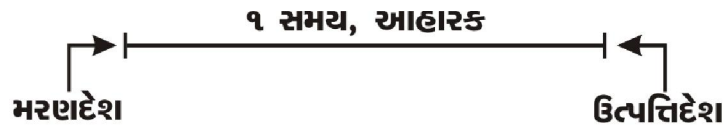
એકસમયોઽવિગ્રહઃ ૨-૩૦

એક સમયઃ અવિગ્રહઃ ૨-૩૦

શબ્દાર્થ :- અવિગ્રહ = વિગ્રહ રહિત

સૂત્રાર્થ :- અવિગ્રહ (સરળ ગતિનો કાળ) એક જ સમયનો હોય છે.

ભાવાર્થ :- જે ગતિમાં વિગ્રહ ન હોય અર્થાત્ ઋજુ કે સરળ ગતિ હોય તે એક સમયની જ હોય છે. જીવને જે સ્થાને ઉત્પન્ન થવાનું છે ત્યાં એક સમયમાં પહોંચી જાય તો તે અવિગ્રહ ગતિથી જ જાય છે અને એક કરતા વધુ સમય લાગે તો પણ પ્રથમના

સમયે અવિગ્રહ ગતિ જ હોય છે. બાકીના સમયોમાં વિગ્રહ ગતિ હોય છે કારણ કે બીજા સમયથી વળાંક શરૂ થઈ જાય છે.

સૂત્ર(૨-૩૧) પ્રયોજન :- જીવ જ્યારે પરભવમાં જાય ત્યારે અનાહારક (આહારનો અભાવ) હોય છે. ક્યાં સુધી જીવ અનાહારક રહે ? તે આ સૂત્ર દર્શાવે છે.

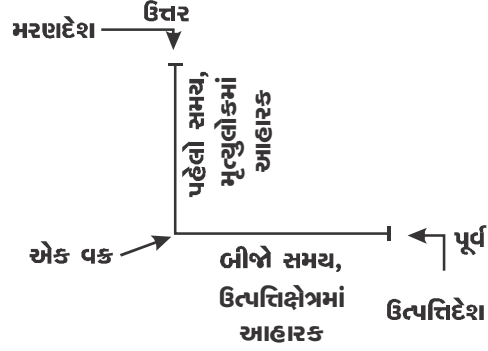
एकं द्वौ वाऽनाहारकः ૨-૩૧

એકં દ્વૌ વાઽનાહારકઃ ૨-૩૧

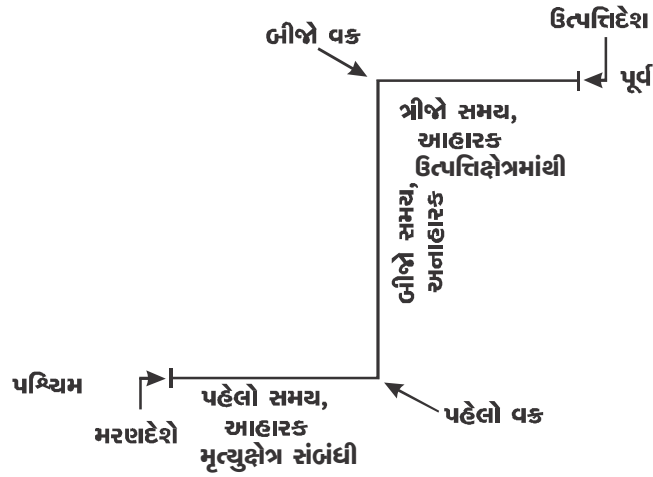
એકં દ્વૌ વા અન્-આહારકઃ ૨-૩૧

શબ્દાર્થ :- એકં = એક, દ્વૌ = બે, વા = અથવા, અન્-આહારકઃ = આહાર વિનાનો.

૧ વક્વાળી વિગ્રહગતિ-

૨ વક્વાળી વિગ્રહગતિ-

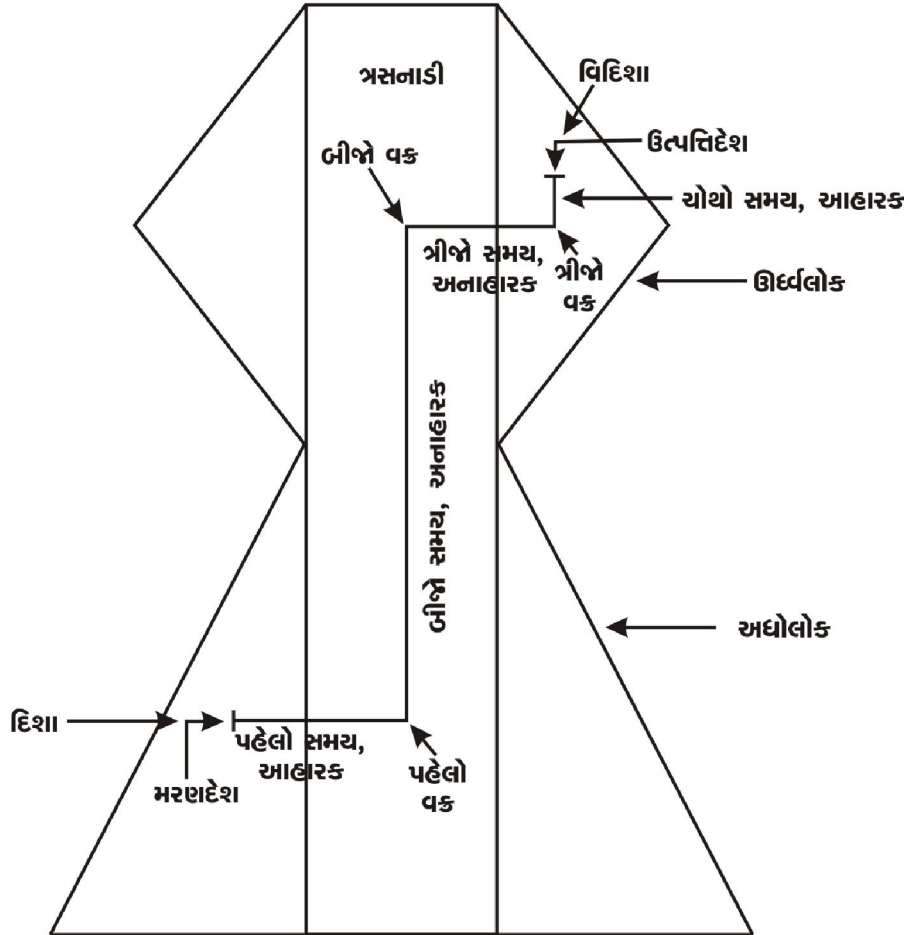

સૂત્રાર્થ : - (પરભવમાં જતાં અંતરાલગતિમાં જીવ) એક અથવા બે સમય અનાહારક હોય છે (અર્થાત્ આહાર લેતો નથી)

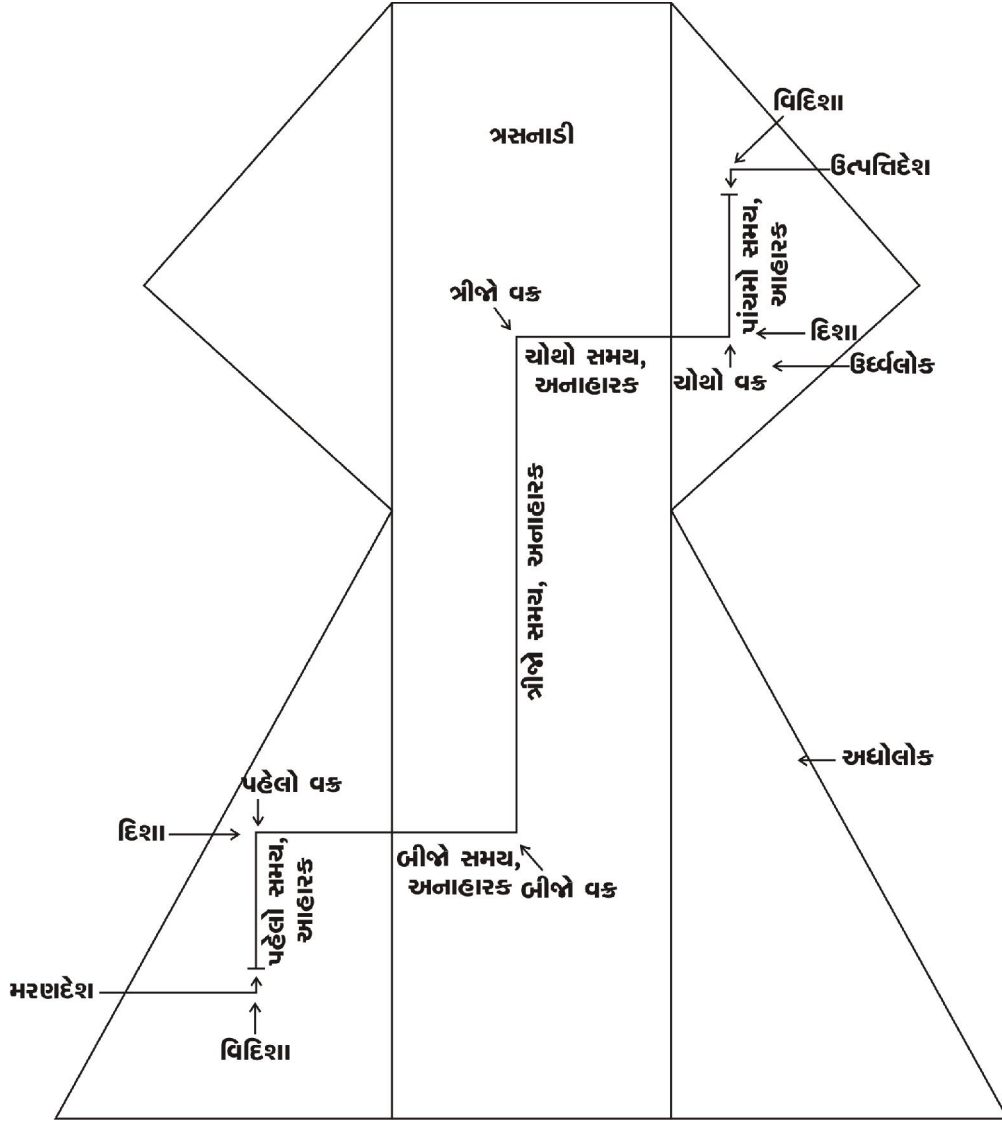
ભાવાર્થ :- એક ભવથી બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થતાં જીવને જન્મ-મરણનું સ્થાન જો એક જ લાઈનમાં આવતું હોય તો અવિગ્રહ ગતિમાં એક જ સમય થાય છે. પરંતુ જો એક વક્કા કરવી પડે ત્યાં બે સમય, બે વક્કા કરવી પડે ત્યાં ત્રણ સમય અને ત્રણ વક્કા કરવી પડે ત્યાં ચાર સમય લાગે છે.

મૃત્યુ પામીને નીકળે તે સમયે પૂર્વભવના શરીરથી જીવ આહાર લે છે અને છેલ્લા સમયે પરભવમાં પહોંચે ત્યારે તે ભવના શરીરથી આહાર લે છે. પરંતુ વચ્ચેના સમયોમાં જીવને ઔદારિક શરીર ન હોવાથી અજ્ઞાહારી હોય છે. જો અંતરાલ ગતિમાં ત્રણ સમય લાગે તો એક સમય અજ્ઞાહારી હોય છે અને ચાર સમય લાગે તો બે સમય અનાહારક હોય છે.

૩ વક્રવાળી વિગ્રહગતિ-

ચાર વક્રવાળી ગતિ

વિગ્રહગતિ	સમય	પહેલા સમયે	વચ્ચેના સમયોમાં	છેલ્લા સમયે
૧ વક્રવાળી	૨	આહારક	-	આહારક
૨ વક્રવાળી	૩	આહારક	એક સમય અનાહારક	આહારક
૩ વક્રવાળી	૪	આહારક	બે સમય અનાહારક	આહારક
૪ વક્રવાળી	૫	આહારક	ત્રણ સમય અનાહારક	આહારક

સૂત્ર (૨-૩૨) પ્રયોજન :- આ સૂત્રમાં જન્મના પ્રકારો દર્શાવ્યા છે.

સંમૂર્ણનગર્ભોપપાતા જન્મ ૨-૩૨

સંમૂર્ણનગર્ભોપપાતા જન્મ ૨-૩૨

સંમૂર્ણન-ગર્ભ-ઉપપાતા: જન્મ ૨-૩૨

શબ્દાર્થ :- સંમૂર્ણન = ગર્ભથી જન્મ નથી પરંતુ તે સ્થાનનું પુદ્ગલ દ્રવ્ય આપમેળે શરીર રૂપે પરિણમે, ગર્ભ=સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય તે, ઉપપાત = ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં રહેલા વૈક્રિય પુદ્ગલોનું સર્વપ્રથમ ગ્રહણ જેમ કે દેવ, નારક.

સૂત્રાર્થ :- સંમૂર્ણન, ગર્ભ અને ઉપપાત એમ જન્મ ત્રણ પ્રકારે છે.

ભાવાર્થ :- પૂર્વભવ પૂર્ણ થતાં જ સંસારી જીવને નવો ભવ ધારણ કરવા માટે જન્મ લેવો પડે છે. તે જન્મના સ્થાનની અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદો છે.

(૧) સંમૂર્ણન જન્મ (૨) ગર્ભજ જન્મ અને (૩) ઉપપાત જન્મ.

સર્વપ્રાણીઓનો જન્મ આ ત્રણમાંથી કોઈપણ એક રીતે થાય છે.

- (૧) **સંમૂર્ણન :-** જે જન્મમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ વિના, અમુક વાતાવરણને કારણે ઔદારિકશરીરને યોગ્ય પુદ્ગલોનું ગ્રહણ થતાં જીવ ઉત્પન્ન થાય તે સંમૂર્ણન કહેવાય. જેમ કે દીવાની નજીક ઉત્પન્ન થતા ફૂદા (ઉડતા જીવો)
- (૨) **ગર્ભજ :-** સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધથી (રૂધિર અને શુક્રના મિશ્રણથી) જીવનો જન્મ થાય તે ગર્ભજ કહેવાય.
- (૩) **ઉપપાત :-** ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં રહેલા વૈક્રિયપુદ્ગલોનું સર્વ પ્રથમ ગ્રહણ તે ઉપપાતજન્મ. સંસારિક સંબંધ કારણ નથી. દેવો ફૂલની શય્યામાં અને નારકો કુંભીમાં જે રીતે જન્મે તે ઉપપાતજન્મ કહેવાય.

સૂત્ર (૨-૩૩) પ્રયોજન :- જીવના ઉત્પત્તિ સ્થાન (યોનિ)ના ભેદો જણાવે છે.

સચિત્તશીતસંવૃતા: સેતરા મિશ્રાશ્ચૈકશસ્તદ્યોનય: ૨-૩૩

સચિત્તશીતસંવૃતા: સેતરા મિશ્રાશ્ચૈકશસ્તદ્યોનય: ૨-૩૩

સચિત્ત-શીત-સંવૃતા: સેતરા મિશ્રા: ચ એકશ: તત્ યોનય: ૨-૩૩

શબ્દાર્થ :- સચિત્ત=જીવવાળી, સંવૃત=ઢંકાયેલી, સેતરા=પ્રતિપક્ષી, એકશ:= એક એક કરીને, મિશ્ર= શીતોષ્ણ, તત્ = તે (જન્મની), યોનય:=ઉત્પત્તિ સ્થાનો.

જીવોના પ્રકાર	મૂળ ભેદ	વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-સંસ્થાન $૫ \times ૨ \times ૫ \times ૮ \times ૫ =$	(મૂળભેદની સંખ્યા) $\times (૨૦૦૦)$ $=$ કુલ યોનિ
પૃથ્વીકાય	૩૫૦	૨૦૦૦	૭ લાખ
અપકાય	૩૫૦	૨૦૦૦	૭ લાખ
તેઉકાય	૩૫૦	૨૦૦૦	૭ લાખ
વાઉકાય	૩૫૦	૨૦૦૦	૭ લાખ
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	૫૦૦	૨૦૦૦	૧૦ લાખ
સાધારણ વનસ્પતિકાય	૭૦૦	૨૦૦૦	૧૪ લાખ
બેઈન્દ્રિય	૧૦૦	૨૦૦૦	૨ લાખ
તેઈન્દ્રિય	૧૦૦	૨૦૦૦	૨ લાખ
ચઉરિન્દ્રિય	૧૦૦	૨૦૦૦	૨ લાખ
દેવતા	૨૦૦	૨૦૦૦	૪ લાખ
નારકી	૨૦૦	૨૦૦૦	૪ લાખ
તિર્યચ પંચેન્દ્રિય	૨૦૦	૨૦૦૦	૪ લાખ
મનુષ્ય	૭૦૦	૨૦૦૦	૧૪ લાખ
કુલ			૮૪ લાખ

સૂત્રાર્થ :- (જીવોની યોનિ) ઉત્પત્તિ સ્થાન સચિત્ત-શીત-સંવૃત્ત એ ત્રણ પ્રકારે તથા એ ત્રણના પ્રતિપક્ષી (અચિત્ત-ઉષ્ણ-વિવૃત્ત) તથા મિશ્ર (સચિત્તાચિત્ત-શીતોષ્ણ અને સંવૃત્ત વિવૃત્ત) એમ કુલ નવ પ્રકારે હોય છે.

ભાવાર્થ :- યોનિ એટલે ઉત્પત્તિ સ્થાન. ઉત્પત્તિસ્થાનો અસંખ્ય છે. જે જે સ્થાનોમાં કંઈ સમાનતા હોય તે સમાનતાને આશ્રયીને તેઓનું એક સ્થાન હોય છે. આવી સમાનતા શાસ્ત્રીય રીતે બે પ્રકારે જણાવી છે.

(૧) વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ-સંસ્થાન એ પાંચની સમાનતાના આધારે જે ઉત્પત્તિ સ્થાન હોય તે સર્વ એક યોનિ ગણાય છે. એવી કુલ ૮૪ લાખ યોનિ છે.

(૨) સચિત્ત - શીત અને સંવૃત્તતાની દૃષ્ટિએ નવ ભેદે યોનિ ગણાવી છે.

પ્રથમ ત્રણ ભેદ :- (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત (૩) મિશ્ર-(સચિત્ત-અચિત્ત)

બીજા ત્રણ ભેદ :- (૧) શીત (૨) ઉષ્ણ (૩) મિશ્ર - (શીતોષ્ણ)

ત્રીજા ત્રણ ભેદ :- (૧) સંવૃત્ત (૨) વિવૃત્ત (૩) મિશ્ર - (સંવૃત્ત-વિવૃત્ત)

સચિત્ત :- જે યોનિ જીવ પ્રદેશોથી અધિષ્ઠિત-(વ્યાપ્ત) હોય.

અચિત્ત :- જે યોનિ જીવ પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત ન હોય. (Devoid Of living Entities)

મિશ્ર :- જે યોનિના કેટલાક ભાગમાં જીવ અધિષ્ઠિત હોય અને કેટલાક ભાગમાં જીવ અધિષ્ઠિત ન હોય

શીત:- જે યોનિ શીત સ્પર્શયુક્ત હોય

ઉષ્ણ :- જે યોનિ ઉષ્ણ (Warm) સ્પર્શયુક્ત હોય

મિશ્ર :- જે યોનિનો અમુકભાગ શીત અને અમુક ભાગ ઉષ્ણ હોય

સંવૃત્ત :- જે યોનિ ઢંકાયેલી (Covered) હોય

અસંવૃત્ત :- જે યોનિ ખુલ્લી (Uncovered) હોય

મિશ્ર :- જે યોનિ અમુક અંશે ઢંકાયેલી અને અમુક અંશે ખુલ્લી હોય.

જીવોના પ્રકાર	યોનિના પ્રકાર
(૧) નારક અને દેવ	અચિત્ત
(૨) ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ નિર્યય	સચિત્ત + અચિત્ત
(૩) એકેન્દ્રિયથી ચૌરિન્દ્રિય તથા સંમૂર્ણિમ મનુષ્ય	મિશ્ર
(૪) ગર્ભજ મનુષ્ય - ગર્ભજ તિર્યચ તથા દેવ	શીતોષ્ણ (મિશ્ર)
(૫) તેઉકાય (અગ્નિકાય)	ઉષ્ણ
(૬) એકેન્દ્રિય થી ચૌરિન્દ્રિય તથા નારક	શીત-ઉષ્ણ-મિશ્ર
(૭) દેવ, નારક તથા એકેન્દ્રિય	સંવૃત્ત
(૮) વિકલેન્દ્રિય તથા સંમૂર્ણિમ પંચેન્દ્રિય	વિવૃત્ત
(૯) ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યચ	મિશ્ર

સૂત્ર(૨-૩૪) પ્રયોજન :- કયા જીવોને ગર્ભરૂપ જન્મ હોય છે.

જરાચ્વળપોતજાનાં ગર્ભ: ૨-૩૪

જરાચ્વણ્ડપોતજાનાં ગર્ભ: ૨-૩૪

જરાયુ - અંડ - પોતજાનાં ગર્ભ: ૨-૩૪

શબ્દાર્થ :- જરાયુ = માંસ અને લોહીથી ભરેલું જાળ જેવું આવરણ, અંડજ = ઈંડામાંથી ઉત્પત્તિ, પોતજ = આવરણ નથી. ગર્ભ = ગર્ભપણે જન્મ.

સૂત્રાર્થ :- જરાયુ, અંડજ અને પોતજ પ્રાણીઓને ગર્ભરૂપ જન્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગર્ભજ અર્થાત્ યોનિ દ્વારેથી જન્મ પામતા જીવો ત્રણ પ્રકારના છે. ગર્ભજ, અંડજ અને પોતજ

જરાયુ :- ગર્ભાશયમાં જીવની ઉપર રહેલું માંસ અને લોહીનું પડલ અર્થાત્ જીવ

ઉપર વીંટાયેલો પારદર્શક પડદાને ગુજરાતીમાં ઓળ અને શાસ્ત્રની ભાષામાં જરાયુ કહેવાય છે. મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બળદ, બકરી, ઘોડો, ઊંટ, હરણ, વાઘ, સિંહ, રીંછ, કુતરો, બિલાડી વગેરે જરાયુ છે.

અંડજ :- ઈંડા સ્વરૂપ જન્મ હોય છે. સર્પ, ચંદનઘો, ગરોળી, માછલી, કાચબો, મગર, હંસ, પોપટ, કબુતર, કાગડો, મોર વગેરે અંડજ છે.

પોતજ :- કોઈપણ પ્રકારના આવરણથી વીંટાયા વિના, યોનિમાર્ગેથી જન્મે. જેમકે હાથી, સસલુ, નોળીયો, ઉંદર પોતજ કહેવાય છે.

ઉપરના ત્રણે પ્રકારો ગર્ભજ છે કારણ કે તેમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધની અવશ્ય અપેક્ષા હોય છે.

સૂત્ર (૨-૩૫) પ્રયોજન:- ઉપપાત જન્મ ક્યા જીવોનો હોય છે ?

નારકદેવાનામુપપાતઃ ૨-૩૫

નારકદેવાનામુપપાતઃ ૨-૩૫

નારક-દેવાનામ્ ઉપપાતઃ ૨-૩૫

શબ્દાર્થ :- નારક = નારકી, દેવ = દેવલોકના જીવ, ઉપપાત = વૈક્રિય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરીને જન્મે.

સૂત્રાર્થ :- નારક અને દેવોનો ઉપપાત જન્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :- નારક અને દેવ એ બે પ્રકારના જીવોનો ઉપપાત જન્મ હોય છે. દેવ અને નારક પોતપોતાના ઉત્પન્ન થવાના ચોક્કસ સ્થાનોમાં અંતર્મુહૂર્તમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જન્મ પામતા હોવાથી તેમનો જન્મ ઉપપાત કે ઔપપાતિક (Sudden Manifestation & Spontaneous Emergence) કહેવાય છે.

દેવલોકમાં અમુક સ્થળે વિશિષ્ટ પ્રકારની શય્યા હોય છે. જેમાં ઉત્પન્ન થયેલો જીવ પોતાના શરીરની ઉંચાઈ, કાંતિ, યુવાવસ્થા વગેરે પૂર્ણ કરીને અંતર્મુહૂર્તમાં જન્મ લે છે. પ્રબળ પુણ્યના પરિણામે તેમને ગર્ભના દુઃખનો અનુભવ કરવો પડતો નથી, નારકોને ઉત્પન્ન થવા માટે ગોખલાના આકારનાં સ્થાનો હોય છે જેને કુંભી કહેવામાં

આવે છે. તેઓ પણ દેવોની જેમ અંતર્મુહૂર્તમાં જ શરીરની ઉંચાઈ વગેરે પૂર્ણ કરી જન્મ લે છે. પાપની પ્રબળતાના કારણે તે સમયે નારકીના જીવોને અત્યંત દુઃખ થાય છે.

સૂત્ર (૨-૩૬) પ્રયોજન :- સંમૂર્ણ જન્મ કોને હોય છે ?

શેષાણાં સમ્મૂર્ણનમ્	૨-૩૬
શેષાણાં સમ્મૂર્ણનમ્	૨-૩૬
શેષાણાં સમ્મૂર્ણનમ્	૨-૩૬

શબ્દાર્થ :- શેષાણાં = બાકીના, સમ્મૂર્ણનમ્ = માતા-પિતાના સંયોગ વિના આપમેળે શરીર રૂપે પરિણમે.

સૂત્રાર્થ :- બાકીના (ઉપરના બે સૂત્રોમાં કહ્યા સિવાયના) જીવોને સંમૂર્ણ જન્મ હોય છે.

ભાવાર્થ :- ઉપરના બે સૂત્રોમાં ગર્ભજ, તિર્યચ અને ગર્ભજ મનુષ્યો તથા નારકો-દેવોના જન્મની વાત કરી. બાકી રહેલા એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોનો જન્મ સંમૂર્ણ જ હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષના સંસર્ગ વિના જ ઉત્પન્ન થાય છે. જન્મ લાયક સામગ્રી જ્યાં મળી જાય, તથા માટી, પાણી, મલિન પદાર્થો વગેરે અનેક સ્થાનોમાં જન્મ થઈ જાય તેને સંમૂર્ણ જન્મ કહેવાય છે.

સંમૂર્ણ પ્રાણીઓ નપુંસકવેદવાળા જ હોય છે. નપુંસકોથી દ્રવ્ય મૈથુન શક્ય જ નથી. તેમની મૈથુન ચેષ્ટામાં મૈથુન સંજ્ઞા તથા પૂર્વકૃત સંસ્કારો નિમિત્તભૂત છે.

શંકા :- તીડ, માખી, વીંછી વગેરે જીવોમાં મૈથુન સેવન જણાય છે તો તેના ગર્ભજ જન્મને બદલે સંમૂર્ણ જન્મ કેમ કહ્યો ?

સમાધાન :- તીડ વગેરે જીવોમાં ભાવથી મોહનીય કર્મના ઉદયથી ત્રણે વેદ હોવા છતાં દ્રવ્યથી નપુંસક અવસ્થા હોય છે. આવા જીવો મૈથુન સંજ્ઞાના સંસ્કારને લીધે તેવી ચેષ્ટાઓ કરતા હોવા છતાં ત્યાં આવા પ્રકારની મૈથુનની ચેષ્ટાથી ગર્ભની સંભાવના જ નથી.

જેમ બે પુરૂષો, બે સ્ત્રીઓ કે બે નપુંસકો મોહના પ્રબળ ઉદયથી ઘણીવાર મૈથુન સેવનરૂપ ચેષ્ટા કરે તો ગર્ભ રહેતો નથી, એમ સંમૂર્ણ જીવો નપુંસક હોવાથી તેમનો જન્મ ગર્ભરૂપ સંભવતો જ નથી પણ સંમૂર્ણ જન્મ જ હોય.

શંકા :- કીડી, મધમાખી આદિ ઈંડા મૂકતા જોવા મળે છે તો તેમનો ગર્ભરૂપ જન્મ કેમ નહિ ? સંમૂર્ણ જન્મ કેમ ?

સમાધાન :- કીડી-માખી વગેરે જીવો જ્યાં રહે છે ત્યાં તેમની આસપાસ તે જીવોના સૂક્ષ્મ મળ ખરડાયેલા રહે છે. તે મળમાં તે જીવોની જાતના બારીક કણો ઉત્પન્ન થાય છે તે કણો અપકવ સ્થિતિમાં હોય ત્યારે બારીક સફેદ ઈંડા જેવા જણાય છે પછી તેમાંથી રૂપાંતર થઈ જન્મ થાય છે. જેમ મનુષ્યના મળમાં સંમૂર્ણ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કીડી, માખીમાં પણ સંમૂર્ણ જીવોની જ ઉત્પત્તિ સમજવી.

સૂત્ર (૨-૩૭) પ્રયોજન :- આગળના સૂત્રોમાં જીવના ઉત્પત્તિ સ્થાન અને જન્મના ભેદો જણાવ્યા પછી આ સૂત્રમાં જન્મ ધારણ કરનાર શરીર કેટલા પ્રકારના છે તે જણાવે છે.

औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकर्मणानि शरीराणि ૨-૩૭

औदारिकवैक्रियाहारकतैજसकर्मणानि शरीराणि ૨-૩૭

औदारिक-वैक्रिय-आहारक-तैजस-कर्मणानि शरीराणि ૨-૩૭

શબ્દાર્થ :- ઔદારિક = ઔદારિક શરીર - જેનું છેદન ભેદન થઈ શકે.

વૈક્રિય = વૈક્રિય શરીર - નાના, મોટા એવા વિવિધ રૂપ લઈ શકે.

આહારક = આહારક શરીર - ચોદ પૂર્વધર મુનિ ધારણ કરી શકે.

તૈજસ = તૈજસ શરીર - ખોરાક પચાવવામાં કારણભૂત તૈજસ શરીર.

કાર્મણ = કાર્મણ શરીર - આત્મા ઉપર લાગેલા કર્મો એ જ શરીર.

ભાવાર્થ :- કોઈપણ જીવ પરભવમાં ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ પ્રથમ આહાર ગ્રહણ કરે છે અને જીવન જીવવાના આધારભૂત શરીર બનાવે છે. હાડકાં, માંસ, ચરબી, રૂધીર વગેરે સાત ધાતુઓનું બનેલું જે શરીર તે ઔદારિકશરીર. ઔદારિકશરીરના પુદ્ગલો અન્ય સર્વ શરીરના પુદ્ગલોથી વધારે સ્થુલ હોય છે.

દેવ અને નારકો સિવાય સર્વ જીવનું મૂળ શરીર ઔદારિક હોય છે. હવે આપણે પાંચ પ્રકારના શરીરો વિષે થોડી સમજણ મેળવીએ.

- (૧) ઔદારિક શરીર :- ઉદાર એટલે સ્થૂલ. ઉદાર(સ્થૂલ) પુદ્ગલોથી બનેલું શરીર ઔદારિક. ઔદારિક શરીરના પુદ્ગલો અન્ય શરીરના પુદ્ગલોથી વધારે સ્થૂલ હોય છે. દેવ અને નારક સિવાય સર્વ જીવોનું મૂળ શરીર ઔદારિક હોય છે.
- (૨) વૈક્રિય શરીર :- જે શરીર નાનામાંથી મોટું, મોટામાંથી નાનું, એકમાંથી અનેક, અનેકમાંથી એક એમ વિવિધ સ્વરૂપે બનાવી શકાય તે વૈક્રિય.

વૈક્રિય શરીરના બે ભેદ છે. (૧) ભવપ્રત્યય (પ્રત્યય એટલે નિમિત્ત) અને (૨) લબ્ધિપ્રત્યય.

દેવ નારકના જીવોને ભવપ્રત્યયક વૈક્રિયશરીર હોય છે. અર્થાત્ દેવ કે નારક રૂપે જન્મ થતાં જ વૈક્રિય શરીર ઉત્પન્ન થાય અને છેક મૃત્યુ સુધી વૈક્રિયશરીર જ હોય.

વૈક્રિય લબ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ મનુષ્ય (કે તિર્યચને) લબ્ધિ પ્રત્યયિક વૈક્રિયશરીર હોય છે. વૈક્રિયશરીરધારી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વિવિધરૂપે શરીર બનાવી શકે, દા.ત. રાવણ.

- (૩) આહારક શરીર :- ચૌદ પૂર્વધર મુનિ જે શરીરની રચના કરે તે આહારક શરીર. ચૌદ પૂર્વધરમુનિ એક હાથ પ્રમાણ સૂક્ષ્મ અને દિવ્ય શરીર બનાવીને તે શરીરને તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જોવા અથવા તીર્થંકરોને પ્રશ્ન પૂછવા પોતાના શરીરને મહાવિદેહમાં મોકલે છે. ચૌદ પૂર્વધર દરેક મુનિ આ શરીર ન બનાવી શકે. જેમને આહારક લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તે જ મુનિ આ શરીર બનાવી શકે. પરંતુ આહારક લબ્ધિ ચૌદ પૂર્વધર મુનિને જ પ્રાપ્ત થાય, તે સિવાય કોઈને પ્રાપ્ત ન થાય એ નિયમ છે.

- (૪) તૈજસ શરીર :- ખાધેલા ખોરાકને પચાવવામાં કારણભૂત શરીર તૈજસ શરીર કહેવાય છે. આપણા શરીરમાં અને જઠરાગ્નિમાં જે ગરમી રહેલી છે તે પણ એક જાતનું શરીર છે. જો આ શરીર ન હોય તો આપણે ખોરાકને પચાવી જ ન શકીએ અને આપણા શરીરમાં ગરમી પણ ટકી ન શકે. મૃત્યુ થતાં તૈજસ શરીર ન હોવાથી શરીર (ઔદારિક શરીર) ઠંડુ પડી જાય છે. તૈજસ શરીરના સહજ શરીર અને લબ્ધિ પ્રત્યય શરીર એમ બે ભેદ છે. ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે જન્મથી

જે તૈજસ શરીર છે તે સહજ શરીર કહેવાય છે. આ શરીર સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓને હોય છે. વિશિષ્ટ તપ આદિ થી ઉત્પન્ન થતી તેજોલબ્ધિ (તેજોલેશ્યા) તે લબ્ધિ પ્રત્યય તૈજસ શરીર છે, જેના બે પ્રકાર છે. શીતલેશ્યા અને તેજોલેશ્યા. ઉષ્ણ તેજોલબ્ધિ અન્ય જીવને બાળી શકે છે અર્થાત્ ઘણું નુકશાન કરી શકે છે અને શીત તેજોલબ્ધિના ઉપયોગથી અન્ય જીવ ઉપર ઉપકાર થાય છે. જેમકે વૈશિકાયન તાપસે ગોશાળાને મારવા તેના ઉપર તેજોલેશ્યા મૂકી, પરંતુ મહાવીર ભગવાને શીતલેશ્યા મૂકીને તેને બચાવી લીધો.

(૫) **કાર્મણ શરીર :-** આત્માની સાથે ક્ષીરનીરવત્(દુધ અને પાણીની જેમ) એકમેક થયેલા કર્મોનો સમૂહ એ જ કાર્મણ શરીર છે. આત્મા સાથે બંધાયેલા કર્મો એ જ કાર્મણ શરીર. તૈજસ અને કાર્મણ, આ બે શરીર દરેક જીવને અવશ્ય હોય છે. જીવનો સંસાર અનાદિથી હોવાથી આ શરીર પણ અનાદિથી છે. ભવાંતરમાં પણ આ બે શરીર સાથે જ આવે છે. મોક્ષ થાય ત્યારે જ આ બે શરીર છુટાં પડે છે. સિદ્ધના જીવોને કોઈ શરીર હોતાં નથી. એક જીવને એકી સાથે ઓછામાં ઓછા બે અને વધુમાં વધુ ચાર શરીર હોઈ શકે છે.

ત્રણ શરીર હોય ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અથવા તૈજસ, કાર્મણ, વૈક્રિય.

ચાર શરીર હોય ત્યારે તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક, વૈક્રિય અથવા તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક અને આહારક હોય.

વૈક્રિય અને આહારક શરીર એકી સાથે ન હોય એટલે એક સાથે પાંચ શરીર હોતા નથી.

શંકા :- ઔદારિક શબ્દ ઉદાર ઉપરથી બન્યો છે. તો ઉદારનો અર્થ શું ?

સમાધાન :- ઉદાર એટલે દીલાવર. કોઈ ન આપી શકે તે ઉદાર વૃત્તિવાળો આપે. ઔદારિક શરીર જીવને મોક્ષ આપી શકે છે. માટે મનુષ્યના સાત ધાતુવાળા શરીરને ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. ઉદાર એટલે સૌથી મોટું. વૈક્રિય શરીર ૫૦૦ ધનુષ્યનું મોટામાં મોટું હોય. આહારક શરીર એક હાથ પ્રમાણ હોય છે. જ્યારે ઔદારિક શરીર વનસ્પતિ જીવોને આશ્રયી ૧૦૦૦ યોજનથી અધિક હોય છે.

સૂત્ર (૨-૩૮) પ્રયોજન :- પાંચ શરીરોમાં સૂક્ષ્મતાનો ક્રમ.

પરં પરં સૂક્ષ્મમ્	૨-૩૮
પરં પરં સૂક્ષ્મમ્	૨-૩૮
પરં પરં સૂક્ષ્મમ્	૨-૩૮

શબ્દાર્થ :- પરં પરં = પછી પછીના, સૂક્ષ્મમ્ = સૂક્ષ્મ છે. અર્થાત્ પુદ્ગલોની સઘનતા રૂપ છે એમ સૂચવે છે.

સૂત્રાર્થ :- (આ પાંચ શરીરમાં પૂર્વના શરીરથી) પછી પછીનું શરીર વધારે સૂક્ષ્મ છે.

ભાવાર્થ :- ઔદારિકથી વૈક્રિય શરીર સૂક્ષ્મ છે. વૈક્રિયથી આહારક શરીર સૂક્ષ્મ છે. આહારકથી તૈજસ શરીર સૂક્ષ્મ છે અને તૈજસ શરીરથી કાર્મણ શરીર સૂક્ષ્મ છે. અહીં સૂક્ષ્મતા કે સ્થૂળતાનો સંબંધ ‘સઘનતા’ સાથે છે. સઘનતા એટલે અધિક પુદ્ગલોનો અલ્પ પરિમાણમાં (કદમાં) સમાવેશ. ટૂંકમાં પુદ્ગલોનું પરિમાણ જેમ વધુ તેમ તેની સૂક્ષ્મતા વધુ. જેમ કે લાકડાનો એક ટુકડો અને તે જ પ્રમાણમાં લોખંડનો ટુકડો લઈએ તો બંનેના પરિમાણ સમાન દેખાતાં હોવા છતાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોખંડમાં અધિક હોવાથી તે સઘન લાગશે. આ સઘનતા તે જ સૂક્ષ્મતા. આ જ રીતે ઉત્તર ઉત્તર શરીરો પૂર્વ પૂર્વ શરીરની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ કહ્યા છે.

શંકા :- ઔદારિક શરીર એક હજાર યોજન પ્રમાણ ઉંચું હોઈ શકે છે. વૈક્રિય શરીર તો એક લાખ યોજન પ્રમાણ ઉંચાઈ ધારણ કરી શકે છે તો તેને સૂક્ષ્મ કેમ કહો છો ?

સમાધાન :- તમારી શંકા સમજી શકાય છે. પરંતુ તેનું સમાધાન એ છે કે પ્રમાણની દૃષ્ટિએ વૈક્રિય શરીર ઘણું ઉંચું હોઈ શકે છે. છતાં અદૃશ્યપણાને કારણે સૂક્ષ્મ જ છે. ઈચ્છા પૂર્વક વિકુર્વાય (બનાવાય) ત્યારે તે દૃશ્ય બને છે, નિત્ય નહીં. તેથી તેને સૂક્ષ્મ માનવામાં કોઈ દોષ નથી.

સૂત્ર (૨-૩૯) પ્રયોજન :- પાંચ શરીરોમાં પ્રદેશો અંગેની વિચારણા.

પ્રદેશતોઽસંખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ ૨-૩૯

પ્રદેશતોઽસંખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ ૨-૩૯

પ્રદેશતઃ અસંખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ ૨-૩૯

શબ્દાર્થ :- પ્રદેશતઃ = પ્રદેશ વડે. અહીં પ્રદેશનો અર્થ સ્કંધ લીધો છે

સ્કંધ એટલે અનંત પરમાણુનો બનેલો પૂંજ

અસંખ્યેય ગુણં = અસંખ્યાત ગણું, પ્રાક્ = પહેલાનું, તૈજસાત્ = તૈજસ શરીરની.

સૂત્રાર્થ :- તૈજસની પહેલાના (એટલે કે આહારક સુધીનાં) શરીરો પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતગુણા છે.

ભાવાર્થ :- જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તેવો અંતિમ સૂક્ષ્મ ભાગ તે પ્રદેશ. એમ પ્રદેશ શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ અહીં પ્રદેશનો અર્થ સ્કંધ છે. આ સૂત્ર કહે છે કે તૈજસ શરીરની પૂર્વના ત્રણ શરીરો (ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક), પ્રદેશ વડે અસંખ્યાતગુણા છે. ઔદારિક શરીરમાં જેટલા પ્રદેશો (સ્કંધો) હોય છે તેનાથી અસંખ્યગુણા પ્રદેશો વૈક્રિય શરીરમાં વધારે હોય છે. જેટલા વૈક્રિય શરીરના પ્રદેશો છે તેનાથી અસંખ્યાતગુણા આહારક શરીરના પ્રદેશો હોય છે. અહીં પૂર્વ શરીર કરતા ઉત્તર ઉત્તર બંને શરીરના પ્રદેશ (સ્કંધ) અસંખ્યાતગુણા કહ્યા છે. તેનું કારણ એ છે કે ઉત્તરોત્તર શરીર વધારે ઘનીભૂત હોય છે.

જેમ સમાન ક્ષેત્રમાં રહેલા ૩ (Cottan) કરતા સોનાના પુદ્ગલો વધારે હોય છે. કારણ કે ૩ શિથિલ છે અને સુવર્ણ ઘન છે. તે જ રીતે ઔદારિક શરીર કરતા વૈક્રિય શરીર ઘન છે. તેની અપેક્ષાએ આહારક શરીર વધુ ઘન અર્થાત્ સૂક્ષ્મ છે.

શંકા :- ઔદારિક શરીર ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન છે. વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન છે. શું તેથી જ તેને અસંખ્યાતગણું કહ્યું છે ?

સમાધાન :- ના શરીરની અવગાહના સાથે પ્રદેશોની સંખ્યાને કોઈ સંબંધ નથી.

ઔદારિક શરીરની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કરતા પણ વૈક્રિય શરીરની જઘન્ય અવગાહનાના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે.

વૈક્રિય શરીરના પ્રદેશોથી આહારક શરીરના પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે. આહારક શરીર તો ફક્ત એક હાથ પ્રમાણ જ હોય છે. તો પણ પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણા છે.

સૂત્ર (૨-૪૦) પ્રયોજન :- તૈજસ-કાર્મણ શરીરમાં પ્રદેશોની વિચારણા કરે છે.

અનન્તગુણે પરે ૨-૪૦

અનન્તગુણો પરે ૨-૪૦

અનન્તગુણો પરે ૨-૪૦

શબ્દાર્થ :- અનન્તગુણો = અનંતગુણા, પરે = પછીના બે

સૂત્રાર્થ :- (આહારક શરીર) પછીના બંને શરીરોના પ્રદેશો (સ્કંધો) અનંતગુણા છે.

ભાવાર્થ :- તૈજસ અને કાર્મણ છેલ્લા બે શરીર, પ્રદેશોની અપેક્ષાએ પૂર્વ-પૂર્વના શરીર કરતા અનન્તગુણા છે. આહારક શરીરના પ્રદેશોથી તૈજસ શરીરના પ્રદેશો અનંતગુણા છે. તૈજસ શરીરના પ્રદેશો કરતાં કાર્મણ શરીરના પ્રદેશો અનન્તગુણા છે.

સૂત્ર (૨-૪૧) પ્રયોજન :- તૈજસ કાર્મણ શરીરની વિશેષતા દર્શાવતા ગ્રંથકારશ્રી પ્રથમ 'ગતિ રોધકતા' લક્ષણને જણાવે છે.

અપ્રતિઘાતે ૨-૪૧

અપ્રતિઘાતે ૨-૪૧

અપ્રતિઘાતે ૨-૪૧

શબ્દાર્થ :- અપ્રતિઘાતે = પ્રતિઘાત (રૂકાવટ) રહિત

સૂત્રાર્થ :- (તૈજસ અને કાર્મણ શરીર) પ્રતિઘાતથી રહિત છે.

ભાવાર્થ :- તૈજસ અને કાર્મણ શરીર કોઈપણ જાતના પ્રતિઘાત (રૂકાવટ) વિના સંપૂર્ણલોકમાં ગમે ત્યાં જઈ શકે છે. કોઈપણ વસ્તુ તેમને અટકાવી શક્તી નથી.

શંકા :- વૈક્રિય અને આહારક શરીર પણ સૂક્ષ્મ હોવાથી અપ્રતિઘાતિ જ કહેવાયને? તો તેનો ઉલ્લેખ કેમ નથી?

સમાધાન :- વૈક્રિય અને આહારક શરીરને કોઈ વસ્તુ અટકાવી શક્તી નથી. એથી એ દૃષ્ટિએ એ બે શરીર અપ્રતિઘાતી છે. પણ અહીં પ્રતિઘાતનો અર્થ માત્ર ગતિનો નિરોધ નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ લોકમાં ગતિનો નિરોધ છે એ અર્થ કરવો. એ દૃષ્ટિએ વૈક્રિય અને આહારકશરીર અપ્રતિઘાતી નથી. કારણ કે, તેમની ગતિ લોકના અમૂક ભાગમાં જ (ત્રસાડીમાં જ) થાય છે. જ્યારે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરની ગતિ સંપૂર્ણ લોકમાં થઈ શકે છે.

શંકા :- આત્મા જ્યારે આ બે શરીર (તૈજસ-કાર્મણ) સહિત આવ-જા કરે છે ત્યારે આવતો કે પ્રવેશ કરતો અને જતો કે નીકળતો કેમ દેખાતો નથી ?

સમાધાન:- તૈજસ અને કાર્મણ શરીર અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આત્મા આવતો કે જતો દેખાતો નથી.

સૂત્ર (૨-૪૨) પ્રયોજન :- તૈજસ - કાર્મણ શરીરનો જીવની સાથે સંબંધ ક્યારથી ?

અનાદિસમ્બન્ધે ચ ૨-૪૨

અનાદિસમ્બન્ધે ચ ૨-૪૨

અનાદિ સમ્બન્ધે ચ ૨-૪૨

શબ્દાર્થ :- અનાદિ = જેને આદિ નથી તે, સમ્બન્ધ = સંબંધવાળા

સૂત્રાર્થ :- (તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો જીવ સાથે) અનાદિ કાળથી સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :- તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સંબંધ આત્માની સાથે અનાદિકાળથી એકમેકરૂપે ચાલ્યો આવે છે. આવો સંબંધ પહેલા ત્રણ શરીરોનો જોવા મળતો નથી કેમકે એ ત્રણ શરીરો અમૂક સમય પુરતા જ હોય છે એટલે કાયમ રહી શક્તા નથી.

ભવ બદલાતાં શરીર બદલાય છે. આહારક શરીરનું કામ પૂર્ણ થાય એટલે વિખેરાઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી જીવની સાથે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સંબંધ રહે છે. સંસારી જીવ અનાદિકાળથી સંસારી છે તેથી તૈજસ કાર્મણ બંને શરીરનો સંબંધ પણ અનાદિનો જ છે. જીવ જ્યારે એક જન્મમાં મૃત્યુ પામે અને અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અંતરાલ ગતિમાં (મૃત્યુ અને જન્મ વચ્ચેની ગતિમાં) તેને ઔદારિક આદિ પ્રથમના ત્રણ શરીરનો નિયમા વિયોગ થતો હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર અંતરાલ ગતિમાં પણ સાથે જ રહે છે. જીવ કર્મ રહિત થઈને મુક્ત બને ત્યારે જ તૈજસ અને કાર્મણ બંને શરીરનો વિયોગ થાય છે.

અભવ્ય જીવ માટે આ બંને શરીરનો સંબંધ અનાદિ અનંત સમજવો. કારણ કે અનાદિકાળથી તૈજસ કાર્મણ શરીર જોડાયેલા રહે છે અને અભવ્ય જીવ મોક્ષે જાય નહિ માટે અનંતકાળ સુધી તૈજસ-કાર્મણ શરીરનો વિયોગ થવાનો નથી. ભવ્યજીવો માટે તૈજસ-કાર્મણ શરીરનો સંબંધ અનાદિ શાંત કહેવાય છે.

શંકા :- અવ્યવહાર રાશિવાળા જીવોને ઔદારિક શરીર હોવાથી તેને માટે ઔદારિક શરીરનો સંબંધ પણ અનાદિનો જ છે ?

સમાધાન :- આ શંકા બરાબર છે. પરંતુ અહીં અનાદિનો અર્થ એ છે કે કોઈપણ જીવ જ્યાં સુધી સંસારી જીવ હોય ત્યાં સુધી, જે શરીર હંમેશા સાથે રહે અને ક્યારેય પણ વિયોગ ન થાય તેને અનાદિ સમજવું.

એટલે જીવ જ્યારે એક જન્મમાં મૃત્યુ પામે અને અન્ય સ્થળે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અંતરાલ ગતિમાં ઔદારિક શરીર હોતું નથી.

સૂત્ર (૨-૪૩) પ્રયોજન :- તૈજસ-કાર્મણ શરીર બધા સંસારી જીવોને હોય છે.

સર્વસ્ય ૨-૪૩

સર્વસ્ય ૨-૪૩

સર્વસ્ય ૨-૪૩

શબ્દાર્થ :- (તૈજસ અને કાર્મણ બંને શરીરો) બધા (સંસારી જીવો)ને હોય છે.

ભાવાર્થ :- પ્રથમના ત્રણ શરીર (ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક) નો સંબંધ બધા સંસારી જીવોને હંમેશા હોતો નથી ક્યારેક તે શરીર હોય અને ક્યારેક ન પણ હોય, પરંતુ તૈજસ-કાર્મણ શરીર સર્વ સંસારી જીવોને સદા સાથે જ હોય છે.

સિદ્ધના જીવો સર્વથા અશરીરી હોય છે. તેથી મુક્ત જીવો માટે તૈજસ-કાર્મણ સંબંધી વિચારણા અસ્થાને છે.

સૂત્ર (૨-૪૪) પ્રયોજન :- પાંચ શરીરમાંથી કેટલા શરીરો એક જીવમાં એકી સાથે હોઈ શકે?

તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યાચતુર્ભ્યઃ ૨-૪૪

તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યાચતુર્ભ્યઃ ૨-૪૪

તદ્ આદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદ્ એકસ્ય આચતુર્ભ્ય ૨-૪૪

શબ્દાર્થ :- તદ્ = તે (તૈજસ-કાર્મણ), આદીનિ = પ્રથમના, ભાજ્યાનિ = વિકલ્પે, યુગપદ્ = એકી સાથે, એકસ્ય = એક (જીવ)ને, આચતુર્ભ્યઃ = ચાર સુધી

સૂત્રાર્થ :- તે (બે શરીર) આદિમાં લઈને ચાર સુધીના (શરીરો) એકી સાથે એક (જીવ) ને હોઈ શકે. (અર્થાત્) એક જીવને એકી સાથે તૈજસ-કાર્મણ શરીરથી માંડીને વધુમાં વધુ ચાર શરીર જ સંભવે છે.

ભાવાર્થ :- તૈજસ અને કાર્મણ એ બંને શરીરો સર્વ સંસારી જીવોને સંસારકાળ પર્યન્ત અવશ્ય હોય છે, પરંતુ ઔદારિક આદિ શરીરો બદલાતાં રહે છે. તેથી તે શરીરો ક્યારેક હોય છે અને ક્યારેક નથી હોતા.

જ્યારે બે શરીર હોય ત્યારે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર હોય છે. જ્યારે ત્રણ શરીર હોય ત્યારે બે વિકલ્પ રહે છે.

(૧) તૈજસ - કાર્મણ અને ઔદારિક શરીર હોય અથવા

(૨) તૈજસ - કાર્મણ અને વૈક્રિય શરીર હોય.

● એક સાથે કેટલા શરીર કયા જીવોને હોય ?

ક્ર.	શરીર	જીવ
૧	તૈજસ, કાર્મણ	વિગ્રહગતિવાળા જીવોને
૨	તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક	ભવસ્થ મનુષ્યો-તિર્યચોને
૩	તૈજસ, કાર્મણ, વૈક્રિય	ભવસ્થ દેવો-નારકીઓને
૪	તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક, વૈક્રિય	વૈક્રિયલબ્ધિધર મનુષ્ય-તિર્યચવૈક્રિય શરીર બનાવે ત્યારે (ત્યારે ઔદારિક શરીર સાથે અવિચ્છિન્ન આત્મપ્રદેશ હોય છે.)
૫	તૈજસ, કાર્મણ, ઔદારિક, આહારક	આહારક લબ્ધિવાળા ચૌદ પૂર્વધર મહાત્મા આહારક શરીર બનાવે ત્યારે. (ત્યારે ઔદારિક શરીર સાથે અવિચ્છિન્ન આત્મપ્રદેશ હોય છે.)

જ્યારે ચાર શરીર હોય ત્યારે પણ બે વિકલ્પ રહે છે.

(૧) તૈજસ - કાર્મણ - ઔદારિક અને વૈક્રિય શરીર હોય અથવા

(૨) તૈજસ - કાર્મણ - ઔદારિક અને આહારક શરીર હોય.

આમ એકીસાથે એક જીવને બે, ત્રણ અથવા ચાર શરીર હોઈ શકે છે. પરંતુ એકીસાથે પાંચ શરીરો હોતા નથી, કારણકે વૈક્રિયશરીર તથા આહારકશરીરની રચના એક જીવમાં એકી સાથે થતી નથી.

શંકા :- વૈક્રિય અને આહારક શરીર, બંને સાથે કેમ ન હોય ?

સમાધાન :- આહારક શરીર ચૌદ પૂર્વધર મુનિને જ હોય છે. તેથી વૈક્રિય અને આહારક એમ બન્ને શરીર રચવાનું સામર્થ્ય ચૌદ પૂર્વધર સિવાય અન્ય કોઈ જીવોમાં હોઈ શકે નહિ.

ચૌદ પૂર્વધર મુનિને વૈક્રિયલબ્ધિના પ્રયોગ સમયે લબ્ધિથી શરીર રચના કર્યા પછી નિયમા પ્રમત્ત દશા હોય છે જ્યારે આહારકલબ્ધિના પ્રયોગથી શરીર રચના સમયે પ્રમત્ત દશા જ હોય પણ શરીર રચના બાદ શુદ્ધ અધ્યવસાયનો સંભવ હોવાથી અપ્રમત્ત ભાવ જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે વૈક્રિય અને આહારક બંને લબ્ધિઓનો પ્રયોગ એકી સાથે થવો સંભવ નથી.

સૂત્ર (૨-૪૫) પ્રયોજન :- પાંચ શરીરોના વર્ણન પછી શરીરના ઉપભોગપણાને જણાવે છે.

નિરુપભોગમન્ત્યમ્ ૨-૪૫

નિરૂપભોગમન્ત્યમ્ ૨-૪૫

નિરૂપભોગમ્ અન્ત્યમ્ ૨-૪૫

શબ્દાર્થ :- નિરૂપભોગ = ઉપભોગ રહિત, અન્ત્ય = છેલ્લું (કાર્મણ શરીર)

સૂત્રાર્થ :- અન્ત્યનું (કાર્મણશરીર) ઉપભોગ રહિત છે. એટલે તેના વડે સુખ દુઃખનો અનુભવ થતો નથી.

ભાવાર્થ :- શરીરનું મુખ્ય પ્રયોજન ઉપભોગ છે. શરીર એ સંસારનાં દુઃખ-સુખ ભોગવવાનું સાધન છે. પહેલા ચારે શરીરમાં તે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. ફક્ત કાર્મણ શરીરમાં આ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી માટે તેને નિરૂપભોગ કહ્યું છે.

પરભવમાં જતાં સુખ દુઃખનો અનુભવ, કર્મબંધ, કર્મફળનો અનુભવ અને કર્મ નિર્જરા જેમ ઔદારિક શરીરથી વ્યક્ત રૂપે થાય છે તેમ કાર્મણ શરીરથી થતાં નથી. તેથી કાર્મણ શરીરથી સુખ દુઃખના ફળનો અનુભવ ન થવાથી ઉપભોગ રહિત છે. કાર્મણ શરીરથી વ્યક્ત રૂપે સુખ દુઃખનો અનુભવ ન થાય પણ અવ્યક્તરૂપે તો તે કાર્મણ શરીર પણ હોય જ છે. કારણકે અંતરાલ ગતિમાં પણ કર્મનો ઉદય હોય છે અને કર્મ બંધ પણ ચાલું હોય છે.

શંકા :- તૈજસ શરીરમાં પણ કાર્મણની માફક દ્રવ્ય ઈન્દ્રિયોનો અભાવ છે તેથી તેના દ્વારા ઉપભોગ કઈ રીતે થઈ શકે ?

સમાધાન :- તૈજસ શરીર દ્વારા ખોરાકનું પાચન અને તેજોલેશ્યા કે શીતલેશ્યા નો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. તૈજસ શરીરની શક્તિ બરાબર હોય તો પાચન સારી રીતે થતા સુખનો અનુભવ અને તૈજસ શરીરનો ઢ્રાસ થતાં પાચન સારી રીતે ન થવાથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તેનાથી તેજોલેશ્યા કે શીતલેશ્યા મૂકી શાપ કે અનુગ્રહ બુદ્ધિથી આનંદનો અનુભવ થાય છે. પોતે મૂકેલી તેજોલેશ્યા કે શીતલેશ્યા કામ ન કરે તો દુઃખનો અનુભવ પણ થાય છે. તેજોલેશ્યા દ્વારા અન્ય ઉપર શાપ કે અનુગ્રહ કરવાથી પાપ અથવા પુણ્યકર્મનો બંધ, શુભ-અશુભ કર્મના ફળનો અનુભવ તથા કર્મની નિર્જરા પણ થાય છે. તેથી તૈજસ શરીર પણ સોપભોગ છે.

સૂત્ર (૨-૪૬) પ્રયોજન :- ઔદારિક શરીરના સ્વામી કોણ ?

ગર્ભસંમૂર્છનજમાદ્યમ્ ૨-૪૬

ગર્ભસંમૂર્છનજમાદ્યમ્ ૨-૪૬

ગર્ભ સંમૂર્છનજમ્ આદ્યમ્ ૨-૪૬

શબ્દાર્થ :- ગર્ભજ = ગર્ભજન્મવાળા, સંમૂર્છનજ = સંમૂર્છન જન્મવાળા, આદ્ય = પહેલું (ઔદારિક)

સૂત્રાર્થ :- પહેલું (ઔદારિક શરીર) ગર્ભથી અને સંમૂર્છનપણે (ઉત્પન્ન) થનારા જીવોને હોય છે.

ભાવાર્થ :- સૂત્ર ૨-૩૨માં ત્રણ પ્રકારે જન્મ બતાવ્યા. તેમાંથી ગર્ભ અને સંમૂર્છન એ બે પ્રકારના જન્મથી ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓને ઔદારિક શરીર હોય છે. ગર્ભજ અને સંમૂર્છિમ જીવોને માત્ર ઔદારિક શરીર જ હોય એવો નિયમ નથી, કારણકે અન્ય કાર્મણ વગેરે શરીરો પણ હોય છે. પરંતુ ઔદારિક શરીર ગર્ભજ અને સંમૂર્છન જન્મવાળા પ્રાણીઓને જ હોય એવો નિયમ છે.

સૂત્ર (૨-૪૭) પ્રયોજન :- વૈકિય શરીર કોને હોય ?

વૈક્રિયમૌપપાતિકમ્ ૨-૪૭

વૈકિયમૌપપાતિકમ્ ૨-૪૭

વૈકિયમ્ ઔપપાતિકમ્ ૨-૪૭

શબ્દાર્થ :- વૈકિય = વૈકિય શરીર, ઔપપાતિક = ઉપપાત વિષે.

સૂત્રાર્થ :- વૈકિય શરીર ઉપપાત જન્મવાળા (દેવ-નારકી) ને હોય છે.

ભાવાર્થ :- ઉપપાત રૂપ નિમિત્ત વડે જે વૈકિયશરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે દેવોને અને નારકોને જ હોય છે.

ઔપપાતિક વૈકિય શરીર બે પ્રકારનું છે.

(૧) ભવધારણીય અને (૨) ઉત્તર વૈકિય

(૧) ભવધારણીય વૈક્રિય શરીર જન્મથી જીવનપર્યંત હોય છે.

(૨) ઉત્તરવૈક્રિય શરીર જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે બનાવે છે.

આ બંને પ્રકારના શરીર જઘન્યથી અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ હોય છે. ઉત્કૃષ્ટથી ભવધારણીય વૈક્રિય શરીર ૫૦૦ ધનુષ અને ઉત્તર વૈક્રિય શરીર લાખ યોજન પ્રમાણ હોય છે.

સૂત્ર (૨-૪૮) પ્રયોજન :- વૈક્રિય શરીર ઔપપાતિક સિવાય અન્ય પ્રકારે પણ હોઈ શકે છે.

લબ્ધિપ્રત્યયં ચ ૨-૪૮

લબ્ધિપ્રત્યયં ચ ૨-૪૮

લબ્ધિ પ્રત્યયં ચ ૨-૪૮

શબ્દાર્થ :- લબ્ધિ = વિશિષ્ટ શક્તિ, પ્રત્યય = નિમિત્ત, ચ = વૈક્રિય શરીરનો સંબંધ દર્શાવે છે.

સૂત્રાર્થ :- લબ્ધિરૂપ નિમિત્તથી પણ (વૈક્રિય શરીર થાય છે.)

ભાવાર્થ :- ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય તથા મનુષ્યોને અને વાયુકાયના જીવોને લબ્ધિપ્રત્યય (લબ્ધિરૂપ નિમિત્તથી) વૈક્રિય શરીર હોય છે. કેટલાક ગર્ભજ તિર્યચ પંચેન્દ્રિય તથા મનુષ્યોને તપના સેવનથી લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુકાયના જીવોને સ્વભાવિકપણે લબ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સૂત્ર (૨-૪૯) પ્રયોજન :- આહારક શરીરના સ્વામી કોણ ?

શુભં વિશુદ્ધમવ્યાધાતિ ચાહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યૈવ ૨-૪૯

શુભં વિશુદ્ધમવ્યાધાતિ આહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યૈવ ૨-૪૯

શુભં વિશુદ્ધં અવ્યાધાતિ ચ આહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્ય એવ ૨-૪૯

શબ્દાર્થ :- શુભ = સારા પુદ્ગલ દ્રવ્યવાળું, વિશુદ્ધ = નિર્મળ દ્રવ્યવાળું,

અવ્યાધાતિ = વ્યાધાત રહિત (અપ્રતિધાતી), આહારક = આહારક શરીર, ચતુર્દશપૂર્વધર = ચૌદપૂર્વધર મુનિ, એવ = જ.

સૂત્રાર્થ :- આહારક શરીર શુભ છે, વિશુદ્ધ છે, અપ્રતિધાતી છે અને ચૌદપૂર્વધરને (મુનિને) જ હોય છે.

ભાવાર્થ :- આહારક શરીર અત્યંત શુભ છે કારણ કે હાડ, માંસ, ચરબી, રૂધિર આદિથી રહિત છે અને ઉત્તમ પુદ્ગલોનું બનેલું છે માટે વિશુદ્ધ છે.

મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થતાં તેના સમાધાન માટે અથવા તીર્થંકરની ઋદ્ધિ જોવાની ઈચ્છા થતાં તીર્થંકરની પાસે જવા ચૌદપૂર્વધર મુનિ એક હાથનું શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું સુંદર શરીર બનાવે છે. ગમે તેટલી વેગવાળી ગતિથી મહાવિદેહમાં જાય તો પણ માર્ગમાં ક્યાંય વ્યાધાત પામતું નથી તેથી અપ્રતિધાતી (અવ્યાધાતિ) છે. ઔદારિક શરીર જ્યાં રહ્યું હોય ત્યાંથી આરંભીને આહારક શરીર જ્યાં ગયું હોય ત્યાં સુધી આત્મપ્રદેશો સંલગ્ન હોય છે. કાર્ય પૂર્ણ થતાં તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે આત્મપ્રદેશો મૂળ ઔદારિક શરીરમાં સમાઈ જાય છે. આ શરીર વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ રહે છે.

સૂત્ર (૨-૫૦) પ્રયોજન :- નારક અને સંમૂર્ધિમ જીવોના લિંગનું (વેદનું) પ્રતિપાદન.

નારકસમ્મૂર્ધિનો નપુસંકાનિ ૨-૫૦

નારકસમ્મૂર્ધિનો નપુસંકાનિ ૨-૫૦

નારક સમ્મૂર્ધિનઃ નપુસંકાનિ ૨-૫૦

શબ્દાર્થ :- નારક = નારકીના જીવો, સમ્મૂર્ધિન = સંમૂર્ધિમ જીવો, નપુસંક = નપુસંક વેદના ઉદયવાળા

સૂત્રાર્થ :- નારક અને સંમૂર્ધિમ જીવો નપુસંક જ હોય છે.

ભાવાર્થ :- ગ્રંથકારશ્રી શરીરોના વર્ણન પછી લિંગ (વેદ)નું વર્ણન કરે છે. લિંગ એટલે ચિહ્ન. તેના ત્રણ પ્રકાર છે. પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુસંકલિંગ. આ લિંગને વેદ શબ્દથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. વેદના બે ભેદ છે. દ્રવ્ય વેદ અને ભાવ વેદ.

પુરુષવેદ :- જે ચિહ્નથી પુરુષ ઓળખાય તે દ્રવ્યવેદ. સ્ત્રી સાથે વિષય સેવનની ઈચ્છા તે ભાવવેદ. ભાવવેદ મોહનીયકર્મના ઉદયથી થાય છે.

સ્ત્રીવેદ :- જે ચિત્તથી સ્ત્રી ઓળખાય તે સ્ત્રીવેદ. પુરુષ સાથે વિષયસેવનની ઈચ્છા તે ભાવવેદ.

નપુંસકવેદ :- જેનામાં કંઈક અંશે પુરુષ ચિત્ત અને કંઈક અંશે સ્ત્રીનું ચિત્ત હોય તે દ્રવ્ય નપુંસકવેદ છે.

પુરુષ તથા સ્ત્રી બંને સાથે વિષય સેવનની ઈચ્છા તે ભાવ નપુંસકવેદ.

દ્રવ્યવેદ એ નામકર્મના ઉદયનું ફળ છે.

ભાવવેદ એ મોહનીય કર્મના ઉદયનું ફળ છે.

નારકીના પંચેન્દ્રિય જીવો તથા સર્વે સંમૂર્ણિમ જીવો (એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજીતિર્યયો, અસંજી મનુષ્યો) અર્થાત્ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયથી માંડીને અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના તમામ જીવો નપુંસકવેદના ઉદયવાળા હોય છે.

આવા જીવોને ચારિત્ર મોહનીયના ત્રણ વેદમાંથી એક નપુંસકવેદનીય કર્મનો જ ઉદય હોય છે.

સૂત્ર (૨-૫૧) પ્રયોજન :- દેવોને ક્યો વેદ કે લિંગ હોય છે ?

ન દેવાઃ ૨-૫૧

ન દેવાઃ ૨-૫૧

ન દેવાઃ ૨-૫૧

શબ્દાર્થ :- ન = નહિ, દેવા = દેવો

સૂત્રાર્થ :- દેવો (નપુંસક) હોતા નથી.

ભાવાર્થ :- પૂર્વ જન્મમાં ત્રણે વેદ મોહનીયકર્મ બાંધેલું તો હોય છે, પરંતુ દેવગતિમાં ક્યારેય પણ દ્રવ્યથી નપુંસકવેદનો ઉદય હોતો નથી. ભવનપતિ નિકાયથી બીજા દેવલોક સુધી દેવ અને દેવી બંને હોવાથી અનુક્રમે પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદ હોય છે. પરંતુ ત્રીજો દેવલોક અને તેથી ઉપરના દેવલોકમાં દ્રવ્યથી માત્ર પુરુષવેદ જ હોય છે. ટૂંકમાં દેવોને નપુંસકવેદ ન હોય એમ કહેવાથી પુરુષવેદ અને સ્ત્રીવેદ હોય એમ સિદ્ધ થાય છે.

સૂત્ર (૨-૫૨) પ્રયોજન :- આયુષ્યના ભેદ તથા તે આયુષ્ય કોને કોને હોય ?

ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષ

ઽસંખ્યેયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ

૨-૫૨

ઔપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષ

ઽસંખ્યેયવર્ષાયુષોઽનપવર્ત્યાયુષઃ

૨-૫૨

ઔપપાતિક-ચરમદેહ-ઉત્તમપુરુષ-અસંખ્યેય-

વર્ષાયુષઃ-અનપવર્ત્યાયુષઃ

૨-૫૨

શબ્દાર્થ :- ઔપપાતિક = ઉપપાત જન્મવાળા, ચરમદેહ = તે જ ભવે મોક્ષે જનારા, ઉત્તમપુરુષ = તીર્થંકર, ચક્રવર્તી વગેરે ૬૩ શલાકા પુરુષો, અસંખ્યેયવર્ષાયુષઃ = અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્ય ધરાવતા, અનપવર્ત્યાયુષઃ = અનપવર્તનીય સ્થિતિ (ઘટે નહિ તેવા) આયુષ્યવાળા.

સૂત્રાર્થ :- ઉપપાત જન્મવાળા (દેવ અને નારક), ચરમ શરીરી (તે જ ભવમાં મોક્ષે જનારા) ઉત્તમપુરુષ, અસંખ્યાતવર્ષના આયુષ્યવાળા(મનુષ્ય અને તિર્થંકર), (એ ચારે પ્રકારના જીવો અનપવર્તનીય (ઘટે નહીં તેવા) આયુષ્યવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ :- ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં આયુષ્ય વિષે લોકમાં જુદી જુદી માન્યતા પ્રવર્તે છે. કોઈ કહે છે કે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્ય જેટલું બાંધ્યું હોય તે પૂર્ણ થાય એટલે કે પૂરું ભોગવાઈ જાય એટલે મૃત્યુ થાય છે. કોઈ કહે છે કે આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પહેલા શસ્ત્ર વગેરે નિમિત્તથી મૃત્યુ થાય છે. તો સત્ય શું છે ?

સૂત્રકાર ભગવંત કહે છે કે બંને વાતો સત્ય છે. મૃત્યુ અકાળે સંભવે છે અને નિયતકાળે પણ સંભવે છે કારણકે આયુષ્યના બે ભેદ છે.

(૧) અપવર્તનીય અને (૨) અનપવર્તનીય.

(૧) અપવર્તનીય :- કોઈ પણ નિમિત્તથી આયુષ્યની સ્થિતિ ઘટવી તે આયુષ્ય અપવર્તનીય કહેવાય છે. એક ઉદાહરણથી અપવર્તનીય આયુષ્ય શું છે તે વિચારીએ. ધારોકે કોઈ જીવે પૂર્વભવમાં, વર્તમાનભવનું ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય બાંધ્યું. હવે ૭૫મે વર્ષે તેને સર્પદંશ થયો અને તેનું મૃત્યુ થયું. સર્પદંશનું નિમિત્ત મળતા, છેલ્લા ૨૫ વર્ષની સ્થિતિમાં (આયુષ્યમાં) રહેલા આયુષ્ય કર્મનાં દલિકો અંતર્મુહૂર્તમાં જ ભોગવાઈ ગયા.

એટલે કે ૨૫ વર્ષની સ્થિતિનું અપવર્તન- ઘટાડો થઈ ગયો. કારણકે તેને પૂર્વ જન્મમાં વર્તમાન ભવના આયુષ્યનો બંધ પડ્યો ત્યારે આયુષ્ય કર્મનો બંધ શિથિલ પડેલો.

(૨) અનપવર્તનીય :- કોઈપણ નિમિત્ત મળે નહીં અને મળે તો પણ આયુષ્યની સ્થિતિ ન ઘટે તે અનપવર્તનીય આયુષ્ય કહેવાય છે. ટૂંકમાં અકાળે મૃત્યુ ન થાય.

નીચે જણાવેલા ચાર પ્રકારના જીવોનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે. ઔપપાતિક, ચરમદેહી, ઉત્તમપુરુષ અને અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા.

ઔપપાતિક :- ઉપપાતરૂપ જન્મથી ઉત્પન્ન થનારા દેવ અને નારકીના જીવો.

ચરમદેહી :- વર્તમાન ભવમાં જ મોક્ષે જનાર જીવ તે ચરમદેહી, અર્થાત્ જેને હવે પછી કોઈ શરીર ફરીથી ગ્રહણ કરવાનું નથી. આવા ચરમશરીરી ફક્ત મનુષ્યો જ છે.

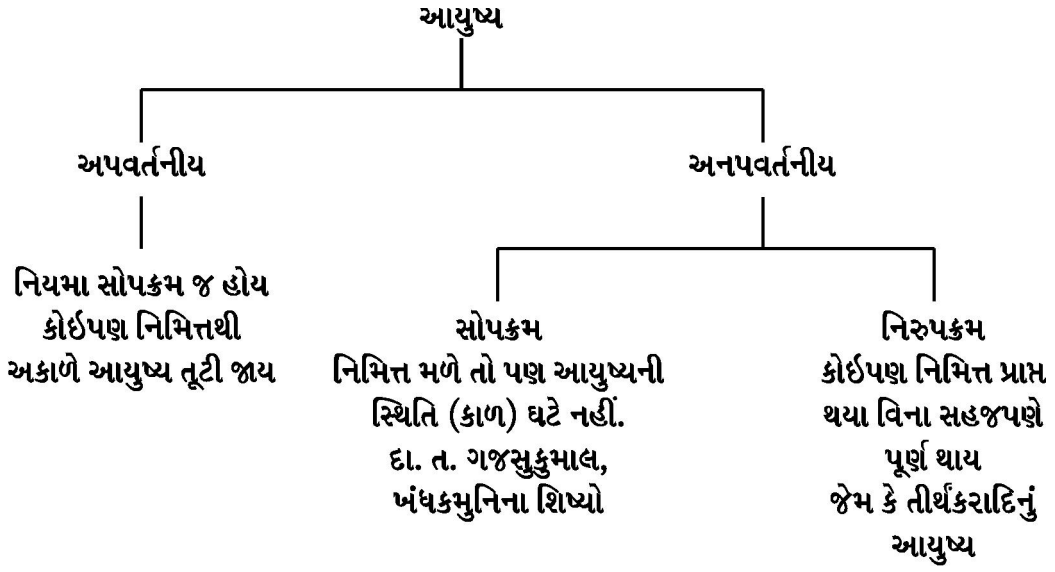
ઉત્તમપુરુષો :- ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતો, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ વાસુદેવ, ૯ બળદેવ અને ૯ પ્રતિવાસુદેવ. આ રીતે કુલ ૬૩ શલાકા પુરુષો ઉત્તમ પુરુષો કહેવાય છે.

અસંખ્યવર્ષના આયુષ્યવાળા :- ૧૫ કર્મભૂમિમાં ઉત્સર્પિણીકાળમાં છેલ્લા ત્રણ આરામાં અને અવસર્પિણી કાળમાં પહેલા ત્રણ આરામાં યુગલિક મનુષ્યો અને યુગલિક તિર્યયોનું આયુષ્ય અસંખ્યાતવર્ષોનું હોય છે. અનપવર્તનીય આયુષ્ય બે પ્રકારનું છે.

(૧) સોપકમ (ઉપકમ સહિત) અને (૨) નિરૂપકમ(ઉપકમ રહિત)

(૧) સોપકમ :- જે કારણોથી આયુષ્યકર્મની અતિ દીર્ઘકાળની સ્થિતિ પણ ઘટીને અત્પકાળની થઈ શકે તે કારણોને ઉપકમ કહેવાય છે. આવો ઉપકમ જેને પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના છે તેને સોપકમ આયુષ્ય કહેવાય છે. અપવર્તનીય આયુષ્ય સોપકમી જ હોય છે. છરી-તલવાર આદિ મૃત્યુનાં નિમિત્ત મળે, તેનાથી આયુષ્ય તુટે અને જીવ મૃત્યુ પામે તે અપવર્તનીય સોપકમ કહેવાય. આયુષ્ય ઘટે નહીં પરંતુ મૃત્યુ પામતાં નિમિત્ત મળે અથવા નિમિત્ત ન પણ મળે તે અનપવર્તનીય આયુષ્ય સોપકમી અને નિરૂપકમી એમ બે પ્રકારનું હોય છે. ગજસુકુમાલ મુનિ તથા ખંધક મુનિના ૪૯૯ શિષ્યોનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય સોપકમ હતું. ૨૪ તીર્થંકર ભગવંતનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય નિરૂપકમ હતું.

(૨) નિરૂપકમ :- જે આયુષ્યને આવા ઉપકમો પ્રાપ્ત થાય જ નહીં તેને નિરૂપકમ આયુષ્ય કહેવાય છે. સોપકમ હોય કે નિરૂપકમ હોય, પરંતુ અનપવર્તનીય આયુષ્યની સ્થિતિ કદાપિ ઘટતી નથી. કારણકે તેના આયુષ્યનો કર્મબંધ ગાઢ હોય છે.

● પરભવનું આયુષ્ય ક્યારે બંધાય ?

જીવો	પરભવાયુષ્ય ક્યારે બાંધે ?
નારકી, દેવો, અસંખ્ય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય-પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	સ્વભવાયુષ્યના ૬ માસ બાકી હોય ત્યારે
એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, નિરુપકમ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય-પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	સ્વભવાયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી હોય ત્યારે
સોપકમ આયુષ્યવાળા મનુષ્ય- પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ	સ્વભવાયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ બાકી હોય ત્યારે, અથવા નવમો ભાગ બાકી હોય ત્યારે, અથવા સત્યાવીશમો ભાગ બાકી હોય ત્યારે, અથવા છેલ્લા અંતર્મુહૂર્તમાં

શંકા :- પર્યાપ્તિ એટલે શું ? તેનું સ્વરૂપ સમજાવશો ?

સમાધાન :- સંસારી જીવ એક ભવ સમાપ્ત કરીને બીજા ભવમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે શરીર બનાવવા માટે તેને શક્તિ જોઈએ. આ શક્તિનું નામ છે પર્યાપ્તિ. આ પર્યાપ્તિ પુદ્ગલના આલંબનથી થાય છે. પર્યાપ્તિના ક્રમશઃ છ પ્રકાર છે.

(૧) આહાર પર્યાપ્તિ (૨) શરીર પર્યાપ્તિ (૩) ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ (૫) ભાષા પર્યાપ્તિ અને (૬) મન પર્યાપ્તિ.

શંકા :- છ પ્રકારની પર્યાપ્તિના નામ તમે આપ્યા હવે દરેકનું કાર્ય સમજાવશો?

સમાધાન :- ચોક્કસ. નામ પ્રમાણે દરેક પર્યાપ્તિ કામ કરે છે. છતાં સંક્ષેપમાં સમજી લો.

- (૧) **આહારપર્યાપ્તિ :-** ઉત્પત્તિ સ્થાને આવતા જ પ્રથમ સમયે યોગ્ય પુદ્ગલોને કાર્મણ શરીર દ્વારા ગ્રહણ કરી તેને ખલ (મળ-મૂત્ર) તથા રસરૂપે પરિણમાવે તે આહાર પર્યાપ્તિ. આ રીતે ગ્રહણ કરેલા આહારને ઓજાહાર કહેવાય છે.
- (૨) **શરીર પર્યાપ્તિ :-** પુદ્ગલના અવલંબનથી જે શક્તિ વડે રસરૂપે થયેલા આહારને રૂધિર, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, વીર્ય એમ સાત ધાતુપણે પરિણમાવી શરીર રૂપે રચે તે શરીર પર્યાપ્તિ કહેવાય છે.
- (૩) **ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ :-** શરીરરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોમાંથી ઈન્દ્રિય બનાવે તે ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ.
- (૪) **શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ :-** ઈન્દ્રિય પર્યાપ્તિ પૂરી થયા પછી શ્વાસોચ્છ્વાસ યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવી વિસર્જન કરવાની શક્તિ જીવ પ્રાપ્ત કરે તે શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિ.
- (૫) **ભાષાપર્યાપ્તિ :-** જીવ જે શક્તિ વડે ભાષા યોગ્ય પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી, ભાષારૂપે પરિણમાવી વિસર્જન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે તેનું નામ ભાષાપર્યાપ્તિ.
- (૬) **મનપર્યાપ્તિ :-** જીવ જે શક્તિવડે મનને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી, મનપણે પરિણમાવી વિસર્જન કરે તે શક્તિનું નામ મન પર્યાપ્તિ.

નોંધ :- મનુષ્ય અને તિર્યંચ આહાર પર્યાપ્તિ એક સમયમાં સમાપ્ત કરે છે અને પછીની પાંચ પર્યાપ્તિ અંતર્મુહૂર્તકાળે સમાપ્ત કરે છે. દેવ, નારક, ઉત્તરવૈક્રિય અને આહારક શરીર સંબંધી આહાર પર્યાપ્તિ પ્રથમ સમયે, શરીર પર્યાપ્તિ અંતર્મુહૂર્ત અને બાકીની ચાર પર્યાપ્તિ એક એક સમયને આંતરે સમાપ્ત કરે છે.

દરેક જીવને કુલ કેટલા પ્રાણ હોય અને કેટલી પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરે તેનું ટેબલ આગળના પેજ ઉપર દર્શાવેલ છે.

ઇન્દ્રિય-પ્રાણ-પર્યાપ્તિ			
જીવ	ઇન્દ્રિય કુલ	પ્રાણ કુલ	પર્યાપ્તિ કુલ
એકેન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૧)	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૪) કાયબળ શ્વાસોચ્છ્વાસ આયુષ્ય	આહાર (૪) શરીર ઇન્દ્રિય શ્વાસોચ્છ્વાસ
બેઇન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૨) રસનેન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૬) રસનેન્દ્રિય વચનબળ કાયબળ શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય	આહાર (૫) શરીર ઇન્દ્રિય શ્વાસોચ્છ્વાસ ભાષા
તેઇન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૩) રસનેન્દ્રિય દ્રાણેન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૭) રસનેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય વચનબળ, કાયબળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય	ઉપર પ્રમાણે (૫)
ચઉરિન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૪) રસનેન્દ્રિય દ્રાણેન્દ્રિય ચક્ષુરિન્દ્રિય	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૮) રસનેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય વચનબળ, કાયબળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય,	ઉપર પ્રમાણે (૫)
પાંચેન્દ્રિય અસંજી	સ્પર્શનેન્દ્રિય (૫) રસનેન્દ્રિય દ્રાણેન્દ્રિય ચક્ષુરિન્દ્રિય શ્રોત્રેન્દ્રિય	પાંચેન્દ્રિય (૯) વચનબળ, કાયબળ શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્ય	ઉપર પ્રમાણે (૫)
પાંચેન્દ્રિય (સંજી)	પાંચે પાંચ ઇન્દ્રિય (૫)	પાંચેન્દ્રિય (૧૦) મનબળ વચનબળ, કાયબળ શ્વાસોચ્છ્વાસ, આયુષ્યમન	આહાર (૬) શરીર, ઇન્દ્રિય શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા,

શંકા :- એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ અને નારક પોતાના ભવમાંથી છૂટીને (મૃત્યુ પામીને) ક્યા ક્યા ભવમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

સમાધાન :- તમારા પ્રશ્નનું સમાધાન નીચેના ચાર્ટમાંથી મળશે.

વર્તમાન ભવ	એકેન્દ્રિય	વિકલેન્દ્રિય	તિર્યચ	મનુષ્ય	દેવ	નારક
પૃથ્વી-અપ-વનસ્પતિ	✓	✓	✓	✓	✓	×
તેઉકાય - વાઉકાય	✓	✓	✓	×	×	×
વિકલેન્દ્રિય	✓	✓	✓	✓	×	×
તિર્યચ	✓	✓	✓	✓	✓	✓
મનુષ્ય	✓	✓	✓	✓	✓	✓
દેવ	બે દેવલોક સુધીના દેવો પૃથ્વી-અપ- અને વનસ્પતિમાં જન્મે છે.	×	✓	✓	×	×
નારક	×	×	✓	✓	×	×

શંકા :- કોઈપણ જીવમાં ઓછામાં ઓછી કેટલી પર્યાપ્તિ હોય ? ક્યા જીવો છ પર્યાપ્તિ પૂર્ણ કરી શકે ?

સમાધાન : કોઈપણ જીવને પ્રથમની ચાર પર્યાપ્તિ તો હોય જ. એકેન્દ્રિય જીવને આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ એમ ચાર પર્યાપ્તિ હોય.

વિકલેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવને પહેલી ચાર પર્યાપ્તિ ઉપરાંત ભાષા પર્યાપ્તિ એમ કુલ પાંચ પર્યાપ્તિ હોય.

સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને છ એ છ પર્યાપ્તિ હોય.

બીજા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્ર દ્વારા ગ્રંથકાર પૂર્વધર પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ મોક્ષ માર્ગ બતાવીને મોક્ષની યાત્રા પર જવાનો અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. આગળ વધવા તેમણે સાત તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું. સમ્યગ્દર્શન વિના મોક્ષની મંઝિલ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તે વાત દઢ થઈ.

જીવાદિ સાત તત્ત્વો બીજા અધ્યાયથી શરૂ કરી એક પછી એક અધ્યાયમાં આચાર્ય ભગવંત વિસ્તારથી સમજાવે છે. બીજા અધ્યાયમાં કુલ બાવન (૫૨) સૂત્રો આપીને ક્રમશઃ જીવના પાંચ ભાવો અને દરેક ભાવના ભેદો, જીવનું લક્ષણ, સંસારી જીવના ભેદો, સ્થાવર અને ત્રસ જીવો, ઈન્દ્રિયો અને દરેક ઈન્દ્રિયનો વિષય, સિદ્ધ અને સંસારી જીવની ગતિ કેવી રીતે થાય છે ? તેનું દિગ્દર્શન, આકાશમાં જીવની ગતિ, વિગ્રહ ગતિ, જન્મના પ્રકારો, શરીરના ભેદો, તૈજસ-કાર્મણ શરીરની વિશેષતાઓ અને આયુષ્યના ભેદ વગેરેનો વિસ્તારથી પરિચય કરાવ્યો.

બીજા અધ્યાયનો પાયો (Foundation) સૂત્ર ૨-૧ થી ૨-૮ માં છે. જીવના પાંચ ભાવો (ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક) ની સમજણ અત્યંત જરૂરી છે. ઔપશમિક ભાવમાં ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અને ઉપશમ ચારિત્ર સમાયેલા છે. ઉપશમ માત્ર મોહનીય કર્મનો જ થાય છે. એટલે મોહનીય કર્મની માયા જાળ બરાબર સમજવી જરૂરી છે. મોહનીયકર્મના બે વિભાગ પડે છે. દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય.

દર્શનમોહનીયની ત્રિપુટી છે (૧) સમ્યક્ત્વમોહનીય (૨) મિશ્રમોહનીય અને (૩) મિથ્યાત્વમોહનીય

૧૬ કષાય અને ૮ નોકષાય ચારિત્ર મોહનીયમાં આવે છે. ૧૬ કષાયમાં પહેલા ચાર છે અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ તેની સાથે દર્શનમોહનીયની ત્રિપુટી મળી જતા દર્શનસપ્તક કહેવાય છે.

હવે ઉપશમસમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રગટાવવા માટે દર્શન સપ્તક નો ઉપશમ કરવો પડે, પરંતુ આપણું લક્ષ્ય છે યથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું તે માટે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરવો જ પડે. આ માટે વચગાળાનો ક્ષાયોપશમિક (ક્ષયોપશમ) ભાવ વિસ્તારથી સમજવો પડે છે.

સૂત્ર ૨-૬માં ગ્રંથકારશ્રીએ કર્મના ઉદયથી આવતા ઔદયિકભાવના આઠ(૮) ભેદો સમજાવ્યા. ત્યારપછી સૂત્ર ૨-૮માં ઉપયોગો લક્ષણમ્ સૂત્ર દ્વારા કહ્યું કે ઉપયોગ એ જીવનો અસાધારણ ગુણ છે. કોઈપણ જીવમાં અક્ષરના અનંતમા ભાગે તો જ્ઞાન રહેલું જ છે. જીવ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યોમાં ઉપયોગ (જ્ઞાનનો અંશ) હોતો નથી.

આટલા વિવેચન પછી સૂત્રકાર મહર્ષિશ્રીએ સૂત્ર ૨-૧૦ થી ૨-૨૫ સુધી જીવ તત્ત્વની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી ત્રસ અને સ્થાવર જીવો, પાંચ ઈન્દ્રિયો અને દરેકના વિષયો, દ્રવ્ય અને ભાવ ઈન્દ્રિય, અભ્યંતર ઈન્દ્રિય તથા સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી જીવો વગેરેનું ક્રમશઃ વર્ણન કર્યું.

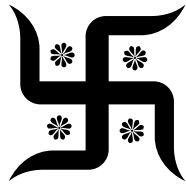
સૂત્ર ૨-૨૬ થી ૨-૩૧માં ગ્રંથકાર સમજાવે છે કે જીવ મૃત્યુ પામી એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે કેવી ગતિથી પરભવમાં જાય છે ? ત્યાં જતા કેટલા શરીર હોય ? આહાર લે છે ? કે અણાહારી જ હોય છે ? વગેરે ગતિ-યંત્ર બતાવીને સરસ રીતે સમજાવે છે. પરભવમાં જીવનો જન્મ ત્રણ રીતે થઈ શકે છે. ગર્ભજ, સંમૂર્ણન અને ઉપપાત. આ વાત તેમણે સૂત્ર ૨-૩૨માં કહી. દરેક પ્રકારના જન્મના પેટા ભેદોનું વિવેચન સૂત્ર ૨-૪૮ સુધી ચાલ્યું.

દેવ અને નરકગતિ માં જન્મ થાય તો ઉપપાત જન્મ કહેવાય, એકેન્દ્રિય, વિક્લેન્દ્રિય, અગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય તથા અગર્ભજ મનુષ્યને સંમૂર્ણન જન્મ હોય છે. સ્ત્રી-પુરુષના સંયોગથી થતો જન્મ ગર્ભજ કહેવાય છે.

ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ એમ પાંચ પ્રકારના શરીરોમાં દરેક શરીર તેના પૂર્વના ક્રમમાં આવતા શરીર કરતા સૂક્ષ્મ છે. વૈક્રિય અને આહારક શરીર ફક્ત ત્રસ નાડીમાં જ ગતિ કરી શકે છે જ્યારે તૈજસ અને કાર્મણ શરીર ત્રસનાડીની

અંદર પણ ગતિ કરી શકે છે અને બહાર પણ ગતિ કરી શકે છે. બધા શરીરોનું બીજ છે કાર્મણ શરીર જેમ બીજમાંથી વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજ થયા કરે છે તેમ કર્મથી કાર્મણ શરીર અને કાર્મણ શરીરથી કર્મ. આ ચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે. કાર્મણ શરીરને મૂળમાંથી કાઢીને નષ્ટ કરવું તે જ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

સૂત્ર ૨-પરમાં સૂત્રકારે અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્ય સમજાવ્યા. દેવ અને નરકગતિમાં ઉપપાત રૂપ જન્મથી ઉત્પન્ન થનારા ઔપપાતિક, વર્તમાન ભવનું છેલ્લું શરીર છોડી સંપૂર્ણ કર્મ રહિત થઈ સિદ્ધ ગતિ પામનારા ચરમશરીરી, તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ એમ ૬૩ શલાકા ઉત્તમ પુરૂષો અને અસંખ્યાત વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્ય-તિર્થંકરો-યુગલિકોનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય (ઘટે નહિ તેવું) હોય છે. વર્તમાનમાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય મોટા ભાગે અપવર્તનીય એટલે નિમિત્ત મળતાં ઘટી શકે અર્થાત્ જલ્દી ભોગવાઈ જાય તેવું હોય છે.

Reveiw Questions

અધ્યાય-૨

True or False ?

- (૧) વેદનીય કર્મ ઘાતી છે.
- (૨) ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.
- (૩) જાતિભવ્ય જીવ કદીપણ મોક્ષે ન જઈ શકે.
- (૪) વૈક્રિય શરીર, ઔદારિક શરીર કરતાં મોટું હોય.
- (૫) દેવલોકના જીવો નપુંસક છે.
- (૬) એકથી ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવો વિકલેન્દ્રિય કહેવાય.
- (૭) દેવલોકનો જીવ મૃત્યુ પામીને દેવલોકમાં ન જન્મે.
- (૮) તેઈન્દ્રિય જીવને સ્પર્શ, રસ અને ઘ્રાણ એમ ત્રણ ઈન્દ્રિયો હોય છે.
- (૯) નરકના જીવો સમનસ્ક કહેવાય છે.
- (૧૦) દેવલોકના જીવનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે.
- (૧૧) તેઉકાય જીવની ઉષ્ણ યોનિ હોય છે.
- (૧૨) ત્રિવક્ર ગતિમાં ત્રણ સમય લાગે.
- (૧૩) મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયથી મિથ્યાત્વ આવે.
- (૧૪) વૈક્રિય અને આહારક શરીર એકસાથે હોઈ શકે.
- (૧૫) ઈન્દ્રિયનો આકાર નજરે દેખાય તે ઉપકરણ ઈન્દ્રિય કહેવાય.
- (૧૬) માખીને પાંચ ઈન્દ્રિયો હોય છે.
- (૧૭) મનુષ્યનો જન્મ ગર્ભજ અને અમૂર્છિમ એમ બન્ને હોય છે.
- (૧૮) ઘાતીકર્મના ઉપશમથી ઉપશમભાવ આવે.

- (૧૯) સંમૂર્ણિમ જીવો નપુંસક છે.
- (૨૦) આપણું આયુષ્ય અપવર્તનીય જ હોય એવો નિયમ નથી.
- (૨૧) લબ્ધિપ્રત્યયિક જીવને વૈકિયશરીર હોઈ શકે.
- (૨૨) વિગ્રહગતિમાં જતા જીવને સુખ દુઃખની સંવેદના નથી.
- (૨૩) આહારક શરીર પ્રતિધાતિ છે.
- (૨૪) તૈજસ અને કાર્મણ શરીરમાં અનંતપ્રદેશો છે.
- (૨૫) મારી પાસે અત્યારે માત્ર બે શરીર છે.
- (૨૬) એક ઈન્દ્રિય ઓછી હોય તે જીવને અનિન્દ્રિય જીવ કહેવાય.
- (૨૭) કેવળજ્ઞાન ક્ષયોપશમ ભાવે થઈ શકે.
- (૨૮) રસનેન્દ્રિય દરેક જીવને હોય છે.
- (૨૯) ઉપશમ સમ્યક્ત્વ અને ઉપશમ ચારિત્ર સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવને જ હોય.
- (૩૦) ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવ જીવ-અજીવને હોય છે.
- (૩૧) પ્રત્યાખ્યાની ચાર કષાયો સર્વવિરતિને અટકાવે છે.
- (૩૨) વેદનીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થઈ શકે.
- (૩૩) પારિમાણિક ભાવમાં કોઈ નિમિત્તની જરૂર રહેતી નથી.
- (૩૪) વિકલેન્દ્રિય જીવ સંજ્ઞી કહેવાય.
- (૩૫) બે ઈન્દ્રિય જીવ મૃત્યુ પામીને તેઈન્દ્રિય તરીકે જ ઉત્પન્ન થાય.
- (૩૬) પરભવમાં જતા જીવને મનયોગ હોય છે.
- (૩૭) ત્રસનાડીની બહાર પણ ત્રસજીવો હોય છે.
- (૩૮) અવિગ્રહ ગતિનો કાળ બે સમય હોય છે.
- (૩૯) ઉપપાત જન્મમાં સંસારિક સંબંધ કારણ નથી.
- (૪૦) મુક્તજીવો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચારેય ગતિમાં ભ્રમણ કરી શકે.
- (૪૧) નરક અને દેવલોકના જીવો અમનસ્ક કહેવાય છે.
- (૪૨) નિગોદના જીવો તિર્યચ કહેવાય છે.
- (૪૩) અલોકાકાશમાં સ્થાવર જીવો જ હોય છે.

- (૪૪) કીડીને માત્ર એક જ ઈન્દ્રિય હોય છે.
 (૪૫) આંખની કીડીમાં જોવાની શક્તિને ઉપકરણ ઈન્દ્રિય કહેવાય છે.
 (૪૬) દરેક ચૌદ પૂર્વધર મુનિ આહારક શરીર બનાવી શકે.
 (૪૭) તૈજસ શરીર સૌથી સૂક્ષ્મ છે.
 (૪૮) દરેક પ્રાણીને ભાવ ઈન્દ્રિયો પાંચ હોય છે.
 (૪૯) ચક્રવર્તીનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે.
 (૫૦) ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કે ઉપશમ ચારિત્ર વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ રહે છે.

Exam

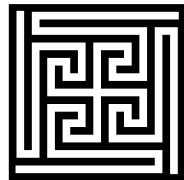
અધ્યાય-૨

True or False ?

- (૧) માત્ર કષાયોના કારણે આત્મા કર્મબંધ કરે છે.
 (૨) જીવ સમયે સમયે સર્વ ઘાતી-અઘાતી કર્મો બાંધે છે.
 (૩) શ્રદ્ધામાં શંકા-કાંક્ષા વગેરે અતિચારો પેદા કરે તે મિશ્ર મોહનીય કહેવાય.
 (૪) જે વસ્તુઓનો વારંવાર ઉપયોગ થઈ શકે તેવી વસ્તુઓ જીવ ભોગવી ના શકે તે ભોગાંતરાય કર્મનો ઉદય કહેવાય.
 (૫) સિદ્ધોમાં ઔદયિક ભાવ હોતો નથી.
 (૬) ઔપશમિક ભાવમાં પ્રદેશોદય કે રસોદય હોતા નથી.
 (૭) ઔદયિકભાવ જીવ અને અજીવ બંનેને હોય છે.
 (૮) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉપશમ થઈ શકે.
 (૯) લાભાંતરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય તે ભોગ લબ્ધિ.
 (૧૦) કૃષ્ણલેશ્યામાં કષાયોની તીવ્રતા સૌથી વધુ હોય.
 (૧૧) સ્ત્રી સાથે ભોગની ઈચ્છા કરે તે પુરુષ સ્ત્રીલિંગ કહેવાય છે.

- (૧૨) સંમૂર્ણિમ પંચેન્દ્રિય જીવો સમનસ્ક કહેવાય.
- (૧૩) નિગોદના જીવોને અક્ષરના અનંતમા ભાગનું જ્ઞાન છે.
- (૧૪) સિદ્ધના જીવોને મન હોય છે.
- (૧૫) ઈન્દ્રિય એટલે આત્માને ઓળખવાની નિશાની.
- (૧૬) એકેન્દ્રિય જીવોને દ્રવ્યમન હોતું નથી.
- (૧૭) વિકલેન્દ્રિય જીવ અસંજી કહેવાય.
- (૧૮) એકેન્દ્રિયથી અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો સંમૂર્ણિમ છે.
- (૧૯) પરભવમાં જતા જીવને મનયોગ હોય છે.
- (૨૦) અવિગ્રહ ગતિનો કાળ એક સમય હોય છે.
- (૨૧) ત્રસનાડીમાં માત્ર ત્રસ જીવો જ હોય.
- (૨૨) પરભવમાં જતો જીવ વિગ્રહગતિમાં એક અથવા બે સમય આહાર લેતો નથી અથવા અણાહારી હોય છે.
- (૨૩) સિદ્ધ ગતિમાં જતા જીવની ગતિ અવકા હોય છે.
- (૨૪) સંજી જીવોને મન હોય છે.
- (૨૫) ઉપપાત જન્મમાં સંસારીક સંબંધ કારણ નથી.
- (૨૬) સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધથી જીવનો જન્મ થાય તે સંમૂર્ણ જન્મ કહેવાય.
- (૨૭) જીવ રહિત યોનિને અચિત્ત યોનિ કહેવાય છે.
- (૨૮) હાથીનો જન્મ પોતજ કહેવાય છે.
- (૨૯) મિથ્યાત્વમોહનીય કર્મના ઉદયથી મિથ્યાત્વ આવે.
- (૩૦) ઈન્દ્રિયનો આકાર નજરે દેખાય તે બાહ્ય-નિવૃત્તિ કહેવાય.
- (૩૧) આવતા ભવનું આયુષ્ય ગમે તે ભવમાં બંધાય.
- (૩૨) કૃષ્ણલેશ્યા સૌથી અશુભ છે.
- (૩૩) મારી સાથે હાલમાં માત્ર ત્રણ શરીર છે.
- (૩૪) આહારક શરીર ચૌદ પૂર્વધર મુનિને હોય છે.

- (૩૫) તીર્થંકરનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે.
- (૩૬) વૈક્રિય અને આહારક શરીર એકસાથે ન હોય.
- (૩૭) સંસારમાં રહેલા જીવોને ક્ષાયોપશમિક, પારિણામિક અને ઔદયિક ભાવ હોય છે.
- (૩૮) મિથ્યાત્વીને થતા અવધિજ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહેવાય.
- (૩૯) સ્પર્શનેન્દ્રિય દરેક જીવને હોય જ.
- (૪૦) ઉપપાત જન્મમાં સંસારિક સંબંધ કારણ નથી.
- (૪૧) નિગોદના જીવને તિર્યચ કહી શકાય.
- (૪૨) વૈક્રિય કરતાં આહારક શરીર મોટું હોય છે.
- (૪૩) અંતરાયકર્મના ક્ષયથી પાંચ લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.
- (૪૪) ત્રિવક્રાગતિમાં ત્રણ સમય લાગે.
- (૪૫) આહારક શરીર પ્રતિઘાતી છે.
- (૪૬) દેવો નપુંસક હોઈ શકે.
- (૪૭) ઉપયોગ એ અજીવનું લક્ષણ છે.
- (૪૮) કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે જ થાય.
- (૪૯) જીવ રહિત યોનીને અચિત કહેવાય છે.
- (૫૦) મારું શરીર વૈક્રિય છે.

અધ્યાય : ૩

સૂત્ર (૩-૧) પ્રયોજન : નરકની સાત પૃથ્વીના નામ જણાવે છે.

રત્નશર્કરાવાલુકાપંકધૂમતમોમહાતમઃપ્રભાભૂમયો
ઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાધોઽધઃપૃથુતરાઃ ૩-૧

રત્નશર્કરાવાલુકાપંકધૂમતમોમહાતમઃપ્રભાભૂમયો
ઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાધોઽધઃપૃથુતરાઃ ૩-૧

રત્ન-શર્કરા-વાલુકા-પંક-ધૂમ-તમો-મહાતમઃ પ્રભા ભૂમયઃ
ઘન-અમ્બુ-વાત-આકાશ-પ્રતિષ્ઠાઃ સપ્ત અધઃ અધઃ પૃથુતરાઃ ૩-૧

શબ્દાર્થ : રત્ન = રત્નપ્રભા-(પહેલીનરક), શર્કરા = શર્કરાપ્રભા (બીજીનરક),
વાલુકા = વાલુકાપ્રભા(ત્રીજીનરક), પંક = પંકપ્રભા (ચોથીનરક), ધૂમ = ધૂમપ્રભા
(પાંચમીનરક), તમઃ = તમઃપ્રભા (છઠ્ઠીનરક), મહાતમઃ = મહાતમઃપ્રભા (સાતમી
નરક), ભૂમિ = નરકભૂમિ (પૃથ્વી) ઘનામ્બુ = બરફની પાટ જેવું થીજેલું પાણી, વાત
= વાયુ, આકાશ = આકાશ, પ્રતિષ્ઠાઃ = સ્થિત / રહેલી, સપ્ત = સાત, અધઃઅધઃ
= નીચે - નીચેની, પૃથુતરા = વિસ્તારવાળી.

સૂત્રાર્થ : રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા, વાલુકાપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમઃપ્રભા,
મહાતમઃ પ્રભા (એમ સાત નરક) પૃથ્વીઓ છે. (એ સાત પૃથ્વીઓ) ઘનામ્બુ (ઘનોદઘિ),
ઘનવાત, તનવાત, અને અકાશ ને આધારે રહેલી છે. (કમશઃ) એક એકની નીચે
આવેલી છે, (અને કમશઃ) વધારે વધારે પહોળી છે.

ભાવાર્થ : પ્રથમ ૧૪ રાજલોકનું સામાન્ય સ્વરૂપ સમજી લઈએ. કોઈ પુરુષ કમર
પર બે હાથ મૂકીને, અને બે પગ પહોળા કરીને ઊભો હોય તેવો આ લોક છે. આ લોક
શાશ્વત છે. કોઈએ બનાવ્યો નથી. તે સ્વયંસિદ્ધ છે અને આધાર વિના આકાશમાં રહેલો
છે. આ લોકના ૧૪ વિભાગ કલ્પેલા છે. તેના પ્રત્યેક વિભાગને રજજુ અથવા રાજ

કહેવાય છે. અસંખ્યાતા યોજનને એક રાજ અથવા રજજુ કહેવાય છે. સાતમી નારકીના તળીયેથી તેનો આરંભ થાય છે અને સિદ્ધશિલા પાસે સમગ્ર લોકનો અંત થતાં ચૌદ રાજલોક પૂર્ણ થાય છે. આ લોકના ત્રણ ભાગ છે. અધોલોક, મધ્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. કેડથી (કમરની) પગ સુધીનો ભાગ તે અધોલોક છે. નાભિ પ્રદેશ તે તિર્થલોક છે. તિર્થલોકને મધ્યલોક પણ કહેવાય છે. તિર્થલોકની ઉપર ઊર્ધ્વલોક છે. અહીં ઊર્ધ્વ, અધો અને તિર્થલોકની વ્યવસ્થા મેરુપર્વતની મધ્યમાં રહેલા આઠ રૂચકપ્રદેશની અપેક્ષાએ છે. રૂચકપ્રદેશની ઉપર ૮૦૦ યોજન અને નીચે ૮૦૦ યોજન એમ ઉંચાઈમાં ૧૮૦૦ યોજન તિર્થલોક છે કહેવાય, જેની નીચે અધોલોક છે. રાજની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો નીચેના સાત રાજમાં અધોલોક છે. ઉપરના સાત રાજમાં ઊર્ધ્વલોક છે. બન્નેમાંથી વચ્ચે વચ્ચેના ૮૦૦ - ૮૦૦ યોજન મળી કુલ ૧૮૦૦ યોજનનો તિર્થલોક ઉંચાઈમાં છે.

અધોલોકમાં નારકોના નિવાસસ્થાનો આવેલા છે. આ ભૂમિને નરકભૂમિ કહેવાય છે. આવી ભૂમિની સંખ્યા સાત છે, જેના નામ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) રત્નપ્રભા, (૨) શર્કરાપ્રભા, (૩) વાલુકાપ્રભા, (૪) પંકપ્રભા, (૫) ધૂમપ્રભા, (૬) તમઃપ્રભા અને (૭) મહાતમઃપ્રભા. આ સાતે પૃથ્વીઓ ધનામ્બુ અથવા ધનોદધિ, ધનવાત, તનવાત અને આકાશને આધારે રહેલી છે. ધનામ્બુ (ધનોદધિ) એટલે ધનીભૂત પાણી (બરફની પાટ જેવું થીજેલું પાણી) ધનવાત એટલે ધનીભૂત વાયુ (ઘાટો વાયુ), તનવાત એટલે પાતળો વાયુ, આકાશ એટલે ખાલી જગ્યા. સર્વપ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે. તેની નીચે ધનોદધિ છે. ધનોદધિની નીચે ધનવાત છે. ધનવાતની નીચે તનવાત છે અને તનવાતની નીચે આકાશ છે. આકાશની નીચે બીજી નરકભૂમિ છે. બીજી નરકભૂમિની નીચે ફરી એ જ ક્રમમાં ધનોદધિ - ધનવાત - તનવાત અને આકાશ છે.

તેની નીચે ત્રીજી નરકભૂમિ છે અને એજ ક્રમમાં સાતમી નરકભૂમિ છે. સાતમી નરકભૂમિની નીચે પણ ધનોદધિ - ધનવાત - તનવાત - આકાશ છે. દરેક પૃથ્વીમાં એક પૃથ્વીથી બીજી પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર અસંખ્યાત કોડાકોડિ યોજન છે. રત્નપ્રભા આદિ સાત પૃથ્વીમાં નારકીના જીવોને રહેવા માટેના અનુક્રમે ૧૩, ૧૧, ૮, ૭, ૫, ૩ અને ૧ પ્રતરો આવેલા છે.

રત્નપ્રભા : રત્નોની પ્રધાનતાવાળી ભૂમિ છે.

શર્કરાપ્રભા : શર્કરા અથવા કાંકરાની મુખ્યતાવાળી ભૂમિ છે.

વાલુકાપ્રભા : રેતીની મુખ્યતાવાળી છે.

પંકપ્રભા : કાદવની અધિકતાવાળી છે.

ધૂમપ્રભા : ધૂમાડાની પ્રધાનતાવાળી છે.

તમઃપ્રભા : અંધકારની વિશેષતાવાળી છે.

મહાતમઃપ્રભા : અતિશય અંધકારની પ્રધાનતાવાળી છે.

પ્રથમ રત્નપ્રભાપૃથ્વી એક રાજ પહોળી છે. બીજી નારકી અઢી રાજ પહોળી છે. ત્રીજી નારકી ચાર રાજ પહોળી છે. ચોથી નારકી પાંચ રાજ પહોળી છે. પાંચમી નારકી છ રાજ પહોળી છે. છઠ્ઠી નારકી સાડા છ રાજ પહોળી છે. સાતમી નારકી સાત રાજ પહોળી છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીઓ નીચે નીચે વધારે વધારે પહોળી હોવાથી છત્રની ઉપર છત્રના જેવો તેમનો આકાર છે.

શંકા : રાજનું માપ સમજાવો.

સમાધાન : રાજનું માપ આ પ્રમાણે દર્શાવી શકાય છે. ૩,૮૧,૨૭,૯૭૦ મણનો એક ભાર એવા એક હજાર મણ ભારવાળા તપેલા ગોળાને જોરથી ફેંકવામાં આવે અને તે ગતિ કરતો કરતો છ માસ, છ દિવસ, છ પહોર, છ ઘડી, અને છ સમય જેટલા કાળમાં જેટલું અંતર કાપે તે અંતર ૧ રાજ કહેવાય છે.

૧ રાજ = અસંખ્યાતા યોજન

૧ યોજન = ૩,૨૦૦ માઈલ (ઉત્કૃષ્ટ માપ)

શંકા : રૂચકપ્રદેશ કોને કહેવાય ? તેનું સ્થાન ક્યાં છે ?

સમાધાન : રત્નપ્રભા નારકીની ઉપર બે પ્રતરમાં મેરૂ પર્વતની અંદરના કંદના ઉર્ધ્વભાગમાં આઠ રૂચક પ્રદેશો આવેલા છે. જે બે પ્રતર છે તેમાં ઉપરના પ્રતરમાં ગાયના આંચળની જેમ ચાર આકાશપ્રદેશ રહેલા છે. તે જ રીતે નીચેના પ્રતરમાં પણ ચાર આકાશપ્રદેશ રહેલા છે. આ રીતે નીચે-ઉપર રહેલા ચાર-ચાર એવા આઠ પ્રદેશોને જ્ઞાની પુરૂષો “રૂચકપ્રદેશ” એવા નામથી ઓળખે છે.

શંકા : ચૌદ રાજલોકમાં શું શું રહેલું છે ?

સમાધાન : - સૌથી ઉપર સિદ્ધશિલા છે.

- તેની નીચે પાંચ અનુત્તર વિમાન (દેવલોક) છે.
 - તેની નીચે નવ ગ્રૈવેયક (દેવલોક) છે.
 - તેની નીચે ક્રમશઃ બાર દેવલોક છે.
 - તેની નીચે જ્યોતિષયક (સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા) છે.
 - તેની નીચે મનુષ્યલોક અર્થાત્ તિર્થલોક આવેલો છે.
- આટલા સ્થાનો ઉપરના સાત રાજલોકમાં છે.
- પછી અધોલોકના સાત રાજલોક શરૂ થાય છે.
 - પછી ક્રમશઃ એક એક નીચે સાત નરકો છે.
- નોંધ : મનુષ્યલોકની ઉપર ઊર્ધ્વલોક અને નીચે અધોલોક છે.

સૂત્ર (૩-૨) પ્રયોજન : નરકાવાસોનું વર્ણન કરે છે.

તાસુ નરકાઃ ૩-૨

તાસુ નરકાઃ ૩-૨

તાસુ નરકાઃ ૩-૨

શબ્દાર્થ : તાસુ=તેમાં (સાત નરકોમાં), નરકાઃ = જ્યાં નારક જીવો રહે છે.

સૂત્રાર્થ : તેમાં (સાતે નારકોમાં) નરકના જીવો (રહે) છે.

ભાવાર્થ : આપણે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ઉપર છીએ. રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં મનુષ્યો, તિર્યચો, ભવનપતિ, વ્યંતરદેવો, તથા નારકો એમ ચારેય ગતિના જીવો રહે છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીની જાડાઈ, ઉપરથી નીચે સુધીનો વિસ્તાર, એક લાખ એંશી હજાર (૧,૮૦,૦૦૦) યોજન છે. ઉપરના એક હજાર અને નીચેના એક હજાર યોજન છોડીને મધ્યના એક લાખ અઠોતેર હજાર (૧,૭૮,૦૦૦) યોજનમાં નારકો છે. એ જ પ્રમાણે પહેલી છ પૃથ્વીમાં સમજવું. સાતમી પૃથ્વીમાં ઉપરના સાડા બાવનહજાર (૫૨,૫૦૦) યોજન અને નીચેના સાડા બાવનહજાર યોજન છોડતા બાકીના ત્રણ હજાર યોજનમાં નારકોના જીવોને વસવાના નરકાવાસો છે.

રત્નપ્રભા આદિ સાત પૃથ્વીમાં અનુક્રમે ૧૩, ૧૧, ૯, ૭, ૫, ૩ અને ૧ પ્રતરો છે. (માળવાળા મકાનની જેવા આ પ્રતરો છે.)

શંકા : “નરક” અને “નારક” વચ્ચે શું તફાવત છે ?

સમાધાન : નરક એટલે નારકી (નરકના જીવો) ને રહેવા માટેનું સ્થાન, અર્થાત્ નરક એટલે કે નરકાવાસ. નારક એ જીવ છે જે નરકાવાસમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રહે છે. નરકમાં ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેને નારક કહેવાય છે.

સૂત્ર (૩-૩) પ્રયોજન : નારકોની અશુભ લેશ્યા, અશુભદેહ અને અતિશય વેદના ની ચર્ચા આ સૂત્રમાં છે.

નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયા: ૩-૩

નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયા: ૩-૩

નિત્ય-અશુભતર-લેશ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-વિક્રિયા: ૩-૩

શબ્દાર્થ : નિત્ય = હંમેશા, અશુભતર = વધારે અશુભ, લેશ્યા = આત્માનો અધ્યવસાય, પરિણામ = નરકોમાં રહેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોના અશુભ પરિણામો, દેહ = શરીર, વેદન = દુઃખ, વિક્રિયા = ઉત્તર વૈક્રિય શરીર

સૂત્રાર્થ : (નારકો) સદા અશુભતર લેશ્યા, પરિણામ, દેહવેદના અને વિક્રિયાવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ : નરકના જીવોમાં હંમેશા લેશ્યા અતિ અશુભ, પુદ્ગલવર્ણાદિનો પરિણામ અશુભ, દેહ અશુભ, અતિશય વેદના, ઉત્તર વૈક્રિય શરીર પણ અત્યંત અશુભ હોય છે. તે પણ નીચે નીચેની નરકમાં એક એકથી વધુ અશુભ હોય છે. નરકના જીવોમાં કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત એ ત્રણ અશુભ લેશ્યા હોય છે.

(૧) અશુભતર લેશ્યા :

- રત્નપ્રભા : નરકોમાં જીવોને કાપોત લેશ્યા હોય છે.
- શર્કરાપ્રભા : નરકોમાં પણ જીવોને કાપોત લેશ્યા હોય છે.
- વાલુકાપ્રભા : નરકના ઉપરના ભાગમાં આવેલા નારકોને કાપોત લેશ્યા અને નીચેના ભાગમાં આવેલા નારકોને નીલ લેશ્યા હોય છે.

- પંકપ્રભા : વાલુકાપ્રભા કરતા પણ તીવ્ર સંકલેશરૂપ અધ્યવસાય યુક્ત એવી નીલ લેશ્યા, પંકપ્રભા પૃથ્વીના નારકોને હોય છે.
- ધૂમપ્રભા : આ નરકોમાં રહેલા ઉપરના ભાગના જીવોને નીલ લેશ્યા અને નીચેના ભાગમાં રહેલા જીવોને કૃષ્ણલેશ્યા હોય છે.
- તમઃપ્રભા : ધૂમપ્રભા કરતા તીવ્રતર સંકલેશરૂપ અધ્યવસાય યુક્ત એવી કૃષ્ણલેશ્યા તમઃપ્રભા પૃથ્વીના નરકોના જીવોને હોય છે.
- તમઃતમઃપ્રભા : નરકોમાં રહેલા જીવોને વધારે અશુભ એવી કૃષ્ણ લેશ્યા હોય છે.

નરકપૃથ્વી	લેશ્યા
૧લી	કાપોત લેશ્યા (તીવ્ર)
૨જી	કાપોત લેશ્યા (તીવ્રતર)
૩જી	પ્રથમ પ્રતરમાં કાપોત લેશ્યા (તીવ્રતમ)
	શેષ પ્રતરોમાં નીલ લેશ્યા (તીવ્ર)
૪થી	નીલ લેશ્યા (તીવ્રતર)
૫મી	પ્રથમ પ્રતરમાં નીલ લેશ્યા (તીવ્રતમ)
	શેષ પ્રતરોમાં કૃષ્ણ લેશ્યા (તીવ્ર)
૬ઠ્ઠી	કૃષ્ણ લેશ્યા (તીવ્રતર)
૭મી	કૃષ્ણ લેશ્યા (તીવ્રતમ)

(૨) અશુભતર પરિણામ :

બંધન, ગતિ, સંસ્થાન, ભેદ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અગુરુલઘુ અને શબ્દ એ દશ પ્રકારના પુદ્ગલોના પરિણામ અશુભ છે.

- બંધન : શરીર સાથે સંબંધમાં આવતા પુદ્ગલો અત્યંત અશુભ હોય છે.
- ગતિ : અપ્રશસ્ત વિહાયોગતિ નામ કર્મનો ઉદય હોવાથી નારકોની ગતિ ઊંટ જેવી અપ્રશસ્ત હોય છે. તપાવેલા લોખંડ પર પગ મૂકવો પડે, તેનાથી પણ વધુ દુઃખદાયી ગતિ (ચાલ) નારક જીવોની હોય છે.

- સંસ્થાન : જીવોની આકૃતિ જોનારને ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન થાય તેવા હોય છે. પાંખો કાપી નાંખેલા પક્ષીના જેવું વિરૂપ છે. બેડોળ અને ત્રાસજનક દેહાકૃતિ હોય છે.
 - ભેદ : કુંભી વગેરેમાંથી નારકીના શરીરોમાં પુદ્ગલોને છુટા કરવામાં આવે છે. તે શસ્ત્રો વડે પ્રહાર કરવા જેટલું દુઃખદાયી લાગે છે. શરીરના ભાગોને કાપી કાપીને બહાર કાઢવામાં આવે છે.
 - વર્ણ : વર્ણ અતિ નિકૃષ્ટ, અતિ ભીષણ તથા મલિન હોય છે. સર્વત્ર ગાઢ અંધકાર હોય છે. તળીયાનો ભાગ શ્લેષ્મ, મળ, મૂત્ર વગેરે અશુભિ પદાર્થોથી લેપાયેલા હોય તેવો દેખાય છે અને ત્રાસ ઉપજાવે તેવો હોય છે.
 - ગંધ : નરકની ભૂમિ ઉપર જણાવેલ અશુભ પદાર્થોથી ખરડાયેલી હોવાથી સદા દુર્ગંધ છૂટે છે.
 - રસ : નરકના પદાર્થોનો રસ, લીમડાના રસથી અધિક કડવો હોય છે.
 - સ્પર્શ : નરકના પદાર્થોનો સ્પર્શ અધિક ઉષ્ણ અને વીંછીના ડંખથી પણ અધિક પીડા ઉપજાવનાર હોય છે.
 - અગુરુલઘુ : શરીરનો અગુરુલઘુ પરિણામ અનેક દુઃખોનો આશ્રય હોવાથી અશુભ હોય છે.
 - શબ્દ : નરકના જીવોના શબ્દો પણ જાણે તેઓ વિલાપ કરતા હોય એવા અશુભ અને સાંભળતા પણ કડ્ડણા ઉપજે તેવા હોય છે.
- (૩) અશુભતર દેહ :- નરકના જીવોનું શરીર હુંડક સંસ્થાનવાળું હોય છે. શરીરના અવયવો પણ બેડોળ હોય છે. તેમનું શરીર મલ-મૂત્ર આદિ અશુભ પદાર્થોથી ભરેલું હોય છે. શરીરનો વર્ણ અતિશય કાળો અને ભયાનક હોય છે.
- (૪) અશુભતર વેદના :- નરકના જીવોને ક્ષેત્રસંબંધી, પરસ્પરોદીરિત અને અસુરોદીરિત (પરમાધામીકૃત) એમ ત્રણ પ્રકારની વેદના નિરંતર હોય છે. નરકમાં શીત, ઉષ્ણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, ખણજ, પરાધીનતા, જવર, દાહ, ભય, શોક એમ દશ પ્રકારની ક્ષેત્રકૃત વેદના છે.
- શીતવેદના :- નરકમાં સહન કરવી પડતી ઠંડીનો આછો ખ્યાલ આપવા માટે શાસ્ત્રમાં સુંદર દાખલો આપી આ વિષયનું વર્ણન કર્યું છે.

શિશિરઋતુ હોય, પોષમાસની કડકડતી ઠંડી હોય, આકાશ વાદળ રહિત હોય, શરીર કંપાવે તેવો તીવ્ર પવન ફુંકાતો હોય, હાથ-પગ-દાંત-હોઠ વગેરે ધ્રુજી રહ્યા હોય. આ સમયે કોઈ માનવી હિમાલય પર્વતના ઉપરના ભાગમાં બેઠો હોય, ચારે બાજુ જરાપણ અગ્નિ ન હોય, ચોતરફ ખુલ્લી જગ્યા હોય, શરીર વસ્ત્ર રહિત હોય આ સમયે તેને ઠંડીથી જેટલી વેદના થાય તેનાથી અનંતગણી વેદના નરકાવાસમાં રહેલા નારકોને નિરંતર હોય છે.

આવી ઠંડીની વેદના અનુભવતા નારકોને જો ત્યાંથી ઉપાડી મનુષ્યલોકમાં સખત ઠંડી હોય તેવા સ્થાને મૂકવામાં આવે તો ઘસઘસાટ ઉંઘી જાય છે. (અર્થાત્ તેને હળવી અને સુખકારી ઠંડી લાગે છે).

- ઉષ્ણવેદના :- નરકમાં થતી ઉષ્ણ વેદના શાસ્ત્રમાં સુંદર ઉપમા આપીને સમજાવી છે.

જેઠ મહિનો હોય, આકાશ વાદળોથી રહિત હોય, મધ્યાહ્નનો સમય હોય, પવન બિલકુલ ન હોય, સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગે તપી રહ્યો હોય, આ સમયે મનુષ્યને જે વેદના થાય તેનાથી અનંતગણી ઉષ્ણ વેદના નરકના જીવોને હોય છે. આવી તીવ્ર વેદના સહન કરતા નારકને ઉપાડીને મનુષ્ય લોકની સખત ગરમી વાળી ભૂમિમાં મૂકવામાં આવે તો તે ઘસઘસાટ ઉંઘી જાય. (અર્થાત્ તે જીવને સાતા ઉપજે).

પહેલી, બીજી અને ત્રીજી નરકમાં ઉષ્ણ વેદના હોય છે. ચોથી નરકમાં પણ નારકોને ઉષ્ણ તથા થોડા નારકોને શીત વેદના હોય છે. પાંચમી નરકમાં ઘણા નારકોને શીત તથા થોડા નારકોને ઊષ્ણ વેદના હોય છે. છઠ્ઠી-સાતમી નરકમાં કેવળ શીત વેદના જ હોય છે.

- ક્ષુધાવેદના :- આ વેદનાના ઉદયથી ભુખ એટલી બધી હોય કે જગતમા રહેલા બધા જ અન્નનું ભક્ષણ કરી જાય, ઘી ના અનેક સમુદ્રો ખલાસ કરી નાખે, દુધના સમુદ્રો પી જાય તો પણ તેમની ભૂખ શાંત થતી નથી.
- તૃષ્ણાવેદના :- જગતના સઘળા સમુદ્રોના જળનું પાન કરી જાય તો પણ તૃષ્ણા શાંત થતી નથી. સદા હોઠ સુકાયેલા જ રહે છે, સદા ગળામાં શોષ રહે છે.

- **ખણજવેદના :-** છરીથી શરીરને ખણ્યા કરે તો પણ મટે નહિ એવી ખણજની તીવ્ર વેદના નિરંતર રહ્યા કરે છે.
- **પરાધીનતા :-** જ્યાં પરમાધામી છે ત્યાં પરમાધામીને સદા વશ રહેવું પડે છે. તે ઉપરાંત સાતે નરકમાં રહેલા જીવોને આયુષ્ય પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી ભયંકર વેદના સહન કરવી પડે છે.
- **જ્વર :-** મનુષ્યને અધિકમાં અધિક જેટલો તાવ આવે તેનાથી અનંત ગણો તાવ નરકના જીવોને નિરંતર રહે છે.
- **દાહ:-** નરકના જીવોને શરીરમાં સદા દાહ એટલે કે બળતરાની વેદના રહ્યા જ કરે છે.
- **ભય :-** અવધિજ્ઞાન કે વિભંગજ્ઞાન હોવાથી ભવિષ્યમાં આવનારા દુઃખ ને જાણે છે તેથી સદા ભયભીત રહે છે.
- **શોક :-** દુઃખ, ભય વગેરેના કારણે સદા શોક મગ્ન જ રહે છે.

(૫) **અશુભતર વિક્રિયા :-** નરકના જીવોને અશુભ નામ કર્મનો ઉદય હોવાથી કદાચ તેઓ શુભ ઉત્તર વૈકિય શરીર બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો પણ અશુભ શરીરનું જ નિર્માણ થઈ જાય છે.

સાર :- સાતે નરકોમાં ક્રમસર વધતી જતી અશુભતાનું આ સૂત્રમાં વર્ણન કર્યું છે. વાંચતા પણ કંપારી છૂટે તેવી ભયંકર વેદના આ સૂત્રના દરેક વિભાગમાં બતાવી છે. આવા ભયંકર દુઃખો અનુભવ્યા છતાં હજી દુર્ગતિ નિવારવાનું આપણને મન થતું નથી.

આવા દુઃખોનું ચિંતન કરી, વૈરાગ્ય ભાવને મજબુત કરી, શુભભાવમાં સ્થિર થવું જરૂરી છે.

શંકા : જો નરકમાં નિરંતર અશુભ લેશ્યા જ હોય તો નવું સમ્યક્ત્વ પામનારા જીવો પણ નરકમાં હોય છે અને તેમની લેશ્યા શુભ હોય છે. તો આ સૂત્ર સાથે શું વિરોધાભાસ નહીં આવે ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન સમજી શકાય છે. પણ જરા વિચાર કરો. લેશ્યાના દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાવલેશ્યા એવા બે ભેદો છે. આ સૂત્રમાં જે અશુભલેશ્યાની વાત કરી છે. તે દ્રવ્યલેશ્યાને આશ્રયી છે. ભાવથી તો છાએ લેશ્યા નરકના જીવોમાં હોય છે. બીજી

દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અહીં શુભલેશ્યા કરતા અશુભલેશ્યા વાળા જીવોનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે એટલે અશુભલેશ્યાને મુખ્ય કહી. છતાં કોઈ કોઈ જીવો શુભલેશ્યા વાળા પણ હોય છે જે સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. મોટા ભાગે અશુભ લેશ્યા હોય છે.

શંકા :- નારકીનું ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કોને કહેવાય ?

સમાધાન : નારકીઓના શરીર બે પ્રકારના કહ્યા છે. (૧) ભવધારણીય અને (૨) ઉત્તરવૈક્રિય. નારકીનો જન્મ થતાં જ મળેલું શરીર ભવધારણીય શરીર કહેવાય છે અને વૈક્રિય લબ્ધિથી બનાવેલું શરીર ઉત્તરવૈક્રિય શરીર કહેવાય છે.

સૂત્ર (૩-૪) પ્રયોજન : નરકના જીવોમાં કરાતી પરસ્પર વેદના.

પરસ્પરોદીરિતદુઃખાઃ ૩-૪

પરસ્પરોદીરિતદુઃખાઃ ૩-૪

પરસ્પર - ઉદીરિત - દુઃખાઃ ૩-૪

શબ્દાર્થ : પરસ્પર = એકબીજાને, ઉદીરિત = ઉત્પન્ન કરેલા, દુઃખ = દુઃખોવાળા

સૂત્રાર્થ :- (નરકના જીવો) પરસ્પર ઉદીરિત દુઃખવાળા હોય છે. (અર્થાત્ આ જીવો અન્યોન્ય એકબીજાને દુઃખ આપે છે)

ભાવાર્થ :- જેમ ઉંદર-બિલાડી, સાપ-નોળીયો જન્મજાત દુશ્મનો છે. તેમ નારકના જીવો પણ આજીવન શત્રુ હોવાથી એકબીજાને જોઈને કુતરાની જેમ પરસ્પર લડે છે, કરડે છે અને ગુસ્સાથી બળે છે. પરિણામે તેને પરસ્પર જનિત દુઃખવાળા કહ્યા છે. આ દુઃખ પણ સ્વાભાવિક નથી હોતું પણ ઉદીરણ કરી કરીને આપતા હોય છે માટે શાસ્ત્રમાં પરસ્પર ઉદીરિત દુઃખવાળા કહ્યા છે.

નારક જીવો બે પ્રકારના છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદૃષ્ટિ. બંને પ્રકારના જીવોને ભવનિમિત્ત અવધિજ્ઞાન હોય છે. તેમાં મિથ્યાત્વીને અવધિજ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન રૂપ હોવાથી દુઃખનું જ કારણ બને છે. બીજાને દુઃખ આપે છે અને પોતે પણ દુઃખ સહન કરે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ નારક જીવો પોતાના પૂર્વભવના પાપોની વિચારણા કરે છે. પરિણામે બીજાને દુઃખી કરતા નથી તેમજ સહનશીલતા નામનો ગુણ હોવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ નારકો

કરતાં ઓછા દુઃખી થાય છે અને કર્મ પણ ઓછાં બાંધે છે. તેઓ શારીરિક રીતે અત્યંત દુઃખ અનુભવે છે. પરંતુ મનથી કંઈક મક્કમ હોય છે.

સાર : સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો બીજાને દુઃખ આપતા નથી પરંતુ પોતાના પૂર્વકૃત કર્મોની વિચારણા કરે છે. ૩૩ સાગરોપમ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધી બીજાને દુઃખ ન દેવું પણ પોતાની જ ભૂલો વિચારવી એ કોઈ સામાન્ય વાત નથી. મોક્ષની શ્રદ્ધા જ તેમને આટલું બળ આપે છે. આ એક સમજવા જેવી વાત છે.

સૂત્ર (૩-૫) પ્રયોજન : નરકમાં પરમાધામીકૃત વેદના કેવી હોય ?

સંકિલષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ૩-૫

સંકિલષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ૩-૫

સંકિલષ્ટ - અસુર - ઉદીરિત - દુઃખાઃ ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ ૩-૫

શબ્દાર્થ :- સંકિલષ્ટ = તીવ્ર સંકલેશરૂપ પરિણામ, ઉદીરિત = ઉત્પન્ન કરાયેલા, પ્રાક્ = પૂર્વે, ચતુર્થ્યા = ચોથી (નરકથી).

સૂત્રાર્થ :- સંકિલષ્ટ પરિણામી એવા અસુરોએ (પરમાધામી દેવોએ) ઉત્પન્ન કરેલાં દુઃખો ત્રીજી નરક સુધી હોય છે.

ભાવાર્થ :- નારકોની વેદના ત્રણ પ્રકારે કહી છે. ક્ષેત્રકૃત, પરસ્પર ઉદીરિત અને અસુરોદીરિત (પરમાધામીકૃત). ક્ષેત્રકૃત અને પરસ્પર ઉદીરિત એમ બે પ્રકારની વેદના પૂર્વે કહેવાઈ છે. આ સૂત્ર ત્રીજા પ્રકારની પરમાધામીકૃત વેદના જણાવે છે. આ પરમાધામીદેવકૃત વેદના પ્રથમની ત્રણ નરક સુધી જ હોય છે. તેથી ચોથી અને તે પછીની નરકમાં ઓછું દુઃખ હોય છે તેમ ન સમજવું પરંતુ ત્યાં પરસ્પરકૃત અને ક્ષેત્રકૃત વેદના અતિશય ભયંકર હોય છે તેમ સમજવું.

પરમાધામીદેવો નારકીઓને લડતા જોઈને, પરસ્પર લડાવીને, એકબીજાને પ્રહાર કરતા જોઈને અત્યંત ખુશ થાય છે. અદૃહાસ્ય કરે છે, તાળીઓ પાડે છે અને જોરશોરથી સિંહનાદ પણ કરે છે. તેમની દુઃખ આપવાની પદ્ધતિ નીચે મુજબ હોય છે.

- નારકોને તપાવેલા - પીગળેલા લોઢાનો રસ પીવડાવે છે.

- તપાવીને લાલચોળ કરેલા લોઢાના થાંભલા સાથે બાથ ભિડાવે છે.
- કાંટાવાળા ઝાડ ઉપર નારકોને ચઢાવે છે અને ઉતારે છે.
- નારકોના માથે લોઢાના ઘણના ઘા મારે છે.
- કરવતથી તેમના શરીરને છોલે છે.
- ધગધગતા તેલ શરીર પર રેડે છે.
- તેઓના શરીરમાં લોખંડના અણીદાર ભાલા ઘોંચે છે.
- ધગધગતી સૂકી રેતીમાં દોડાવે છે.
- સિંહ, વાઘ, વરૂ, શિયાળ, સાપ વગેરેના રૂપ ધારણ કરીને નારકોને પીડા ઉભી કરે છે.

શંકા : પરમાધામીદેવો ત્રણ નરક સુધીના જીવોને ત્રાસ આપે, તો બાકીની નરક કરતા આ ત્રણમાં દુઃખ વધુ હોય ?

સમાધાન : ના. ચોથીથી સાતમી નરક સુધી પરમાધામીકૃત વેદનાનો અભાવ હોવા છતાં પણ, ક્ષેત્રકૃત અને પરસ્પર ઉદીરિત બે વેદના જ રહે છે. માટે આવી શંકા ઉત્પન્ન થાય તે સ્વભાવિક છે. પરંતુ બાકીની બે વેદનાનું પ્રમાણ એટલું બધું વધારે છે કે તેની સરખામણીમાં પહેલી ત્રણ નરકનું દુઃખ અતિ અલ્પ લાગે.

શંકા : ચોથી નરકથી અસુર-ઉદીરિત દુઃખ કેમ નથી કહ્યું ?

સમાધાન : પરમાધામી અસુર દેવો ત્રીજી પૃથ્વીથી આગળ જવાની ક્યારેય પણ ઈચ્છા કરતા નથી. ચોથી નરક કે તેથી આગળ જવાનું તેમનું મન થતું નથી. કારણ કે અતિશય દુર્ગંધ અને ગંદા પદાર્થોથી ભરેલું તે ક્ષેત્ર છે તે માટે તે દેવો ત્યાં જતા નથી.

શંકા : પરમાધામી દેવો પાસે આનંદ માણવાના અનેક સાધનો હોવા છતાં આવું કૃત્ય કેમ કરે છે ?

સમાધાન : તેમણે પાપાનુબંધી પુણ્ય બાંધેલું છે એટલે નારકોને દુઃખ આપીને અને પરસ્પર લડતા જોઈને તેમને આવા પાપ કર્મમાં જ મજા આવે છે અને ફરીથી પાપકર્મનો અનુબંધ કરે છે.

શંકા : આટલી ભયંકર વેદના નારકો ભોગવે છે તો જીવલેણ દુઃખો વેઠતા તેમનું મૃત્યુ કેમ થતું નથી ?

સમાધાન : નારકીનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે.

તેઓ હરપળે મૃત્યુ ઈચ્છે છે પરંતુ તેમ બનતું નથી. પારાના વેરાયેલા કણીયા ભેગા થઈ જાય તેમ નારકોનું શરીર છિન્ન ભિન્ન થઈ ને તરત જ ભેગુ થઈ જાય છે. એટલે તેમના કર્મોના ફળ રૂપે પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવવું જ પડે છે. તેમનું આયુષ્ય તુટતું નથી કે ઓછું થતું નથી.

સૂત્ર (૩-૬) પ્રયોજન : સાતે નરકના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કેટલું ?

તેષ્વેકત્રિસપ્તદશસપ્તદશદ્વાવિંશતિ

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાઃ સત્વાનાં પરાસ્થિતિઃ

૩-૬

તેષ્વેકત્રિસપ્તદશસપ્તદશદ્વાવિંશતિ

ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાઃ સત્વાનાં પરાસ્થિતિઃ

૩-૬

તેષુ એક - ત્રિ - સપ્ત - દશ - સપ્તદશ - દ્વાવિંશતિ

ત્રયસ્ત્રિંશત્ - સાગરોપમાઃ સત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ

૩-૬

શબ્દાર્થ : તેષુ = તે નરકોને વિષે, એક-ત્રિ-સપ્ત-દશ = એક-ત્રણ-સાત-દશ, સપ્તદશ = સત્તર(૧૭), દ્વાવિંશતિ = બાવીસ(૨૨), ત્રયસ્ત્રિંશત્ = તેત્રીસ (૩૩), સાગરોપમા = સંખ્યાનું એક માપ છે, સત્વાનાં = જીવોની, પરા = ઉત્કૃષ્ટ (સૌથી વધુ), સ્થિતિ = આયુષ્ય.

સૂત્રાર્થ : તે (સાત નારકીમાં) જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનુક્રમે ૧-૩-૭-૧૦-૧૭-૨૨ અને ૩૩ સાગરોપમાનું હોય છે.

ભાવાર્થ : સાતેય નારકીના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય નીચે ચાર્ટમાં બતાવ્યું છે. સાથે સાથે જઘન્ય આયુષ્ય પણ બતાવ્યું છે, જે ચોથા અધ્યાયમાં આવશે.

નારકીનું નામ	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય	જઘન્ય આયુષ્ય
રત્નપ્રભા	૧ સાગરોપમ	દશ હજાર વર્ષ
શર્કરાપ્રભા	૩ સાગરોપમ	૧ સાગરોપમ
વાલુકાપ્રભા	૭ સાગરોપમ	૩ સાગરોપમ
પંકપ્રભા	૧૦ સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
ધૂમપ્રભા	૧૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
તમઃપ્રભા	૨૨ સાગરોપમ	૧૭ સાગરોપમ
તમઃતમઃપ્રભા	૩૩ સાગરોપમ	૨૨ સાગરોપમ

શંકા : નરકનું આયુષ્ય કયા જીવો બાંધે ?

સમાધાન : મિથ્યાદૃષ્ટિ, મહાપરિગ્રહી, મહાઆરંભી, માંસાહારી, પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓનો વધ કરનાર, તીવ્ર ક્રોધી, રૌદ્રધ્યાન કરનારા જીવો નરકનું આયુષ્ય બાંધે છે.

શંકા : કોણ કઈ નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

સમાધાન :

જીવ	કઈ નરક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે ?
અસંજી પર્યાપ્ત તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય	પહેલી નરક સુધી
ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ	બીજી નરક સુધી
પક્ષી (ખેચર)	ત્રીજી નરક સુધી
સિંહ (ચતુષ્પદ)	ચોથી નરક સુધી
સર્પ (ઉરપરિસર્પ)	પાંચમી નરક સુધી
સ્ત્રી	છઠ્ઠી નરક સુધી
મનુષ્ય / મત્સ્ય	સાતમી નરક સુધી

નોંધ : સમુદ્ઘાત, વૈક્રિય લબ્ધિ, મિત્રતા આદિ વિષયોમાં નીચે મુજબ અપવાદ છે.

- કેવલી સમુદ્ઘાતમાં કેવલીના આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણ લોકવ્યાપી બનતા હોવાથી સાતે નરકમાં હોય.
- વૈક્રિયલબ્ધિથી મુનુષ્યો, તિર્યચો નરકમાં જઈ શકે.
- દેવતાઓ પૂર્વભવના મિત્રોને સાંત્વન આપવા નરકમાં જઈ શકે.
- ભવનપતિ અને વ્યંતરદેવો પ્રથમ નરક સુધી જ જાય
- વૈમાનિક દેવો ત્રીજી નરક સુધી જાય. કોઈકવાર ચોથી નરક સુધી પણ જઈ શકે. સીતાજીનો જીવ સીતેન્દ્ર, લક્ષ્મણજી (જે ચોથી નરકમાં હતા)ના જીવને આશ્વાસન આપવા ચોથી નરકમાં ગયો હતો.

શંકા : ક્યા સંઘયણ બળવાળો જીવ, કઈ નરક સુધી જન્મે ?

સમાધાન :

સંઘયણબળ	કઈ નરક સુધી જન્મે ?
વજ્રઋષભનારાય વાળા	સાતમી નરક સુધી
ઋષભનારાય વાળા	છઠ્ઠી નરક સુધી
નારાય વાળા	પાંચમી નરક સુધી
અર્ધનારાય વાળા	ચોથી નરક સુધી
કીલિકા વાળા	ત્રીજી નરક સુધી
સેવાર્ત વાળા	બીજી નરક સુધી

વર્તમાનકાળના જીવોનું સેવાર્ત (છઠ્ઠું) સંઘયણ છે. વર્તમાનમાં ભરત - ઐરાવત ક્ષેત્રમાં રહેતો મનુષ્ય વધુમાં વધુ બે નરક સુધી જઈ શકે.

શંકા : કઈ નરકમાંથી આવેલો જીવ કઈ લબ્ધિ પામી શકે ?

સમાધાન : -

- પહેલી નરકમાંથી આવેલો જીવ ચક્રવર્તી થઈ શકે.
- પહેલી કે બીજી નરકમાંથી આવેલો જીવ વાસુદેવ કે બળદેવ થઈ શકે.
- પહેલી ત્રણ નરકમાંથી આવેલો જીવ અરિહંત થઈ શકે.
- પહેલી ચાર નરકમાંથી આવેલો જીવ કેવલી થઈ શકે.
- પહેલી પાંચ નરકમાંથી આવેલો જીવ ચારિત્રી થઈ શકે.
- પહેલી છ નરકમાંથી આવેલો જીવ દેશવિરતિ શ્રાવક થઈ શકે.
- ગમે તે નરકમાંથી આવેલો જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે.

શંકા : કયા પદાર્થો નરકમાં ન હોય ?

સમાધાન : દ્વીપ, સમુદ્ર, પર્વત, કુંડ, શહેર, ગામ, ઝાડ, ઘાસ, છોડ વગેરે. બાદર વનસ્પતિ, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય વગેરે નરકમાં હોતા નથી.

શંકા : નરકગતિ હશે કે નહિ તેની શું ખાત્રી ?

સમાધાન : નરકનું અસ્તિત્વ ભલે આપણે ન જોઈ શકીએ પણ સર્વજ્ઞ કેવલી ભગવંતોને પ્રત્યક્ષ છે. જે જીવો જીવનભર કૂર હિંસા કરે તેનું ફળ ભોગવવા માટે મનુષ્ય ગતિ પર્યાપ્ત નથી.

ધારો કે કોઈ મનુષ્ય એક ખૂન કરે, બીજો દશ ખૂન કરે અને હિટલર જેવો કૂર માનવી લાખોને મારે તો વધુમાં વધુ દરેકને ફાંસી (મૃત્યુદંડ)ની સજા થઈ શકે. જેણે લાખોની ઘોર હિંસા કરી હોય તેની સજા અને એકની હિંસા કરી હોય તેની સજા સમાન મળે તે ન્યાય પૂરતો નથી. એવું પણ બને કે કૂર હિંસા, પાપો અને વ્યભિચાર કરનાર માણસ પકડાય નહિ તો તેને પાપનું ફળ કોણ આપે ? સતત હિંસા, ચોરી, લૂંટફાટ કરતા જીવને પાપની સજારૂપે દુઃખ નિરંતર મળવું જોઈએ. મનુષ્ય કે તિર્યંચ ગતિમાં સતત દુઃખ મળતું નથી. આવા જીવોને કર્મસત્તા નરકમાં, જ્યાં સતત દુઃખ હોય, તેવા સ્થાને જન્મ અપાવે છે. આ રીતે આપણે સ્વીકારવું જ પડે કે નરકગતિનું અસ્તિત્વ છે.

શંકા : નરકના જીવો (નારકો) મૃત્યુ પામીને કઈ ગતિમાં જન્મી શકે ?

સમાધાન : નારકો મૃત્યુ પામીને ફરીથી નરકમાં ન જન્મે. કારણ કે તેમને બહુઆરંભ, બહુપરિગ્રહ વગેરે હોતા નથી. તેમને દેવગતિ મળે તેવા શુભ આશ્રવો પણ હોતા નથી તેથી નારકોનો જન્મ દેવગતિમાં પણ ન થાય. નારકો નરકમાંથી નીકળી મનુષ્ય કે તિર્યચગતિમાં જન્મે છે. આટલું અધોલોકનું અને તેમાં નરકના જીવોનું વર્ણન કરીને હવે અધ્યલોકનું અને તેમાં પણ તિર્યચ-મનુષ્યોનું વર્ણન ગ્રંથકારશ્રી શરૂ કરે છે.

સૂત્ર (૩-૭) પ્રયોજન : તિચ્છાલોકમાં દ્વીપ-સમુદ્રોનું વર્ણન

જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ ૩-૭

જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ ૩-૭

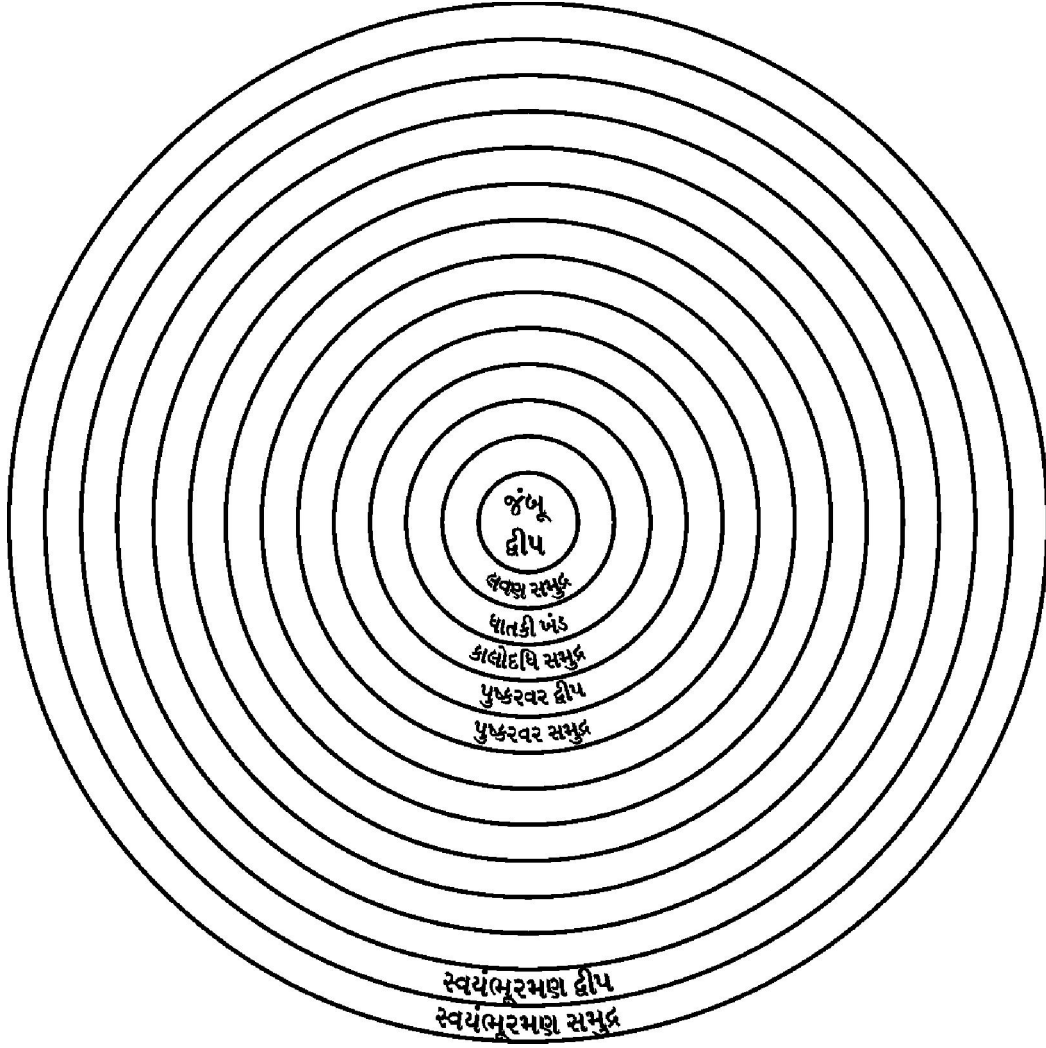
જમ્બૂદ્વીપ લવણાદયઃ શુભનામાનઃ દ્વીપ સમુદ્રાઃ ૩-૭

શબ્દાર્થ : જમ્બૂદ્વીપ = દ્વીપનું નામ છે, લવણ = સમુદ્રનું નામ, શુભનામાનઃ = શુભ નામવાળા, દ્વીપ સમુદ્રાઃ = દ્વીપ સમુદ્રો.

સૂત્રાર્થ : (તિચ્છાલોકમાં) જમ્બૂદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર વગેરે શુભનામવાળા (અસંખ્ય) દ્વીપ અને સમુદ્રો છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૩-૧ થી ૩-૬ સુધીમાં અધોલોકનું વર્ણન કર્યું. આ સૂત્રથી ગ્રંથકારશ્રી મધ્યલોક (તિચ્છાલોક) ની વાત કરે છે. તિચ્છાલોકમાં પ્રથમ એક દ્વીપ, પછી સમુદ્ર, ફરીથી દ્વીપ અને સમુદ્ર એમ ક્રમશઃ અસંખ્ય દ્વીપ - સમુદ્ર રહેલા છે. તેમના નામ શુભ છે.

અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રો

શરૂઆતના થોડા દ્વીપ - સમુદ્રોના નામ ચાર્ટમાં બતાવ્યા પ્રમાણે છે.

દ્વીપ	સમુદ્ર	પાણી કેવું ?
(૧) જમ્બૂદ્વીપ	(૨) લવણ સમુદ્ર	ખારૂ
(૩) ધાતકી ખંડ	(૪) કાલોદધિ સમુદ્ર	સ્વાભાવિક
(૫) પુષ્કરવર દ્વીપ	(૬) પુષ્કરવર સમુદ્ર	સ્વાભાવિક
(૭) વારૂણીવર દ્વીપ	(૮) વારૂણીવર સમુદ્ર	દારૂ જેવું.
(૯) ક્ષીરવર દ્વીપ	(૧૦) ક્ષીરવર સમુદ્ર	દૂધ જેવું
(૧૧) ધૃતવર દ્વીપ	(૧૨) ધૃતવર સમુદ્ર	ધી જેવું
(૧૩) ઈક્ષુવર દ્વીપ	(૧૪) ઈક્ષુવર સમુદ્ર	શેરડીના રસ જેવું
(૧૫) નંદીશ્વર દ્વીપ	(૧૬) નંદીશ્વર સમુદ્ર	શેરડીના રસ જેવું

સૌથી છેલ્લો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે જે ત્રસનાડીના અન્તિમ ભાગને સ્પર્શે છે.

સૂત્ર (૩-૮) પ્રયોજન : સૂત્ર ૩-૭ માં જણાવેલા દ્વીપ - સમુદ્રની પહોળાઈ તથા આકૃતિની સમજણ આપે છે.

દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ ૩-૮

દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ ૩-૮

દ્વિઃ દ્વિઃ વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વ-પૂર્વ - પરિક્ષેપિણઃ વલય-આકૃતયઃ ૩-૮

શબ્દાર્થ : દ્વિઃ દ્વિઃ = બમણા બમણા, વિષ્કમ્ભાઃ = વિસ્તારવાળા, પૂર્વ પૂર્વ = પૂર્વ પૂર્વના, પરિક્ષેપિણઃ = વિંટળાઈને રહેલા, વલય = વલય (બંગડી), આકૃતિઃ = આકાર

સૂત્રાર્થ : (તે બધા દ્વીપ અને સમુદ્ર) પૂર્વ પૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્રથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા (અને) વીંટળાઈને રહેલા છે અને બંગડીના આકારે છે.

ભાવાર્થ : સૌથી પ્રથમ આવેલો જમ્બૂદ્વીપ થાળીના આકાર જેવો ગોળ છે. ત્યાર પછીના બધા જ દ્વીપ-સમુદ્રો બંગડીના જેવા ગોળ આકારના છે અને બમણા (બે ગણા) વિસ્તારવાળા છે, અને વીંટળાઈને રહેલા છે.

ટૂંકમાં આ સૂત્રમાં ત્રણ બાબતો સમાયેલી છે.

- (૧) પ્રત્યેક દ્વીપ-સમુદ્ર ક્રમશઃ એક પછી એક બમણા બમણા પહોળા છે.
- (૨) એક દ્વીપ પછી એક સમુદ્ર ફરી પાછો દ્વીપ પછી સમુદ્ર એ રીતે દરેક દ્વીપ કે સમુદ્ર તેની પહેલાના સમુદ્ર કે દ્વીપને વીંટળાઈને રહેલા છે.
- (૩) લવણસમુદ્રથી માંડીને બધા દ્વીપો કે સમુદ્રો વલય એટલે ચૂડી કે બંગડીના આકારે રહેલા છે.

સૂત્ર (૩-૯) પ્રયોજન : પૂર્વસૂત્રમાં દ્વીપ-સમુદ્ર બમણા બમણા વિસ્તારવાળા છે તે કહ્યું પણ પ્રથમ જમ્બૂદ્વીપનો વિસ્તાર શું છે ? તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે અને તેની મધ્યમાં રહેલા મેરુ પર્વત વિષે પણ માહિતી છે.

તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્ત્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપઃ ૩-૧

તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્ત્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપઃ ૩-૯

તન્-મધ્યે મેરુ-નાભિઃ વૃત્તઃ યોજનશતસહસ્ત્ર વિષ્કમ્ભઃ જમ્બૂદ્વીપઃ ૩-૯

શબ્દાર્થ : તન્ = તે (દ્વીપ-સમુદ્ર), મધ્યે = વચમાં, મેરુ = મેરુ પર્વત, નાભિઃ = મધ્યભાગ, વૃત્તઃ = ગોળાકાર, યોજન = યોજન (માપ), શતસહસ્ત્ર = એક લાખ, વિષ્કમ્ભઃ = વિસ્તાર, જમ્બૂદ્વીપ = પ્રથમદ્વીપનું નામ.

સૂત્રાર્થ : તે (સર્વ દ્વીપ-સમુદ્રો)ની મધ્યમાં એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો જંબૂ નામે ગોળ દ્વીપ છે તેની મધ્યમાં મેરુ (પર્વત) છે.

ભાવાર્થ : અહીં તન્-મધ્યેનો અર્થ તેની વચમાં. પણ કોની વચમાં ? પૂ. ઉમાસ્વાતિજીની સૂત્ર રચનાની આ એક સુંદર પદ્ધતિ છે. તન્-મધ્યેનો જવાબ આગળના આઠમા સૂત્રમાંથી લેવાનો છે. (સૂત્ર ૩-૮ ની અનુવૃત્તિ). તન્-મધ્યે એટલે આગળ જણાવેલા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોની મધ્યમાં રહેલો જંબુદ્વીપ એકલાખ યોજન પહોળો છે.

જંબુદ્વીપની બરાબર મધ્યમાં મેરૂ પર્વત છે. જેમ નાભિ (મણિપુર ચક્ર) શરીરના મધ્યભાગમાં છે તેમ મેરૂ પર્વત જંબુદ્વીપની બરાબર મધ્યમાં છે, આથી સૂત્રમાં જંબુદ્વીપનું મેરૂનાભિ વિશેષણ છે.

મેરૂ પર્વત વિષે વિશેષ માહિતી :

મેરૂ પર્વતની ઊંચાઈ કુલ ૧,૦૦,૦૦૦ (૧ લાખ) યોજનની છે. જેમાં ૧,૦૦૦ યોજન જમીનમાં નીચે છે અને ૯૯,૦૦૦ યોજન ઊંચાઈ જમીનથી ઉપર છે.

મેરૂ પર્વત ત્રણ લોકમાં વહેંચાયેલો છે.

- (૧) અધોલોકમાં ૧૦૦ યોજન. બાકીના ૯૦૦ યોજન તિચ્છલોકમાં ગણાય.
- (૨) મધ્યલોકમાં (તિચ્છલોકમાં) ૧,૮૦૦ (૯૦૦ - ૯૦૦) યોજન
- (૩) ઉર્ધ્વલોકમાં ૯૮,૧૦૦ યોજન

તિચ્છલોકમાં સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૯૦૦ યોજન નીચે અને ૯૦૦ યોજન ઉપર છે, જમીનમાં કુલ ૧૦૦૦ યોજન છે તેમાંથી ૯૦૦ યોજન તિચ્છલોકમાં અને ૧૦૦ યોજન અધોલોકમાં ગણાય છે.

ત્રણ કાંડ (પેજ નંબર ૧૮૪ પરનું ચિત્ર જુઓ) મેરૂ પર્વતના ત્રણ કાંડ (વિભાગ) છે.

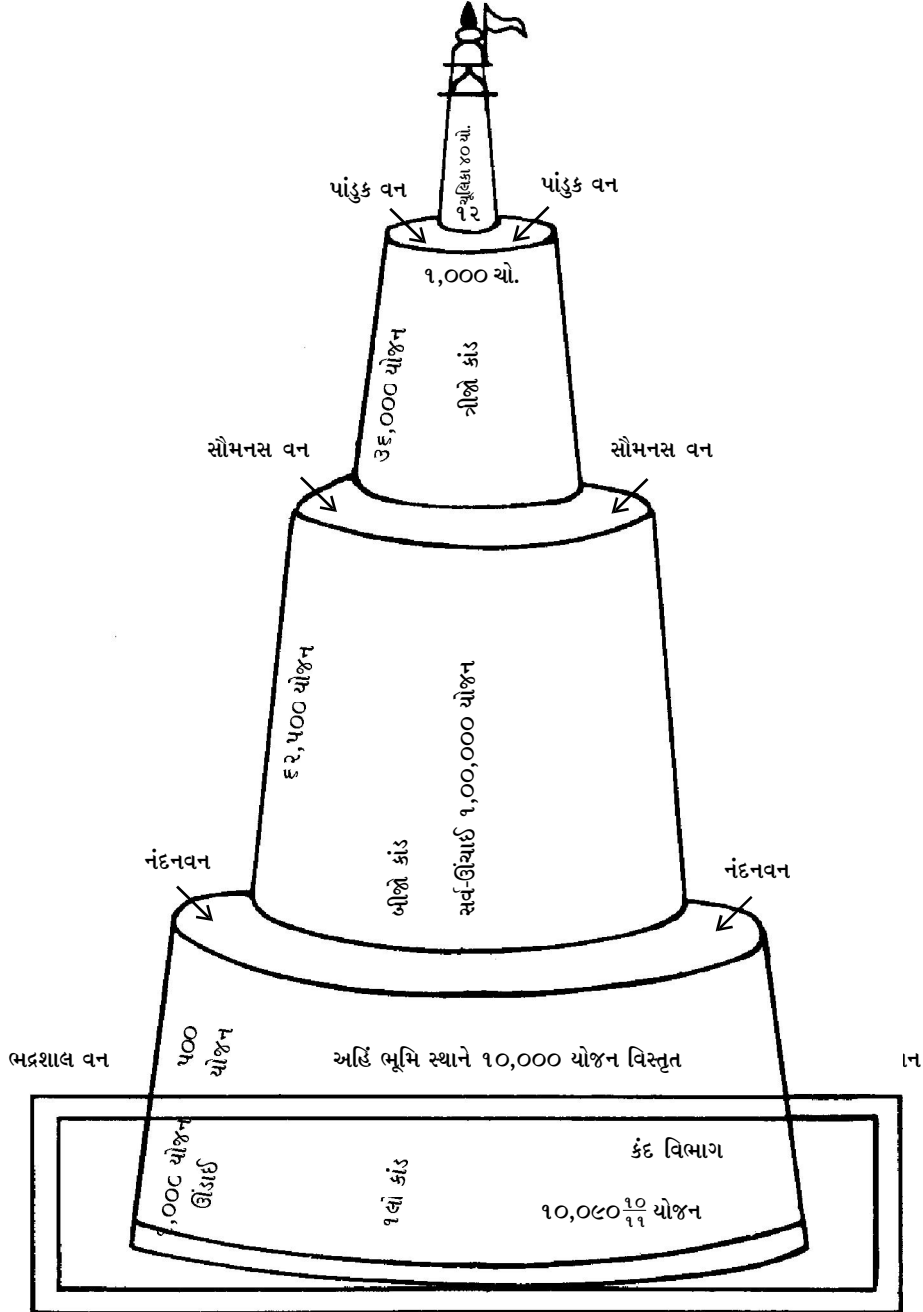
- (૧) પ્રથમ કાંડ : ૧૦૦૦ યોજનનો જમીનમાં છે અને તે શુદ્ધ માટી, પથ્થર અને રેતીનો બનેલો છે.
- (૨) બીજો કાંડ : જમીનથી સોમનસવન સુધીનો ૬૩,૦૦૦ યોજનને બીજો કાંડ છે. તે રૂપુ, સુર્વણ અને સ્ફટિક રત્નનો બનેલો છે.
- (૩) ત્રીજો કાંડ : સોમનસવનથી શિખર સુધીનો ૩૬,૦૦૦ યોજનનો ત્રીજો કાંડ છે. તે સુવર્ણનો છે.

ચૂલિકા : ત્રીજા કાંડની ઉપર બરાબર વચમાં ચૂલિકા છે તે ૪૦ યોજન ઊંચી છે, તેના અગ્રભાગે શાશ્વત જિનમંદિર છે.

ચાર વન :

- (૧) ભદ્રશાલવન : સમભૂતલા પૃથ્વી ઉપર, મેરૂ પર્વતની આસપાસ આવેલું આ વન છે.

મેરુપર્વત

મેરુ પર્વતના ચિત્રની સમજ : મેરુ પર્વતમાં ભૂમિતલથી ૫૦૦ યોજન ઊંચે જતા ચારે બાજુ ૫૦૦ યોજનનો ખાંચો પડે છે. અર્થાત્ તેટલી જમીન સપાટ આવે છે. તેને નંદનવન કહે છે. વળી ઉપર ૬૨,૫૦૦ યોજન જતા એ જ રીતે ચારે બાજુ ૫૦૦ યોજનનો ખાંચો આવે છે. તેને સૌમનસ વન કહે છે. વળી ૩૬,૦૦૦ યોજન ઉપર જતાં મેરુનું ઉપરિ તલ આવે છે, આને પાંડુકવન કહેવાય છે. પાંડુકવનની મધ્યમાં ૪૦ યોજન ઊંચી ચૂલિકા છે, જે મૂળમાં ૧૨ યોજન તથા ઉપર ૪ યોજન વિસ્તૃત છે. ચૂલિકાની ઉપર એક શાશ્વત ચૈત્ય છે.

- (૨) નંદનવન : મેરૂ પર્વત ઉપર જમીનથી ૫૦૦ યોજન ઉંચાઈએ જતાં નંદનવન આવેલું છે.
- (૩) સોમનસવન : મેરૂ પર્વતમાં નંદનવનથી ઉપર ૬૨,૫૦૦ યોજન દૂર સોમનસવન આવેલું છે, જ્યાં બીજો કાંડ પૂર્ણ થાય છે.
- (૪) પાંડુકવન : સોમનસવન થી ૩૬,૦૦૦ યોજન ઉપર જતાં પાંડુકવન આવે છે, તેમાં ચારે દિશાઓમાં એક એક શિલા છે. પૂર્વ - પશ્ચિમની શિલા ઉપર બે બે સિંહાસનો છે. ઉત્તર-દક્ષિણની શિલા ઉપર એક એક સિંહાસન છે. શિલાઓ ઉપર રહેલા સિંહાસન ઉપર જિનેશ્વર ભગવંતોનો જન્માભિષેક થાય છે. ઉત્તર દિશાના સિંહાસન ઉપર ઐરાવત ક્ષેત્રના તીર્થંકર પ્રભુનો જન્માભિષેક થાય છે. દક્ષિણ દિશાના સિંહાસન ઉપર ભરત ક્ષેત્રના તીર્થંકર પ્રભુનો જન્માભિષેક થાય છે. જ્યારે પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં બંને સિંહાસનો ઉપર પૂર્વના તથા પશ્ચિમના મહાવિદેહના તીર્થંકર પરમાત્માનો જન્માભિષેક થાય છે.

સૂત્ર (૩-૧૦) પ્રયોજન : જંબૂદ્વીપમાં આવેલાં ક્ષેત્રોના નામ.

તત્ર ભરતહૈમવતહરિવિદેહરમ્યકૂહૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ૩-૧૦

તત્ર ભરતહૈમવતહરિવિદેહરમ્યકૂહૈરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ૩-૧૦

તત્ર ભરત-હૈમવત-હરિ-વિદેહ-રમ્યકૂ-હૈરણ્યવત-

ઐરાવત વર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ૩-૧૦

શબ્દાર્થ : તત્ર=ત્યાં (જંબૂદ્વીપમાં), ભરત-હૈમવત-હરિવર્ષ-(મહા)વિદેહ- રમ્યકૂ- હૈરણ્યવત-ઐરાવત=સાત ક્ષેત્રોના નામ છે. વર્ષાઃ = રહેવાના, ક્ષેત્રાણિ = ક્ષેત્રો છે.

સૂત્રાર્થ : તે (જંબૂદ્વીપ)માં ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ, મહાવિદેહ, રમ્યકૂ, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત (એ સાત) ક્ષેત્રો આવેલાં છે.

ભાવાર્થ : જંબૂદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો છે. દક્ષિણ દિશામાં સૌથી નીચે ભરતક્ષેત્ર છે ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ક્રમશઃ હૈમવતક્ષેત્ર પછી હરિવર્ષક્ષેત્ર, પછી મહાવિદેહક્ષેત્ર પછી

રમ્યક્ષેત્ર પછી હૈરણ્યવતક્ષેત્ર પછી ઐરાવતક્ષેત્ર એક એકથી ઉપર ઉત્તર દિશા તરફ રહેલાં છે. (જુઓ ફોરકલર ચિત્ર)

સાત ક્ષેત્રમાં તુલનાત્મક સમાનતા :

- (૧) ભરત અને ઐરાવત બંને ક્ષેત્રોમાં સમાનતા છે.
- (૨) હૈમવત અને હૈરણ્યવત બંને ક્ષેત્રોમાં સમાનતા છે.
- (૩) હરિવર્ષ અને રમ્યક્ષ બંને ક્ષેત્રોમાં સમાનતા છે.
- (૪) પૂર્વમહાવિદેહ અને પશ્ચિમ મહાવિદેહ બંને ક્ષેત્રોમાં સમાનતા છે.

ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રની સમાનતા :

- ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં છ આરાનું કાળયક છે.
- બંનેમાં છ - છ ખંડ છે. બંનેનો મધ્યખંડ આર્યભૂમિથી યુક્ત છે.
- બંનેમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષો થાય છે.
- બંનેમાં મોક્ષમાર્ગ ખુલે છે અને બંધ થાય છે. તે સાત ક્ષેત્રોની વચ્ચે વચ્ચે બે ક્ષેત્રોને છૂટા પાડનારા એવા છ પર્વતો આવેલા છે. તેને વર્ષધરપર્વત કહેવાય છે, જેની ચર્ચા ૩-૧૧ સૂત્રમાં ગ્રંથકારશ્રી કરે છે.

સૂત્ર (૩-૧૧) પ્રયોજન : જંબૂદ્વિપમાં આવેલા સાત ક્ષેત્રોનું વિભાજન કરનાર છ પર્વતોનું વર્ણન.

તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિષધ-

નીલરુક્મિશિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ

૩-૧૧

તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિષધ-

નીલરુક્મિશિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ

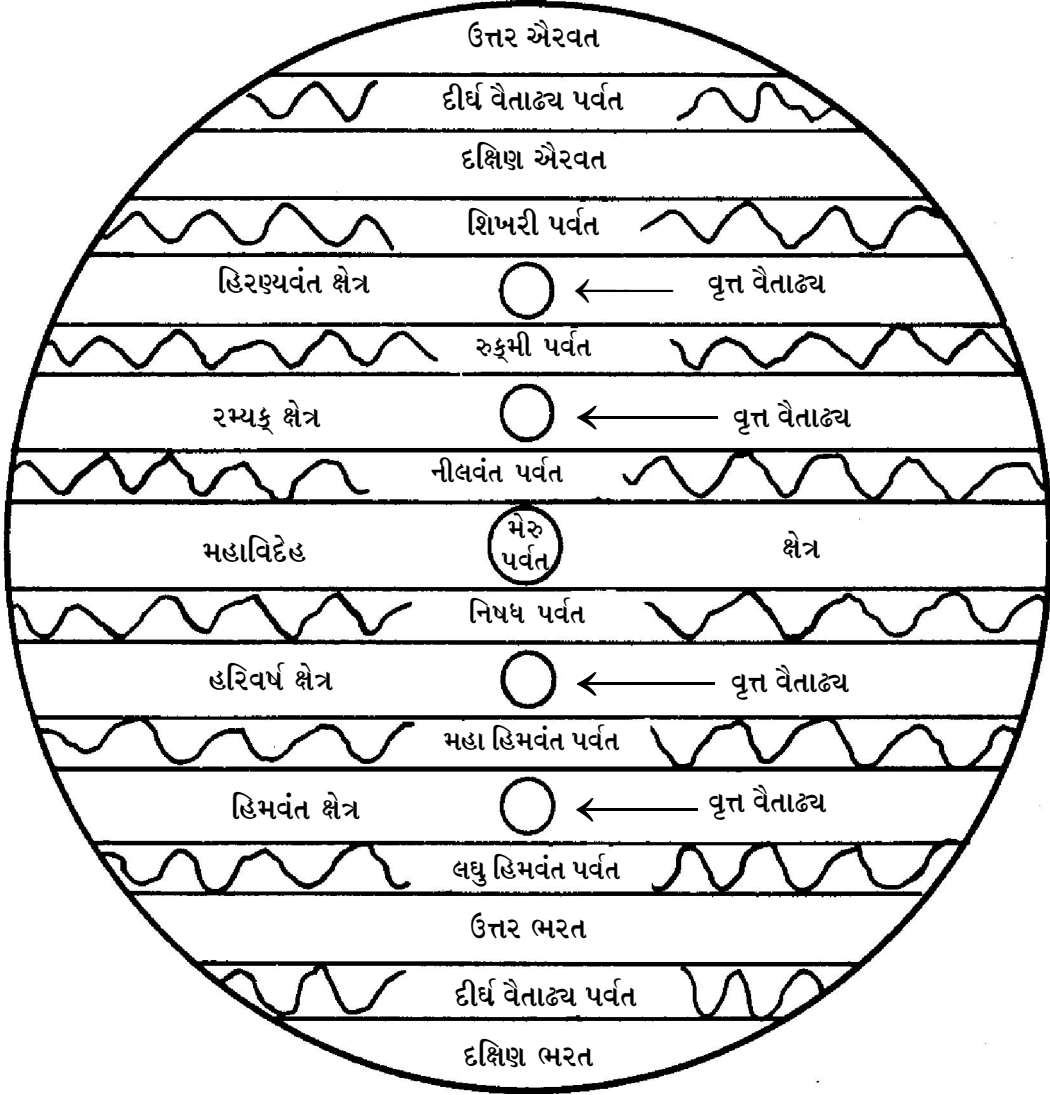
૩-૧૧

તદ્-વિભાજિનઃ પૂર્વ અપર આયતા હિમવત્-મહાહિમવત્-

નિષધ-નીલ-રુક્મિ-શિખરિણઃ વર્ષધર પર્વતાઃ

૩-૧૧

જંબૂદ્વીપના ક્ષેત્રો-પર્વતો

આ ચિત્રમાં સાત ક્ષેત્રો, છ વર્ષધર પર્વતો, મેરુ પર્વત, ચાર વૃત્ત વૈતાલ્ય પર્વતો તથા ભરતક્ષેત્ર અને ઐરવતક્ષેત્રની મધ્યમાં આવેલા બે દીર્ઘ વૈતાલ્ય પર્વતો બતાવેલા છે.

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે (ક્ષેત્રો), વિભાજિનઃ = વિભાગ કરનાર, પૂર્વ = પૂર્વ દિશા, અપર = પશ્ચિમ દિશા, આયતા = લંબાયેલા, હિમવન્ = હિમવંત્ (પર્વત), મહાહિમવત્ = મહાહિમવંત (પર્વત), નિષધ = નિષધ (પર્વત), નીલ = નીલવંત (પર્વત), રુક્મિ = રુક્મિ (પર્વત), શિખરી = શિખરી પર્વત, વર્ષધર = ક્ષેત્રમર્યાદા ધારક.

સૂત્રાર્થ : તે (સાતે) ક્ષેત્રોનો વિભાગ કરનાર, પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા (એવા) હિમવંત, મહાહિમવંત, નિષધ, નીલવંત, રુક્મિ, શિખરી એમ છ વર્ષધર પર્વતો છે.

ભાવાર્થ : વર્ષ એટલે ક્ષેત્રને (ક્ષેત્રની મર્યાદાને) ધારણ કરે તે વર્ષધર. ઉપર જણાવેલા છ પર્વતો સાતે ક્ષેત્રોની સીમાને ધારણ કરે છે, માટે વર્ષધર કહેવાય છે. બે ક્ષેત્રોની વચ્ચે એક એક પર્વત આવેલો છે. (જુઓ ચિત્ર પેજ નંબર ૧૮૭ ઉપર)

ક્ષેત્રો તથા પર્વતો મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સુધી બમણા (Twice) વિસ્તારવાળા હોય છે અને મહાવિદેહ પછી અર્ધ અર્ધ (Half-Half) વિસ્તારવાળા હોય છે. ભરત ક્ષેત્રનો વિસ્તાર એક ખંડ પ્રમાણ કહીએ તો હિમવંત પર્વતનો વિસ્તાર બે ખંડ પ્રમાણ છે તે રીતે ડબલ ડબલ ક્રમસર આવેલા ક્ષેત્ર અને પર્વતના વિસ્તાર છે.

ક્રમ	ક્ષેત્ર/પર્વત	ખંડ સંખ્યા	ક્રમ	ક્ષેત્ર/પર્વત	ખંડ સંખ્યા
૧	ભરત ક્ષેત્ર	૧	૮	નીલવંત પર્વત	૩૨
૨	લઘુ હિમવંત પર્વત	૨	૯	રમ્યક્ષ ક્ષેત્ર	૧૬
૩	હૈમવંત ક્ષેત્ર	૪	૧૦	રુક્મિ પર્વત	૮
૪	મહાહિમવંત પર્વત	૮	૧૧	હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર	૪
૫	હરિવર્ષ ક્ષેત્ર	૧૬	૧૨	શિખરી પર્વત	૨
૬	નિષધ પર્વત	૩૨	૧૩	ઐરાવત ક્ષેત્ર	૧
૭	મહાવિદેહ ક્ષેત્ર	૬૪			

દરેક ખંડનો સરવાળો કરી એ તો =

$$૧+૨+૪+૮+૧૬+૩૨+૬૪+૩૨+૧૬+૮+૪+૨+૧ = ૧૮૦$$

જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ યોજન લાંબો-પહોળો છે. તેના ૧૮૦ વિભાગ ગણીએ તો $૧,૦૦,૦૦૦ \div ૧૮૦ = ૫૨૬\frac{૬}{૧૮}$ યોજન (લગભગ) વિસ્તાર ગણાય. તેનાથી ૬૪ ગણુ (64 Times) મહાવિદેહક્ષેત્ર છે. મહાવિદેહક્ષેત્ર ૩૩,૬૬૪ યોજન થાય.

ભરતક્ષેત્રનું સંક્ષેપમાં વર્ણન :

ભરતના બરાબર મધ્યમાં પૂર્વ - પશ્ચિમ લાંબો વૈતાલ્ય પર્વત છે. આથી ભરતના દક્ષિણાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ એમ બે ભાગ પડે છે. હિમવંત પર્વતના પન્નદ્રહ (દ્રહ = સરોવર) માંથી ગંગા અને સિંધુ બે નદીઓ વહે છે. જે વૈતાલ્ય પર્વતને ભેદીને લવણ સમુદ્રમાં મળે છે. (ચિત્રમાં જુઓ) આથી ભરતના દક્ષિણાર્ધના ત્રણ અને ઉત્તરાર્ધના ત્રણ એમ છ ખંડ થાય છે. આ છ ખંડમાંના દક્ષિણાર્ધ ભરતના મધ્યમાં અયોધ્યાનગરી છે. આ મધ્યખંડમાં સાડા પચીશ આર્યદેશો છે. તે સિવાયના પાંચ ખંડો અનાર્યભૂમિ છે. દક્ષિણાર્ધના મધ્યખંડમાં રહેલા આર્યદેશોમાં જ તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બળદેવ વગેરે ઉત્તમ પુરૂષો થાય છે.

ગંગા નદીનો જ્યાં સમુદ્ર સાથે સંગમ થાય છે ત્યાં માગધ નામે તીર્થ છે. અહીં તીર્થ એટલે સમુદ્રમાં ઉતરવાનો માર્ગ. સિંધુ નદીનો સમુદ્ર સાથે સંગમ થાય છે ત્યાં પ્રભાસ નામે તીર્થ છે. આ બંને તીર્થોની વચ્ચે વરદામ નામે તીર્થ છે.

હવે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર સુધીના પર્વત અને ક્ષેત્રનું સંક્ષેપમાં વર્ણન સમજી લઈએ, સાથે ચિત્રમાં પણ જોતા રહેવું, તો જલ્દી સમજાઈ જશે.

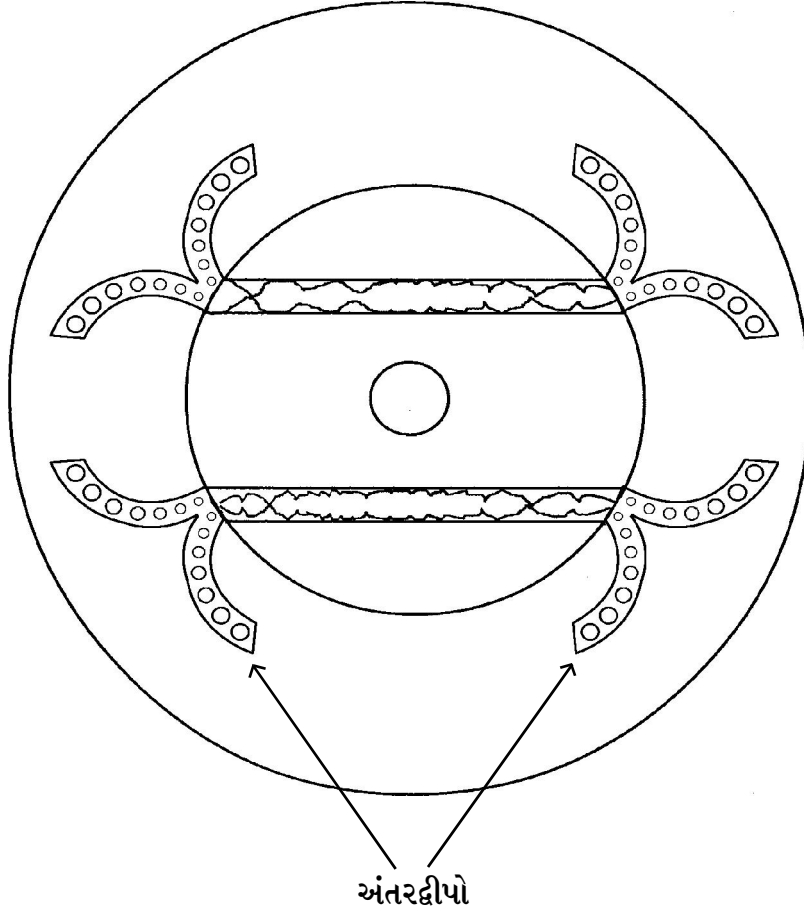
નોંધ. વૈતાલ્ય પર્વતમાં કુલ ૭૨ બિલો (ગુફાઓ) છે. દૃઢ આરામાં મનુષ્યો આ બિલોમાં વસશે.

આ પર્વત ઉપર પન્ન નામે દ્રહ (પાણીનો ધરો અથવા સરોવર) છે. આ દ્રહમાં પૃથ્વીકાયના જીવોનું બનેલું મોટું કમળ છે. એ કમળની કર્ણિકામાં શ્રીદેવીનું ભવન છે, તેમાં શ્રીદેવી રહે છે, આ પર્વત સુવર્ણનો છે.

પૃથ્વી અંતર્દ્વીપો : હિમવંત પર્વતથી ગજદંતના આકારની ચાર દાઢા નીકળે છે, બે દાઢા પૂર્વ છેડાથી અને બે પશ્ચિમ છેડાથી નીકળીને લવણ સમુદ્રમાં આવે છે. દરેક દાઢા

ઉપર સાત સાત દ્વીપો હોવાથી કુલ ૨૮ દ્વીપ છે. તે જ પ્રમાણે ૨૮ દ્વીપો શિખરી પર્વતથી નીકળતી ચાર દાઢા ઉપર છે. કુલ ૫૬ દ્વીપ છે. આ દ્વીપો સમુદ્રની અંદર હોવાથી અંતર્દ્વીપ તરીકે ઓળખાય છે.

૫૬ અંતરદ્વીપ

અંતરદ્વીપમાં રહેલા યુગલિકો (સ્ત્રી-પુરુષ સાથે જન્મેલા) ૮૦૦ ધનુષ્યની ઊંચાઈવાળા અને પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગના આયુષ્યવાળા હોય છે, તેઓ કલ્પવૃક્ષના ફળોનો આહાર લે છે. આયુષ્યના છ મહીના બાકી રહે ત્યારે પુત્ર-પુત્રીરૂપ યુગલને જન્મ આપે છે. અંતે સમાધિપૂર્વક મૃત્યુ પામી દેવલોકમાં જાય છે.

હેમવંત ક્ષેત્ર : આ ક્ષેત્રના બરાબર મધ્ય ભાગમાં ગોળાકારે વૃત્ત વૈતાલ્ય પર્વત આવેલો છે. ગોળ (Round) હોવાથી તેને વૃત્તવૈતાલ્ય અથવા શબ્દપાતી કહેવાય છે. આ ક્ષેત્રમાં રોહિતાંશા અને રોહિતા બે નદીઓ આવેલી છે. રોહિતાંશા નદી પદ્મદ્રહમાંથી ઉત્તર દિશા તરફ નીકળે છે. આગળ જતાં વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વત પાસેથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળે છે અને લવણ સમુદ્રને મળે છે. રોહિતા નદી મહાહિમવંત પર્વતના મહાપદ્મ દ્રહમાંથી નીકળી, દક્ષિણ દિશા તરફ વહે છે. આગળ જતાં વૃત્તવૈતાલ્ય પર્વત પાસેથી પૂર્વ દિશા તરફ વળે છે અને લવણસમુદ્રને મળે છે. આ ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીના ત્રીજા આરા સમાન કાળ હોય છે. તેમાં યુગલિકો રહે છે. જેમનું આયુષ્ય એક પલ્યોપમનું હોય છે.

મહાહિમવંત પર્વત : તેના મધ્યભાગમાં મહાપદ્મદ્રહ છે. તેમાં આવેલા કમળની કર્ણિકા ઉપર ઢૂંદેવીનું ભવન છે. સંપૂર્ણ પર્વત સુવર્ણનો છે.

હરિવર્ષ ક્ષેત્ર : મહાહિમવંત પર્વત પછી ઉત્તર દિશામાં હરિવર્ષ ક્ષેત્ર છે. તેના મધ્યમાં વૃત્તવૈતાલ્ય ગોળાકાર પર્વત છે. આ ક્ષેત્રમાં હરિકાંતા અને હરિસલિલા નામની નદીઓ છે. હરિકાંતા નદી મહાપદ્મ દ્રહમાંથી નીકળીને ઉત્તર દિશા તરફ વહે છે. આગળ જતા વૃત્તવૈતાલ્ય પાસેથી પશ્ચિમ દિશા તરફ વળીને લવણ સમુદ્રને મળે છે. હરિસલિલા નદી તિર્ગિચ્છદ્રહમાંથી દક્ષિણ દિશા તરફ નીકળે છે. આગળ જતાં વૃત્તવૈતાલ્યથી (ગંધાપાતી) પૂર્વ દિશામાં વળીને લવણ સમુદ્રને મળે છે. આ ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણીના બીજા આરા જેવો કાળ હોય છે. તેમાં બે પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા યુગલિકો રહે છે.

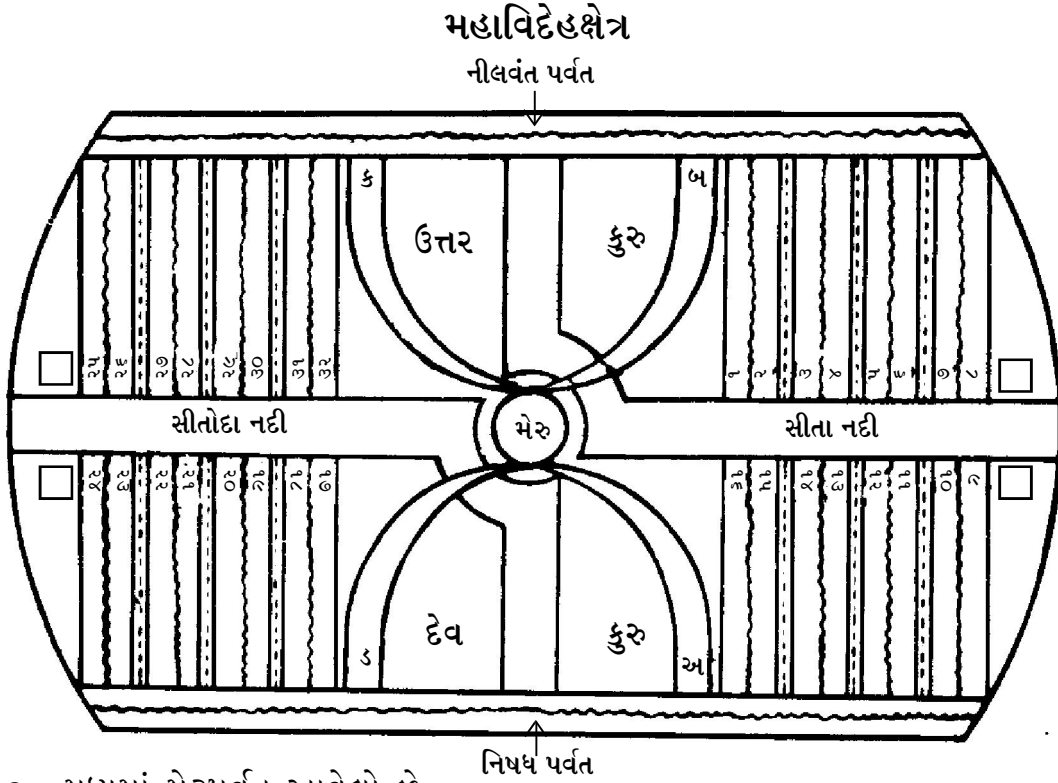
નિષધ પર્વત : હરિવર્ષ પછી નિષધ પર્વત (North માં) છે. તેના મધ્યભાગમાં તિર્ગિચ્છદ્રહ છે. તેમાં આવેલા કમળની કર્ણિકા ઉપર ઘીદેવીનું ભવન છે.

મહાવિદેહ ક્ષેત્ર :

આ ક્ષેત્ર કુલ ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. ૧ થી ૩ આંકડાવાળી ૩ વિજયો છે.

(૧) પૂર્વમહાવિદેહ (૨) પશ્ચિમ મહાવિદેહ

(૩) ઉત્તરકુરુ અને (૪) દેવકુરુ

- મધ્યમાં મેરુપર્વત આવેલો છે.
 - આ મેરુપર્વતની ઉત્તર તરફનો ભાગ કે જે ગંધમાદન પર્વત (ક) અને માલ્યવંત પર્વત (બ)ની મધ્યમાં આવેલો છે. તેને ઉત્તરકુરુક્ષેત્ર કહેવાય છે.
 - મેરુ પર્વતની દક્ષિણ તરફનો ભાગ કે જે વિદ્યુતપ્રભ પર્વત (ડ) અને સોમનસ પર્વત (અ) નામના બે ગજદંત પર્વતોની વચ્ચે આવેલો ભાગ છે તેને દેવકુરુક્ષેત્ર કહેવાય છે.
 - મેરુ પર્વતની પૂર્વ દિશામાં પૂર્વ મહાવિદેહ અને પશ્ચિમ દિશામાં પશ્ચિમ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર આવેલું છે.
 - સીતા નદી પૂર્વ મહાવિદેહના ઉત્તર તરફ અને દક્ષિણ તરફના બે ભાગ પાડે છે.
 - સીતોદા નદી પશ્ચિમ મહાવિદેહના ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફના બે ભાગ પાડે છે.
- મહાવિદેહ ક્ષેત્રના આ ચારે ભાગોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ ત્રણ ભાગ પડે છે.
- (૧) મહાવિદેહ ક્ષેત્રના આ ચારે ભાગોમાં આઠ-આઠ વિજયો આવેલી છે.
- (૨) મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ચારે ભાગોમાં ચાર-ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે.

(૩) મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ચારે ભાગોમાં ત્રણ-ત્રણ અંતર્નદી આવેલી છે.

આ રીતે કુલ ૩૨ વિજય, ૧૬ વક્ષસ્કાર પર્વત અને ૧૨ અંતર્નદી થી યુક્ત એવું ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું આ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે.

શંકા : મહાવિદેહમાં ચાર વિહરમાન તીર્થંકર ભગવંતો કયા વિજયમાં છે ?

સમાધાન : આઠમી પુષ્કલાવતી વિજયમાં સીમંધરસ્વામી વિચરે છે. નવમી વત્સ નામની વિજયમાં યુગમંધર સ્વામી વિચરે છે. ચોવીસમી નલિનાવતી નામની વિજયમાં બાહુસ્વામી વિચરે છે. પચીસમી વપ્રા નામની વિજયમાં સુબાહુસ્વામી વિચરે છે.

મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૩૨ વિજયો, ભરત ક્ષેત્રના સાડા પચીશ દેશો અને ઐરાવત ક્ષેત્રના સાડા પચીશ દેશો આર્યદેશો છે.

આ ૩૨ વિજયોમાં ૫૦૦ ધનુષ્યની ઊંચાઈવાળા મનુષ્યો વસે છે. તેમનાં ઘર, ભરતક્ષેત્રના ઘરથી ૪૦૦ ગણાં ઉંચાં છે, તેમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કોડ પૂર્વનું છે, મનુષ્યોના સંઘયણ અને સંસ્થાન વિવિધ પ્રકારના છે. મૃત્યુ બાદ તેઓ પોતપોતાના કર્મને અનુસારે વિવિધ પ્રકારની ગતિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. ત્યાં સદાકાળ દુષ્પ્રમાસુષ્પ્રમા નામના ચોથા આરા જેવો કાળ વર્તે છે.

ઉત્તરકુરુ દેવકુરુ : મેરૂ પર્વતની ઉત્તરે અને દક્ષિણે આવેલા તથા ગજદંતના આકારના પર્વતો વડે જેની સીમા બંધાયેલી છે તેવા ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુ નામના બે ક્ષેત્રો છે, ત્યાં યુગલિકો રહે છે. જેમની ઉંચાઈ ત્રણ ગાઉ, આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમ છે. ત્રણ દિવસને આંતરે આહાર લે છે. ફક્ત ચણાની દાળ જેટલો આહાર લેતાં તૃપ્તિ પામે છે, ત્યાં પહેલા આરા સમાન કાળ ચાલે છે.

બાકીના પર્વતો - ક્ષેત્રો : મહાવિદેહ ક્ષેત્ર પછી ઉત્તર દિશામાં અનુક્રમે નીલવંત પર્વત, રમ્યક ક્ષેત્ર, રૂક્મિ પર્વત, હૈરણ્યવત ક્ષેત્ર, શિખરી પર્વત અને ઐરાવત ક્ષેત્ર છે. તેમની વિગત અનુક્રમે નિષધ પર્વત, હરિવર્ષ ક્ષેત્ર, મહાહિમવંત પર્વત, હૈમવત ક્ષેત્ર, લઘુહિમવંત પર્વત અને ભરત ક્ષેત્રની જેમ કહી છે. તે મુજબ જાણવી, દ્રહો અને ત્યાં રહેતી દેવીના નામ આ પ્રમાણે છે.

નીલવંત પર્વત ઉપર કેશરીદ્રહ છે જ્યાં કીર્તિદેવી રહે છે.

રૂક્મિ પર્વત ઉપર મહાપુંડરીકદ્રહ છે જ્યાં બુદ્ધિદેવી રહે છે.

શિખરી પર્વત ઉપર પુંડરીક દ્રહ છે જ્યાં લક્ષ્મીદેવી રહે છે.

ઉપર જણાવેલા દરેક પર્વત (કુલ છ પર્વતો) ઉપર શાશ્વત જિનમંદિરો છે. તેમાં દરેક દિશામાં ૨૭-૨૭ એમ કુલ ૧૦૮ શાશ્વતી જિનપ્રતિમાઓ છે.

સાર :- જંબૂદ્વીપ સંબંધિ સૂત્ર ૯-૧૦-૧૧ ની સૂક્ષ્મ વિચારણા કરતાં લોકનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જણાય છે. આ જીવ પ્રત્યેક ભૂમિમાં જન્મ પામ્યો હશે છતાં વર્તમાનકાળે એક નાના મકાનમાં પણ કેટલો મોહ રહે છે ? આવા શાશ્વતા પદાર્થો જાણવા છતાં અશાશ્વત પદાર્થોની આસક્તિ છૂટતી નથી. શાશ્વત જિનાલયોને જાણવા છતાં અરિહંતો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દેઢ થતી નથી. માત્ર ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી જીવનારા આપણે તથા તત્ત્વના અત્યંત અલ્પ જ્ઞાનના પરિણામે જિનેશ્વરોની આ વાતોને ન સમજી શકીએ તેમ બને પરંતુ સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની વાણીમાં શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. કારણ કે તે વાણી ક્યારેય મિથ્યા હોતી નથી. કદાચ ૧૦૦૦ વર્ષ પછી વિજ્ઞાન આ વાતો સિદ્ધ કરે તો આશ્ચર્ય નથી.

સૂત્ર (૩-૧૨) પ્રયોજન : ધાતકીખંડ નામના દ્વીપમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતોની સંખ્યા

દ્વિર્ધાતકીખણ્ડે

૩-૧૨

દ્વિર્ધાતકી ખંડે

૩-૧૨

દ્વિઃ ધાતકી ખંડે

૩-૧૨

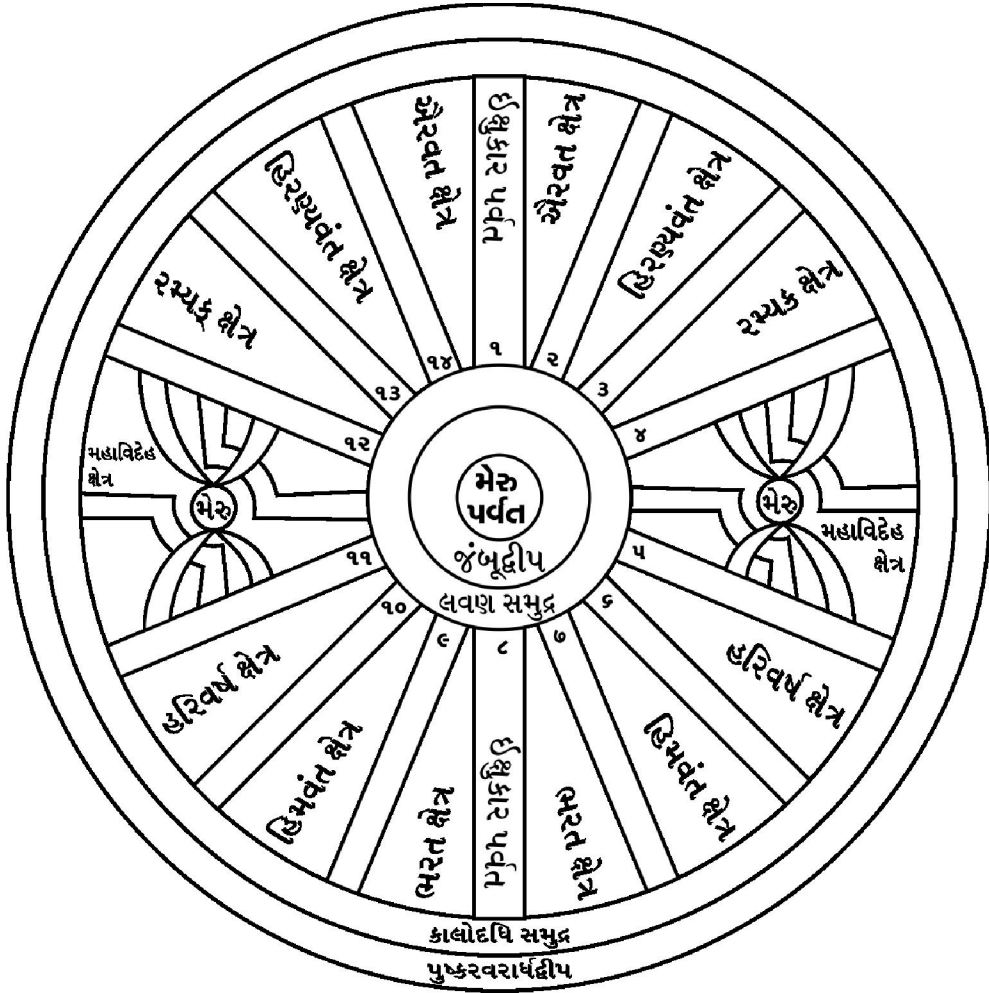
શબ્દાર્થ : દ્વિ = બમણા, ધાતકી ખંડે = ધાતકી ખંડ નામના દ્વીપમાં

સૂત્રાર્થ : ધાતકી ખંડમાં (ક્ષેત્રો અને પર્વતો જંબૂદ્વીપથી) બમણા છે.

ભાવાર્થ : ભૌગોલિક રચના પ્રમાણે જંબૂદ્વીપ પ્રથમ દ્વીપ છે. ત્યાર પછી લવણ સમુદ્ર છે. લવણસમુદ્ર પછી ધાતકીખંડ નામે બીજો દ્વીપ આવે છે.

ચાર લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો અને વલયાકાર (ચુડી આકાર) એવો આ ધાતકી ખંડ છે. આ ધાતકીખંડ બે લાખ યોજન વિસ્તારવાળા લવણસમુદ્રને ચારે તરફથી ઘેરીને રહેલો છે. આ ધાતકીખંડની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં ઈક્ષુકાર પર્વત રહેલો છે જે ધાતકીખંડના બે સરખા ભાગ કરે છે.

ધાતકીખંડ

- (૧) ઈક્ષુકાર પર્વત
- (૨) શિખરી પર્વત
- (૩) રૂક્મિ પર્વત
- (૪) નીલવંત પર્વત
- (૫) નિષધ પર્વત
- (૬) મહાહિમવંત પર્વત
- (૭) લઘુહિમવંત પર્વત

- (૮) ઈક્ષુકાર પર્વત
- (૧૪) શિખરી પર્વત
- (૧૩) રૂક્મિ પર્વત
- (૧૨) નીલવંત પર્વત
- (૧૧) નિષધ પર્વત
- (૧૦) મહાહિમવંત પર્વત
- (૯) લઘુહિમવંત પર્વત

ધાતકીખંડને ફરતો વલયાકારે રહેલો એવો કાલોદધિસમુદ્ર છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં, ઈક્ષુકાર પર્વતનો એક ભાગ લવણસમુદ્રને સ્પર્શે છે અને બીજો ભાગ કાલોદધિ સમુદ્રને સ્પર્શે છે. પરિણામે પૂર્વ ધાતકીખંડ અને પશ્ચિમ ધાતકી ખંડ એમ બે સ્પષ્ટ વિભાગો થઈ જાય છે. જંબૂદ્વીપની જેમ જ અહીં પૂર્વધાતકીખંડમાં ૭ ક્ષેત્ર અને ૬ મોટા પર્વત છે. તે જ રીતે પશ્ચિમ ધાતકીખંડમાં પણ ૭ ક્ષેત્ર અને ૬ પર્વત છે.

આ રીતે ધાતકીખંડમાં :- ૨-ભરતક્ષેત્ર, ૨-હેમવંત ક્ષેત્ર, ૨-હરિવર્ષક્ષેત્ર, ૨-મહાવિદેહક્ષેત્ર, ૨-રમ્યકક્ષેત્ર, ૨-હૈરણ્યવંત ક્ષેત્ર અને ૨-ઐરાવતક્ષેત્ર. આ રીતે ૧૪ મહાક્ષેત્રો આવેલાં છે. તે જ રીતે :- ૨-લઘુહિમવંત પર્વત, ૨-મહાહિમવંત પર્વત, ૨-નિષધ પર્વત, ૨-નીલવંત પર્વત, ૨-રૂકિમ પર્વત, ૨-શિખરી પર્વત એમ કુલ ૧૨ મહાપર્વતો આવેલા છે.

જેમ જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં મેરૂ પર્વત છે, તેમ અહીં પણ પૂર્વ ધાતકી ખંડના મધ્યમાં એક મેરૂ આવેલો છે અને પશ્ચિમ ધાતકી ખંડના મધ્યમાં બીજો એક મેરૂ આવેલો છે. અર્થાત પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બંને દિશામાં એક એક મેરૂ હોવાથી ધાતકી ખંડમાં બે મેરૂ છે. આ બન્ને મેરૂપર્વતની ઉંચાઈ ૮૫૦૦૦ પંચાસી હજાર યોજન છે.

સૂત્ર (૩-૧૩) પ્રયોજન : પુષ્કરવર દ્વીપમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતોની સંખ્યા

પુષ્કરાર્ધ ચ	૩-૧૩
પુષ્કાર્ધ ચ	૩-૧૩
પુષ્કાર્ધ ચ	૩-૧૩

શબ્દાર્થ : પુષ્કરાર્ધ = પુષ્કરવર દ્વીપનો અડધો ભાગ

સૂત્રાર્થ : પુષ્કરવર દ્વીપના અર્ધા ભાગમાં પણ જંબૂદ્વીપથી બમણા ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે.

ભાવાર્થ : પુષ્કરવર દ્વીપની પહોળાઈના બરાબર મધ્યમાં માનુષોત્તર પર્વત આવેલો છે. આ પર્વત કિલ્લાની જેમ વલયાકારે ગોળ છે. આથી પુષ્કરવરદ્વીપના બે વિભાગ પડી જાય છે. પુષ્કરવરદ્વીપનો વિસ્તાર કુલ ૧૬ લાખ યોજન છે. તેના બે વિભાગ થવાથી પ્રથમ વિભાગ ૮ લાખ યોજન પ્રમાણ અને બીજો વિભાગ ૮ લાખ યોજન પ્રમાણ

છે. બે વિભાગમાંથી પ્રથમ અર્ધા વિભાગમાં જ ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે, ધાતકીખંડમાં જેટલા ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે તેટલા જ ક્ષેત્રો અને પર્વતો પુષ્કરવરદ્વીપના પ્રથમના અર્ધા વિભાગમાં છે. આથી જ આ સૂત્રમાં ધાતકીખંડની જેમ પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધા ભાગમાં ક્ષેત્રો અને પર્વતો છે. જે જંબૂદ્વીપથી બમણા છે એમ જણાવ્યું છે.

ધાતકીખંડની જેમ આ પુષ્કરાર્ધમાં પણ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બે મોટા ઈશ્વકાર પર્વત આવેલા છે. આ બંને પર્વતને લીધે પુષ્કરાર્ધદ્વીપ બે વિભાગમાં વિભાજિત થાય છે. (૧) પૂર્વ પુષ્કરાર્ધ અને (૨) પશ્ચિમ પુષ્કરાર્ધ.

- તેમાં ક્ષેત્ર અને પર્વતોની રચના ધાતકી ખંડ સમાન જ હોય છે.

જે રીતે જંબૂદ્વીપના મધ્યમાં મેરૂ પર્વત આવેલો છે. તે જ રીતે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને પુષ્કરાર્ધના મધ્યમાં એક-એક મેરૂ પર્વત આવેલો છે.

જંબૂદ્વીપની જેમ જ અહીં પૂર્વ તથા પશ્ચિમ બંને પુષ્કરાર્ધમાં સાત-સાત ક્ષેત્રો છે. જંબૂદ્વીપની જેમ જ પૂર્વ પુષ્કરાર્ધમાં તથા પશ્ચિમ પુષ્કરાર્ધમાં છ-છ મહાપર્વતો (કુલગિરિ) આવેલા છે,

સૂત્ર (૩-૧૪) પ્રયોજન : મનુષ્યોના નિવાસસ્થાનની મર્યાદા

પ્રાગ્માનુષોત્તરાન્મનુષ્યાઃ ૩-૧૪

પ્રાગ્માનુષોત્તરાન્મનુષ્યાઃ ૩-૧૪

પ્રાગ્ માનુષોત્તરાત્ મનુષ્યાઃ ૩-૧૪

શબ્દાર્થ : પ્રાગ્ = પૂર્વ ભાગ સુધી, માનુષોત્તરાત્ = માનુષોત્તર પર્વતની

સૂત્રાર્થ : માનુષોત્તર પર્વતની પહેલા મનુષ્યો (મનુષ્યોનો વાસ) છે.

ભાવાર્થ : દ્વીપો અને સમુદ્રો અસંખ્ય છે. જન્મથી મનુષ્યોનો નિવાસ માનુષોત્તર પર્વતની પહેલા જંબૂદ્વીપ, ધાતકીખંડ અને પુષ્કરવરદ્વીપનો અર્ધો ભાગ એમ અઢી દ્વીપમાં જ છે.

તિર્યચો અઢી-દ્વીપ ઉપરાંત બહારના દરેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં પણ છે. મનુષ્યક્ષેત્રની સીમા નક્કી કરતો હોવાથી આ પર્વતનું નામ માનુષોત્તર પર્વત છે.

શંકા : કેટલા ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો વસે છે ?

સમાધાન : કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો વસે છે.

શંકા : અઢી-દ્વીપમાં વસતા મનુષ્ય ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં વસે છે તેમ કહ્યું, તો તેની ગણતરી કઈ રીતે ?

સમાધાન :

૧૫ કર્મભૂમિ : ૫-ભરત, ૫-ઐરાવત, ૫-મહાવિદેહ

૩૦ અકર્મભૂમિ : ૫-હૈરણ્યવત, ૫-રમ્યક, ૫-હૈમવંત ૫-હરિવર્ષ, ૫-ઉત્તરકુરુ, ૫-દેવકુરુ

૫૬ અંતર્દ્વીપો : ૨૮ - હિમવંત પર્વતની ચાર દાઢા ઉપર

૨૮ - શિખરી પર્વતની ચાર દાઢા ઉપર

આ રીતે ૧૫ + ૩૦ + ૫૬ = ૧૦૧ ક્ષેત્રોમાં મનુષ્યો વસે છે.

શંકા : અકર્મભૂમિ એટલે શું ?

સમાધાન : અકર્મભૂમિ એટલે જ્યાં કર્મ લાગતા નથી એવો અર્થ નહિ સમજવો.

અકર્મભૂમિ એટલે જ્યાં અસિ-મસિ-કૃષિનો વ્યવહાર નથી. આ ભૂમિમાં મનુષ્યો યુગલિક તરીકે જ જન્મે છે. અને મૃત્યુ પામીને નિયમા દેવલોકમાં જ જાય છે.

શંકા : ૫૬ અંતર્દ્વીપમાં વસતા મનુષ્યો શું યુગલિક છે ?

સમાધાન : હા, ૫૬ અંતર્દ્વીપમાં પણ મનુષ્યો યુગલિક તરીકે જ જન્મે છે, લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી, મૃત્યુ પામી નિયમા દેવલોકમાં જ જન્મે છે.

શંકા : અઢીદ્વીપની બહાર મનુષ્ય જઈ શકે ?

સમાધાન : હા, જઈ શકે. વિદ્યાધરો અને ચારણમુનિઓ નંદીશ્વરદ્વીપ સુધી જાય છે. નંદીશ્વરદ્વીપ અઢીદ્વીપની બહાર છે.

- કોઈ વિદ્યાધર કોઈ મનુષ્યનું અપહરણ કરીને અઢી-દ્વીપની બહાર લઈ જઈ શકે.

- વૈકિયલબ્ધિના કારણે મનુષ્ય અઢીદ્વીપની બહાર જોવા મળે.

શંકા : અઢીઢીપની બહાર જન્મ-મરણ હોય ?

સમાધાન : અઢીઢીપની, બહાર કોઈ મનુષ્યનો જન્મ થયો નથી, થતો નથી અને થશે પણ નહિ. અઢીઢીપની બહાર કોઈ મનુષ્યનું મરણ થયું નથી, થતું પણ નથી અને થશે પણ નહિ.

શંકા : મનુષ્યક્ષેત્ર (અઢીઢીપ)ની બહાર શું શું ન હોય ?

સમાધાન :

- દિવસ, રાત્રિ આદિની સમય વ્યવસ્થા ન હોય, ● વ્યવહારસિદ્ધ કાળ ન હોય.
- ચંદ્ર - સૂર્યનું પરિભ્રમણ ન હોય અર્થાત્ સ્થિર હોય. ● બાદર અગ્નિકાય ન હોય.
- વીજળી, ગર્જાવ ન હોય. ● અરિહંત, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ ન હોય.
- ખાણ, નદી ન હોય. ● ઘર, ગામ, નગર ન હોય.
- મનુષ્યનો જન્મ કે મરણ ન હોય.

શંકા : અઢી-ઢીપમાં કયા ઢીપ અને કયા સમુદ્રો આવે ?

સમાધાન : ઢીપ સમુદ્રનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

જંબૂઢીપ, લવણ સમુદ્ર, ધાતકી ખંડ, કાલોદધિ સમુદ્ર, અર્ધપુષ્કર ઢીપ (જુઓ ફોરકલર ચિત્ર)

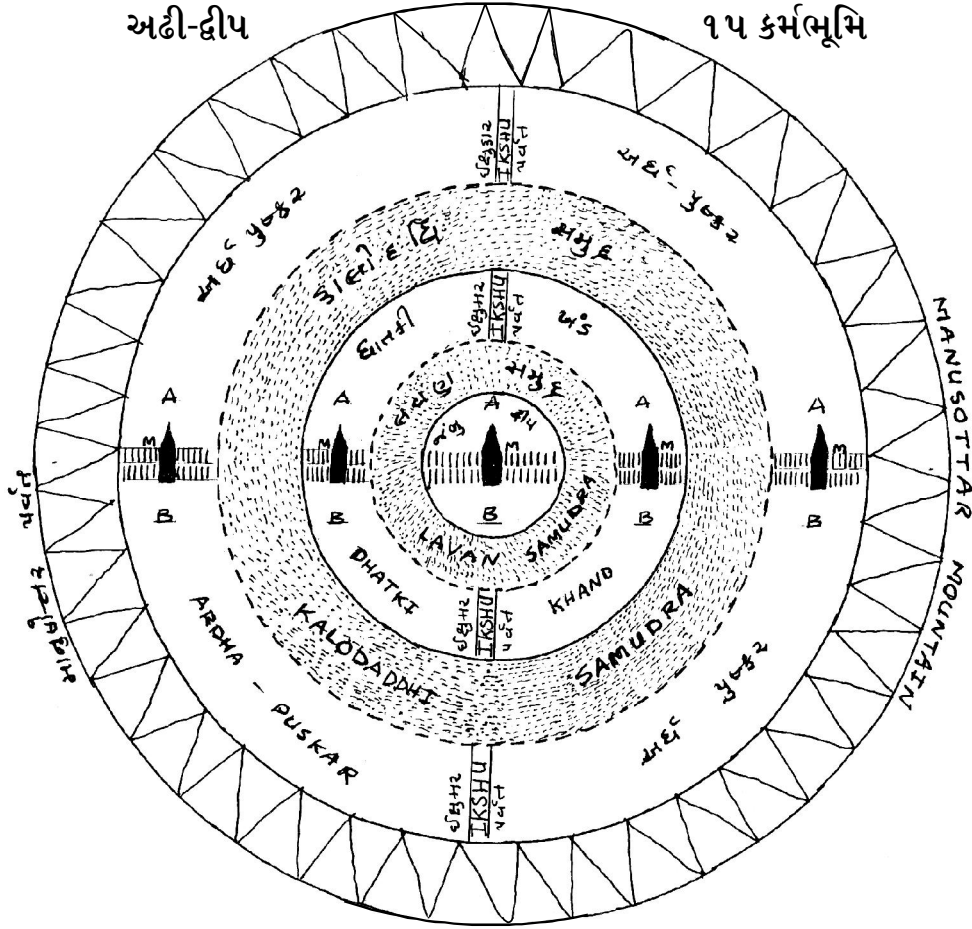
શંકા : અઢીઢીપ અને સિદ્ધશિલા ૪૫ લાખ યોજન લાંબી છે તે કેવી રીતે ?

સમાધાન : - મધ્યમાં જંબૂઢીપ ૧ લાખ યોજન

- તેને ફરતો લવણ સમુદ્ર બંને તરફ બે-બે લાખ યોજન
- તેને ફરતો ધાતકી ખંડ બંને તરફ ચાર-ચાર લાખ યોજન
- તેને ફરતો કાલોદધિ સમુદ્ર બંને તરફ આઠ-આઠ લાખ યોજન
- તેને ફરતો અર્ધપુષ્કરઢીપ બંને તરફ આઠ-આઠ લાખ યોજન આ રીતે કુલ
 $૮+૮+૪+૨+૧+૨+૪+૮+૮=૪૫$ લાખ યોજન

સાર : મનુષ્યનો જન્મ માત્ર અઢી ઢીપમાં જ થાય છે. અઢીઢીપની બહાર શાશ્વત પદાર્થોમાંથી જિન પ્રરૂપિત ધર્મનો અસંભવ છે.

ધર્મધ્યાનમાં ચિત્ત પરોવી આપણે એ પ્રાર્થના કરીએ કે અઢીઢીપના મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ જન્મ મળે.

- મનુષ્યક્ષેત્રનું પ્રમાણ - મનુષ્યક્ષેત્રનું પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન છે. તે આ પ્રમાણે -

દ્વીપ-સમુદ્ર	પ્રમાણ
જંબૂદ્વીપ	૧ લાખ યોજન
લવણસમુદ્ર (બે બાજુ થઈને)	૪ લાખ યોજન
ધાતકીખંડ (બે બાજુ થઈને)	૮ લાખ યોજન
કાલોદધિ સમુદ્ર (બે બાજુ થઈને)	૧૬ લાખ યોજન
પુષ્કરવરાર્ધદ્વીપ (બે બાજુ થઈને)	૧૬ લાખ યોજન
કુલ	૪૫ લાખ યોજન

સૂત્ર(૩-૧૫) પ્રયોજન : મનુષ્યોના મુખ્ય બે ભેદ.

આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ ૩-૧૫

આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ ૩-૧૫

આર્યા મ્લેચ્છા: ચ ૩-૧૫

શબ્દાર્થ : આર્યા = સાડા પચ્ચીસ આર્ય દેશોમાં ઉત્પન્ન થાય તે આર્ય, મ્લેચ્છ = અનાર્ય.

સૂત્રાર્થ : મનુષ્યોના આર્ય અને મ્લેચ્છ (અનાર્ય) એમ બે ભેદ છે.

ભાવાર્થ : આર્ય એટલે શ્રેષ્ઠ. શિષ્ટ લોકને અનુકુળ આચરણ કરે તે આર્ય. આર્યથી વિપરીત લક્ષણવાળા મનુષ્યો અનાર્ય અથવા મ્લેચ્છ કહેવાય છે.

આર્યોના છ ભેદ છે. (૧) ક્ષેત્રઆર્ય, (૨) જાતિઆર્ય, (૩) કુલઆર્ય, (૪) કર્મઆર્ય, (૫) શિલ્પઆર્ય અને (૬) ભાષાઆર્ય.

(૧) ક્ષેત્રઆર્ય : નીચેના ક્ષેત્રોમાં જન્મેલા મનુષ્યો ક્ષેત્રથી આર્ય કહેવાય છે.

- દરેક મહાવિદેહ ક્ષેત્ર (કુલ- પાંચ ક્ષેત્ર) ની બત્રીશ વિજયો
- દરેક ભરતક્ષેત્ર (કુલ-પાંચ) ના સાડા પચીશ દેશો
- દરેક ઐરાવત ક્ષેત્ર (કુલ-પાંચ) ના સાડા પચીશ દેશો

આર્યક્ષેત્રમાં જન્મેલા મનુષ્યો સામાન્યથી સદાચાર અને સંસ્કારવાળા હોય છે. આર્યક્ષેત્રની ભૂમિ પવિત્ર હોય છે. ધર્મ આર્યક્ષેત્રમાં જ થઈ શકે છે.

(૨) જાતિ આર્ય : ઈશ્વાકુ, વિદેહ, હરિ, જ્ઞાત, કુરુ, ઉગ્ર, ભોગ વગેરે ઉત્તમ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો જાતિ આર્ય છે.

(૩) કુલ આર્ય : કુલકર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વગેરે ઉત્તમકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યો કુલ આર્ય છે,

(૪) કર્મ આર્ય : કર્મ એટલે ધંધો - વ્યાપાર. અલ્પ પાપવાળો ધંધો કરનાર મનુષ્યો કર્મ આર્ય છે. જેમ કે - વેપારી, ખેડૂત, સુથાર, અધ્યાપક વગેરે.

(૫) શિલ્પ આર્ય : શિલ્પ એટલે કારીગરી. માનવજીવનમાં જરૂરી કામગીરી કરનાર મનુષ્યો શિલ્પ આર્ય છે. જેમકે વણકર, કુંભાર, વગેરે.

(૬) ભાષા આર્ય : શિષ્ટપુરુષોને માન્ય, સુવ્યવસ્થિત શબ્દોવાળી, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળી, શિષ્ટ ભાષા બોલે તે મનુષ્યો ભાષા આર્ય છે.

મ્લેચ્છ : અકર્મભૂમિના મનુષ્યો મ્લેચ્છ કહેવાય છે.

અનાર્ય દેશોની વ્યાખ્યા કરતાં સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે - જે દેશોમાં સ્વપ્નમાં પણ “ધર્મ” એવા અક્ષરો જાણવામાં ન આવે તે અનાર્ય દેશો છે. અનાર્યો પૂર્વભવ - પરભવ - આત્મા - સ્વર્ગ - નરક - ઈશ્વર - મુક્તિ વગેરેને મોટા ભાગે માનતા નથી. સંસ્કાર વિનાના હોય છે.

સૂત્ર (૩-૧૬) પ્રયોજન : કર્મભૂમીની સંખ્યા જણાવે છે.

ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુરુભ્યઃ ૩-૧૬

ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોઽન્યત્ર દેવકુરુત્તરકુરુભ્યઃ ૩-૧૬

ભરત-ઐરાવત-વિદેહાઃ કર્મભૂમયઃ અન્યત્ર દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુભ્યઃ ૩-૧૬

શબ્દાર્થ : કર્મભૂમયઃ = કર્મભૂમિઓ, દેવકુરુ - ઉત્તરકુરુ = તે તે નામના ક્ષેત્રો

સૂત્રાર્થ : પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને દેવકુરુ - ઉત્તરકુરુને છોડીને પાંચ મહાવિદેહ એમ ૧૫ ક્ષેત્રો કર્મભૂમિ છે. (દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ અકર્મભૂમિ છે.)

ભાવાર્થ :

કર્મભૂમિ : જે ક્ષેત્રોમાંથી અસિ મસિ અને કૃષિના વ્યવહારો હોય તે કર્મભૂમિ અથવા જીવો કર્મોનો ક્ષય કરીને મોક્ષે જઈ શકે તે કર્મભૂમિ.

અકર્મભૂમિ : કર્મભૂમિ સિવાયના ક્ષેત્રો તે અકર્મભૂમિ.

મનુષ્યક્ષેત્રમાં ૧૫ કર્મભૂમિ છે.

કર્મભૂમિ	જંબૂદ્વીપમાં	ઘાતકીખંડદ્વીપમાં	પુષ્કરવરાર્ધદ્વીપમાં	કુલ
૫ ભરતક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫
૫ મહાવિદેહક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫
૫ ઐરવતક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫

કુલ ૧૫ કર્મભૂમિ છે.

મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આવેલ દેવકુરુ-ઉત્તરકુરુ એ કર્મભૂમિ નથી, પણ અકર્મભૂમિ છે.

અકર્મભૂમિ	જંબૂદ્વીપમાં	ઘાતકીખંડમાં	પુષ્કરવરાર્ધદ્વીપમાં	કુલ
૫ હિમવંતક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫
૫ હરિવર્ષક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫
૫ રમ્યકક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫
૫ હિરણ્યવંતક્ષેત્ર	૧	૨	૨	૫
૫ દેવકુરુ	૧	૨	૨	૫
૫ ઉત્તરકુરુ	૧	૨	૨	૫

મનુષ્યક્ષેત્રમાં કુલ ૩૦ અકર્મભૂમિ છે.

તિર્યંચ : એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય એ તિર્યંચ છે. પંચેન્દ્રિયમાં દેવ, નારકી, મનુષ્ય સિવાયના તિર્યંચ છે. (સૂત્ર-૪-૨૮) તિર્યંચો સર્વલોકવ્યાપી છે. તિર્થલોકમાં તેઓ ઘણા હોય છે.

લવણસમુદ્રના ૫૬ અંતર્દ્વીપમાં મનુષ્યો વસે છે.

કુલ ૧૫ + ૩૦ + ૫૬ = ૧૦૧ મનુષ્યનાં ક્ષેત્રો છે.

અકર્મભૂમિના મનુષ્યો યુગલિક છે.

સાર : જો મોક્ષ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય તો મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં આર્યક્ષેત્રવાળી કર્મભૂમિમાં જ જન્મ લેવો જરૂરી છે. અકર્મ ભૂમિ એ ભોગ ભૂમિ છે. ત્યાં ગમે તેટલું સુખ હોય પણ શાશ્વત સુખ તો કર્મભૂમિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

શંકા : કર્મભૂમિ એટલે શું ?

- સમાધાન : ● કર્મના નાશ માટેની ભૂમિ તે કર્મભૂમિ અસિ, મસિ અને કૃષિના વ્યવહારો જ્યાં હોય તે કર્મભૂમિ.
- જે ભૂમિમાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તે કર્મભૂમિ
 - જ્યાં અસિ, મસિ અને કૃષિ રૂપ પ્રવૃત્તિ છે તે કર્મભૂમિ.
 - જ્યાં તીર્થંકરો જન્મે છે અને સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય છે તે કર્મભૂમિ.

શંકા : અકર્મભૂમિને ભોગભૂમિ કેમ કહે છે ?

- સમાધાન : ● મનુષ્યના અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્ર છે. તેમાં કર્મભૂમિના ૧૫ ક્ષેત્રો બાદ કરતા બાકીના ૮૬ ક્ષેત્રોને શાસ્ત્રમાં અકર્મભૂમિ કહી છે. ૮૬ ક્ષેત્રમાં ૩૦ યુગલિક ક્ષેત્ર અને ૫૬ અંતર્દ્વીપ ગણાય છે.
- કલ્પવૃક્ષથી પ્રાપ્ત થતા ભોગોના ઉપભોગની મુખ્યતા હોવાથી આ ભૂમિઓને ભોગ ભૂમિ કહી છે.
 - આ ભૂમિમાં ત્યાગ ધર્મનો અભાવ છે.
 - પૂર્વ સંચિત પુણ્ય ભોગવવા માટે જ જાણે યુગલિક રૂપે જન્મ ધારણ કર્યો છે. કોઈપણ દુઃખ ભોગવ્યા વિના જ તે જીવો દેવગતિમાં જાય છે.

શંકા : અકર્મભૂમિમાં જન્મેલા મનુષ્યોની શું હંમેશા દેવગતિ જ થાય ?

સમાધાન : હા. દેવગતિમાં જ જાય. કદાચ વ્યંતર કે ભવનપતિ દેવલોકમાં જાય પણ ગતિ તો દેવગતિ જ કહેવાય.

સૂત્ર (૩-૧૭) પ્રયોજન : મનુષ્યોના આયુષ્યનો કાળ જણાવે છે.

નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે ૩-૧૭

નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે ૩-૧૭

નૃસ્થિતી પરા-અપરે ત્રિ-પલ્યોપમ-અંતર્મુહૂર્તે ૩-૧૭

શબ્દાર્થ : નૃ = મનુષ્ય, સ્થિતિ = કાળ, પરા-અપરે = ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યથી, ત્રિપલ્યોપમ = ત્રણ પલ્યોપમ, અંતર્મુહૂર્ત = કાળનું માપ.

સૂત્રાર્થ : મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે.

ભાવાર્થ : પરા એટલે ઉત્કૃષ્ટ અથવા વધારેમાં વધારે. અપરે એટલે ઓછામાં ઓછું. મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમ અને જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય છે. આ નિયમ ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ છે. કોઈ મનુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત પહેલાં મરતો નથી અને કોઈ મનુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમથી વધારે જીવતો નથી. સંમૂર્ધિમ મનુષ્યોનું આયુષ્ય જઘન્યથી કે ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ જ હોય છે.

ક્ષેત્ર	કાળ કેવો હોય ?	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય	શરીરની ઊંચાઈ
દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુમાં	પહેલા આરા જેવો	૩ પલ્યોપમ	ત્રણ ગાઉ
હરિવર્ષ અને રમ્યકમાં	બીજા આરા જેવો	૨ પલ્યોપમ	બે ગાઉ
હિમવંત અને હૈરણ્યવંતમાં	ત્રીજા આરા જેવો	૧ પલ્યોપમ	એક ગાઉ
મહાવિદેહમાં	ચોથા આરા જેવો	૧ પૂર્વકોડ વર્ષ	૫૦૦ ધનુષ
ભરત અને ઐરાવતમાં	૧ થી ૪ આરામાં	ઉપર પ્રમાણે	ઉપર પ્રમાણે
ભરત અને ઐરાવતમાં	પાંચમા આરામાં	૧૩૦ વર્ષ	૭ હાથનું
ભરત અને ઐરાવતમાં	છઠ્ઠા આરામાં	૨૦ વર્ષ	૨ હાથનું

સૂત્ર (૩-૧૮) પ્રયોજન : તિર્યગોના આયુષ્યનો કાળ જણાવે છે.

તિર્યગ્યોનીનાં ચ ૩-૧૮

તિર્યગ્યોનીનાં ચ ૩-૧૮

તિર્યક્ - યોનીનાં ચ ૩-૧૮

શબ્દાર્થ : તિર્યક્ યોનીનાં = તિર્યગ્ યોનિથી ઉત્પન્ન થયેલા તિર્યગોની.

સૂત્રાર્થ : તિર્યગ્ યોનિના જીવોની પણ (ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય સ્થિતિ અનુક્રમે ત્રણ પલ્યોપમ અને અંતર્મુહૂર્ત હોય છે.)

ભાવાર્થ :

જીવ	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય
પૃથ્વીકાય	૨૨ હજાર વર્ષ
અપ્કાય	૭ હજાર વર્ષ
તેઉકાય	૩ દિવસ - રાત્રી.
વાયુકાય	૩ હજાર વર્ષ
વનસ્પતિકાય	૧૦ હજાર વર્ષ
બેઈન્દ્રિય	૧૨ વર્ષ
તેઈન્દ્રિય	૪૯ દિવસ
ચઉરિન્દ્રિય	૬ મહિના
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ જલચર	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ઉરપરિસર્પ	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ચતુષ્પદ	ત્રણ પલ્લોપમ
પંચેન્દ્રિય ગર્ભજ ખેચર	પલ્લોપમનો અસંખ્યાત્મો ભાગ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ જલચર	પૂર્વ કોડ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ઉરપરિસર્પ	૫૩૦૦૦ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ભુજપરિસર્પ	૪૨૦૦૦ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ચતુષ્પદ	૮૪૦૦૦ વર્ષ
પંચેન્દ્રિય સંમૂર્ણિમ ખેચર	૭૨૦૦૦ વર્ષ

મનુષ્યોની અને તિર્યંચોની ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ એમ બે પ્રકારની સ્થિતિ છે.

ભવસ્થિતિ : વર્તમાન ભવના આયુષ્યનો કાળ તે ભવસ્થિતિ

સ્વકાયસ્થિતિ : તે જ ભવમાં પુનઃ પુનઃ નિરંતર ઉત્પત્તિનો કાળ તે કાયસ્થિતિ કહેવાય છે. મનુષ્યોની અને તિર્યંચોની સ્વકાયસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે.

જીવો	કાયસ્થિતિ
પૃથ્વીકાય - અપૂકાય	અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી
તેઉકાય - વાયુકાય	અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી
પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય	અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી
સાધારણ વનસ્પતિકાય	અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી
વિકલેન્દ્રિય	સંખ્યાતા હજાર વર્ષ
ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ - મનુષ્ય	૭ કે ૮ ભવ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય પુનઃ પુનઃ નિરંતર સાત ભવ સુધી મનુષ્ય થઈ શકે છે. આઠમા ભવે યુગલિક મનુષ્ય રૂપે જ ઉત્પન્ન થાય તો મનુષ્યની કાયસ્થિતિ આઠ ભવ થાય, અન્યથા સાત ભવ થાય. એ જ પ્રમાણે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય વિષે સમજવું. જઘન્ય કાયસ્થિતિ મનુષ્ય કે તિર્યંચની અંતર્મુહૂર્ત છે.

શંકા : કહે છે કે સિદ્ધના જીવો ૪૫ લાખ પહોળી સિદ્ધશિલા ઉપર અનંતકાળ માટે સ્થિર થયા છે. ૪૫ લાખનું માપ કઈ રીતે ગણાય તે સમજાવશો ?

સમાધાન : પહેલા એક વાત સમજી લો કે મનુષ્યનો જન્મ અઢીદ્વીપમાં જ થાય છે. અઢીદ્વીપમાં કોઈપણ સ્થાનથી મનુષ્ય સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી તે સ્થાનથી ઊર્ધ્વ ગતિમાં માત્ર ૧ સમયમાં સિદ્ધશિલા ઉપર બિરાજમાન થાય છે. આ અઢીદ્વીપની પહોળાઈ ૪૫ લાખ યોજન છે. ૪૫ લાખની ગણતરી નીચે મુજબ છે.

જંબુદ્વીપની પહોળાઈ ૧ લાખ યોજન છે. મેરૂપર્વતને કેન્દ્ર ગણતા, મેરૂથી ૧/૨ લાખ પૂર્વ દિશામાં અને ૧/૨ લાખ પશ્ચિમમાં કુલ ૧ લાખ થાય. લવણ સમુદ્ર મેરૂની બંને બાજુ બે, બે લાખ પહોળો છે. એટલે કુલ ચાર લાખ થાય.

ઘાતકીખંડ મેરૂની બંને બાજુ ચાર, ચાર લાખ યોજન છે. એટલે કુલ આઠ લાખ થાય.

કાલોદધિ સમુદ્ર મેરૂની બંને બાજુ આઠ, આઠ, લાખ યોજન છે. એટલે કુલ સોળ લાખ થાય.

અર્ધપુષ્કર દ્વીપ મેરૂની બંને બાજુ આઠ, આઠ લાખ યોજન છે. એટલે કુલ સોળ લાખ થાય.

આમ અઢીદ્વીપ સુધીના દ્વીપ - સમુદ્રોની પહોળાઈ

$$૧ + ૪ + ૮ + ૧૬ + ૧૬ = ૪૫$$

અથવા મેરૂની પૂર્વદિશામાં પહોળાઈ : $\frac{૧}{૨} + ૨ + ૪ + ૮ + ૮ = ૨૨ \frac{૧}{૨}$

અને મેરૂની પશ્ચિમદિશામાં પહોળાઈ : $\frac{૧}{૨} + ૨ + ૪ + ૮ + ૮ = ૨૨ \frac{૧}{૨}$

પૂર્વ - પશ્ચિમ બંને તરફનો સરવાળો કરતાં $૨૨ \frac{૧}{૨} + ૨૨ \frac{૧}{૨} = ૪૫$ લાખ.

આમ ૪૫ લાખ યોજન અઢીદ્વીપની પહોળાઈ છે માટે સિદ્ધ શિલા પણ તેટલી જ પહોળી હોય છે.

શંકા : અંતર્મુહૂર્ત કોને કહેવાય ? તેના ભેદ સમજાવશો ?

સમાધાન : ૧ મુહૂર્ત = ૪૮ મિનિટ અથવા બે ઘડી

૧ અંતર્મુહૂર્ત = ૪૮ મિનિટમાં કંઈક ઓછો સમય

અંતર્મુહૂર્તના ત્રણ ભેદ છે.

(૧) જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત : બે થી નવ સમયનું હોય છે.

(૨) મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત : નવ સમયથી લઈને એક સમય ન્યૂન બે ઘડી વચ્ચેનો કોઈપણ કાળ.

(૩) ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત : ૧ સમય ન્યૂન બે ઘડી (૪૮ મિનિટ).

શંકા : એક પૂર્વ કોને કહેવાય ?

સમાધાન : ૮૪ લાખ ને ૮૪ લાખ વડે ગુણતાં ૭૦૫૬ ઉપર દશ શૂન્ય લખી તેટલો કાળ અર્થાત્ ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષો, આટલા કાળનું ૧ પૂર્વ થાય છે.

શંકા : અવસર્પિણી કાળમાં એક થી છ આરામાં જન્મેલા મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કેટલું હોય ?

સમાધાન : અવસર્પિણી કાળમાં :-

- (૧) ચાર કોડાકોડી સાગરોપમનો સુષમ સુષમ નામનો પહેલો આરો છે. તેમાં મનુષ્યોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમ હોય છે.
 - (૨) ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમનો સુષમ નામનો બીજો આરો છે તેમાં મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે પલ્યોપમ હોય છે.
 - (૩) બે કોડાકોડી સાગરોપમનો સુષમ - દુષમ નામનો ત્રીજો આરો છે. તેમાં મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમ હોય છે.
 - (૪) બેતાલીશ હજાર વર્ષ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમના દુષમ - સુષમ નામના ચોથા આરામાં મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક કોડ પૂર્વ હોય છે.
- ૧ કોડ પૂર્વ=૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦ આટલા કોડ વર્ષો.
- (૫) એકવીસ હજાર વર્ષના દુષમ નામના પાંચમા આરામાં મનુષ્યનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૧૩૦ વર્ષ હોય છે.
 - (૬) એકવીસ હજાર વર્ષના દુષમ દુષમ નામના છઠ્ઠા આરામાં મનુષ્યનું જઘન્ય આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૨૦ વર્ષ હોય છે.

ઉત્સર્પિણી કાળમાં બિલકુલ ઉલ્ટી સ્થિતિ હોય છે.

ૐ

ત્રીજા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

સૂત્રકાર મહર્ષિ પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજીએ ત્રીજા અધ્યાયમાં કુલ અઢાર (૧૮) સૂત્રો આપીને અધોલોક અને તિચ્છાલોક વિષે ભરપૂર માહિતી આપી છે.

પહેલા જ સૂત્રમાં ૧૪ રાજલોક રૂપી વિશ્વમાં અધોલોકમાં સાત નરક ક્યાં રહેલી છે તે વાત કરીને ત્રીજા સૂત્રમાં સાતે નરકની ક્રમ પ્રમાણે વધતી જતી અશુભ વસ્તુઓનું વર્ણન કર્યું છે. નરકમાં કશું જ શુભ નથી. દેહ, સંસ્થાન, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, પરાધીનતા, ભય, શોક અને અસહ્ય વેદના સાતે નરકમાં ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક અશુભ હોય છે. જાણવા માત્રથી ધ્રુજારી છૂટે એવા ભયંકર દુઃખો નરકના જીવોને વેઠવા પડે છે.

ચાર ગતિમાં નરકગતિ જ એક એવી ગતિ છે જ્યાં પ્રતિપળે નારકો મૃત્યુ ઈચ્છે છે. હદ તો ત્યાં છે કે નારકો પરસ્પર એકબીજાને દુશ્મન સમજીને અંદર અંદર લડે છે. માત્ર સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો પૂર્વ ભવના પાપો જાણે છે અને દુઃખ સહન કરે છે. પરમાધામી દેવો નારકોને ભયંકર ત્રાસ આપીને આનંદ લૂંટે છે.

આ સમજ્યા પછી આપણે બોધ લેવાનો છે કે વર્તમાન ભવમાં કુર અને હિંસક પાપોથી બચી જઈએ. નહિ તો નરકના દુઃખો ન છૂટકે જન્મથી મૃત્યુ સુધી ક્ષણે ક્ષણે સહન કરવા પડશે. માત્ર તીર્થંકરોના કલ્યાણકોના સમયે સહજ શાતા મળે, બાકી તો દુઃખ જ દુઃખ.

નરકનું અસ્તિત્વ ભલે આપણે જોઈ ન શકીએ પણ સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવંતોને પ્રત્યક્ષ છે. જે જીવો જીવનભર કુર હિંસા કરે તેનું ફળ ભોગવવા માટે મનુષ્યગતિ પર્યાપ્ત નથી.

છેલ્લા ૧૮મા સૂત્રમાં મનુષ્યો અને તિર્યંચોની, ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિ બતાવી છે. વર્તમાન ભવના આયુષ્યનો કાળ તે ભવસ્થિતિ અને તે જ ભવમાં પુનઃ પુનઃ નિરંતર ઉત્પત્તિનો કાળ તે સ્વકાયસ્થિતિ કહેવાય છે. મનુષ્ય મૃત્યુ પામીને પુનઃ પુનઃ સાત ભવ સુધી અથવા આઠ ભવ સુધી મનુષ્યપણે જન્મી શકે છે. આઠમો ભવ થાય તો નિયમા અકર્મભૂમિનો જ થાય છે.

જો સ્થાવરમાં જન્મ મળ્યો હોય તો તેની સ્વકાયસ્થિતિ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી છે. આ રીતે જો એકેન્દ્રિય કે નિગોદમાં જન્મ્યા તો ફરીથી મનુષ્ય ભવને મળતાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સુધી રાહ જોવી પડે તેવી શક્યતા છે.

સર્વાર્થસિદ્ધની પ્રાપ્તિ કરાવનાર અથવા તીર્થંકરનામકર્મ જેવી પુણ્ય પ્રકૃતિ બંધાવનારા શુભ કર્મો અને સાતમી નરકમાં લઈ જનારા અશુભકર્મો પણ કર્મભૂમિમાં જ બંધાય છે. સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મ કર્મભૂમિમાં જ જન્મ પ્રાપ્ત કરીને દુઃખરૂપ, દુઃખ ફલક અને દુઃખાનુબંધી એવા સંસારનો કર્મપુરુષાર્થના બળે વહેલામાં વહેલી તકે છેદ કરીએ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીએ એ જ બોધ આ અધ્યાયમાંથી આપણે લેવાનો છે.

સાતમા સૂત્રથી સૂત્રકાર મહર્ષિ તિચ્છાલોકમાં રહેલા અસંખ્યાત દ્વીપ - સમુદ્રોનું વર્ણન કરે છે.

એક લાખ યોજનવાળા જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં ૧ લાખ યોજન ઊંચો મેરૂ પર્વત છે જે ત્રણે લોકમાં વહેંચાયેલો છે. ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં જન્મેલા તીર્થંકર ભગવંતને મેરૂ પર્વત પર લાવીને ૬૪ ઈંદ્રો અને સમગ્ર દેવલોકના ઘણા દેવો જન્માભિષેક ઉજવે છે. જંબૂદ્વીપમાં સાત ક્ષેત્રો છે અને છ મોટા પર્વતો છે, જે સાત ક્ષેત્રને છૂટા પાડે છે. સૌથી નીચે ભરતક્ષેત્ર છે અને સૌથી ઉપર ઐરાવતક્ષેત્ર છે. ભરતક્ષેત્રમાં છ ખંડ છે જેમાં પાંચ ખંડ અનાર્યભૂમિ કહેવાય છે. આપણી ભૂગોળ પ્રમાણે કહેવાતા દેશો માત્ર એક જ ખંડમાં છે. ભરતક્ષેત્રથી પહોળાઈમાં અર્થાત્ ઉત્તર દક્ષિણ સ્વરૂપે ચોસઠ (૬૪) ગણ મોટું મહાવિદેહક્ષેત્ર છે, જ્યાં વર્તમાનમાં ચાર વિહરમાન તીર્થંકર પરમાત્મા વિચરી રહ્યા છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મેલો માનવી આત્મ પુરુષાર્થના બળે તે જ ભવમાં નિર્વાણ પામી મોક્ષે જઈ શકે છે. જંબૂદ્વીપ થાળી આકારે છે, વલયાકારે તેને ફરતો લવણ સમુદ્ર પછી ક્રમ પ્રમાણે વલયાકારે તેને ફરતા ધાતકીખંડ, કાલોદધિ સમુદ્ર, અને અર્ધપુષ્કરદ્વીપ રહેલા છે. આ અઢીદ્વીપમાં જ મનુષ્યનો જન્મ અને મૃત્યુ થાય છે, અઢીદ્વીપમાં પાંચ મેરૂ પર્વત છે, પાંચ ભરતક્ષેત્ર, પાંચ ઐરાવતક્ષેત્ર, અને પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે. કુલ ૧૫ કર્મભૂમિ છે અને ૧૦૧ મનુષ્યના ક્ષેત્રો છે. ૧૫ કર્મભૂમિ સિવાય બાકીના ક્ષેત્રોમાં યુગલિકો જન્મે છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો હોય તો કર્મભૂમિમાં જ જન્મ લેવો પડે.

ત્રીજા અધ્યાયનો સાર એ છે કે, જો તારે આવા નરકના દુઃખો જોઈતા નથી. તો તું અન્ય માટે સુખરૂપ થવા પ્રયત્ન કર. જીવ પોતાના કર્મથી દુઃખ ભોગવવાનો છે. પણ તું શા માટે કાયદો હાથમાં લે છે ?

આ ચારે ગતિ જીવના પોતાના જ પરિણામને આધીન ફળ ભોગવવાના સ્થાનો છે. ગ્રંથકાર આ ગતિની શ્રુંખલાને તોડવાનો ઉપાય માત્ર સમ્યગ્દર્શન કહે છે. મિત્ર... તને કદાચ સુખમાં ભાન ન રહ્યું તો હવે દુઃખથી જાગી જા. નરકના દુઃખો પણ જો તારું જાગરણ કરશે તો ઉપકારક થશે.

પહેલેથી ચોથી નરક સુધીની નરકમાંથી નીકળીને જીવ મનુષ્ય જન્મ પામે તો યોગ્ય જીવને યોગ મળતાં તે ભવે મોક્ષની સાધના થઈ શકે છે. પાંચમીમાં નીકળ્યો તો સર્વવિરતિના યોગ સુધી પહોંચી શકે છે. છઠ્ઠી નરકેથી નીકળેલો દેશવિરતિપણું પામી શકે છે. પછી તો તને કેટલી તકો મળી શકે... પછી તો તારે પાછી તિર્યચ અને નરકના આંટા-ફેરા જ બાકી રહે છે. માટે આત્માને પામવા ઉદ્યમી થા. કર્મભૂમિની રચના દર્શાવીને ગ્રંથકાર જણાવે છે કે, હે મિત્ર... કર્મોના નાશનો વાસ્તવિક ઉપાય મળી શકતો હોય તો આ કર્મભૂમિમાં જ છે, જ્યાં તીર્થંકરની નિશાનો અને પ્રત્યક્ષ વચનનો યોગ મળે છે, માટે જાગૃત થા અને તત્ત્વના અભ્યાસ દ્વારા આત્મશુદ્ધિનું સાધ્ય કરી લે.

જીવ વિરાટ વિશ્વ પાસે એક બિંદુ જેવો છે. પરંતુ એ જ આત્મા કર્મરહિત થઈ જ્યારે પૂર્ણ જ્ઞાનને પામે છે. ત્યારે તેની અનંતજ્ઞાન અને અનંત શક્તિ પાસે વિરાટ વિશ્વ એક બિંદુ બને છે. કારણ કે પૂર્ણ જ્ઞાનરૂપ શક્તિમાં અનંત બ્રહ્માંડના સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

આથી જ્ઞાનીએ જીવ માત્રને સત્તા અપેક્ષાએ સિદ્ધ સ્વરૂપે કહ્યો છે. જે કંઈ ભેદો છે તે સંસારીના છે. સંસારીના ભેદ જાણવાનું પ્રયોજન એ છે કે જીવ પોતે જ આવા સ્થાનોમાં જન્મ-મરણ કરી ચૂક્યો છે. તે તે યોનિમાં જન્મી દુઃખો સહ્યા છે, પુનઃ તેવાં દુઃખો ન પડે તે માટે જીવ તત્ત્વને સમજવું જરૂરી છે.

બીજું કારણ જીવ માત્રનો, જીવોમાં ભેદ જાણીને સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા ભાવને કેળવવાનો છે, જેથી સમસ્ત સૃષ્ટિના જીવોના આપણા ઉપર અલ્પાધિક ઉપકાર છે, તેનું કંઈક ઋણ અદા કરી શકાય.

Reveiw Questions

અધ્યાય-૩

True or False ?

- (૧) સાતમી નરક એક રાજ પહોળી છે.
- (૨) નરકના જીવો દ્રવ્યથી અશુભ લેશ્યાવાળા હોય પરંતુ ભાવથી શુભ લેશ્યાવાળા હોઈ શકે.
- (૩) પહેલી નરકનું નામ શર્કરાપ્રભા છે.
- (૪) સાતમી નરકમાં રહેલા નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીશ (૩૩) સાગરોપમ છે.
- (૫) નારકો મૃત્યુ પામીને ફરીથી નારક તરીકે જન્મી શકે.
- (૬) સાત નરક-ભૂમિઓ મધ્યલોકમાં આવેલી છે.
- (૭) નરકના જીવોને અવધિજ્ઞાન હોય જ.
- (૮) અનંતાનુબંધીના કષાયો નરકગતિનું આયુષ્ય બંધાવી શકે.
- (૯) પરમાધામી દેવો ચોથી નરક સુધી જઈ નારકોને દુઃખ આપે છે અને આનંદ અનુભવે છે.
- (૧૦) જેમ જેમ નીચેની નરક તરફ જઈએ તેમ નારકોનું આયુષ્ય વધતું જાય.
- (૧૧) મધ્યલોકમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રો છે.
- (૧૨) સૌથી છેલ્લા સમુદ્રનું નામ ક્ષીરસમુદ્ર છે.
- (૧૩) લવણસમુદ્રનું પાણી મીઠું છે.

- (૧૪) જંબુદ્વીપ બંગાડીના આકારે છે.
- (૧૫) જંબુદ્વીપ દસ હજાર યોજન લાંબો-પહોળો છે.
- (૧૬) મેરુ પર્વત ત્રણે લોકમાંથી પસાર થાય છે.
- (૧૭) મહાવિદેહક્ષેત્ર જંબુદ્વીપની બહાર છે.
- (૧૮) ભરતક્ષેત્ર કરતા મહાવિદેહક્ષેત્ર ૬૪ ગણું મોટું છે.
- (૧૯) નંદીશ્વર દ્વીપમાં કુલ ૧૩ જિનાલયો છે.
- (૨૦) મનુષ્યની વસતિ માત્ર અઢી દ્વીપમાં જ છે.
- (૨૧) ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ છે.
- (૨૨) જંબુદ્વીપમાં ઉત્તર દિશામાં ભરતક્ષેત્ર છે.
- (૨૩) ભરત-મહાવિદેહ અને ઐરાવત ક્ષેત્રને કર્મભૂમિ કહેવાય છે.
- (૨૪) મેરુ પર્વત ૧ લાખ યોજન ઊંચો છે.
- (૨૫) દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ, મહાવિદેહ ક્ષેત્રની કર્મભૂમિ કહેવાય.
- (૨૬) અઢી દ્વીપની બહાર યુગલિકો રહે છે.
- (૨૭) અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૫ કર્મભૂમિ છે.
- (૨૮) લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અંતરદ્વીપો છે.
- (૨૯) વિશિષ્ટ લબ્ધિવાળા મુનિઓ, વૈકિય શરીર બનાવીને નંદીશ્વર દ્વીપ સુધી જઈ શકે છે.
- (૩૦) સીમંધરસ્વામી જંબુદ્વીપના મહાવિદેહની આઠમી વિજયમાં વિચરે છે.
- (૩૧) પાર્શ્વનાથ ભગવાનના કાળમાં અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૭૦ તીર્થંકર ભગવંતો સદેહે વિચરતા હતા.
- (૩૨) મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ચોથો આરો ચાલે છે.
- (૩૩) સિદ્ધશિલા ૪૫ લાખ યોજન પહોળી છે.

Exam**અધ્યાય-૩****True or False ?**

- (૧) જંબુદ્વીપમાં છ કર્મભૂમિ છે.
- (૨) ભરતક્ષેત્રમાં કુલ છ ખંડ છે.
- (૩) સાતમી નરકમાં રહેતા નારકોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે.
- (૪) અઢીદ્વીપમાં કુલ ૧૫ કર્મભૂમિ છે.
- (૫) પરમાધામી દેવો ત્રીજી નરક સુધી જઈ નારકોને દુઃખ આપે છે.
- (૬) અઢીદ્વીપમાં કુલ ચાર મેરુપર્વત છે.
- (૭) નંદીશ્વર દ્વીપમાં કુલ ૫૨ (બાવન) જિનાલયો છે.
- (૮) ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રનો વિસ્તાર સરખો છે.
- (૯) મેરુપર્વત એક હજાર યોજન ઊંચો છે.
- (૧૦) ભરતક્ષેત્ર કરતાં મહાવિદેહક્ષેત્ર ૬૪ ગણું મોટું છે.
- (૧૧) મેરુપર્વતનો પાયો અઘોલોકમાં છે.
- (૧૨) ભરતક્ષેત્રના બધા ખંડ આર્ય છે.
- (૧૩) મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ચોથા આરા જેવો કાળ ચાલે છે.
- (૧૪) મનુષ્યોના જન્મ-મરણ અઢીદ્વીપની બહાર નથી.
- (૧૫) લવણસમુદ્રમાં કુલ ૫૬ અંતર્દ્વીપો છે.
- (૧૬) સૌથી છેલ્લા સમુદ્રનું નામ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે.
- (૧૭) ભરતક્ષેત્રમાં જન્મેલા તીર્થંકરનો જન્માભિષેક મેરુપર્વતના પાંડુકવનમાં આવેલા દક્ષિણ દિશાના સિંહાસન ઉપર થાય છે.
- (૧૮) પહેલી નરકનું નામ રત્નપ્રભા છે.

- (૧૯) તિર્થયો અઢીદ્વીપ ઉપરાંત બહારના દરેક દ્વીપ-સમુદ્રમાં પણ છે.
- (૨૦) રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં મનુષ્યો, ભવનપતિ, વ્યંતરદેવો તથા નારકો એમ ચારેય પ્રકારના જીવો છે.
- (૨૧) મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કુલ ૩૨ વિજયો છે.
- (૨૨) સાતમી નરકનું નામ તમઃપ્રભા છે.
- (૨૩) પુષ્કરવરદ્વીપની બરાબર મધ્યમાં વૈતાલ્ય પર્વત છે.
- (૨૪) મધ્યલોકમાં દ્વીપ-સમુદ્રો પૂર્વપૂર્વના દ્વીપ-સમુદ્રથી બમણા અર્થાત્ બે ગુણા પહોળા છે.
- (૨૫) દરેક નરકના જીવોને ક્ષેત્રસંબંધી, પરસ્પરઉદ્દીરિત અને પરમાધામીકૃત એમ ત્રણ પ્રકારની વેદના નિરંતર હોય છે.
- (૨૬) નરકમાં સમ્યગ્દષ્ટિ નારકો ન હોય.
- (૨૭) છઠ્ઠા સંઘયણવાળો જીવ બીજી નરક સુધી જન્મે.
- (૨૮) પરમાધામી દેવો ચોથી નરક સુધી હોય છે.
- (૨૯) સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૮૦૦ યોજન નીચે અને ૮૦૦ યોજન ઉપર એમ ૧૮૦૦ યોજન તિસ્થલોક છે.
- (૩૦) કાયસ્થિતિ એટલે તે જ ભવમાં પુનઃ પુનઃ નિરંતર ઉત્પત્તિનો કાળ.
- (૩૧) મનુષ્ય પુનઃ પુનઃ નિરંતર સાત અથવા આઠ ભવ સુધી મનુષ્ય થઈ શકે છે.
- (૩૨) સિદ્ધશિલા ૪૫ લાખ માઈલ પહોળી છે.
- (૩૩) જંબૂદ્વીપ દસ હજાર યોજન લાંબો-પહોળો છે.

અધ્યાય : ૪

સૂત્ર (૪-૧) પ્રયોજન : દેવોના ભેદો જણાવે છે.

દેવાશ્ચતુર્નિકાયા: ૪-૧

દેવાશ્ચતુર્નિકાયા: ૪-૧

દેવા: ચતુ: નિકાયા: ૪-૧

શબ્દાર્થ : દેવ = દેવગતિ નામ કર્મનો ઉદય છે તે, ચતુ: = ચાર,
નિકાય = જાતિ,

સૂત્રાર્થ : દેવો ચાર નિકાયના (પ્રકારના) છે.

ભાવાર્થ : દેવગતિ નામકર્મના ઉદયથી જે જીવ દેવપર્યાયને ધારણ કરે છે તેને દેવ કહેવાય છે. દેવોની ચાર જાતિ અથવા ચાર નિકાય છે.

(૧) ભવનપતિ (૨) વ્યંતર (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક

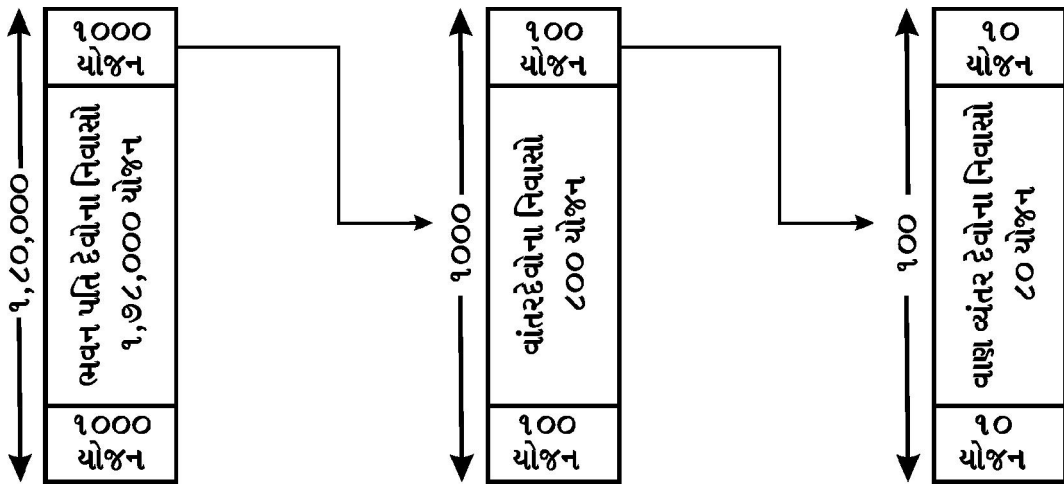
(૧) ભવનપતિ : ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ લોકમાં નીચેના અધોલોકમાં કુલ સાત નારક પૃથ્વીઓ છે તેમાં પહેલી રત્નપ્રભાપૃથ્વીનું પિંડ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન છે. તેમાંથી સૌથી ઉપરના એક હજાર યોજન અને સૌથી નીચેના એક હજાર યોજન છોડીને મધ્યના ૧ લાખ ૭૮ હજાર યોજનમાં ભવનપતિ દેવોના નિવાસો છે.

૧ લાખ ૭૮ હજાર યોજનમાં ૧૩ પ્રતર (માળ) છે. બે પ્રતરો વચ્ચે એક આંતરુ (માટી તથા પત્થરનો ભરેલો સ્લેબ) ગણતા કુલ ૧૨ આંતરા આવેલા છે. આ બાર આંતરામાં પહેલા અને છેલ્લા આંતરાને છોડીને વચ્ચેના દસ (૧૦) આંતરામાં (આંતરાના મધ્યભાગમાં) ભવનપતિ દેવોની ઉત્પત્તિ તથા નિવાસ સ્થાન છે.

(૨) વ્યંતર : રત્નપ્રભા પૃથ્વીના સૌથી ઉપરના એક હજાર યોજન છોડ્યા છે તેમાં સૌથી ઉપરના અને સૌથી નીચેના ૧૦૦-૧૦૦ યોજન છોડીને વચ્ચેના ૮૦૦ યોજનમાં વ્યંતર દેવોના નિવાસ અને ઉત્પત્તિ સ્થાન છે.

હવે વ્યંતર દેવોમાં જે સૌથી ઉપરના ૧૦૦ યોજન છોડેલા, તેમાં સૌથી ઉપરના અને સૌથી નીચેના ૧૦-૧૦ યોજન છોડી દેતાં વચ્ચેના ૮૦ યોજનમાં વાણવ્યંતર દેવોના નિવાસ તથા ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

ઉપર વણવેલા ભવનપતિ, વ્યંતર અને વાણવ્યંતર દેવોના નિવાસો નીચેના યંત્રથી સહેલાઈથી સમજી શકાશે.

(૩) જ્યોતિષ્ક : સમભૂતલા પૃથ્વીથી ઊંચે (ઊર્ધ્વદિશામાં) ૭૮૦ યોજન ગયા પછી ૧૧૦ યોજન ઊંચાઈ સુધીના વિસ્તારમાં જ્યોતિષ્ક દેવો જન્મે છે અને ત્યાં તેમના નિવાસો છે.

(૪) વૈમાનિક : જ્યોતિષ્ક દેવોના નિવાસ સ્થાનથી કંઈક અધિક અર્ધરજજુ ઉપર ગયા બાદ વૈમાનિક દેવોની હદ શરૂ થાય છે. વૈમાનિક દેવોનો જન્મ પોત પોતાના વિમાનોમાં જ થાય છે તેમનું નિવાસ સ્થાન પણ તે વિમાનો જ છે.

નોંધ : ઉપરના ચારે પ્રકારના, પોત-પોતાના સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો પોતાના સ્થાન સિવાય, લવણસમુદ્ર - મેરુ પર્વત - વર્ષધર પર્વત આદિ સ્થાનોમાં પણ રહે છે, પરંતુ તે તે સ્થાનોમાં કદાપી જન્મ લેતા નથી.

શંકા : સૂત્ર ૪-૧ ના ભાવાર્થમાં તમે કહ્યું કે ભવનપતિ દેવો બે પ્રતરો વચ્ચેના આંતરામાં રહે છે. થોડી સ્પષ્ટતા કરશો ?

સમાધાન : એક સરળ ઉદાહરણથી આ વાત સમજાએ. તમારા હાથની બે આંગળીઓ ખુલ્લી કરો જેથી બે આંગળીઓ વચ્ચે પોલાણ (ખુલ્લી જગા) થાય. બે આંગળીને બે પ્રતર (માળ) સમજો, જ્યાં નરકના જીવો રહે છે. વચ્ચે જે ખાલી જગા છે ત્યાં ભવનપતિ દેવોનાં ભવનો (નિવાસસ્થાનો) છે. ભવનપતિ અને નરકના જીવોના નિવાસસ્થાન વચ્ચે ઘણું મોટું અંતર છે. નરકની નારકીઓ ભવનપતિ સુધી જઈ શકતા નથી. પરંતુ ભવનપતિ દેવો તથા તેની સાથે રહેલા પરમાધારી દેવો નરકમાં જઈ શકે છે.

શંકા : યોજન બે વસ્તુઓ વચ્ચેનું અંતર છે તે સમજાય છે. પરંતુ ૧ યોજન બરાબર કેટલા માઈલ ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. યોજન એક માપ છે. તેમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકાર છે. દેવોના નિવાસસ્થાનોનું અંતર પ્રમાણાંગુલથી સમજવાનું કહ્યું છે.

સામાન્ય ગણિત પ્રમાણે ૧ યોજન = ૮ માઈલ થાય.

હવે પ્રમાણાંગુલ પ્રમાણે ૧ યોજન = ૪૦૦ યોજન
 = ૪૦૦ X ૮ માઈલ
 = ૩૨૦૦ માઈલ

આત્માંગુલ પ્રમાણે ૧ યોજન = ૧૦૦૦ યોજન
 = ૧૦૦૦ X ૮ માઈલ
 = ૮૦૦૦ માઈલ

ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણે ૧ યોજન = ૨.૫ યોજન
 = ૨.૫ X ૮ માઈલ
 = ૨૦ માઈલ

પ્રમાણાંગુલથી દ્વીપ-સમુદ્ર-પર્વતો વગેરે શાશ્વત પદાર્થો મપાય છે.

શંકા : સમભૂતલા પૃથ્વી કોને કહેવાય ?

સમાધાન : તિચ્છાલોકની મધ્યરેખા તે સમભૂતલા પૃથ્વી કહેવાય છે. તે સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૮૦૦ યોજન નીચે અને ૮૦૦ યોજન ઉપર એમ ૧૮૦૦ યોજન તિચ્છાલોક કહેવાય છે.

સૂત્ર (૪-૨) પ્રયોજન : જ્યોતિષ્ક દેવોની લેશ્યા જણાવે છે.

તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ ૪-૨

તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ ૪-૨

તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ ૪-૨

શબ્દાર્થ : તૃતીયઃ - ત્રીજા પ્રકારના (જ્યોતિષ્ક) દેવો.

પીતલેશ્યઃ - પીત વર્ણરૂપ લેશ્યા (તેજોલેશ્યા) વાળા છે.

સૂત્રાર્થ : ત્રીજા પ્રકારના (દેવો) પીતલેશ્યાવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ : અહીં લેશ્યા શબ્દ વર્ણના અર્થમાં છે. જ્યોતિષ્ક દેવોના શરીરનો વર્ણ પીત અથવા તેજોલેશ્યા વાળો છે. અધ્યવસાય રૂપ (ભાવથી) છ લેશ્યા ચારે નિકાયના દેવોને હોય જ છે.

શંકા : લેશ્યા એટલે શું ?

સમાધાન : લેશ્યા એટલે આત્મપરિણામ (ભાવલેશ્યા). યોગથી લેશ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. કષાયથી તેમાં તીવ્રતા - મંદતા આવે છે. પરિણામે કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તૈજસ, પદ્મ અને શુક્લ એ છ લેશ્યા કહેવાય છે.

ઉપરના સૂત્રમાં પીત લેશ્યા એટલે ચોથી તેજો લેશ્યા. આ સૂત્રમાં લેશ્યાનો અર્થ દ્રવ્યલેશ્યા ગણ્યો છે. મનના અધ્યવસાયરૂપ ભાવલેશ્યા એ અર્થ લીધો નથી. એટલે લેશ્યાનો અર્થ શારીરિક વર્ણ સમજવો.

સૂત્ર (૪-૩) પ્રયોજન : ચારે નિકાયના દેવોના મુખ્ય ભેદો જણાવે છે.

દશાષ્ટપન્નદ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ ૪-૩

દશાષ્ટપંચદ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ ૪-૩

દશ - અષ્ટ - પંચ - દ્વાદશ વિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્ન પર્યન્તાઃ ૪-૩

શબ્દાર્થ : દશ-અષ્ટ-પંચ-દ્વાદશ = દશ, આઠ, પાંચ, બાર

વિકલ્પ = ભેદ, પર્યન્ત = સુધીના, કલ્પોપપન્ન = મર્યાદાવાળા સ્થાનમાં

સૂત્રાર્થ : કલ્પોપપન્ન સુધીના દેવોના (ચાર પ્રકારના દેવોના) દશ, આઠ, પાંચ (અને) બાર ભેદો છે.

ભાવાર્થ : કલ્પ એટલે મર્યાદા. જ્યાં નાના-મોટાનો વિવેક, સ્વામી-સેવક ભાવ, રાજા-પ્રજાની માન મર્યાદા વગેરે આચારો હોય અર્થાત્ જ્યાં સામાજિક વ્યવસ્થા હોય તે કલ્પ કહેવાય છે. તે સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. આવી વ્યવસ્થા વિનાના, બધા જ સમાન અર્થાત્ સમાનતાવાળા દેવો કલ્પાતીત કહેવાય છે. આગળના સૂત્રોમાં વિશેષ વર્ણન આવશે.

ભવનપતિ દેવોથી આરંભી બારમા દેવલોક સુધીના દેવો કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે. દરેક નિકાયના મુખ્ય - પેટા ભેદો નીચે પ્રમાણે છે.

ભવનપતિ દેવો ૧૦ પ્રકારના છે.

વ્યંતર દેવો ૮ પ્રકારના છે.

જ્યોતિષ્ક દેવો ૫ પ્રકારના છે.

વૈમાનિક દેવો ૧૨ પ્રકારના છે.

આગળના સૂત્રોમાં દરેક પેટા ભેદના પણ જુદા જુદા ભેદો આવશે.

સૂત્ર (૪-૪) પ્રયોજન : ભવનપતિ આદિ પ્રત્યેક નિકાયના અવાંતર ભેદો જણાવે છે.

ઇન્દ્રસામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશપારિષાદ્યાત્મરક્ષક લોક-

પાલાનીકપ્રકીર્ણકાભિયોગ્યકિલ્બિષિકાશ્ચૈકશઃ ૪-૪

ઇન્દ્રસામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશ પારિષાદ્યાત્મરક્ષકલોક-

પાલાનીકપ્રકીર્ણકાભિયોગ્યકિલ્બિષિકાશ્ચૈકશઃ ૪-૪

ઇન્દ્ર - સામાનિક - ત્રાયસ્ત્રિંશ - પારિષાદ્ય - આત્મરક્ષક

- લોકપાલ - અનીક - પ્રકીર્ણક - આભિયોગ્ય -

કિલ્બિષિકાઃ ચ એકશઃ ૪-૪

શબ્દાર્થ : ઈન્દ્ર = ઈન્દ્ર (અધિપતિ), સામાનિક = ઈન્દ્ર જેવી ઋષિવાળા, ત્રાયચ્છિંશ = ગુરુસ્થાનીય (મંત્રી જેવા), પારિષદ = ઈન્દ્રની સભાના સભ્યો, આત્મરક્ષક = અંગરક્ષક, લોકપાલ = કોટવાળ જેવા, અનીક=સેનાપતિ, પ્રકીર્ણક = પ્રજા, નગરજન, આભિયોગ્ય=નોકર જેવા, કિલ્બિષિક=હલકા દેવો, એકશઃ=એક એક ભેદ.

સૂત્રાર્થ : (ભવનપતિ આદી ચારનિકાયોમાં દશ, આઠ વગેરે અવાંતર ભેદોના) પ્રત્યેકના ઈન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયચ્છિંશ, પારિષદ, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય, કિલ્બિષિક (એ દશ ભેદો છે.)

ભાવાર્થ : ભવનપતિ - વ્યંતર - જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એમ ચાર નિકાયના દેવોમાં સામાજિક વ્યવસ્થા હોવાથી રાજા-પ્રજાની જેમ નીચે મુજબ ૧૦ પ્રકારની વ્યવસ્થાવાળા દેવો હોય છે. સ્વામી-સેવક-નોકર ઇત્યાદિ સામાજિક વ્યવસ્થા મનુષ્યોની જેમ દેવોમાં પણ છે. આ પ્રકારની સામાજિક વ્યવસ્થાવાળા ૧૦ પ્રકારના દેવો અને દરેકનું કાર્ય નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) ઈન્દ્ર : સર્વે દેવોના અધિપતિ - રાજા.
- (૨) સામાનિક : ઈન્દ્રની સમાન ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિ હોય. પિતા, ઉપાધ્યાય વગેરેની જેમ ઈન્દ્રને પણ આદરણીય હોય.
- (૩) ત્રાયચ્છિંશ : ઈન્દ્રને સલાહ આપનારા મંત્રી
- (૪) પારિષદ : પર્ષદના દેવો, ઈન્દ્રની સભાના સભ્યો
- (૫) આત્મરક્ષક : ઈન્દ્રની રક્ષા માટે કવચ ધારણ કરી શસ્ત્ર સહિત ઈન્દ્રની પાછળ ઊભા રહે તે દેવો.
- (૬) લોકપાલ : ચારે દિશાઓનું રક્ષણ કરનારા, પોલિસ સમાન
- (૭) અનીક : સેના તથા સેનાધિપતિ
- (૮) પ્રકીર્ણક : પ્રજારૂપે રહેનારા પબ્લીક દેવો
- (૯) આભિયોગ્ય : નોકર સમાન, સ્વામીના વાહન બની ચાલનારા

(૧૦) કિલ્બિષિક : અત્યંત હલકું કામ કરનારા તુચ્છ દેવો, જો કે અહીંની જેમ દેવલોકમાં હલકા કાર્યો કરવા પડતા નથી, પરંતુ અન્ય દેવો તેમને હલકી દૃષ્ટિથી જુએ છે. આ દેવો સૌધર્મ-ઈશાન (પહેલા-બીજા), સનત્કુમાર (ત્રીજા) અને લાંતક (છઠ્ઠા) દેવલોકની નીચે રહે છે.

સારાંશ એ કે પહેલા કિલ્બિષિક પહેલા-બીજા દેવલોકની નીચે, બીજા કિલ્બિષિક સનત્કુમારની નીચે અને ત્રીજા કિલ્બિષિક લાંતકની નીચે રહે છે.

સૂત્ર (૪-૫) પ્રયોજન : વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક દેવોના ભેદોમાં અપવાદ જણાવે છે.

ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જ્યા વ્યંતરજ્યોતિષ્કાઃ ૪-૫

ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવર્જ્યા વ્યંતરજ્યોતિષ્કાઃ ૪-૫

ત્રાયસ્ત્રિંશ-લોકપાલ-વર્જ્યાઃ વ્યંતર જ્યોતિષ્કાઃ ૪-૫

શબ્દાર્થ : વર્જ્યા = છોડીને.

સૂત્રાર્થ : વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક નિકાય ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલથી રહિત હોય છે.

ભાવાર્થ : ભવનપતિ - વ્યંતર - જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક આ ચાર નિકાયમાંથી ભવનપતિ અને વૈમાનિક નિકાયમાં ઈન્દ્ર - સામાનિક વગેરે દશ પ્રકારના દેવો હોય છે પરંતુ વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક નિકાયમાં ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલ રહિત ઈન્દ્રાદિ આઠ પ્રકારના દેવો હોય છે. ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલનો અભાવ હોવાથી આ સૂત્રમાં તેનો નિષેધ કર્યો છે.

સૂત્ર (૪-૬) પ્રયોજન : ભવનપતિ અને વ્યંતરનિકાયમાં ઈન્દ્રોની સંખ્યા જણાવે છે.

પૂર્વયોર્દ્વીન્દ્રાઃ ૪-૬

પૂર્વયોર્દ્વીન્દ્રાઃ ૪-૬

પૂર્વયોઃ દ્વિઃ ઈન્દ્રાઃ ૪-૬

શબ્દાર્થ : પૂર્વયોઃ = પૂર્વના બે (પહેલી બે નિકાયના દેવો), દ્વિઃ = બે - બે

સૂત્રાર્થ : પહેલા બેમાં (ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયમાં) બે - બે ઈન્દ્રો છે.

ભાવાર્થ : ચાર નિકાયમાં સૌથી નીચે ભવનપતિ નિકાય છે. તેના દસ (૧૦) ભેદ

છે. તેમાંના એક-એક ભેદમાં બે-બે ઈંદ્રો હોય છે. ઉત્તર દિશાનું રાજ્ય એક ઈંદ્ર સંભાળે અને દક્ષિણ દિશાનું રાજ્ય બીજો ઈંદ્ર સંભાળે છે. આમ દરેક ભેદના બે ઈંદ્રો ગણતાં કુલ $10 \times 2 = 20$ ઈંદ્રો થયા.

હવે વ્યંતર નિકાયમાં, વ્યંતર અને વાણવ્યંતર તેમ બે વિભાગ છે.

વ્યંતરના આઠ ભેદમાં (જુઓ સૂત્ર ૪-૫) દરેકના બે - બે ઈંદ્ર એટલે $8 \times 2 = 16$ ઈંદ્રો થયા.

તે જ પ્રમાણે વાણવ્યંતરના આઠ ભેદમાં દરેકના બે - બે ઈંદ્ર ગણતા $8 \times 2 = 16$ ઈંદ્રો થયા.

આમ વ્યંતર નિકાયના (વાણ વ્યંતર સાથે) કુલ $16 + 16 = 32$ ઈંદ્રો થયા.

પહેલા સોળ ઈંદ્રો ઉત્તર દિશાનું રાજ્ય સંભાળે અને બાકીના સોળ ઈંદ્રો દક્ષિણ દિશાનું રાજ્ય સંભાળે.

હવે ઉપર જ્યોતિષ્ક નિકાયમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર મળીને બે ઈંદ્રો છે.

એટલે $1 + 1 = 2$ ઈંદ્રો (સૂર્ય - ચંદ્ર)

વૈમાનિક નિકાયમાં કુલ બાર દેવલોક છે. તેમાં પહેલા આઠ દેવલોકમાં દરેક દેવલોકનો એક-એક ઈંદ્ર ગણતા કુલ આઠ ઈંદ્રો. નવમા અને દસમા દેવલોકમાં બંને દેવલોકનો ભેગો એક ઈંદ્ર હોય, તે જ પ્રમાણે અગિયારમા અને બારમા દેવલોકનો ભેગો એક ઈંદ્ર હોય.

આમ બાર દેવલોકના મળીને $8 + 1 + 1 = 10$ ઈંદ્રો થયા.

૧૪ રાજલોક	દેવલોક	ઈંદ્રો	કુલ ઈંદ્રો
અધોલોક	ભવનપતિ	$10 \times 2 = 20$	૨૦
મધ્યલોક	વ્યંતર વાણવ્યંતર સૂર્ય (જ્યોતિષ્ક) ચંદ્ર (જ્યોતિષ્ક)	$8 \times 2 = 16$ $8 \times 2 = 16$ $= 1$ $= 1$	૩૪
ઉર્ધ્વલોક	૧ થી ૮ દેવલોક ૯ - ૧૦ દેવલોક ૧૧-૧૨ દેવલોક	$8 \times 1 = 8$ $= 1$ $= 1$	૧૦

કુલ...૬૪

દરેક તીર્થંકર પ્રભુનો જન્મ થતાં આ ૬૪ ઈંદ્રો તેમને મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલા પાંડુકવનમાં લાવે છે અને તે વનમાં રહેલી શિલાઓ ઉપર આવેલા સિંહાસન ઉપર બિરાજમાન કરી પ્રભુજીનો જન્માભિષેક કરે છે.

શંકા : જ્યોતિષ્ક નિકાયમાં સૂર્ય-ચંદ્ર ઘણા છે તો બંનેમાં એક એક ઈન્દ્ર કેમ ?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે. અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર હોવાથી સૂર્ય-ચંદ્ર પણ અસંખ્ય છે. ફક્ત અઢી દ્વીપમાં જ ગણીએ તો ૧૩૨ સૂર્ય અને ૧૩૨ ચંદ્ર છે. પરંતુ અહીં જાતિની અપેક્ષાએ જ્યોતિષ્ક નિકાયના બે જ ઈન્દ્રોની ગણતરી કરી છે.

શંકા : વૈમાનિક નિકાયના ઈન્દ્રોની ગણતરીમાં ૧૨ દેવલોક કેમ ગણ્યા ? નવગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર સ્વરૂપ દેવલોકમાં શું ઈંદ્ર નથી ?

સમાધાન : અહીં વૈમાનિક નિકાયનો અર્થ કલ્પોપપન્ન જ લેવો. ૧૨ દેવલોકથી ઉપર નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર આવેલા છે. ત્યાંના દેવો કલ્પાતીત (કલ્પથી રહિત) હોવાથી ત્યાં ઈન્દ્ર વગેરે ભેદો નથી. ત્યાંના બધા દેવો સ્વતંત્ર હોવાથી અહમિન્દ્ર કહેવાય છે.

શંકા : દેવોની ચાર નિકાયમાં વાણવ્યંતર નિકાય કેમ નથી ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ વાણવ્યંતર દેવોની જુદી નિકાય નથી. વાણવ્યંતર દેવો એ વ્યંતરદેવોના જ પેટાભેદમાં આવે છે તેથી તેને જુદો પ્રકાર ગણવાની જરૂર નથી.

સૂત્ર (૪-૭) પ્રયોજન : ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયમાં લેશ્યા જણાવે છે.

પીતાન્તલેશ્યા: ૪-૭

પીતાન્તલેશ્યા: ૪-૭

પીત અન્ત લેશ્યા: ૪-૭

શબ્દાર્થ : પીત = તૈજસ, અન્ત = અંતમાં છે, લેશ્યા = શારીરિક વર્ણ.

સૂત્રાર્થ : (પહેલા બે નિકાયના દેવોને) પીત સુધીની લેશ્યા છે.

(અર્થાત્ ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયના દેવોને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત એ ચાર લેશ્યા હોય છે.)

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૪-૬ માંથી પૂર્વયોઃ શબ્દની અનુવૃત્તિ લીધી છે. આપણે તે સૂત્રના શબ્દાર્થથી જાણ્યું કે પૂર્વયોઃ એટલે પહેલી બે નિકાય. પહેલી બે નિકાયના દેવોમાં ભવનપતિ અને વ્યંતર આવે છે. એટલે સૂત્ર ૪-૭ માં કહ્યું કે ભવનપતિ અને વ્યંતર સુધી ચાર લેશ્યા હોય છે, ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોના શરીરનો વર્ણ કૃષ્ણ - નીલ - કાપોત કે પીત (તૈજસ) એ ચારમાંથી કોઈપણ હોઈ શકે.

અહીં લેશ્યા એટલે દ્રવ્ય લેશ્યા જે શારીરિક વર્ણના અર્થમાં છે. ભાવથી તો છ એ લેશ્યા હોય છે. પરંતુ દ્રવ્યથી પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા કદી પણ આ દેવોને હોતી નથી.

સૂત્ર (૪-૮) પ્રયોજન : દેવોના કામ સુખ (મૈથુન સેવન) વિષે વિચારણા કરે છે.

કાયપ્રવીચારા આ ऐशानात् ૪-૮

કાયપ્રવીચારા આ એશાનાત્ ૪-૮

કાય પ્રવીચારા આ એશાનાત્ ૪-૮

શબ્દાર્થ : કાય = શરીર, પ્રવીચાર = મૈથુન સેવન, આ = હૃદય/મર્યાદા

એશાનાત્ = ઈશાન દેવલોક સુધી.

સૂત્રાર્થ : ઈશાન (દેવલોક) સુધીના (દેવો) કાયાથી મૈથુનસેવન (સંસાર સુખ) સેવનારા છે.

ભાવાર્થ : ભવનપતિથી શરૂ કરીને ઈશાન દેવલોક સુધી દેવ અને દેવી બંનેનું અસ્તિત્વ છે. ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, સૌધર્મ (પહેલો દેવલોક) અને ઈશાન (બીજો દેવલોક) સુધીના દેવોને જ્યારે કામવાસનાનો ઉદય થાય ત્યારે દેવીઓ સાથે કાયાથી મૈથુન સેવે છે. આ મૈથુનસેવન ક્રિયા પુરુષ અને સ્ત્રીના મૈથુન જેવી હોય છે.

જન્મની અપેક્ષાએ દેવીઓનું અસ્તિત્વ ભવનપતિથી ઈશાન દેવલોક સુધી જ હોય છે. તેથી આગળ દેવીઓનો જન્મ થતો નથી.

શંકા : ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવ દેવીઓની મૈથુનક્રિયા પુરુષ-સ્ત્રીના મૈથુન જેવી હોય છે તેમ કહ્યું. તો શું દેવીઓ ગર્ભધારણ કરે ?

સમાધાન : દેવ-દેવીના સંભોગમાં વૈક્રિય શુક પુદ્ગલ દેવીના શરીરમાં જતાં હોવા છતાં ઔદારિક પુદ્ગલના અભાવે દેવી ગર્ભ ધારણ કરતી નથી.

સૂત્ર (૪-૯) પ્રયોજન : ઈશાનથી ઉપરના દેવલોકમાં મૈથુન સેવનની વિચારણા.

શેષાઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃપ્રવીચારા દ્વયોર્દ્વયોઃ ૪-૯

શેષાઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃપ્રવીચારા દ્વયોર્દ્વયોઃ ૪-૯

શેષાઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મનઃ પ્રવીચારા દ્વયોઃ દ્વયોઃ ૪-૯

શબ્દાર્થ : શેષાઃ = બાકીના, સ્પર્શ = સ્પર્શનેન્દ્રિય, રૂપ = ચક્ષુરિન્દ્રિય, શબ્દ = શ્રોત્રેન્દ્રિય, મન = મન દ્વારા, પ્રવીચારા = મૈથુનસેવન, દ્વયોઃ દ્વયોઃ = બે-બે ની જોડમાં.

સૂત્રાર્થ : બાકીના બે બે (ઈશાનથી ઉપરના દેવલોકમાં) અનુક્રમે સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ (અને) મનથી, મૈથુન સેવન કરે છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં ‘શેષાઃ’ એટલે ‘બાકીના’ એટલો જ શબ્દ કહેવા માત્રથી અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. તેથી મુખ્યત્વે સૂત્ર ૪-૮ અને સૂત્ર ૪-૩ ની અનુવૃત્તિ લીધી છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શેષાઃ શબ્દથી કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોના બાકીના દેવોની ચર્ચા છે.

ત્રીજા-ચોથા દેવલોક (સનતકુમાર અને માહેન્દ્ર દેવલોક)ના દેવો સ્પર્શથી મૈથુનસેવન કરે છે. જ્યારે આ દેવોને મૈથુન સુખ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા થાય ત્યારે દેવી અંગસ્ફૂરણ આદિ લક્ષણોથી જાણે છે અને તરત જ ત્રીજા-ચોથા દેવલોકના દેવ પાસે આવી જાય છે. તે દેવો આ દેવીઓના સ્પર્શ માત્રથી કામવાસના તૃપ્ત કરે છે.

પાંચમા અને છઠ્ઠા (બ્રહ્મલોક અને લાન્તક) દેવલોકના દેવો રૂપ દ્વારા કામવાસના સંતોષે છે.

આ દેવોની કામવાસના સંતોષવાની ઈચ્છા થતાં દેવી તેમની સામે હાજર થાય છે. દેવી સુંદર વસ્ત્ર તથા આભરણોથી યુક્ત હોય છે. દેવીના દિવ્ય અને ઉન્માદક રૂપને દેવો જુએ છે. માત્ર રૂપ જોઈને દેવોની કામવાસના તૃપ્ત થાય છે.

સાતમા મહાશુક અને આઠમા સહસ્રાર દેવલોકના દેવો, શબ્દથી મૈથુન સેવન કરે છે. જ્યારે આ દેવલોકના દેવોને મૈથુનસેવનની ઈચ્છા થાય ત્યારે દેવી નિકટ આવી શ્રૃંગાર યુક્ત શબ્દો, હાસ્ય અને ક્યારેક ગીત વડે તેમની કામવાસના તૃપ્ત કરે છે.

નવમો આનત, દશમો પ્રાણત, અગીયારમો આરણ અને બારમો અચ્યુત એ ચાર દેવલોકના દેવો મનથી જ મૈથુન સેવન કરે છે.

દેવીઓનો જન્મ સૌધર્મ દેવલોક અને ઈશાન દેવલોકમાં જ હોય છે. આ બંને દેવલોકની દેવીઓના બે ભેદ છે, પરિગૃહીતા અને અપરિગૃહીતા.

પરિગૃહીતા : તે તે દેવોની પત્ની તરીકે રહેલી દેવીઓને પરિગૃહીતા કહેવાય છે.

અપરિગૃહીતા : જે સર્વ સામાન્ય દરેક દેવના ઉપભોગમાં આવતી વેશ્યા કે ગણિકા જેવી દેવીઓ છે તેને અપરિગૃહીતા કે અપ્સરા કહેવાય છે. અપરિગૃહીતા દેવીઓ જ ઉપરના દેવલોકના દેવોના સંકલ્પ માત્રથી તે દેવની પાસે હાજર થાય છે અને તેમની કામવાસના પૂર્ણ કરે છે. આમ ઉપર ઉપરના દેવોને કામવાસના અલ્પ અલ્પ હોય છે અને અલ્પ પ્રયત્નથી શાંત થઈ જાય છે.

સૂત્ર (૪-૧૦) પ્રયોજન : મૈથુન સેવનના સર્વથા અભાવવાળા દેવો કયા ? તે હવે જણાવે છે.

પરેઽપ્રવીચારા: ૪-૧૦

પરેઽપ્રવીયારા: ૪-૧૦

પરે અપ્રવીયારા: ૪-૧૦

શબ્દાર્થ : પરે = બાકીના (બાર દેવલોકની ઉપરના દેવો)

અપ્રવીયારા = મૈથુન સેવન રહિત

સૂત્રાર્થ : બાકીના દેવોમાં (કલ્પાતીત દેવોમાં) મૈથુન સેવનનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ : કલ્પોપપન્ન (૧ થી ૧૨ દેવલોક) સિવાયના વૈમાનિક દેવો પ્રવીયાર અર્થાત્ મૈથુનસેવનથી રહિત હોય છે. ૧૨ મા દેવલોક પછીના નવગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર દેવો અર્થાત્ કલ્પાતીત દેવો મૈથુન સેવન કરતા નથી.

કલ્પાતીત દેવો શાંત અને કામલાલસા રહિત હોય છે. તેમને દેવીના સ્પર્શ, રૂપ, શબ્દ અથવા મનથી કામસુખ ભોગવવાની ઈચ્છા જાગતી નથી. તેઓ પ્રવીયારી દેવો કરતાં અધિક સુખી અને અધિક સંતુષ્ટ રહે છે.

મૈથુન સેવન એ વેદના ઉદયથી જાગેલી કામવાસનાનો ક્ષણિક પ્રતિકાર છે. નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાન વાસી દેવોને આવો વેદનો ઉદય જ થતો નથી તેથી તેઓને મૈથુન સેવનનો વિકાર જ નથી. પરિણામે તેઓ અત્યંત સુખમાં - આનંદમાં રહે છે.

શંકા : જો કલ્પાતીત દેવો આટલા બધા કામવાસનાના અભાવથી સંતુષ્ટ હોય તો બ્રહ્મચારી કેમ હોતા નથી ?

સમાધાન : તેઓને ચારિત્રના પરિણામનો અભાવ છે. તેમને અવિરતિનો ઉદય હોય છે માટે બ્રહ્મચારી હોતા નથી.

સૂત્ર (૪-૧૧) પ્રયોજન : ભવનપતિ નિકાયના દશ ભેદો જણાવે છે.

ભવનવાસિનોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિ-

વાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિક્કુમારાઃ

૪-૧૧

ભવનવાસિનોઽસુરનાગવિદ્યુત્સુપર્ણાગ્નિ-

વાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિક્કુમારાઃ

૪-૧૧

ભવનવાસિનઃ અસુર-નાગ-વિદ્યુત્-સુપર્ણ-અગ્નિ-

વાત-સ્તનિત-ઉદધિ-દ્વીપ-દિક્-કુમારાઃ

૪-૧૧

શબ્દાર્થ : ભવનવાસિનઃ = ભવનપતિ નિકાયના દેવો, અસુર = અસુરકુમાર, નાગ = નાગકુમાર, વિદ્યુત્ = વિદ્યુત્કુમાર, સુપર્ણ = સુપર્ણકુમાર, અગ્નિ = અગ્નિકુમાર, વાત = વાયુકુમાર, સ્તનિત = સ્તનિતકુમાર, દ્વીપ = દ્વીપકુમાર, દિક્ = દિક્કુમાર, કુમાર = મનોહર (રમતીયાળ હોવાથી કુમાર કહેવાય છે.)

સૂત્રાર્થ : અસુરકુમાર, નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુપર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર, સ્તનિતકુમાર, ઉદધિકુમાર, દ્વીપકુમાર અને દિક્કુમાર (એ પ્રમાણે) ભવનપતિ નિકાયના દશ ભેદ છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૪-૩ માં ભવનપતિ નિકાયના દશ ભેદ છે તેમ કહ્યું હતું. આ સૂત્રમાં તે જ દશ ભેદોના નામ જણાવ્યા છે. દરેક ભેદમાં બે-બે ઇન્દ્રો છે. એક દક્ષિણ દિશાના રાજ્યનો સ્વામી છે અને બીજો ઉત્તર દિશાના રાજ્યનો સ્વામી છે. આ દેવો રાજકુમારની જેમ આનંદી અને હાસ્ય - વિનોદ યુક્ત છે તેથી તેઓ કુમાર કહેવાય છે.

સંક્ષેપમાં દરેકનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) અસુરકુમાર : આ દેવો પહેલી ત્રણ નરક સુધીના નારકોને અત્યંત દુઃખ આપે છે અને પરસ્પર લડાવે છે. તેઓ ગંભીર, રૂપાળા, કાળા, ઊંચા, રત્નમય મુગટધારી દેવો છે.

(૨) નાગકુમાર : પર્વત કે વૃક્ષો ઉપર પણ આ કુમારો રહે છે. રૂપાળા, ધીમી ચાલે ચાલનારા અને માથા ઉપર નાગની ફણાની નિશાનીવાળા હોય છે.

(૩) વિદ્યુત્કુમાર : જે વિજળી જેવા ચમકે છે તે વિદ્યુત્કુમાર છે. આ કુમારો સ્નેહાળ, ચમકતા, સ્વચ્છ અને વજ્રના ચિહ્નવાળા છે.

(૪) સુપર્ણકુમાર : તેઓનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો હોવાથી સુપર્ણકુમાર કહેવાય છે. દેખાવડી ડોક અને છાતીવાળા, મુકુટમાં ગરૂડના ચિહ્નવાળા દેવો સાત હાથ ઊંચા છે.

(૫) અગ્નિકુમાર : જેઓ પાતાળલોકથી કીડા કરવા માટે ઉપર આવે છે. સાત હાથ ઊંચાઈવાળા, રક્ત વર્ણવાળા, જેઓના વજ્રનો વર્ણ નીલ છે તેવા અને મુકુટમાં કળશના ચિહ્નથી શોભે છે.

(૬) વાયુકુમાર : આ દેવો તીર્થંકરનો વિહાર માર્ગ શુદ્ધ કરે છે. સાત હાથ ઊંચા એવા વાયુકુમાર દેવો લીલા વર્ણવાળા છે. તેમના વસ્ત્રનો વર્ણ રક્ત છે અને મુકુટમાં મગરનું ચિહ્ન છે.

(૭) સ્તનિતકુમાર : સાત હાથ ઊંચા, સ્નિગ્ધ શરીરવાળા, સ્થિર, પડઘા પડે તેવા મહાસ્વરવાળા, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળા, શ્વેત વસ્ત્રથી યુક્ત અને મુકુટમાં શરાવ (સંપુટ) ચિહ્નથી યુક્ત હોય છે.

(૮) ઉદધિકુમાર : સમુદ્રોમાં કીડા કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. સાત હાથ ઊંચા, શરીરથી શ્વેત વર્ણવાળા, વસ્ત્રનો વર્ણ નીલ અને મુકુટમાં અશ્વનું ચિહ્ન છે.

(૯) દ્વીપકુમાર : દ્વીપમાં કીડા કરતા દેવો દ્વીપકુમાર કહેવાય છે. સાત હાથ ઊંચા સ્કન્ધ, વક્ષસ્થળ, બાહુમાં અધિક શોભાવાળા, તપાવેલા કનક સમાન વર્ણવાળા અર્થાત્ રક્ત વર્ણવાળા છે. વસ્ત્રનો નીલવર્ણ અને મુકુટમાં સિંહનું ચિહ્ન છે.

(૧૦) દિક્કુમાર : દિશાઓમાં કીડા કરવાવાળા હોવાથી દિક્કુમાર કહ્યા છે. સાત હાથ ઊંચા, તપેલા સુવર્ણ જેવા શારીરિક વર્ણવાળા છે. તેમના વસ્ત્રનો વર્ણ સફેદ છે અને મુકુટમાં હાથીનું ચિહ્ન છે.

સૂત્ર (૪-૧૨) પ્રયોજન : વ્યંતર નિકાયના આઠ ભેદોના નામ જણાવે છે.

વ્યન્તરાઃ કિન્નરકિંપુરુષમહોરગ-

ગાન્ધર્વયક્ષરાક્ષસભૂતપિશાચાઃ ૪-૧૨

વ્યન્તરાઃ કિન્નરકિંપુરુષમહોરગ-

ગાન્ધર્વયક્ષરાક્ષસભૂતપિશાચાઃ ૪-૧૨

વ્યન્તરાઃ કિન્નર-કિંપુરુષ-મહોરગ-

ગાન્ધર્વ-યક્ષ-રાક્ષસ-ભૂત-પિશાચાઃ ૪-૧૨

શબ્દાર્થ : વ્યન્તરાઃ = વ્યન્તર નિકાયના દેવો

કિન્નર - કિંપુરુષ - મહોરગ - ગાન્ધર્વ - યક્ષ - રાક્ષસ - ભૂત - પિશાચ = આ આઠે વ્યંતરની જાતિ છે.

સૂત્રાર્થ : કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ, ગાંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત અને પિશાચ (એ પ્રમાણે) વ્યંતર દેવોના આઠ ભેદો છે.

ભાવાર્થ : વ્યંતર દેવો ગુફા, પર્વત, વન વગેરેના વિવિધ આંતરામાં રહેતા હોવાથી વ્યંતર કહ્યા છે.

અથવા ભવનપતિ અને જ્યોતિષ્ક એ બે નિકાયના મધ્યમાં (આંતરામાં) રહેતા હોવાથી વ્યંતર કહ્યા છે.

બાળકની જેમ એક સ્થાને સ્થિર રહી શકતા નથી. સ્વતંત્રપણે તેઓ ગમનાગમન કરવાવાળા છે માટે વ્યંતર કહ્યા છે.

સ્વતંત્ર ગમનાગમન ઉપરાંત ક્યારેક ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી અને ક્યારેક ચક્રવર્તી આદિ મનુષ્યની આજ્ઞાથી તેમનું ગમનાગમન ત્રણે લોકમાં થાય છે.

વ્યંતરોનું સ્થાન :

વ્યંતર દેવો રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના એક હજાર યોજનમાંથી ઉપર - નીચે સો સો યોજન છોડીને મધ્યના આઠસો યોજનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે નિવાસરૂપે તો વ્યંતરો ઊર્ધ્વ, અધો અને મધ્ય એમ ત્રણે લોકમાં છે. તેઓ ભવનો, નગરો અને આવાસોમાં રહે છે.

આઠ પ્રકારના વ્યંતરોનો ટૂંકો પરિચય :

(૧) કિન્નર : શાંત, સૌમ્ય અને સુંદર મુખવાળા, મુગટ પહેરેલા, અશોકવૃક્ષના ચિહ્નથી યુક્ત ધજાવાળા હોય છે.

(૨) કિંપુરુષ : મુખમાં અધિક ભાસ્વર, વિવિધ આભરણોથી શોભતા, વિચિત્ર પુષ્પમાળા અને વિલેપનવાળા છે. તેમના મુગટમાં ચંપકવૃક્ષની ધજાનાં ચિહ્ન હોય છે.

(૩) મહોરગ : મહાવેગવાળા, સૌમ્ય, મોટા શરીરવાળા, વિવિધ પ્રકારના વિલેપનવાળા, વિવિધ આભરણોથી શોભતા, શ્યામવર્ણના, સ્વચ્છ અને ઉજ્જવલ હોય છે. તેમનું ચિહ્ન નાગવૃક્ષની ધજા છે.

(૪) ગાન્ધર્વ : તેમનું સ્વરૂપ જોવામાં પ્રિય હોય છે. સુંદર રૂપ તથા સુંદર મુખાકૃતિવાળા હોય છે. માથા પર મુગટ અને ગળામાં હારથી શોભે છે. તેમનું ચિહ્ન તુમ્બુરુ વૃક્ષની ધજા છે.

(૫) યક્ષ : નિર્મળ, શ્યામવર્ણવાળા અને ગંભીર હોય છે. પ્રકાશમાન મુગટના ધારણ કરવાવાળા, વિવિધ પ્રકારના રત્નો અને આભુષણોથી શોભે છે. તેમનું ચિહ્ન વટવૃક્ષની ધજા છે.

(૬) રાક્ષસ : શુદ્ધ અને નિર્મળ વર્ણવાળા, જોવામાં ભયંકર, વિકરાળ રાતા અને લાંબા હોઠવાળા, સુવર્ણમય આભુષણોવાળા વિવિધ પ્રકારના વિલેપનોથી યુક્ત હોય છે. તેમનું ચિહ્ન ખટ્વાંગની ધજા છે.

(૭) ભૂત : શ્યામવર્ણના પણ સુંદર રૂપવાળા, સૌમ્ય સ્વભાવવાળા, અતિસ્થૂલ અનેક પ્રકારના વિલેપનોથી યુક્ત હોય છે. તેમનું ચિહ્ન સુલસવૃક્ષની ધજા છે.

(૮) પિશાચ : સૌમ્યદર્શનવાળા, હાથમાં અને ડોકમાં મણિરત્નમય આભુષણવાળા છે. તેમનું ચિહ્ન કદમ્બવૃક્ષની ધજા છે.

વ્યંતર દેવોમાં કિન્નર આદિ આઠ જાતિના દેવો સિવાય વાણવ્યંતર જાતિના દેવો પણ છે. રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના ૧૦૦ યોજનમાંથી ઉપર નીચે ૧૦-૧૦ યોજન છોડી બાકીના ૮૦ યોજનના ભાગમાં વાણવ્યંતર દેવોનો જન્મ થાય છે. આ દેવો પ્રાયઃ પર્વતની ગુફા વગેરેમાં રહે છે.

શંકા : આ લોકમાં ભૂત-પ્રેત-રાક્ષસ વગેરે શબ્દો સાંભળવા મળે છે તે વ્યંતર-નિકાયના છે ?

સમાધાન : હા. બધા વ્યંતર નિકાયની જાતિઓ છે. પરંતુ લોકમાં માન્યતા છે કે મૃત્યુ પછી કોઈ આત્મા ભૂત થાય કે પ્રેત થાય અને ભટક્યા કરે અથવા તે આત્માની અમૂક ઈચ્છા સંતોષાય ત્યારે તે મુક્ત થાય છે વગેરે આ માન્યતાઓ માત્ર કલ્પના છે.

સૂત્ર (૪-૧૩) પ્રયોજન : જ્યોતિષ્ક નિકાયના ભેદો જણાવે છે.

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્ચ ૪-૧૩

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્ચ ૪-૧૩

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાઃ ચન્દ્રમસઃ ગ્રહ-નક્ષત્ર-પ્રકીર્ણતારકાઃ ચ ૪-૧૩

શબ્દાર્થ : જ્યોતિષ્ક = ત્રીજી નિકાયના દેવો, પ્રકીર્ણતારક = છુટા છુટા તારા,
સૂર્ય - ચન્દ્રમસ - ગ્રહ - નક્ષત્ર = તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહો, નક્ષત્રો

સૂત્રાર્થ : સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓ જ્યોતિષ્કનિકાયના (પાંચ ભેદો)
છે.

ભાવાર્થ : જ્યોતિષ્કદેવોના પાંચ ભેદો છે.

સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા.

હવે તેમનું સ્થાન જોઈએ.

આ વિશ્વનું જે ભૂમિનું સરખું લેવલ છે તેને સમભૂતલા કહેવાય છે.

સમ = સરખી, ભૂ = પૃથ્વી, અને તલ = તળિયું.

૧૪ રાજલોકના મધ્યમાં મેરુ પર્વત છે. મેરુની અંદરના મધ્યભાગને સમભૂતલા કહેવાય છે.

સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૮૦ યોજન ઊંચાઈએથી જ્યોતિષ ચક્રના ક્ષેત્રનો પ્રારંભ થાય છે. ત્યાંથી ઉપર ૧૧૦ યોજનમાં સમગ્ર જ્યોતિષ ચક્ર આવે છે.

સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૮૦ યોજન ઊંચે તારા આવેલા છે.

તેનાથી ૧૦ યોજન ઉપર જતા સૂર્ય આવે છે.

તેનાથી ૮૦ યોજન ઉપર જતાં ચંદ્ર આવે છે.

તેનાથી ૪ યોજન ઉપર નક્ષત્ર આવે છે.

તેનાથી ૪ યોજન ઉપર બુધ આવે છે.

તેનાથી ૩ યોજન ઉપર શુક્ર આવે છે.

તેનાથી ૩ યોજન ઉપર ગુરુ આવે છે.

તેનાથી ૩ યોજન ઉપર મંગળ આવે છે.

તેનાથી ૩ યોજન ઉપર શનિ આવે છે.

નીચેના યંત્રથી ગ્રહ, નક્ષત્રના સ્થાન સહેલાઈથી સમજાઈ જશે.

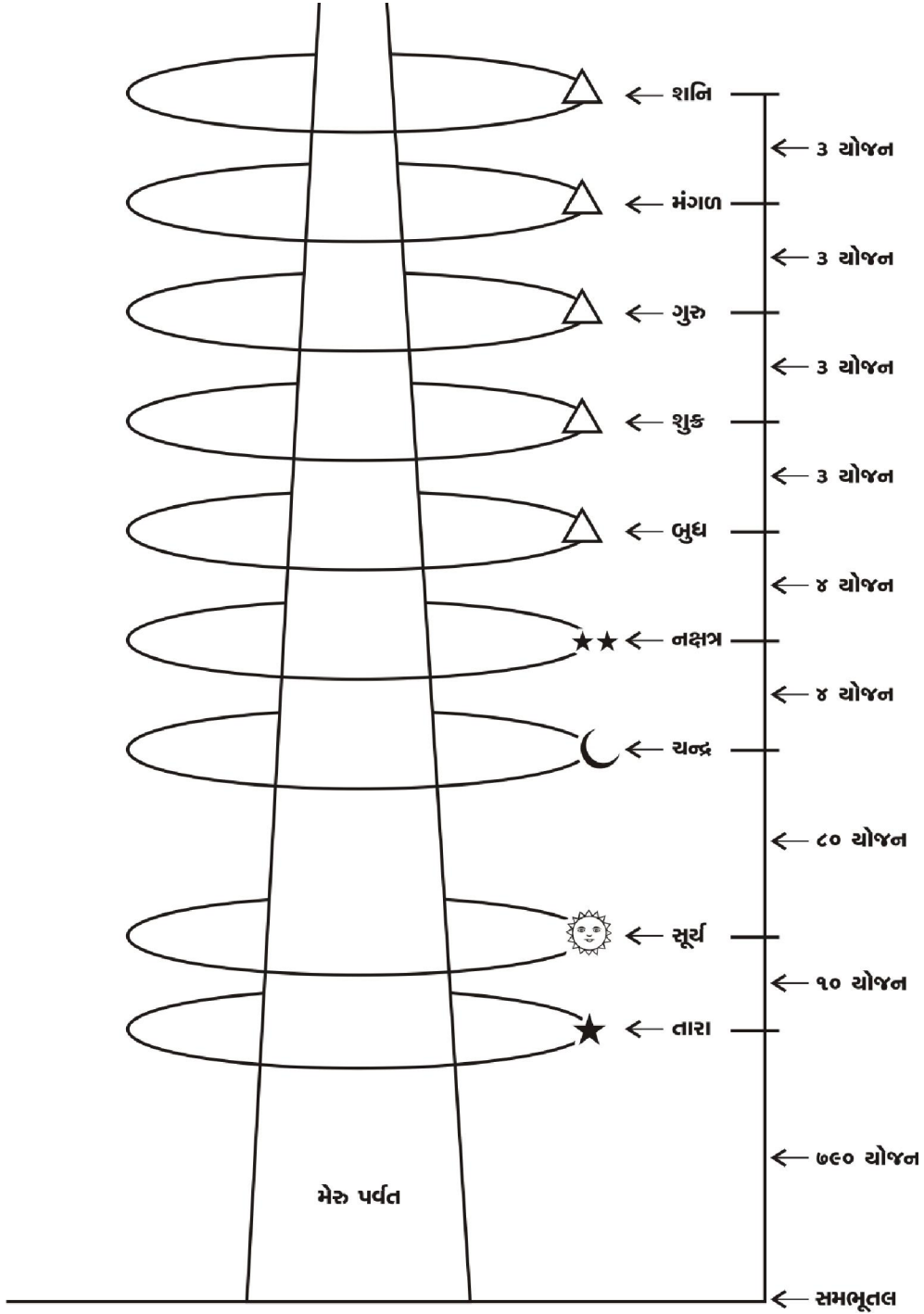
સમભૂતલા પૃથ્વીથી યોજન

કોનું સ્થાન છે ?

૭૮૦	 તારા
+	૧૦
૮૦૦	 સૂર્ય
+	૮૦
૮૮૦	 ચંદ્ર
+	૦૪
૮૮૪	 નક્ષત્ર
+	૦૪
૮૮૮	 બુધ
+	૦૩
૮૮૧	 શુક્ર
+	૦૩
૮૮૪	 ગુરુ
+	૦૩
૮૮૭	 મંગળ
+	૦૩
૮૦૦	 શનિ

આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જ્યોતિષ્યક ઊંચાઈમાં (૮૦૦ - ૭૮૦) = ૧૧૦ યોજનમાં અને લંબાઈમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર પ્રમાણ છે.

જ્યોતિષ વિમાનોના સ્થાનો

સૂત્ર (૪-૧૪) પ્રયોજન : જ્યોતિષક વિમાનોના પરિભ્રમણ ક્ષેત્રને જણાવે છે.

મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે ૪-૧૪

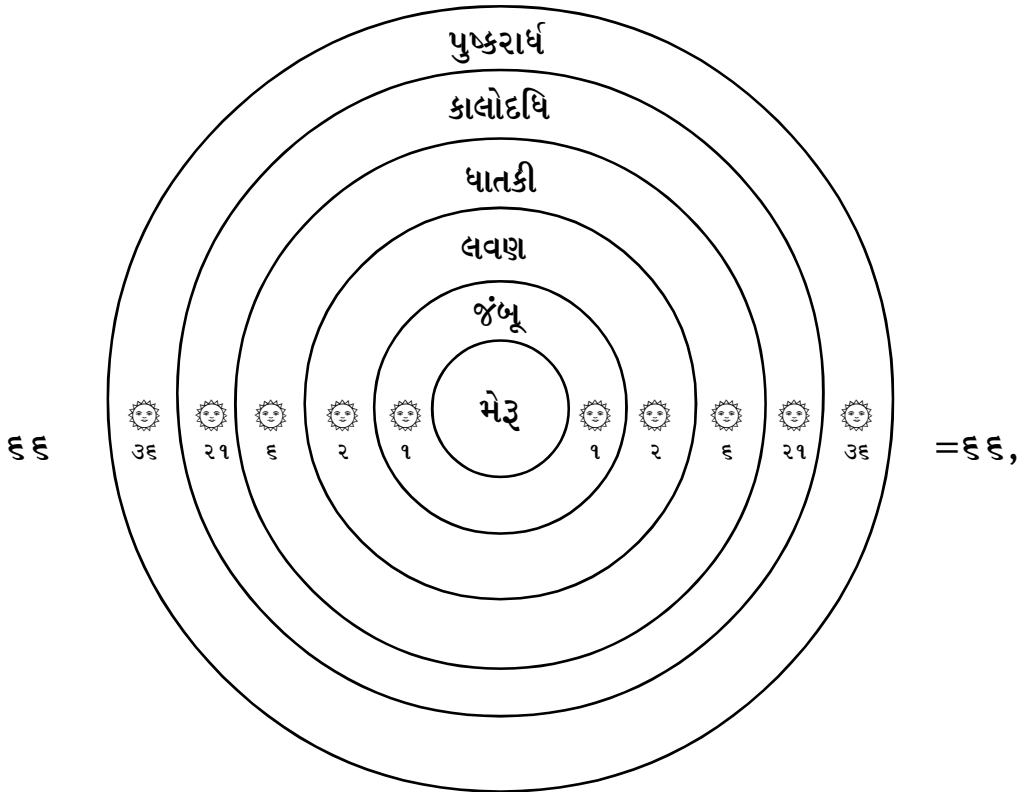
મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે ૪-૧૪

મેરુપ્રદક્ષિણા: નિત્યગતય: નૃલોકે ૪-૧૪

શબ્દાર્થ : મેરુ પ્રદક્ષિણા = મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતા, નિત્યગતય = હંમેશા ગતિ કરનારા, નૃલોકે = મનુષ્યલોકમાં.

સૂત્રાર્થ : મેરુ પર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતા નિત્ય ગતિ કરનારા જ્યોતિષક દેવો મનુષ્યલોકમાં છે. (અર્થાત્ પાંચે પ્રકારના જ્યોતિષક દેવો મનુષ્યલોકમાં સદા મેરુપર્વતને પ્રદક્ષિણા આપતા પરિભ્રમણ કરે છે).

ભાવાર્થ : અઢી દ્વીપમાં જે સૂર્ય - ચંદ્ર - ગ્રહ - નક્ષત્ર અને તારાઓ છે તે જંબૂદ્વીપમાં રહેલા મેરુ પર્વતની ચારે બાજુ પ્રદક્ષિણાના આકારે સદા ગતિશીલ છે.

મનુષ્યલોકમાં (અઢીદ્વીપમાં)	સૂર્યની સંખ્યા	ચંદ્રની સંખ્યા
જંબૂદ્વીપ	૨	૨
લવણસમુદ્ર	૪	૪
ઘાતકી ખંડ	૧૨	૧૨
કાલોદધિ સમુદ્ર	૪૨	૪૨
અર્ધપુષ્કર	૭૨	૭૨
અઢી દ્વીપમાં	કુલ ...૧૩૨	કુલ ...૧૩૨

તે સૂર્ય - ચંદ્ર પૂર્વમાં ૬૬-૬૬ અને પશ્ચિમમાં ૬૬-૬૬ એમ બે ભાગમાં વિભાજિત હોવાથી ચંદ્રની પંક્તિ ૬૬-૬૬ એવું કહેવામાં આવે છે.

જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્વભાવથી જ પરિભ્રમણશીલ હોવા છતાં વિશેષ પ્રકારની સમૃદ્ધિ પ્રગટ કરવાના હેતુથી તથા આભિયોગ્ય નામકર્મના ઉદયથી કેટલાક દેવો તે વિમાનોને વહન કરે છે. તે દેવો પરિભ્રમણ કરતા વિમાનોની નીચે નીચે ગમન કરે છે અને સિંહ આદિના રૂપે વિમાનોને વહન કરે છે.

પૂર્વમાં સિંહના રૂપે, દક્ષિણમાં હાથીના રૂપે, પશ્ચિમમાં બળદના રૂપે, અને ઉત્તરમાં ઘોડાના રૂપે દેવો વિમાનોને વહન કરે છે.

ચંદ્રના વિમાનને ૧૬,૦૦૦, સૂર્યના વિમાનને ૧૬,૦૦૦, ગ્રહના વિમાનને ૮,૦૦૦, નક્ષત્રના વિમાનને ૪,૦૦૦ અને તારાના વિમાનને ૨,૦૦૦ દેવો વહન કરે છે.

ચંદ્ર આદિની પરિભ્રમણ ગતિ ક્રમશઃ અધિક અધિક છે. સૌથી ઓછી ગતિ ચંદ્રની છે, તેનાથી સૂર્યની ગતિ અધિક છે, તેનાથી ગ્રહની ગતિ અધિક છે, તેનાથી નક્ષત્રની ગતિ અધિક છે, તેનાથી 'તારા' ની ગતિ અધિક છે.

જ્યોતિષ્ક દેવોની ઋદ્ધિમાં સૌથી અધિક ઋદ્ધિવંત ચંદ્ર છે તેનાથી કંઈક ઓછી ઋદ્ધિ સૂર્યની છે તેનાથી કંઈક ઓછી ઋદ્ધિ ગ્રહોની છે, તેનાથી કંઈક ઓછી ઋદ્ધિ નક્ષત્રોની છે અને સૌથી અલ્પ ઋદ્ધિ 'તારા'ની છે.

સૂત્ર (૪-૧૫) પ્રયોજન : જ્યોતિષ્ક વિમાનોની ગતિથી થતા કાળ વિભાગીકરણને જણાવે છે.

તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ ૪-૧૫

તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ ૪-૧૫

તત્ કૃતઃ કાલવિભાગઃ ૪-૧૫

શબ્દાર્થ : તત્ = તે (જ્યોતિષ્ક) વડે, કૃતઃ = કરાયેલ, કાલવિભાગ = કાળની ગણતરી.

સૂત્રાર્થ : તે (જ્યોતિષ્ક વિમાનોની ગતિ) વડે કાળનો વિભાગ (ગણતરી) થાય છે.

ભાવાર્થ : અઢીદ્વીપમાં રહેલા સર્વે સૂર્યો અને સર્વે ચંદ્રો જંબૂદ્વીપના મેરુપર્વતની ચારે તરફ પ્રદક્ષિણા કરતા સતત ફર્યા જ કરે છે. જ્યાં જ્યાં સૂર્યનું આગમન હોય ત્યાં ત્યાં પ્રકાશ થવાથી દિવસ થાય છે અને જ્યાં જ્યાં સૂર્યનો અભાવ હોય છે ત્યાં ત્યાં ચંદ્ર હોય તો પણ અને ચંદ્ર ન હોય તો પણ રાત્રિ કહેવાય છે.

દિવસ - રાત્રિનો વ્યવહાર સૂર્યના હોવા અને ન હોવાથી થાય છે. એકમ-બીજ-ત્રીજ આદિ તિથિઓનો વ્યવહાર ચંદ્રથી થાય છે. રાત્રિ-દિવસના કારણે પંદર દિવસનું પખવાડીયું, બે પખવાડિયાનો (ત્રીસ દિવસનો) એક માસ, બે માસની એક ઋતુ. એક વર્ષમાં છ ઋતુ થાય છે. હેમન્ત, શીશીર, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ.

શંકા : જૈનશાસ્ત્રમાં 'સમય' શબ્દ ઘણીવાર આવે છે. આ 'સમય' શું છે ?

સમાધાન : સમય એ કાળનો અવિભાજ્ય અંશ છે. સમય એ અતિ સૂક્ષ્મ કાળ છે. કેવળી ભગવંત પણ આ કાળનો વાણી દ્વારા નિર્દેશ કરી શકે નહિ ફક્ત જ્ઞેયવિષય રૂપે જ જાણે. ઉપમા દ્વારા સમયની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

એક મજબુત, સ્વસ્થ અને યુવાન પુરુષ બારીકમાં બારીક તથા અતિ જીર્ણ કાપડ એક જ સપાટામાં જોરથી ફાડી નાંખે ત્યારે જેટલો કાળ પસાર થાય, તેના કરતાં તે કપડાના એક તારથી બીજો તાર તુટતા ઓછો કાળ જાય. તેના કરતા પહેલા તારના એક તાંતણાથી બીજા તાંતણા સુધી તુટતા ઓછો કાળ જાય. તે તાંતણામાં પણ એક

સ્કંધથી બીજા સ્કંધ સુધી તુટતા ઓછો કાળ જાય. આ સ્કંધના વિભાગ કરતાં પણ સમય અતિ સૂક્ષ્મ છે.

સરળ ભાષામાં એમ કહેવાય કે ચપટી વગાડતા અથવા આંખના પલકારામાં અસંખ્ય સમયો પસાર થઈ જાય છે.

શંકા : ૧ મુહૂર્ત = ૨ ઘડી કહેવાય છે તો ૧ ઘડી એટલે શું ? તેનું પણ સૂક્ષ્મ માપ હશે ?

સમાધાન : સૂત્રકાર મહર્ષિએ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

અસંખ્ય સમય = ૧ આવલિકા

સંખ્યાતી (૨૫૬) આવલિકાનો એક પ્રાણ

૭ પ્રાણ = ૧ સ્તોક

૭ સ્તોક = ૧ લવ

$\left(૩૮\frac{૧}{૨} \right)$ લવ = ૧ ઘડી

શંકા : સ્વોપજ્ઞ એટલે શું ?

સમાધાન : સ્વ + ઉપજ્ઞ = સ્વોપજ્ઞ. ઉપજ્ઞ = બનાવેલું, સ્વ = પોતાનું સ્વોપજ્ઞ એટલે પોતે રચેલું એમ કહેવાય છે.

શંકા : ૧ મુહૂર્તની જુદી જુદી વ્યાખ્યા જોવા મળે છે.

સમાધાન : શાસ્ત્રમાં મુહૂર્તની ચાર રીતે વ્યાખ્યા કરી છે.

૧ મુહૂર્ત = ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લક ભવ (નાનામાં નાનો ભવ)

૧ મુહૂર્ત = ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા

(એક કરોડ, સડસઠ લાખ, સીતોતેર હજાર, બસો સોળ આવલિકા)

૧ મુહૂર્ત = ૨ ઘડી અથવા ૪૮ મિનિટ

શંકા : એક પૂર્વ એટલે શું ? તેની સાથે વર્ષ મહિના કે મુહૂર્તનો કોઈ સંબંધ ખરો ?

સમાધાન : હા છે. પણ બહુ ઉંડા જવું પડે.

શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે જાણવા મળે છે.

૨ ઘડી = ૧ મુહૂર્ત

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ અહોરાત્ર

૧૫ અહોરાત્ર = ૧ કૃષ્ણ પક્ષ કે શુક્લ પક્ષ

૨ પક્ષ = ૧ માસ

૨ માસ = ૧ ઋતુ

૩ ઋતુ = ૧ અયન

૨ અયન = ૧ સંવત્સર/વર્ષ

૫ વર્ષ = ૧ યુગ

૮૪,૦૦,૦૦૦ વર્ષ = ૧ પૂર્વાગ.

૮૪,૦૦,૦૦૦ પૂર્વાગ = ૧ પૂર્વ.

સૂત્ર (૪-૧૬) પ્રયોજન : મનુષ્યલોકની બહાર જ્યોતિષ્ક સ્થિર છે ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે.

બહિરવસ્થિતા: ૪-૧૬

બહિરવસ્થિતા: ૪-૧૬

બહિ: અવસ્થિતા: ૪-૧૬

શબ્દાર્થ : બહિ: = બહાર, અવસ્થિતા: = સ્થિર રહેલા છે.

સૂત્રાર્થ : (મનુષ્યલોકની) બહાર (જ્યોતિષ્ક વિમાનો) સ્થિર છે.

ભાવાર્થ : પ્રથમ (૪-૧) સૂત્રમાં દેવોની ચાર નિકાયો બતાવી તેમાં ત્રીજી નિકાય તે જ્યોતિષ્ક દેવો. આ જ્યોતિષ્ક દેવોનું સ્થાન મધ્યલોકમાં (તિષ્ઠાલોકમાં) છે.

તિષ્ઠાલોકમાં બે પ્રકારના જ્યોતિષ્ક દેવો છે. ચર અને સ્થિર. ચર (પરિભ્રમણ કરતા) જ્યોતિષ્ક દેવોનું વર્ણન સૂત્ર ૪-૧૪ માં આવી ગયું. આ સૂત્રમાં (૪-૧૬માં) સ્થિર જ્યોતિષ્ક દેવોની ચર્ચા છે.

અઢી દ્વીપની બહાર સર્વે જ્યોતિષ્ક દેવો સ્થિર છે. સૂર્ય-ચંદ્ર સ્થિર હોવાથી જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ જતો નથી ત્યાં સદા અંધકાર અને જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચે છે ત્યાં સદા પ્રકાશ હોય છે. સૂર્ય અતિશય તાપવાન નથી. ચંદ્ર અતિશય શીતલ નથી. બંનેના કિરણો શીતોષ્ણ હોવાથી સુખકારી હોય છે.

માનુષોત્તર પર્વત પછી આવેલા બધા જ દ્વીપ સમુદ્રોમાં એટલે કે બીજા પુષ્કરાર્ધથી (અર્ધપુષ્કરથી) માંડીને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી સર્વે દ્વીપ-સમુદ્રોમાં જ્યોતિષ્ક દેવો સ્થિર છે.

સૂત્ર (૪-૧૭) પ્રયોજન: ભવનપતિ - વ્યંતર - જ્યોતિષ્ક ત્રણ નિકાયોના વર્ણન પછી ચોથા વૈમાનિક નિકાયનો અધિકાર શરૂ થાય છે.

વૈમાનિકા: ૪-૧૭

વૈમાનિકા: ૪-૧૭

વૈમાનિકા: ૪-૧૭

શબ્દાર્થ : વૈમાનિકા: = વૈમાનિક દેવો

સૂત્રાર્થ : (અહીંથી) વૈમાનિક દેવો (નો અધિકાર શરૂ થાય છે).

ભાવાર્થ : આ સૂત્ર પૂર્વે પહેલી ત્રણ નિકાયના દેવોનું વર્ણન એક-એક સૂત્ર આપી સૂત્રકારે કર્યું.

સૂત્ર ૪-૧૧ માં ‘ભવનવાસિ’ શબ્દથી સૂત્રની રચના કરી અને ભવનપતિ નિકાયના દેવોનું વર્ણન કર્યું.

સૂત્ર ૪-૧૨ માં ‘વ્યંતરા:’ શબ્દથી શરૂ કરીને વ્યંતર દેવોનું વર્ણન કર્યું.

સૂત્ર ૪-૧૩ માં ‘જ્યોતિષ્કા:’ શબ્દથી શરૂ કરીને જ્યોતિષ્ક દેવોનું વર્ણન કર્યું.

સૂત્ર ૪-૧૭માં ‘વૈમાનિકાઃ’ શબ્દ આપીને વૈમાનિક દેવોનું વર્ણન શરૂ કર્યું.

આ અધિકાર લાંબો છે એટલે માત્ર વૈમાનિકાઃ શબ્દ આપીને પ્રણાલિકા જાળવી રાખી.

વૈમાનિક એટલે આવાસ કે ભવનમાં નહીં પણ ઊર્ધ્વલોકમાં રહેનારા અને ‘વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થાય તે’ એવો અર્થ કર્યો છે. જો કે જ્યોતિષ્ક દેવો પણ વિમાનમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ દેવોનું ‘વૈમાનિક’ એવું પારિભાષિક નામ છે તેમ સમજવું. આ વૈમાનિક દેવોનો અધિકાર સૂત્ર ૪-૨૭ સુધી સળંગ ચાલશે.

શંકા : તમે સૂત્ર (૪-૧૭) પ્રયોજનમાં કહ્યું કે આ સૂત્રથી વૈમાનિક નિકાયનો અધિકાર શરૂ થાય છે. ‘અધિકાર શરૂ થાય છે’ એટલે શું ?

સમાધાન : ‘અધિકાર શરૂ થાય છે.’ એટલા માટે કહ્યું કે હવે પછીના દસ સૂત્રોમાં વૈમાનિક દેવોને વિષે અનેક વિગતો જણાવી છે જેમકે :-

- સૂત્ર ૪-૧૮ વૈમાનિક દેવોના મુખ્ય બે ભેદ જણાવે છે.
- સૂત્ર ૪-૧૯ વિમાનોના સ્થાન જણાવે છે.
- સૂત્ર ૪-૨૦ વૈમાનિકોના બાર ભેદ જણાવે છે.
- સૂત્ર ૪-૨૧ સ્થિતિ-પ્રભાવ-સુખ-પ્રકાશ-લેશ્યા, ઉપર ઉપરના દેવોમાં અધિક અધિક છે તે જણાવે છે.
- સૂત્ર ૪-૨૨ ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ-અભિમાનમાં ઉપર ઉપરના દેવોની હીનતા (ઘટતું જાય) છે તે જણાવે છે.
- સૂત્ર ૪-૨૩ કયા વૈમાનિકને કઈ લેશ્યા છે તેનું વર્ણન છે.
- સૂત્ર ૪-૨૪ થી ૪-૨૭ મુખ્યત્વે કલ્પાતીત દેવોના ભેદ જણાવે છે.

સૂત્ર (૪-૧૮) પ્રયોજન : વૈમાનિક દેવોના મુખ્ય બે ભેદ જણાવે છે :

કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ ૪-૧૮

કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ ૪-૧૮

કલ્પ-ઉપપન્નાઃ કલ્પ-અતીતાઃ ચ ૪-૧૮

શબ્દાર્થ : કલ્પોપપન્ન = કલ્પ (આચાર)વાળા.

કલ્પાતીતાઃ = કલ્પ રહિત છે તેવા. ગમનાગમન (આચાર વિનાના)

સૂત્રાર્થ : (વૈમાનિક દેવોના) કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ : કલ્પ એટલે ‘મર્યાદા’ અથવા ‘આચાર’. સૂત્ર ૪-૩ પ્રમાણે ભવનપતિ-વ્યંતર-જ્યોતિષ્ક અને સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના બાર દેવલોકનો સમાવેશ કલ્પમાં થાય છે. તેમ છતાં અહીં કલ્પોપપન્ન શબ્દને પારિભાષિક શબ્દ રૂપે સ્વીકારીને ફક્ત બાર દેવલોકના દેવો માટે જ આ સૂત્રમાં ‘કલ્પોપપન્ન’ શબ્દ મૂક્યો છે. અર્થાત્ પ્રથમના બાર (૧૨) દેવલોકમાં કલ્પ (નાના-મોટાની મર્યાદા, સમાજ વ્યવસ્થા) હોવાથી તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે.

આવી સમાજ વ્યવસ્થા વિનાના દેવો કલ્પાતીત કહેવાય છે. નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનોમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો કલ્પાતીત છે. કલ્પાતીત દેવોમાં સ્વામી-સેવક ભાવ નથી પરંતુ દરેક સ્વયં અહમિન્દ્ર છે. કલ્પાતીત દેવો પોતાનું સ્થાન છોડીને જતાં નથી.

સૂત્ર (૪-૧૯) પ્રયોજન : વૈમાનિક નિકાયના દેવલોકનું સ્થાન જણાવે છે.

उपर्युपरि ૪-૧૯

ઉપર્યુપરિ ૪-૧૯

ઉપરિ-ઉપરિ ૪-૧૯

શબ્દાર્થ : ઉપરિ-ઉપરિ = ઉપર ઉપર

સૂત્રાર્થ : (વૈમાનિક નિકાયના દેવો) ઉપર ઉપર (રહેલા છે.)

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે ફક્ત સ્થાન જ બતાવ્યું છે. સૂત્ર ૪-૧૭માં વૈમાનિકાઃ શબ્દની અનુવૃત્તિથી (અર્થાત્ તે સૂત્રનો આધાર લઈને) વૈમાનિક દેવલોક ઉપર ઉપર છે તે સ્પષ્ટ સમજાય છે.

વૈમાનિક નિકાયના દેવલોકોનું સ્થાન વ્યંતર નિકાયની જેમ અવ્યવસ્થિત નથી અને જ્યોતિષ્ક નિકાયની જેમ તિચ્છુ પણ નથી પરંતુ ઉપર ઉપર છે.

સૂત્ર (૪-૨૦) પ્રયોજન : વૈમાનિક નિકાયના કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત દેવોના ભેદો જણાવે છે.

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક્ર
સહસ્ત્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુતયોર્નવસુ ગૈવેયકેષુ
વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ૪-૨૦

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક્ર
સહસ્ત્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોરારણાચ્યુતયોર્નવસુ ગૈવેયકેષુ
વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ૪-૨૦

સૌધર્મ ઈશાન સનત્કુમાર માહેન્દ્ર બ્રહ્મલોક લાન્તક
મહાશુક્ર સહસ્ત્રારેષુ આનતપ્રાણતયોઃ આરણાચ્યુતયોઃ
નવસુ ગૈવેયકેષુ વિજય વૈજયન્ત જયન્ત અપરાજિતેષુ
સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ૪-૨૦

શબ્દાર્થ : સૌધર્મ = સૌધર્મ (પહેલો દેવલોક), ઈશાન = ઈશાન (બીજો દેવલોક), સનત્કુમાર = સનત્કુમાર (ત્રીજો દેવલોક), માહેન્દ્ર = માહેન્દ્ર (ચોથો દેવલોક), બ્રહ્મલોક = બ્રહ્મલોક (પાંચમો દેવલોક), લાન્તક = લાન્તક (છઠ્ઠો દેવલોક), મહાશુક્ર = મહાશુક્ર (સાતમો દેવલોક), સહસ્ત્રાર = સહસ્ત્રાર (આઠમો દેવલોક), આનત - પ્રાણતયોઃ = આનત - પ્રાણત (નવમો - દસમો દેવલોક) (બંનેનો ઈંદ્ર એક છે), આરણ-અચ્યુતયોઃ = આરણ-અચ્યુત (૧૧-૧૨ મો દેવલોક) (બંનેનો ઈન્દ્ર એક છે), નવસુ ગૈવેયકેષુ = નવગૈવેયકોમાં, વિજય = વિજય (પહેલું અનુત્તર વિમાન), વૈજયન્ત = વૈજયન્ત (બીજું અનુત્તર વિમાન), જયન્ત = જયન્ત (ત્રીજું અનુત્તર વિમાન), અપરાજિત = ચોથું અનુત્તર વિમાન, સર્વાર્થસિદ્ધ = પાંચમું અનુત્તર વિમાન.

સૂત્રાર્થ : સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક, લાન્તક, મહાશુક્ર, સહસ્ત્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત, નવગૈવેયક, વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત, અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં (વૈમાનિક દેવો રહે છે.)

ભાવાર્થ :

(૧) સૌધર્મકલ્પ : જ્યોતિષ્ક વિમાનોથી અસંખ્ય યોજન ઉપર ગયા પછી મેરુની દક્ષિણ દિશામાં સૌધર્મ કલ્પ (દેવલોક) આવેલો છે.

(૨) ઈશાન કલ્પ : સૌધર્મ કલ્પથી થોડો ઊંચો (ઉપરની દિશામાં) પરંતુ ઉત્તર ભાગમાં (ચિત્રમાં જોતા જમણી બાજુએ) ઈશાન કલ્પ છે.

(૩) સનત્કુમાર કલ્પ : સૌધર્મ કલ્પની સમશ્રેણિમાં પણ સૌધર્મ કલ્પથી અત્યંત દૂર અસંખ્ય યોજન ઊંચે સનત્કુમાર કલ્પ છે.

(૪) માહેન્દ્ર કલ્પ : ઈશાન કલ્પથી સમશ્રેણિમાં પણ ઉપર અસંખ્ય યોજન ઊંચે ગયા પછી માહેન્દ્રકલ્પ છે.

(૫) બ્રહ્મલોક : સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પથી અસંખ્ય યોજન ઉપર, બંનેની બરાબર મધ્યમાં પાંચમો બ્રહ્મલોક કલ્પ છે. પાંચમા દેવલોકની બાજુમાં નવ લોકાન્તિક દેવો છે. તેઓ મોટા ભાગે એકાવતારી હોય છે.

(૬,૭,૮) લાન્તક, મહાશુક અને સહસ્ત્રાર કલ્પ :

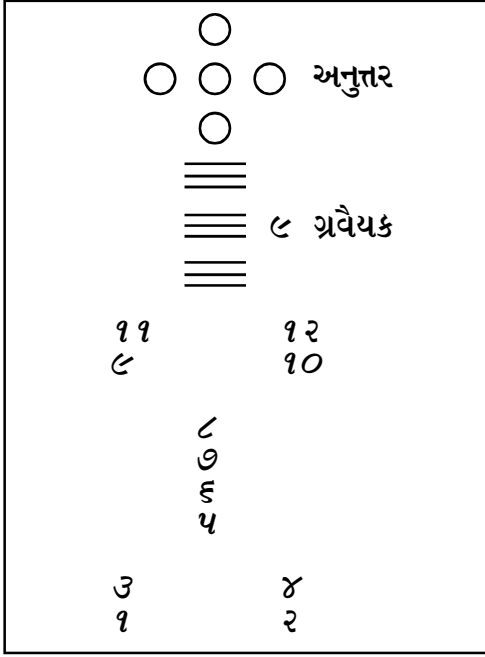
બ્રહ્મ દેવલોકથી ઉપર સમશ્રેણિમાં એકબીજાથી અસંખ્યાત યોજન ઊંચે ક્રમશઃ લાન્તક, મહાશુક અને સહસ્ત્રાર કલ્પો આવેલા છે. અર્થત્ બ્રહ્મલોકની ઉપર સમશ્રેણિમાં લાન્તક, લાન્તકની ઉપર સમશ્રેણિમાં મહાશુક અને મહાશુકની ઉપર સમશ્રેણિમાં સહસ્ત્રાર દેવલોક આવેલા છે.

(૯-૧૦) આનત-પ્રાણત કલ્પ : આઠમા સહસ્ત્રાર કલ્પની ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા બાદ દક્ષિણ દિશામાં આનત અને ઉત્તરમાં પ્રાણત કલ્પ છે.

દક્ષિણમાં રહેલા સૌધર્મ કલ્પની સમશ્રેણિમાં આનત કલ્પ છે અને ઉત્તરમાં રહેલા ઈશાન કલ્પની સમશ્રેણિમાં પ્રાણત કલ્પ છે.

નવમા આનત કલ્પથી ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા બાદ સમાન દિશામાં અને સમાન શ્રેણિમાં આરણ નામનો અગિયારમો દેવલોક છે.

દશમા પ્રાણત દેવલોકની ઉપર અસંખ્ય યોજન ગયા બાદ સમાન દિશામાં અને સમાન શ્રેણિમાં અચ્યુત નામનો બારમો દેવલોક છે.

કલ્પોપપન્ન એવા ૧૨ દેવલોકના નામ ઉપર જણાવ્યા. કલ્પાતીતના ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર એમ બે ભેદ છે. ગ્રૈવેયકના નવ (૯) ભેદ છે અને અનુત્તરના પાંચ (૫) ભેદ છે. ગણાના અલંકારને ગ્રૈવેયક કહેવામાં આવે છે. લોકને પુરુષની ઉપમા આપીએ તો નવ ગ્રૈવેયક લોકરૂપ પુરુષની ગ્રીવાના (ડોક-ગણાના) સ્થાને છે, ગ્રીવાના આભરણ રૂપ છે. આથી તેમને ગ્રૈવેયક કહેવામાં આવે છે. ત્રણ ત્રણના ગ્રુપમાં નવ ગ્રૈવેયક દેવો છે. ગ્રૈવેયકની ઉપરના વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવો અલ્પસંસારી હોવાથી ઉત્તમ છે. તેમનાથી બીજા કોઈ દેવો ઉત્તમ નથી. આથી તેમના વિમાનોને અનુત્તર

વિમાન કહેવામાં આવે છે. બીજી રીતે એમ પણ કહેવાય છે કે દેવલોકને અંતે આવેલા હોવાથી તેમની ઉત્તર (પછી) કોઈ વિમાનો ન હોવાથી અનુત્તર કહેવાય છે.

ઉપર જે બાર (૧૨) દેવલોક જણાવ્યા તેમાં ત્રણ કિલ્બીષિક દેવો છે જેઓ હલકુ કામ કરે છે. પહેલો કિલ્બીષિક પહેલા - બીજા દેવલોકની નીચે છે. બીજો કિલ્બીષિક ત્રીજા દેવલોકની નીચે છે. અને ત્રીજો કિલ્બીષિક છઠ્ઠા દેવલોકની નીચે છે.

શંકા : સમગ્ર સૂત્રમાં બધા શબ્દોનો એક સમાસ ન કરતા જુદા જુદા સમાસો કરવામાં આવ્યા છે તેનું શું રહસ્ય છે ?

સમાધાન : સૌ પ્રથમ સૌધર્મથી સહસ્રાર સુધીનો એટલે કે, પહેલાથી આઠમા દેવલોકનો સમાસ કર્યો છે અને ત્યાં સહસ્રારેષુ પદ મૂક્યું છે.

આનું કારણ એ છે કે ૧ થી ૮ દેવલોક સુધી મનુષ્યો અને તિર્યચો ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ આઠમા સહસ્રાર કલ્પ પછી ફક્ત મનુષ્યો જ ઉત્પન્ન થાય છે. તિર્યચો ઉત્પન્ન થતા નથી. વળી દેવીઓનું ગમનાગમન પણ આઠમા દેવલોક સુધી છે માટે પહેલો સમાસ સહસ્રારેષુ કર્યો છે.

બીજો સમાસ નવમા-દશમા કલ્પનો કર્યો છે ‘આનતપ્રાણતયોઃ’ વડે, ત્રીજો સમાસ અગીયારમા-બારમા કલ્પનો કર્યો આરણ્યાચ્યુતયોઃ વડે. આનત-પ્રાણત એ બે દેવલોકમાં

એક ઈન્દ્ર છે તથા આરણ-અચ્યુત એ બે દેવલોકમાં એક ઈન્દ્ર છે એ જણાવવા આનન્ત-પ્રાણત એ બે શબ્દોનો તથા આરણ-અચ્યુત એ બે શબ્દોનો અલગ અલગ સમાસ કરવામાં આવ્યો છે.

નવગ્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થનારા જીવો બહુલસંસારી પણ હોઈ શકે છે. જ્યારે વિજયાદિમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો અલ્પસંસારી જ હોય છે. આ ભેદને બતાવવા ગ્રૈવેયકેષુ શબ્દનો અસમસ્ત (સમાસ રહિત) પ્રયોગ કર્યો છે.

વિજયાદિ ચાર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો થોડા ભવ કરીને મોક્ષમાં જાય છે જ્યારે સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો એક ભવે મોક્ષ પામે છે. આ રહસ્યનું સૂચન કરવા વિજયાદિ ચાર શબ્દોનો સમાસ કર્યો અને સર્વાર્થસિદ્ધનો સમાસરહિત (અસમસ્ત) પ્રયોગ કર્યો.

શંકા : પાંચમા કલ્પનું નામ બ્રહ્મ છે. છતાં સૂત્રમાં બ્રહ્મલોક એમ બ્રહ્મની સાથે લોક શબ્દ કેમ મૂક્યો ?

સમાધાન : બ્રહ્મકલ્પમાં લોકાંતિક દેવો રહે છે. એ જણાવવા બ્રહ્મ શબ્દની સાથે લોક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ લોકશબ્દથી લોકાન્તિક દેવોનો બોધ થાય છે. ત્યાં રહેવાવાળા દેવ અત્યંત શુભ પરિણામવાળા છે. ઋષિની માફક રહેતા હોવાથી બ્રહ્મર્ષિ પણ કહેવાય છે. તેમને પરમાત્માના કલ્યાણકો જોવાની વિશેષ રૂચિ હોય છે. નિયમા મોક્ષગામી આ જીવો હોય છે.

સૂત્ર (૪-૨૧) પ્રયોજન : વૈમાનિક દેવોની સ્થિતિ, પ્રભાવ આદિમાં ઉપર ઉપરના દેવલોકમાં રહેલી અધિકતા દર્શાવે છે.

સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધી

ન્દ્રિયાવધિવિષયતોઽધિકા:

૪-૨૧

સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધી

ન્દ્રિયાવધિવિષયતોઽધિકા:

૪-૨૧

સ્થિતિ-પ્રભાવ-સુખ-દ્યુતિ-લેશ્યા-વિશુદ્ધિ-

ઈન્દ્રિય-અવધિ વિષયતઃ અધિકા:

૪-૨૧

શબ્દાર્થ : સ્થિતિ = આયુષ્ય, પ્રભાવ = નિગ્રહ - અનુગ્રહ શક્તિ, સુખ = સુખ, દ્યુતિ = તેજ (કાંતિ), લેશ્યા વિશુદ્ધિ = લેશ્યા-દેહવર્ણની વિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયવિષયઃ = દૂરથી ઈષ્ટ વિષયોના ગ્રહણનું ઈન્દ્રિય સામર્થ્ય, અવધિવિષય = અવધિજ્ઞાનનું સામર્થ્ય.

સૂત્રાર્થ : સ્થિતિ, પ્રભાવ, સુખ, દ્યુતિ, લેશ્યાવિશુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયવિષય, અવધિવિષય (આ સાત બાબતો ઉપર ઉપરના દેવોમાં ક્રમશઃ) અધિક અધિક હોય છે.

ભાવાર્થ : ઉપર જણાવેલા બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક તથા પાંચ અનુત્તર દેવો નીચે જણાવેલ સાત બાબતોમાં ક્રમશઃ અધિક અધિક હોય છે.

- (૧) સ્થિતિ એટલે આયુષ્ય
- (૨) પ્રભાવ એટલે શક્તિ, લબ્ધિ
- (૩) સુખ એટલે હર્ષ, પ્રીતિ
- (૪) દ્યુતિ એટલે મુખ, દેહની કાંતિ
- (૫) લેશ્યા એટલે પરિણામની ધારા
- (૬) વિશુદ્ધિ એટલે કષાયોની મંદતા
- (૭) ઈન્દ્રિય અવધિ એટલે ચક્ષુ વગેરે જોવાની શક્તિ.

ઉપર ઉપરના દેવોને અવધિજ્ઞાન વિશુદ્ધ અને વિશેષ હોય છે. તેઓ નીચેની પૃથ્વીઓને વધુ ને વધુ જોઈ શકે છે. એમ ક્રમશઃ વધતા એવા અવધિજ્ઞાન વડે અનુત્તર દેવો સંપૂર્ણ ત્રસનાડીને જોઈ શકે છે.

સૂત્ર (૪-૨૨) પ્રયોજન : વૈમાનિક દેવો તેમની ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ-અભિમાન એ ચાર વિષયમાં ઉપર ઉપરના કલ્પમાં રહેલી ન્યૂનતા દર્શાવે છે.

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીના:	૪-૨૨
ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીના:	૪-૨૨
ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ-અભિમાનત: હીના:	૪-૨૨

શબ્દાર્થ : ગતિ = ગમન કરવાની શક્તિ, શરીર = અવગાહના (શરીરની ઉંચાઈ) પરિગ્રહ = વિમાનનો પરિવાર, અભિમાન = અહંકાર, હીનાઃ = ઓછું ઓછું.

સૂત્રાર્થ : ગતિ, શરીર, પરિગ્રહ, અભિમાન (આ ચાર વિષયોમાં ઉપર ઉપરના દેવો ક્રમશઃ) હીન હીન હોય છે.

ભાવાર્થ : (૧) ગતિ : સામાન્ય રીતે દેવો નીચે ત્રીજી પૃથ્વી સુધી જઈ શકે છે. વધુ નીચેની પૃથ્વી સુધી જવાની શક્તિ હોવા છતાં પ્રાયઃ ત્રીજી પૃથ્વીથી આગળ જતાં નથી. નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તરના દેવો તો ક્યારેય પણ પોતાના વિમાનમાંથી બહાર જતા જ નથી.

(૨) શરીર : શરીરનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે.

દેવલોક	કેટલા હાથ ઊંચું શરીર ?
સૌધર્મ-ઈશાન	સાત હાથ
સનત્કુમાર-માહેન્દ્ર	છ હાથ
બ્રહ્મલોક-લાન્તક	પાંચ હાથ
મહાશુક-સહસ્રાર	ચાર હાથ
૮ થી ૧૨ દેવલોક	ત્રણ હાથ
નવ ઐવેયક	બે હાથ
અનુત્તર	એક હાથ

(૩) પરિગ્રહ : પરિગ્રહ શબ્દથી વિમાનોનો પરિવાર સમજવાનો છે. ઉપર ઉપરના દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા ઓછી ઓછી છે.

નીચેના દેવલોકમાં ઉર્ધ્વદેવલોકમાં રહેલા વિમાનોની સંખ્યા દર્શાવી છે.

દેવલોક	વિમાનોની સંખ્યા
સૌધર્મ	૩૨ લાખ
ઈશાન	૨૮ લાખ
સનત્કુમાર	૧૨ લાખ
માહેન્દ્ર	૮ લાખ
બ્રહ્મલોક	૪ લાખ
લાંતક	૫૦ હજાર
મહાશુક	૪૦ હજાર
આનત-પ્રાણાત	૪૦૦
આરણ-અચ્યુત	૩૦૦
નવગ્રૈવેયક	૩૧૮
અનુત્તર	૫
ઊર્ધ્વલોકના.....કુલ	૮૪,૮૭,૦૨૩

(૪) અભિમાન : સુંદર સ્થાન, દેવ-દેવી પરિવાર, શક્તિ, સમૃદ્ધિ, વિભૂતિ, સ્થિતિ, અવધિજ્ઞાન વગેરેમાં અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે. આવું અભિમાન ઉપર ઉપરના દેવોમાં કષાય ઓછો હોવાથી ઉત્તરોત્તર ઓછું જ હોય છે. નીચે-નીચેના દેવો કરતાં ઉપર ઉપરના દેવો અધિક શક્તિશાળી હોવા છતાં તેમનું અભિમાન ઓછું-ઓછું હોય છે, આથી ઉપર ઉપરના દેવો અધિક અધિક સુખી હોય છે.

શંકા : નીચેની પાંચ બાબતોમાં દેવોને શું અનુભવ છે તે સંક્ષેપમાં સમજાવશો ?

(૧) ઉચ્ચવાસ (૨) આહાર (૩) વેદના (૪) ઉપપાત (૫) અનુભાવ

સમાધાન : (૧) ઉચ્ચવાસ : જઘન્ય સ્થિતિવાળા એટલે કે ૧૦ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળા દેવો સાત સાત ^૧સ્તોકે એકવાર શ્વોસાચ્ચવાસ લે છે. પલ્યોપમની

સ્થિતિવાળા દેવો એક દિવસે એકવાર શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવો માટે એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ્ય જેટલા સાગરોપમનું હોય તેનો ઉચ્છ્વાસ પ્રત્યેક સાગરોપમે એક પક્ષે (પખવાડીયે) જાણવો.

(૨) આહાર : દશ હજાર વર્ષ આયુષ્યવાળા દેવોને આહાર એક દિવસના આંતરે હોય છે.

પત્યોપમના આયુષ્યવાળા દેવો બે થી નવ દિવસે આહાર લે છે. સાગરોપમના આયુષ્યવાળા દેવોના વિષયમાં એવો નિયમ છે કે જેનું આયુષ્ય જેટલા સાગરોપમનું હોય. તે તેટલા હજાર વર્ષ પછી આહાર લે છે.

આહારના ત્રણ ભેદ છે.

ઓજાહાર, લોમાહાર અને કવલાહાર

ઓજાહાર : ઉત્પત્તિના પહેલા સમયથી શરીર પર્યાપ્તિ સુધીમાં ગ્રહણ કરાતા પુદ્ગલોનો આહાર.

લોમાહાર : શરીર પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થયા બાદ સ્પર્શેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરતા પુદ્ગલોનો આહાર. લોમાહારના બે ભેદ છે - આત્મોગ લોમાહાર અને અનાત્મોગ લોમાહાર. ઈરાદાપૂર્વક કરાતો લોમાહાર તે આત્મોગ લોમાહાર. જેમ કે શિયાળામાં ઠંડી દૂર કરવા કોઈપણ સાધનથી કે સૂર્ય આદિના ઉષ્ણ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવું.

અજાણતા કે આપોઆપ જે લોમાહાર થાય તે અનાત્મોગ લોમાહાર. જેમ કે શિયાળામાં ઠંડી દૂર કરવા શીત અને ઉનાળામાં ઉષ્ણ પુદ્ગલો ચામડી દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશે છે.

અહીં દેવોનો આહાર આત્મોગ લોમાહાર રૂપ છે. જ્યારે તેઓને આહારની અભિલાષા થાય ત્યારે તેમના પુણ્યોદયથી મનોકલ્પિત આહારના શુભ પુદ્ગલો સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા શરીરપણે પરિણમે છે. તેથી શરીર પુષ્ટ થાય છે.

કવલાહાર : કોળીયાથી ગ્રહણ કરાતો આહાર. દેવોને કવલાહાર હોતો નથી.

(૩) વેદના : સામાન્ય રીતે દેવોને સાતા વેદનીય અર્થાત સુખવેદના જ હોય છે. ક્યારેક જ અસાતા વેદનીય (દુઃખ)ની અનુભૂતિ થાય છે. અસાતા વેદનીયનો ઉદય થાય તો પણ અંતર્મુહૂર્તથી વધારે સમય રહેતો નથી. સતત શુભવેદના છ મહીના સુધી હોય છે પછી અશુભવેદના થાય છે. અંતર્મુહૂર્ત બાદ પુનઃ શુભ વેદના શરૂ થાય છે.

(૪) ઉપપાત : દેવપર્યાયમાં જન્મગ્રહણ કરવો તેને ઉપપાત કહેવાય છે.

જે અન્યલિંગી એટલે કે જૈનેતર-મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તે વધુમાં વધુ બારમા કલ્પ - અચ્યુત દેવલોક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

જે જૈન હોવા છતાં મિથ્યાદૃષ્ટિ છે તે ત્રૈવેયક સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

સમ્યગદૃષ્ટિ સંયમી સૌધર્મથી આરંભી સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

ચૌદ પૂર્વધર સાધુ બ્રહ્મલોકથી સર્વાર્થ સિદ્ધ સુધી કોઈપણ કલ્પમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે પણ બ્રહ્મલોક નામના પાંચમા કલ્પથી નીચેના કલ્પમાં ઉત્પન્ન થતા જ નથી.

(૫) અનુભાવ : પરિણમન, લોકસ્વભાવ.

વિમાનો તથા સિદ્ધશિલા કોઈ જાતના આધાર વિના આકાશમાં સ્થિર રહેલા છે. તેમાં લોકસ્થિતિ (લોકસ્વભાવ) જ કારણ છે.

અરિહંત પરમાત્માના જન્માભિષેક, કેવળજ્ઞાન આદિ પ્રસંગે દેવોના આસનનું કંપિત થવું તે લોકસ્વભાવ જ કારણ છે. આસન કંપથી દેવો અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકે છે. તીર્થંકર પરમાત્માના કલ્યાણક વગેરેનો મહિમા જાણી નીચે આવે છે, અને સ્તુતિ, વંદના, ઉપાસના, વાણીશ્રવણ વગેરે આરાધના વડે આત્મશ્રેય સાધે છે.

નવત્રૈવેયક અને અનુત્તર દેવો પોતાના સ્થાનમાં જ રહીને સ્તુતિ, પૂજન કરે છે.

સૂત્ર (૪-૨૩) પ્રયોજન : વૈમાનિક દેવલોકના દેવોની લેશ્યા જણાવે છે.

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ ૪-૨૩

પીતપદ્મશુક્લલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ ૪-૨૩

પીત-પદ્મ-શુક્લ લેશ્યા દ્વિ-ત્રિ-શેષેષુ ૪-૨૩

શબ્દાર્થ : પીત = તેજો લેશ્યા, પદ્મ = પદ્મ લેશ્યા, શુક્લ = શુક્લ લેશ્યા, લેશ્યા = દેહવર્ણરૂપ લેશ્યા, દ્વિ = પ્રથમ બે કલ્પ, ત્રિ = ત્રીજો - ચોથો - પાંચમો કલ્પ, શેષેષુ = બાકીના (છઠ્ઠા કલ્પથી પાંચમા અનુત્તર સુધી)

સૂત્રાર્થ : પીત (તેજો), પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યા (અનુક્રમે) બે, ત્રણ અને શેષ દેવલોકમાં હોય છે.

ભાવાર્થ : પ્રથમના બે દેવલોક (સૌધર્મ-ઈશાન)માં પીતલેશ્યા હોય છે.

પછીના ત્રણ દેવલોક (સનત્કુમાર, માહેન્દ્ર, બ્રહ્મલોક)માં રહેતા દેવોને પદ્મલેશ્યા હોય છે.

બાકીના વૈમાનિક દેવલોકના દેવોમાં (લાંતક, મહાશુક, સહસ્રાર, આનત, પ્રાણત, આરણ, અચ્યુત) તથા ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરવાસી દેવોમાં શુક્લ લેશ્યા હોય છે.

ઉપર જણાવેલી લેશ્યા સંબંધિ જે વર્ણન છે તે શારીરિક વર્ણરૂપ દ્રવ્યલેશ્યા સંબંધમાં છે. ભાવ લેશ્યા તો છ એ પ્રકારે દરેક વૈમાનિક દેવલોકમાં હોઈ શકે છે.

જે દેવોની લેશ્યા સમાન છે તેમાં પણ ઉપર ઉપરના દેવોની લેશ્યાની વિશુદ્ધિ અધિક અધિક સમજવી.

સૂત્ર (૪-૨૪) પ્રયોજન : કલ્પ એટલે શું ? તેની મર્યાદા બતાવી છે.

પ્રાગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ૪-૨૪

પ્રાગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ૪-૨૪

પ્રાગ્ ગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ૪-૨૪

શબ્દાર્થ : પ્રાગ્ = પહેલા (પૂર્વે), ગ્રૈવેયકેભ્યઃ = ગ્રૈવેયકથી

કલ્પ = સ્વામી-સેવક મર્યાદા ભાવવાળા દેવોના સ્થાન

સૂત્રાર્થ : ગ્રૈવેયકની પૂર્વે (ના સર્વ દેવો) કલ્પવાળા છે (કલ્પવાળા કહેવાય છે.)

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૪-૧૮ માં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીત એમ બે પ્રકારે વૈમાનિક દેવો કહ્યા. જ્યાં સ્વામી-સેવકની મર્યાદા છે તે કલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને કલ્પોપપન્ન કહ્યા હતા અને જ્યાં સ્વામી-સેવકભાવ રૂપ સામાજિક વ્યવસ્થા નથી તે કલ્પમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને કલ્પાતીત કહ્યા હતા.

પરંતુ કલ્પ ક્યાં સુધી છે એવો સ્થાન નિર્દેશ કરાયો ન હતો.

આ સૂત્ર કલ્પનો સ્થાન નિર્દેશ કરે છે.

આ કલ્પ ઐવેયકની પૂર્વે હોય છે.

સૌધર્મથી અચ્યુત સુધીના બાર (૧૨) દેવલોકમાં કલ્પ છે. નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તરમાં કલ્પ નથી. આ દેવો કલ્પાતીત છે. તેથી તેઓ અહમિન્દ્ર કહેવાય છે. અર્થાત્ બધા દેવો સમાન છે.

સૂત્ર (૪-૨૫) પ્રયોજન : લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન જણાવે છે.

બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકા: ૪-૨૫

બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકા: ૪-૨૫

બ્રહ્મલોક આલયા લોકાન્તિકા: ૪-૨૫

શબ્દાર્થ : બ્રહ્મલોક = પાંચમો વૈમાનિક દેવલોક

આલય = નિવાસસ્થાન, લોકાન્તિક = લોકાન્તિક સંજ્ઞાવાળા દેવો.

સૂત્રાર્થ : લોકાન્તિક દેવોનું નિવાસસ્થાન બ્રહ્મલોક છે.

ભાવાર્થ : લોકાન્તિક દેવો બ્રહ્મલોકમાં રહે છે. બ્રહ્મલોકમાં રહેનારા બધા દેવો લોકાન્તિક નથી. જેઓ બ્રહ્મલોકના અંતે રહેલા છે તે દેવો લોકાન્તિક કહેવાય છે. બ્રહ્મલોકના અંતે ચાર દિશામાં ચાર વિમાનો, ચાર વિદિશામાં ચાર વિમાનો અને એક મધ્યમાં એમ નવ વિમાનો આવેલા છે. આમ નવ (૯) પ્રકારના લોકાન્તિક દેવો છે.

જેને ફક્ત એક ભવ જ બાકી છે તે લોકાન્તિક કહેવાય છે. એક જ ભવ બાકી હોવાથી ઘણા ઉચ્ચકોટિના દેવ છે. તેથી તેઓનું સ્થાન સર્વાર્થસિદ્ધ પાસે હોવું જોઈએ, પરંતુ તેઓનું શરીર-આયુષ્ય-બળ-અવધિજ્ઞાન વગેરે દૈવિક ભાવો પાંચમા દેવલોક તુલ્ય છે, તેથી તેમનું સ્થાન પાંચમા દેવલોકની પાસે છે. જ્યારે તીર્થંકર ભગવંતોનો પ્રવજ્યાકાળ (દીક્ષા કાળ) આવે ત્યારે તેઓ પ્રભુજી પાસે આવીને ‘જય જય નંદા, જય જય ભદ્રા’ એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને તીર્થ પ્રવર્તાવવા માટે વિનંતિ કરે છે. લોકાન્તિક દેવો લઘુકર્મી અને વિષયથી રહિત હોવાથી દેવર્ષિ પણ કહેવાય છે.

શંકા : લોકાન્તિક દેવોની વિશેષતા શું છે ?

સમાધાન : લોકાન્તિક દેવોની બે વિશેષતા છે.

(૧) સ્થાન વિશેષતા : તેમનું નિવાસસ્થાન બ્રહ્મલોકના અન્ય દેવોની સાથે હોતું નથી, પરંતુ બ્રહ્મલોકના અંતે હોય છે.

(૨) અનુભાવ વિશેષતા : લોક એટલે જન્મ-જરા-મરણ રૂપ સંસાર. તેનો અંત જેમણે કર્યો છે તે લોકાંતિક.

લોકાંતિક દેવો લઘુકર્મી અને વિષયથી રહિત હોવાથી દેવર્ષિ કહેવાય છે.

તેઓ પરસ્પર નાના-મોટા ન હોવાથી સ્વતંત્ર પણ છે.

તેઓ સમ્યગ્દષ્ટિ દેવો છે.

તીર્થંકર ભગવંતની દીક્ષાનો સમય નીકટ જાણી તેઓ તેમના આચાર પ્રમાણે ભગવંતને દીક્ષા લેવા માટે તેમની પાસે આવીને અત્યંત હર્ષ સહિત પ્રાર્થના કરે છે.

શંકા : અરિહંત પરમાત્માના જન્મ કલ્યાણકમાં હાજરી આપતા શું બધા દેવો સમ્યગ્દષ્ટિ હોય ?

સમાધાન : ના. બધા દેવો સમ્યગ્દષ્ટિ હોતા નથી.

જેઓ સમ્યગ્દષ્ટિ છે તેઓ તો પ્રભુના કલ્યાણકોમાં આવી તેમના ચરણ કમળમાં વંદન-નમસ્કાર અને સ્તુતિ કરે છે. જેઓ મિથ્યાદષ્ટિ છે. તેઓ પણ કલ્યાણક પ્રસંગે હાજર થાય છે પણ તેમને ધર્મનું બહુમાન હોતું નથી. તેઓ ઈંદ્રના અનુરોધથી, દેખા-દેખીથી, લોકાચારથી, પ્રિયા કે પત્નીના આગ્રહથી આવે છે.

સૂત્ર (૪-૨૬) પ્રયોજન : લોકાંતિક દેવોના નામ જણાવે છે.

સારસ્વતાદિત્યવહ્નયરુણગર્દતોય

તુષિતાવ્યાબાધમરુતોઽરિષ્ટાશ્ચ

૪-૨૬

સારસ્વતાદિત્યવહ્નયરુણગર્દતોય

તુષિતાવ્યાબાધમરુતોરિષ્ટાશ્ચ

૪-૨૬

સારસ્વત-આદિત્ય-વહ્નિ-અરુણ-ગર્દતોય-

તુષિત-અવ્યાબાધ-મરુતઃ-અરિષ્ટાઃ ચ

૪-૨૬

શબ્દાર્થ : દરેક શબ્દ લોકાન્તિક દેવોનું નામ જણાવે છે.

સૂત્રાર્થ : સારસ્વત, આદિત્ય, વહ્નિ, અરુણ, ગર્દતોય, તુષિત, અવ્યાબાધ, મરુત અને અરિષ્ટ (એમ નવ પ્રકારના લોકાન્તિક દેવો છે).

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૪-૨૫ માં લોકાન્તિક દેવોનું સ્થાન જણાવ્યું.

આ સૂત્રમાં તેમના નામ જણાવ્યા છે.

(૧) સારસ્વત ઈશાન ખૂણામાં	(૨) આદિત્ય પૂર્વ દિશામાં
(૩) વહ્નિ અગ્નિ ખૂણામાં	(૪) અરુણ દક્ષિણ દિશામાં
(૫) ગર્દતોય નૈઋત્ય ખૂણામાં	(૬) તુષિત પશ્ચિમ દિશામાં
(૭) અવ્યાબાધ વાયવ્ય ખૂણામાં	(૮) મરુત ઉત્તર દિશામાં
(૯) અરિષ્ટ બરાબર મધ્યમાં	

સૂત્ર (૪-૨૭) પ્રયોજન : અનુત્તરના વિજ્યાદિ ચાર વિમાનના દેવોનો સંસારકાળ જણાવે છે.

વિજ્યાદિષુ દ્વિચરમાઃ ૪-૨૭

વિજ્યાદિષુ દ્વિચરમાઃ ૪-૨૭

વિજય આદિષુ દ્વિ ચરમાઃ ૪-૨૭

શબ્દાર્થ : વિજ્યાદિષુ = વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનોમાં, દ્વિ = બે, ચરમા = છેલ્લી વખત (મનુષ્યપણું)

સૂત્રાર્થ : વિજ્યાદિ (ચાર અનુત્તરવાસી દેવો) દ્વિચરમ ભવવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રમાં દ્વિચરમાઃ નો અર્થ મનુષ્યદેહની અપેક્ષાએ છે. એટલે કે જેમને હવે બે વાર જ મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરવાનો છે પછી નિયમા મોક્ષે જવાના છે તેમને દ્વિચરમા કહ્યા છે.

વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત એ ચાર વિમાનના દેવો ચ્યવી મનુષ્ય

ગતિમાં આવે છે. મનુષ્ય ગતિમાં મૃત્યુ પામી ફરીથી વિજ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંથી ચ્ચવી મનુષ્યગતિમાં આવે છે અને સંયમની સાધના કરી મોક્ષ પામે છે. સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનના દેવો નિયમા એકાવતારી હોય છે.

પાંચે પ્રકારના અનુત્તર વિમાનના દેવો લઘુકર્મી હોય છે. જે મુનિઓની મોક્ષની સાધના થોડી જ બાકી રહી ગઈ હોય તેઓ આ પાંચ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અનુત્તર વિમાનના જીવો, જો પૂર્વભવમાં અંતર્મુહૂર્ત જ આયુષ્ય વધારે હોત અથવા છઠના તપ જેટલી નિર્જરા વધારે થઈ હોત તો સીધા મોક્ષમાં ચાલ્યા જાત. પરંતુ ભવિતવ્યતાના બળે થોડી સાધના કરવાની બાકી રહી જવાથી અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્ર (૪-૨૮) પ્રયોજન : તિર્યચ કોને કહેવાય ? તેનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્યઃ શેષાસ્તિર્યગ્યોનયઃ ૪-૨૮

ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્યઃ શેષાસ્તિર્યગ્યોનયઃ ૪-૨૮

ઔપપાતિક મનુષ્યેભ્યઃ શેષાઃ તિર્યગ્યોનયઃ ૪-૨૮

શબ્દાર્થ : ઔપપાતિક = ઉપપાત જન્મવાળા દેવ અને નારક, મનુષ્યેભ્યઃ = મનુષ્ય સિવાયના, શેષાઃ = બાકી રહેલા જીવો, તિર્યગ્યોનયઃ = તિર્યચ જીવો કહેવાય છે.

સૂત્રાર્થ : ઔપપાતિક (દેવ-નારક) અને મનુષ્ય સિવાયના (જે જીવો) બાકી રહ્યા તે તિર્યગ્ યોનિવાળા (તિર્યચ) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : નારકો અને દેવો ઔપપાતિક છે. નારકો, દેવો અને મનુષ્ય સિવાયના બાકીના બધા જ સંસારી જીવોની તિર્યગ્ યોનિ (તિર્યચ) સંજ્ઞા છે. અર્થાત્ તેઓ તિર્યચ કહેવાય છે. એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય (બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયવાળા) અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો તિર્યચ કહેવાય છે.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં પણ સર્વે પક્ષીઓ (બેચર), પાણીમાં રહેનારા મત્સ્યાદિ જીવો (જલચર) અને ગાય, ભેંસ, ઘોડા, હાથી, સર્પ, વાનર વગેરે જીવો (સ્થલચર) તિર્યચ કહેવાય છે.

શંકા : તિર્યયો ક્યાં રહે છે ?

સમાધાન : તિર્યયો સંપૂર્ણ લોકમાં હોવાથી તેમના નિવાસનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો સમસ્ત ૧૪ રાજલોકમાં છે. લોકાકાશનો એક પણ પ્રદેશ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ રહિત ક્યારેય હતો નહીં અને હશે પણ નહીં.

બાદર એકેન્દ્રિય જીવોનો નિવાસ સમગ્ર પૃથ્વી છે.

ત્રસ (વિકલેન્દ્રિય) જીવો ત્રસ નાડીમાં જુદા જુદા સ્થાને રહે છે.

પંચેન્દ્રિય તિર્યયો તિચ્છાલોકમાં રહે છે.

સૂત્ર (૪-૨૯) પ્રયોજન : અહીંથી સર્વે દેવોના આયુષ્યનો અધિકાર શરૂ થાય છે.

સ્થિતિ: ૪-૨૯

સ્થિતિ: ૪-૨૯

સ્થિતિ: ૪-૨૯

શબ્દાર્થ : સ્થિતિ = આયુષ્યનું પ્રમાણ

સૂત્રાર્થ : સ્થિતિ (આયુષ્યનો કાળ) શરૂ થાય છે.

ભાવાર્થ : આ અધિકાર સૂત્ર છે. અહીંથી આયુષ્યકાળના વર્ણનનો અધિકાર શરૂ થાય છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં મનુષ્ય તથા તિર્યચના આયુષ્યની ચર્ચા કરી. આ સૂત્રથી ચોથા અધ્યાયના અંત સુધી દેવ તથા નારકના આયુષ્યની વાત કરે છે.

સૂત્ર (૪-૩૦) પ્રયોજન : ભવનપતિ નિકાયમાં દક્ષિણાર્ધના ઈન્દ્રોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જણાવે છે.

ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્યોપમમધ્યર્ધમ્ ૪-૩૦

ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્યોપમમધ્યર્ધમ્ ૪-૩૦

ભવનેષુ દક્ષિણ અર્ધ અધિપતીનાં પલ્યોપમમ્ અધ્યર્ધમ્ ૪-૩૦

શબ્દાર્થ : ભવનેષુ = ભવનપતિ નિકાયમાં

દક્ષિણાર્ધ = ભવનના બે ભાગમાં દક્ષિણ તરફનો જે ભાગ છે તે ભાગના
અધિપતીનામ્ = ઈન્દ્રોની, પલ્યોપમ = એક માપ છે, અધિઅર્ધમ્ = અડધું અધિક

સૂત્રાર્થ : ભવનપતિ નિકાયમાં દક્ષિણ દિશાના ઈન્દ્રોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય (સ્થિતિ)
દોઢ પલ્યોપમ છે.

ભાવાર્થ : ભવનપતિ દેવોના દશ ભેદો સૂત્ર ૪-૧૧ માં કહેલા છે તે દરેકના બે
વિભાગ પડે છે.

દક્ષિણ દિશા તરફના ભવનોમાં રહેનાર દેવો

ઉત્તર દિશા તરફના ભવનોમાં રહેનાર દેવો

આ બંને દિશાને આશ્રીને મૂળ ભવનના બે સરખા અર્ધા ભાગ થાય છે. તેમાંના
દક્ષિણ તરફના અર્ધા ભાગને દક્ષિણાર્ધ કહેવાય છે. ભવનપતિના દશ ભેદો કહ્યા છે.
આ દશેના દક્ષિણ વિભાગના દશ ઈન્દ્રો છે અને ઉત્તર વિભાગના પણ દશ ઈન્દ્રો છે.
આ રીતે કુલ ભવનપતિ નિકાયમાં ૨૦ ઈન્દ્રો કહ્યા છે.

તેમાંથી જે દક્ષિણ વિભાગના ઈન્દ્રો છે તેને દક્ષિણાર્ધાધિપતિ કહેવાય છે. તેમની
સ્થિતિ (આયુષ્ય)ને જણાવતું આ સૂત્ર છે. સર્વ દક્ષિણાર્ધાધિપતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દોઢ
પલ્યોપમ છે. સૂત્રમાં અધ્યર્ધમ્ શબ્દનો અર્થ અર્ધો પલ્યોપમથી અધિક એવું એક
પલ્યોપમ, અર્થાત્ ૧ પલ્યોપમ + $\frac{1}{2}$ પલ્યોપમ = દોઢ પલ્યોપમ સમજવું.

વિશેષતા : દક્ષિણાર્ધ - અધિપતીની જે સ્થિતિ સૂત્રકારે કહી તે અસુરકુમાર
સિવાયના બાકીના નવ દક્ષિણાર્ધાધિપતિ માટે સમજવી. કારણ કે સૂત્ર ૪-૩૨ માં
અસુરકુમાર ચમરેન્દ્રની સ્થિતિ અલગ જણાવી છે. તેથી અહીં નવ ઈન્દ્રોની આ સ્થિતિ
જણાવી.

સૂત્ર (૪-૩૧) પ્રયોજન : ભવનપતિ નિકાયમાં ઉત્તરાર્ધની દિશામાં ઈન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ જણાવે છે.

શેષાણાં પાદોને

૪-૩૧

શેષાણાં પાદોને

૪-૩૧

શેષાણાં પાદ ઉને

૪-૩૧

શબ્દાર્થ : શેષાણાં = બાકીના

પાદ - ઉન = બે (૨)માં પા ઓછો (પોણા બે)

સૂત્રાર્થ : બાકીનાનું (ભવનપતિ નિકાયના ઉત્તરાર્ધના - ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રોનું આયુષ્ય) પોણા બે (પલ્યોપમ) છે.

ભાવાર્થ : પૂર્વસૂત્રમાં ભવનપતિના દક્ષિણાર્ધાધિપતિની સ્થિતિ કહી. તે સૂત્રની અનુવૃત્તિ લેવાથી બાકીના 'ઉત્તરાર્ધાધિપતિ' એવો અર્થ થયો.

પાદોને = પાદ + ઉને

ઉને શબ્દ દ્વિવચનવાળો હોવાથી બે પલ્યોપમ સમજવા.

પાદ એટલે ૧ પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અર્થાત્ 'પા' પલ્યોપમ અર્થાત્ પાદ + ઉને એટલે બે પલ્યોપમમાં 'પા' ($\frac{1}{2}$) ભાગ ઓછો એટલે પોણા બે પલ્યોપમ

અપવાદ : સૂત્ર ૪-૩૨ માં પહેલા ભવનપતિના ઈન્દ્ર એવા અસુરકુમારની સ્થિતિ જુદી દર્શાવી છે. અર્થાત્ પોણા બે પલ્યોપમ સ્થિતિ નાગકુમાર આદિ નવ ભવનપતિના ઉત્તરાર્ધાધિપતિ (ઉત્તર દિશાના ઈન્દ્રો)ની સમજવી.

સૂત્ર (૪-૩૨) પ્રયોજન : ભવનપતિ નિકાયના ઈન્દ્રોની સ્થિતિમાં (આયુષ્યમાં) અપવાદ જણાવે છે.

અસુરેન્દ્રયોઃ સાગરોપમાધિકં ચ ૪-૩૨

અસુરેન્દ્રયોઃ સાગરોપમમધિકં ચ ૪-૩૨

અસુરેન્દ્રયોઃ સાગરોપમમ્ અધિકં ચ ૪-૩૨

શબ્દાર્થ : અસુરેન્દ્રયોઃ = અસુરકુમાર નિકાયના બંને ઈન્દ્રોનું

સાગરોપમ્ = સાગરોપમ, અને અધિકં ચ = સાગરોપમથી કંઈક અધિક

સૂત્રાર્થ : અસુરકુમારના (દક્ષિણ દિશાના અધિપતિ) ઈન્દ્રનું આયુષ્ય એક સાગરોપમ અને ઉત્તરદિશાના અધિપતિની સ્થિતિ એક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે.

ભાવાર્થ : ભવનપતિ નિકાયના દશ ભેદોમાં પ્રથમ ભેદ અસુરકુમારનો છે.

ભવનપતિના દરેક ભેદોના બે-બે ઈન્દ્ર કહ્યા છે. (સૂત્ર ૪-૬).

આથી અસુરકુમાર ભેદના પણ બે ઈન્દ્રો છે. ચમરેન્દ્ર અને બલીન્દ્ર.

ચમરેન્દ્ર એ દક્ષિણ દિશાના (દક્ષિણાર્ધ) અસુરકુમારનો અધિપતિ છે. બલીન્દ્ર એ ઉત્તરદિશાના (ઉત્તરાર્ધ) અસુરકુમારનો અધિપતિ છે. આટલી ભૂમિકા પછી તેમનું આયુષ્ય જણાવ્યું છે તે મુજબ દક્ષિણ દિશાના અધિપતિ એવા ચમરેન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક (૧) સાગરોપમ છે. અને ઉત્તર દિશાના અધિપતિ એવા બલીન્દ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે.

શંકા : ઈન્દ્રોનું આયુષ્ય જણાવ્યું પણ દેવોનું આયુષ્ય કેમ નથી કહ્યું ?

સમાધાન : બ્રહ્મ સંગ્રહણી ગ્રંથમાં પાંચમી ગાથામાં કહ્યું છે કે દેવોનું આયુષ્ય પણ ઈન્દ્રો જેટલું જ સમજવું. અથવા ઈન્દ્રોથી કંઈક ન્યૂન સમજવું.

સૂત્ર (૪-૩૩) પ્રયોજન : વૈમાનિક નિકાયના દેવોની સ્થિતિનું વર્ણન કરવા માટે પ્રસ્તાવનારૂપ સૂત્ર કહે છે.

સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ૪-૩૩

સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ૪-૩૩

સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ૪-૩૩

શબ્દાર્થ : સૌધર્માદિષુ = સૌધર્મદેવલોકથી અનુત્તર દેવલોક સુધીના,
યથાક્રમમ્ = અનુક્રમે

સૂત્રાર્થ : સૌધર્મ આદિ (દેવલોકના દેવોનું આયુષ્ય) અનુક્રમે (નીચેના સૂત્રોમાં જણાવ્યું છે.)

ભાવાર્થ : સૌધર્મ દેવલોકથી શરૂ કરી બાર દેવલોક, નવગ્રૈવેયક, અને પાંચ અનુત્તરદેવ સુધીના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જણાવશે. સૂત્ર ૪-૩૩ થી ૪-૩૮ સુધી ક્રમશઃ વૈમાનિક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો અધિકાર ચાલે છે.

સૂત્ર (૪-૩૪) પ્રયોજન : સૌધર્મ દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

સાગરોપમે ૪-૩૪

સાગરોપમે ૪-૩૪

સાગરોપમે ૪-૩૪

શબ્દાર્થ : સાગરોપમે = બે સાગરોપમ

સૂત્રાર્થ : (સૌધર્મ દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) બે સાગરોપમ છે.

ભાવાર્થ : સૌધર્મ દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બે સાગરોપમ છે. અહીં સાગરોપમે આ શબ્દ (૩૫) દ્વિવચનવાળો હોવાથી બે સાગરોપમ એવો અર્થ થાય છે.

જઘન્ય સ્થિતિ ૪-૩૯ સૂત્રમાં કહેવા.

સૂત્ર (૪-૩૫) પ્રયોજન : ઈશાન દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

અધિકે ચ ૪-૩૫

અધિકે ચ ૪-૩૫

અધિકે ચ ૪-૩૫

શબ્દાર્થ : અધિકે ચ = કંઈક અધિક

સૂત્રાર્થ : (ઈશાન દેવલોકના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે સાગરોપમ કરતાં) કંઈક અધિક છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં અધિકે એવું જે દ્વિવચન છે તે સાગરોપમના સંબંધથી સમજવું કારણકે સૂત્ર ૪-૩૪ ની બે સાગરોપમ સ્થિતિની અહીં અનુવૃત્તિ આવે છે.

ઈશાન દેવલોકમાં બે સાગરોપમથી કંઈક અધિક આયુષ્ય હોય છે.

સૂત્ર (૪-૩૬) પ્રયોજન : સનત્કુમાર દેવલોકના દેવાનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જણાવે છે.

સપ્ત સનત્કુમારે ૪-૩૬

સપ્ત સનત્કુમારે ૪-૩૬

સપ્ત સનત્કુમારે ૪-૩૬

શબ્દાર્થ : સપ્ત = સાત (૭), સનત્કુમારે = સનત્કુમાર દેવલોકમાં

સૂત્રાર્થ : સનત્કુમાર દેવલોકમાં (દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) સાત સાગરોપમ છે.

ભાવાર્થ : સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની સાત સાગરોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે.

સૂત્ર (૪-૩૭) પ્રયોજન : ચોથા માહેન્દ્ર દેવલોકથી દસમા પ્રાણત દેવલોક સુધીના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપચ્ચદશભિરધિકાનિ ચ ૪-૩૭

વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપંચદશભિરધિકાનિ ચ ૪-૩૭

વિશેષ-ત્રિ-સપ્ત-દશ-એકાદશ-ત્રયોદશ પંચદશભિઃ અધિકાનિ ચ ૪-૩૭

શબ્દાર્થ : વિશેષ = વિશેષ (સાધિક સાત)

ત્રિ-સપ્ત-દશ-એકાદશ-ત્રયોદશ = ત્રણ, સાત, દશ, અગિયાર, તેર

પંચદશભિઃ = પંદરથી, અધિકાનિ = અધિક

સૂત્રાર્થ : (સનત્કુમારના આયુષ્યમાં) સાત સાગરોપમથી કંઈક અધિક, ત્રણ-સાત-દશ-અગિયાર-તેર અને પંદર ઉમેરવાથી (બાકીના દેવલોકની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે.)

ભાવાર્થ : સનત્કુમાર નામના ત્રીજા દેવલોકનું આયુષ્ય સાત સાગરોપમ છે. તેમાં આ સૂત્રમાં કહેલી સંખ્યા ઉમેરવાથી ચોથા-પાંચમા વગેરે દેવલોકનું આયુષ્ય થાય છે.

નીચેના દેવલોકમાં ચોથાથી બારમા દેવલોકનું આયુષ્ય બતાવ્યું છે.

ચોથા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી	વિશેષાધિક
પાંચમા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી ત્રિ=	૩ અધિક = ૧૦ સાં
છઠ્ઠા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી સપ્ત=	૭ અધિક = ૧૪ સાં
સાતમા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી દશ=	૧૦ અધિક = ૧૭ સાં
આઠમા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી એકાદશ=	૧૧ અધિક = ૧૮ સાં
નવમા-દશમા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી ત્રયોદશ=	૧૩ અધિક = ૨૦ સાં
અગિયારમા-બારમા દેવલોકનું આયુષ્ય	૭ સાંથી પચ્ચદશ=	૧૫ અધિક = ૨૨ સાં

સૂત્ર (૪-૩૮) પ્રયોજન : નવ ગ્રૈવેયક અને વિજયાદિ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોનું આયુષ્ય (સ્થિતિ) જણાવે છે.

આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ

ગ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ

૪-૩૮

આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમેકૈકેન નવસુ

ગ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ

૪-૩૮

આરણ-અચ્યુતાદ્ ઊર્ધ્વમ્ એક એકેન નવસુ

ગ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ

૪-૩૮

શબ્દાર્થ : આરણ-અચ્યુતાદ્ = આરણ, અચ્યુત દેવલોક, ઊર્ધ્વમ્ = ઉપર, એક - એકેન = એક એકથી, નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ = નવગ્રૈવેયકોમાં, વિજયાદિષુ = વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત (ચારેમાં), સર્વાર્થસિદ્ધે = સર્વાર્થસિદ્ધમાં

સૂત્રાર્થ : આરણ - અચ્યુત ઉપર નવગ્રૈવેયક, ચાર વિજયાદિ અને સર્વાર્થસિદ્ધમાં અનુક્રમે એક એક (સાગરોપમથી અધિક ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ થાય છે.)

ભાવાર્થ : ઉપરના સૂત્રમાં અગિયારમા-બારમા, આરણ-અચ્યુત દેવલોકમાં અનુક્રમે ૨૨ સાગરોપમનું આયુષ્ય છે. ત્યારબાદ નવ ગ્રૈવેયકમાં, વિજયાદિ ચારમાં અને

સર્વાર્થસિદ્ધમાં એક-એક સાગરોપમ વધારે વધારે આયુષ્ય જાણવું. જે નીચેના ચાર્ટમાં બતાવ્યું છે.

દેવલોક	આયુષ્ય	દેવલોક	આયુષ્ય
૧ ગ્રૈવેયક	૨૩ સાગરોપમ	૭ ગ્રૈવેયક	૨૯ સાગરોપમ
૨ ગ્રૈવેયક	૨૪ સાગરોપમ	૮ ગ્રૈવેયક	૩૦ સાગરોપમ
૩ ગ્રૈવેયક	૨૫ સાગરોપમ	૯ ગ્રૈવેયક	૩૧ સાગરોપમ
૪ ગ્રૈવેયક	૨૬ સાગરોપમ	વિજયાદિ ચાર	૩૨ સાગરોપમ
૫ ગ્રૈવેયક	૨૭ સાગરોપમ	સર્વાર્થસિદ્ધ	૩૩ સાગરોપમ
૬ ગ્રૈવેયક	૨૮ સાગરોપમ		

સૂત્ર (૪-૩૯) પ્રયોજન : સૌધર્મ અને ઈશાન કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ ૪-૩૯

અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ ૪-૩૯

અપરા પલ્યોપમમ્ અધિકં ચ ૪-૩૯

શબ્દાર્થ : અપરા = જઘન્ય, પલ્યોપમ = એક પલ્યોપમ, અધિકં ચ = (પલ્યોપમથી) કંઈક અધિક

સૂત્રાર્થ : (સૌધર્મ અને ઈશાન દેવલોકમાં) જઘન્ય આયુષ્ય અનુક્રમે એક પલ્યોપમ અને સાધિક એક પલ્યોપમ છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રથી દેવલોકના દેવોના જઘન્ય આયુષ્ય (સ્થિતિ) નું વર્ણન શરૂ થાય છે. સૌધર્મ કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧ પલ્યોપમ છે અને ઈશાન કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧ પલ્યોપમથી કંઈક અધિક છે.

સૂત્ર (૪-૪૦) પ્રયોજન : સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે.

સાગરોપમે ૪-૪૦

સાગરોપમે ૪-૪૦

સાગરોપમે ૪-૪૦

શબ્દાર્થ : સાગરોપમે = બે સાગરોપમ

સૂત્રાર્થ : (સનત્કુમાર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ) બે સાગરોપમ છે.

ભાવાર્થ : પૂર્વના કલ્પના આધારે જ આ કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ કહી છે. પ્રથમ કલ્પ સાથેનો સંબંધ હોવાથી પ્રથમ કલ્પની ઉત્કૃષ્ટ તે આ કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ છે. એટલે કે સનત્કુમાર દેવલોકના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ છે.

સૂત્ર (૪-૪૧) પ્રયોજન : ચોથા માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે.

અધિકે ચ ૪-૪૧

અધિકે ચ ૪-૪૧

અધિકે ચ ૪-૪૧

શબ્દાર્થ : અધિકે ચ = કંઈક અધિક

સૂત્રાર્થ : (માહેન્દ્ર કલ્પના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ બે સાગરોપમ કરતા) કંઈક અધિક છે.

ભાવાર્થ : સૂત્રકારે ક્યાંય ચોથા કલ્પનો ઉલ્લેખ આ સૂત્રમાં કર્યો નથી પરંતુ સૂત્ર ૪-૩૩ માંથી સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ ની અનુવૃત્તિ લેતા ક્રમમાં ચોથો માહેન્દ્ર કલ્પ જ આવે. તેથી આ પ્રમાણ ચોથા માહેન્દ્ર કલ્પનું જાણવું.

સામાન્યથી તો પૂર્વના કલ્પની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે જ પછીના કલ્પની જઘન્ય સ્થિતિ ગણાય છે પરંતુ અહીં તેનો સંબંધ બીજા દેવલોક સાથે છે. માટે માહેન્દ્ર દેવલોકની સાધિક બે સાગરોપમ જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી.

સૂત્ર (૪-૪૨) પ્રયોજન : પાંચમા દેવલોકથી અનુત્તર સુધીના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિનું વર્ણન છે.

પરતઃ પરતઃ પૂર્વાપૂર્વાનન્તરા ૪-૪૨

પરતઃ પરતઃ પૂર્વાપૂર્વાનન્તરા ૪-૪૨

પરતઃ પરતઃ પૂર્વા પૂર્વા અનન્તરા ૪-૪૨

શબ્દાર્થ : પરતઃ પરતઃ = પછી પછીની, પૂર્વા પૂર્વા = પહેલા પહેલાની, અનન્તરા = અનંતર - અનંતરની

સૂત્રાર્થ : (માહેન્દ્ર કલ્પ પછી) પૂર્વ પૂર્વ (ના કલ્પ)ની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે તે જ અનન્તર એવા આગળ - આગળના (કલ્પ)ની જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી.

ભાવાર્થ : ચોથા દેવલોકનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે જ પાંચમા દેવલોકનું જઘન્ય આયુષ્ય છે. પાંચમા દેવલોકનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે જ છઠ્ઠા દેવલોકનું જઘન્ય આયુષ્ય છે. એમ આગળ આગળ જાણવું.

નીચેના ચાર્ટમાં પાંચમા દેવલોકથી શરૂ કરી નવ ગ્રૈવેયક અને વિજયાદિ ચાર દેવલોકનું જઘન્ય આયુષ્ય બતાવ્યું છે. સર્વાર્થ સિદ્ધમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બંને સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ જ હોય છે.

દેવલોક	જઘન્ય સ્થિતિ
૫	સાધિક ૭ સાગરોપમ
૬	૧૦ સાગરોપમ
૭	૧૪ સાગરોપમ
૮	૧૭ સાગરોપમ
૯	૧૮ સાગરોપમ
૧૦	૧૯ સાગરોપમ
૧૧	૨૦ સાગરોપમ
૧૨	૨૧ સાગરોપમ

દેવલોક	જઘન્ય સ્થિતિ
૧ ગ્રૈવેયક	૨૨ સાગરોપમ
૨ ગ્રૈવેયક	૨૩ સાગરોપમ
૩ ગ્રૈવેયક	૨૪ સાગરોપમ
૪ ગ્રૈવેયક	૨૫ સાગરોપમ
૫ ગ્રૈવેયક	૨૬ સાગરોપમ
૬ ગ્રૈવેયક	૨૭ સાગરોપમ
૭ ગ્રૈવેયક	૨૮ સાગરોપમ
૮ ગ્રૈવેયક	૨૯ સાગરોપમ
૯ ગ્રૈવેયક	૩૦ સાગરોપમ
વિજયાદિ ચાર	૩૧ સાગરોપમ

સૂત્ર (૪-૪૩) પ્રયોજન : નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ ૪-૪૩

નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ ૪-૪૩

નારકાણાં ચ દ્વિતીય આદિષુ ૪-૪૩

શબ્દાર્થ : નારકાણાં = નારકોની,

દ્વિતીય આદિષુ = બીજી વગેરે નરક ભૂમિઓમાં

સૂત્રાર્થ : બીજી થી સાતમી (નરક સુધીના પૂર્વનરકની જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે જ અનન્તર એવા પછીના નરકમાં) નારકીની (જઘન્ય સ્થિતિ જાણવી).

ભાવાર્થ : ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રમાં સાત નરકના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કહ્યું છે. પરંતુ જઘન્ય આયુષ્ય કહ્યું નથી. અહીં જઘન્ય આયુષ્યનો પ્રસંગ ચાલે છે તેથી સાત નારકીનું પણ જઘન્ય આયુષ્ય જણાવે છે.

નારકીઓમાં પૂર્વ-પૂર્વ નારકીનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તે જ તેની અનન્તર પછી, પછીની નારકીનું જઘન્ય આયુષ્ય જાણવું. માત્ર પહેલી નારકીનું જઘન્ય આયુષ્ય હવે પછીના સૂત્રમાં જણાવશે.

નરક	જઘન્ય સ્થિતિ
૨	૧ સાગરોપમ
૩	૩ સાગરોપમ
૪	૭ સાગરોપમ

નરક	જઘન્ય સ્થિતિ
૫	૧૦ સાગરોપમ
૬	૧૭ સાગરોપમ
૭	૨૨ સાગરોપમ

સૂત્ર (૪-૪૪) પ્રયોજન : પ્રથમ નરકના નારકજીવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે.

દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ૪-૪૪

દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ૪-૪૪

દશ વર્ષ સહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ૪-૪૪

શબ્દાર્થ : દશ વર્ષ = ૧૦ વર્ષ, સહસ્ર = હજાર

પ્રથમાયામ્ = પ્રથમ નરકમાં

સૂત્રાર્થ : પ્રથમ નરકમાં (નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ) દશ હજાર વર્ષ છે.

ભાવાર્થ : પ્રથમ નરકમાં નારક જીવોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૦ હજાર વર્ષ છે.

શંકા : પૂર્વસૂત્રથી આ સૂત્ર જુદું કેમ બનાવ્યું ?

સમાધાન : પૂર્વસૂત્રમાં માત્ર એટલી જ સૂચના હતી કે પૂર્વપૂર્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તે અનન્તર એવા પછી પછીનાની જઘન્ય સ્થિતિ છે. પરંતુ પ્રથમ નરક પૂર્વે તો કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વાળી ભૂમિ જ નથી. માટે તેની જઘન્ય સ્થિતિનો આંક અલગ દર્શાવવો જ પડે, એટલા માટે આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું.

સૂત્ર (૪-૪૫) પ્રયોજન : ભવનપતિ નિકાયના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

भवनेषु च ૪-૪૫

ભવનેષુ ચ ૪-૪૫

ભવનેષુ ચ ૪-૪૫

શબ્દાર્થ : ભવનેષુ = ભવનપતિ દેવોમાં

સૂત્રાર્થ : ભવનોમાં પણ (ભવનપતિ નિકાયના દેવોની પણ જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ છે.)

ભાવાર્થ : ભવનપતિ નિકાયમાં જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

સૂત્ર ૪-૨૯ પ્રમાણે ‘સ્થિતિ’ની ચર્ચા ચાલુ જ છે.

સૂત્ર ૪-૩૯માં કહેલા ‘અપરા’ શબ્દની અનુવૃત્તિ ચાલુ હોવાથી તે જઘન્ય સ્થિતિ જ સૂચવે છે.

ભવનપતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સૂત્ર ૪-૩૦, ૪-૩૧ અને ૪-૩૨ માં જણાવી છે.

સૂત્ર (૪-૪૬) પ્રયોજન : વ્યંતર નિકાયના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

વ્યન્તરાણાં ચ	૪-૪૬
વ્યન્તરાણાં ચ	૪-૪૬
વ્યન્તરાણાં ચ	૪-૪૬

શબ્દાર્થ : વ્યન્તરાણાં = વ્યન્તર દેવોની

સૂત્રાર્થ : વ્યન્તર નિકાયના દેવોની પણ (જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષ છે.)

ભાવાર્થ : વ્યંતર નિકાયના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવી છે જે ૧૦ હજાર વર્ષની છે.

સૂત્ર (૪-૪૭) પ્રયોજન : વ્યંતર નિકાયના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

પરા પલ્યોપમમ્	૪-૪૭
પરા પલ્યોપમમ્	૪-૪૭
પરા પલ્યોપમમ્	૪-૪૭

શબ્દાર્થ : પરા = ઉત્કૃષ્ટ, પલ્યોપમમ્ = પલ્યોપમ

સૂત્રાર્થ : (વ્યંતર દેવોની) ઉત્કૃષ્ટ (સ્થિતિ) એક પલ્યોપમ છે.

ભાવાર્થ : આઠે પ્રકારના વ્યંતર નિકાયના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યોપમ છે.

સૂત્ર (૪-૪૮) પ્રયોજન : જ્યોતિષ્ક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

જ્યોતિષ્કાણામધિકમ્	૪-૪૮
જ્યોતિષ્કાણામધિકમ્	૪-૪૮
જ્યોતિષ્કાણામ્ અધિકમ્	૪-૪૮

શબ્દાર્થ : જ્યોતિષ્કાણામ્ = જ્યોતિષ્ક દેવોની (સૂર્ય-ચંદ્રની),

અધિકમ્ = કંઈક અધિક

સૂત્રાર્થ : જ્યોતિષ્ક દેવોની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમથી) કંઈક અધિક છે.

ભાવાર્થ : ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હવે પછીના સૂત્રોમાં ગ્રંથકારશ્રી કહેવાના હોવાથી આ સૂત્રમાં જ્યોતિષ્ક શબ્દનો અર્થ સૂર્ય-ચંદ્ર કર્યો છે.

સૂર્યની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમ કરતાં એકહજાર વર્ષ અધિક છે અને ચંદ્રની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમ કરતાં ૧ લાખ વર્ષ અધિક છે.

સૂત્ર (૪-૪૯) પ્રયોજન : ગ્રહોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

ગ્રહાણામેકમ્ ૪-૪૯

ગ્રહાણામેકમ્ ૪-૪૯

ગ્રહાણામ્ એકમ્ ૪-૪૯

શબ્દાર્થ : ગ્રહાણામ્ = ગ્રહોની, એકમ = એક

સૂત્રાર્થ : ગ્રહોની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) એક (પલ્યોપમ) છે.

ભાવાર્થ : જ્યોતિષ્ક દેવોમાં ગ્રહોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્યોપમ છે.

સૂત્ર (૪-૫૦) પ્રયોજન : નક્ષત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

નક્ષત્રાણામર્ધમ્ ૪-૫૦

નક્ષત્રાણામર્ધમ્ ૪-૫૦

નક્ષત્રામ્ અર્ધમ્ ૪-૫૦

શબ્દાર્થ : નક્ષત્રાણામ્ = નક્ષત્રોની, અર્ધમ્ = અર્ધો (પલ્યોપમ)

સૂત્રાર્થ : નક્ષત્રોની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) અર્ધો (પલ્યોપમ છે.)

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૪-૪૮માં જ્યોતિષ્ક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવી છે. આ સૂત્ર તેનો અપવાદ કરીને જ્યોતિષ્ક નિકાયમાં નક્ષત્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અલગ દર્શાવે છે.

સૂત્ર (૪-૫૧) પ્રયોજન : તારાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવે છે.

તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ ૪-૫૧

તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ ૪-૫૧

તારકાણાં ચતુઃ ભાગઃ ૪-૫૧

શબ્દાર્થ : તારકાણામ્ = તારાઓની, ચતુર્ભાગઃ = ૧/૪

સૂત્રાર્થ : તારાઓની (ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ) 'પા' (૦ = ૧/૪) પલ્યોપમ છે.

ભાવાર્થ : સૂત્ર ૪-૪૮ માં જ્યોતિષ્ક દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જણાવી છે. તેમાં તારાઓના આયુષ્યનો અપવાદ આ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે. 'ચતુર્ભાગ' શબ્દ 'પરા પલ્યોપમમ્ (સૂત્ર ૪-૪૭) સાથે સંકળાયેલ હોવાથી તેનો ચોથો ભાગ કરતા ૦ (૧/૪) પલ્યોપમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તારાઓની છે એવો અર્થ થયો.

સૂત્ર (૪-૫૨) પ્રયોજન : તારાઓની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

જઘન્યા ત્વષ્ટભાગઃ ૪-૫૨

જઘન્યા ત્વષ્ટભાગઃ ૪-૫૨

જઘન્યા તુ અષ્ટભાગઃ ૪-૫૨

શબ્દાર્થ : જઘન્યા = ઓછામાં ઓછી, તુ = પરંતુ, અષ્ટભાગઃ = આઠમો ભાગ (૧/૮ ભાગ)

સૂત્રાર્થ : (તારાઓની) જઘન્ય સ્થિતિ ૧/૮ (પલ્યોપમ) છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં જ્યોતિષ્ક દેવોમાં ફક્ત તારાઓની જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે જે એક પલ્યોપમના આઠમા ભાગ જેટલી છે.

સૂત્ર (૪-૫૩) પ્રયોજન : બાકીના જ્યોતિષ્ક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ કહે છે.

ચતુર્ભાગઃ શેષાણામ્ ૪-૫૩

ચતુર્ભાગઃ શેષાણામ્ ૪-૫૩

ચતુઃ ભાગઃ શેષાણામ્ ૪-૫૩

શબ્દાર્થ : ચતુઃ ભાગઃ = ચોથો ભાગ (૧/૪), શેષાણામ્ = બાકીના

સૂત્રાર્થ : બાકીના (જ્યોતિષ્ક દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ) ૦ (૧/૪) પલ્યોપમ છે.

ભાવાર્થ : બાકીનાનો અર્થ 'તારા' સિવાય જ્યોતિષ્ક નિકાયના દેવોમાં સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ અને નક્ષત્ર આ ચારનો સમાવેશ થાય. આ રીતે બાકીના જ્યોતિષ્ક દેવોનું જઘન્ય આયુષ્ય પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ અર્થાત્ ૦ (૧/૪) પલ્યોપમ છે.

ચોથા અધ્યાયના છેલ્લા છ સૂત્રોમાં (૪-૪૮, ૪-૪૯, ૪-૫૦, ૪-૫૧, ૪-૫૨ અને ૪-૫૩) જ્યોતિષ્ક દેવોનું જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જણાવેલું છે, જે નીચેના ટેબલ પરથી સારી રીતે સમજી શકાય છે.

જ્યોતિષ્કદેવોનું આયુષ્ય

દેવનું નામ	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય	જઘન્ય આયુષ્ય
સૂર્યદેવ	૧ પલ્યોપમ ૧ હજાર વર્ષ	પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ
ચંદ્રદેવ	૧ પલ્યોપમ ૧ લાખ વર્ષ	પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ
ગ્રહો	૧ પલ્યોપમ	પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ
નક્ષત્રો	૦૧૧ પલ્યોપમ	પલ્યોપમનો ચોથો ભાગ
તારાઓ	૦૧ પલ્યોપમ	પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ

યોથા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

પ્રથમ અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનની ચર્ચા કર્યા પછી બીજા અધ્યાયથી સાત તત્ત્વોમાંથી પહેલા જીવતત્ત્વની વિચારણા કરી. ત્રીજા અધ્યાયમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ નરક, મનુષ્ય અને તિર્યંચ એમ ત્રણે ગતિના જીવો વિષે સચોટ વર્ણન કર્યું. ચોથા અધ્યાયમાં કુલ ત્રેપન (૫૩) સૂત્રો આપીને સૂત્રકાર મહર્ષિએ દેવગતિ ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાથર્યો છે.

દેવો ત્રણે લોકમાં વિદ્યમાન છે. ભવનપતિ નિકાયના દેવો અધોલોકમાં છે. વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક દેવો મધ્યલોકમાં અને વૈમાનિક દેવો ઉર્ધ્વલોકમાં છે. આમ દેવો ત્રણ લોકમાં હોવા છતાં વ્યવહારમાં ઉર્ધ્વલોક એટલે દેવલોક એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે.

ભવનપતિથી ૧૨ મા દેવલોક સુધીના દેવોને કલ્પોપપન્ન કહ્યા. દરેક નિકાયના દેવોનો અધિપતિ ઇન્દ્ર કહેવાય છે. આ દેવલોકમાં સામાજિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા છે. દેવીઓ પણ વૈમાનિક દેવલોકના પહેલા બે દેવલોક સુધી જ જન્મે છે. બે થી ઉપરના વૈમાનિક દેવલોકમાં દેવીઓ નથી. ૧૨ દેવલોકથી ઉપર નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર દેવોને કલ્પાતીત કહ્યા. કલ્પાતીત દેવોમાં સ્વામી-સેવક ભાવ નથી. ત્યાં કોઈ ઇન્દ્ર નથી. બધા જ દેવો અહમિન્દ્ર છે. કલ્પાતીત દેવો પોતાનું સ્થાન છોડીને ક્યાંય જતા-આવતા નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ જન્મની અપેક્ષાએ દેવીઓનું અસ્તિત્વ ભવનપતિથી ઇશાન દેવલોક સુધી જ હોય છે. અહીં સુધી દેવો મનુષ્યની જેમ કામવાસના ભોગવે છે. જ્યારે ઉપર ઉપરના દેવલોકમાં કામવાસના મંદ મંદ થઈ જાય છે. છતાં પણ તેઓ પ્રવીચારી દેવો કરતા અધિક સુખી અને અધિક સંતુષ્ટ રહે છે.

કાયાથી જે દેવો કામવાસના સંતોષે છે તેના કરતા ક્રમશઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ અને મનથી કામવાસનાનો સંતોષ માનનારા દેવોને અનંતગણા સુખી કહ્યા છે. પરંતુ સૌથી સુખી તો નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરવાસી કલ્પાતીત દેવો છે જ્યાં કામવાસનાનો અભાવ છે.

આ ઉપરથી એક વાત નક્કી કે સંસારનું સર્વપ્રકારનું સુખ વાસનાના માત્ર પ્રતીકારરૂપ છે અને ક્ષણિક છે. સમય જતાં ફરીથી પ્રબળ વાસના જાગે છે. ફરીથી તેનો પ્રતિકાર કરવો પડે છે. પૌદ્ગલિક પદાર્થો કરતાં આત્મિક પરિણતિમાં સુખ, શાંતિ આપવાની શક્તિ વિશેષ છે. જો કે અપ્રવીયારી દેવોમાં જે અનંત સુખ કહ્યું છે તે સુખ પણ વીતરાગતાના સુખ પાસે કંઈ જ નથી.

સૂત્ર : ૪-૨૧ માં અદ્ભૂત વાત એ કરી કે આયુષ્ય (સ્થિતિ), પ્રભાવ, સુખ, ક્રાંતિ (દ્યુતિ), લેશ્યા, ઈન્દ્રિય સામર્થ્ય અને અવધિજ્ઞાન ઉપર ઉપરના દેવલોકમાં અધિક અધિક છે.

સૂત્ર : ૪-૨૨ માં વિપરીત વાત કરી કે જેમ જેમ ઉપરના દેવલોકમાં જઈએ તેમ તેમ ગતિ-શરીર-પરિગ્રહ અને અભિમાન ક્રમશઃ ઓછા હોય છે. એક અપવાદ એ છે કે પાંચમા બ્રહ્મલોકના અંતે રહેનારા નવ (૯) લોકાંતિક દેવો અતિ લઘુકર્મી છે અને એકાવતારી કહેવાય છે.

સૂત્ર : ૪-૨૯ થી આયુષ્યનો અધિકાર શરૂ થાય છે. આ સૂત્રથી શરૂ કરીને અંત સુધીમાં નરકના જીવોનું જઘન્ય આયુષ્ય અને દેવલોકના દેવોનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય જણાવ્યું છે.

નારકોનું જઘન્ય આયુષ્ય દસ હજાર (૧૦,૦૦૦) વર્ષ છે. નરક અને દેવલોકના જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે. સાતમી નરકના નારકને ૩૩ સાગરોપમ સુધી કંપારી છૂટે એવી ભયંકર વેદના સહન કરવી પડે છે. પૂર્વ ભવોમાં કેવા પાપો કર્યા હશે કે નરકમાં રહેલો જીવ દર ક્ષણે મૃત્યુ ઈચ્છે છે પણ પૂરું આયુષ્ય તેને ભોગવવું જ પડે છે. કેટલી આકરી સજા ?

ચારે ગતિમાં ભૌતિક જગતની દૃષ્ટિએ દેવલોકમાં સુખ છે. આયુષ્ય દીર્ઘકાળ છે. શરીર શુચિવાળુ છે છતાં કાળની ફાળ રોકી શકાતી નથી.

દેવલોકમાં ગયેલો જીવ પણ જો મિથ્યામતિ હોય તો અને મિથ્યામતિ જ રહે તો તેને એકેન્દ્રિય જીવ તરીકે ઉત્પન્ન થવાની સજા સહન કરવી પડે છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય કે દેવલોકના સુખનું પરિણામ જો આટલું નિકૃષ્ટ (હલકું) આવતું હોય તો તેને સુખ કેમ કહી શકાય ?

હવે જો સમ્યગ્દૃષ્ટિ દેવો છે, તો ત્યાં કંઈક જાગૃતિ છે છતાં તેમનું સંયમી જીવન નથી. તેમાં પણ નીચેના દેવલોકમાં જીવો વધારે કષાય પરિણામવાળા થઈ જાય છે.

નીચેના દેવલોકમાં બાલતપવાળા, શુભ ભાવવાળા જીવો ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપરના દેવલોકમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ કે નિર્ગ્રંથ મુનિઓના જીવો પ્રાયઃ ઉત્પન્ન થાય છે.

એકેન્દ્રિયથી ચાર ઈન્દ્રિય સુધીના જીવો, તથા દેવો કે નારકી કોઈપણ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. દેવપણે ઉત્પન્ન થાય તેવા શુભભાવ તેમના ઉપજતા નથી. અર્થાત્ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય અને મનુષ્ય જ દેવલોકમાં જન્મે છે. છતાં સમ્યગ્દર્શનના અભાવે તે સુખ સુખરૂપ નથી.

નિર્ગ્રંથ મુનિની નિર્મળ ચારિત્ર અવસ્થા આમ તો મોક્ષનું કારણ છે, પરંતુ ભવિતવ્યતાના કારણે પ્રશસ્ત એવો રાગાદિ કષાય હોવાથી તેવા જીવો નવગ્રૈવેયક કે સર્વાર્થસિદ્ધના વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ શ્રેણી પર ચઢેલા મુનિઓ જેવી ત્યાં અનંતગુણી નિર્જરા ન હોવાથી પુણ્યયોગ વિશેષપણે થાય છે. આવા જીવો પ્રાયઃ એકાવતારી હોય છે.

આપણે આમાંથી બોધ એ લેવાનો છે કે રાગ-દ્વેષ-મોહ અને અભિમાનની માત્રા ધીમે ધીમે ઓછી કરીને પૂરી શ્રદ્ધા સાથે પરમ તત્ત્વને સમર્પિત થઈએ. આપણે ધર્મ પુરુષાર્થ કેવળ મોક્ષ મેળવવા માટે જ કરીએ તો એક દિવસ દેહાતીત બનીને પરમ વિશુદ્ધિ પામી શકીશું.

Reveiw Questions

અધ્યાય-૪

True or False ?

- (૧) ભવનપતિ દેવો પહેલી નરકમાં રહે છે.
- (૨) વ્યંતરદેવો રત્નપ્રભા પૃથ્વીમાં રહે છે.
- (૩) વૈમાનિક દેવોના દશ ભેદ છે.
- (૪) નવગ્રૈવેયકના દેવો કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે.
- (૫) ૧ થી ૧૨ દેવલોકના દેવો કલ્પાતીત કહેવાય છે.
- (૬) કિલ્બિષિક દેવો સૌથી હલકુ કામ કરનારા હોય છે.
- (૭) બધા જ દેવો મધ્યલોકથી ઉપર ઊર્ધ્વલોકમાં રહે છે.
- (૮) સામાનિક અને કિલ્બિષક દેવો વ્યંતર અને જ્યોતિષ નિકાયમાં હોતાં નથી.
- (૯) વ્યંતરનિકાયમાં કુલ સોળ (૧૬) ઈંદ્ર હોય છે.
- (૧૦) તીર્થંકરના જન્માભિષેક પ્રસંગે કુલ બાવન (૫૨) ઈન્દ્રો આવે છે.
- (૧૧) પાંચ અનુત્તર દેવલોકના દેવો કલ્પોપપન્ન કહેવાય છે.
- (૧૨) જ્યોતિષ નિકાયમાં સૂર્ય-ચન્દ્ર મળીને બે ઈંદ્ર છે.
- (૧૩) વ્યંતર અને વાણવ્યંતર નિકાયના દેવો મધ્યલોકમાં છે.
- (૧૪) જ્યોતિષ નિકાયના દેવો ઊર્ધ્વલોકમાં છે.
- (૧૫) વાણવ્યંતર દેવો, આપણે જે પૃથ્વી પર છીએ ત્યાંથી નીચે ૧૦ યોજન છોડતાં, ૫છીના ૮૦ યોજન સુધીમાં રહે છે.
- (૧૬) કોઈપણ નિકાયના દેવમાં અધ્યવસાયરૂપ છ લેશ્યા હોય.
- (૧૭) ઈશાન દેવલોક સુધીના દેવો કાયાથી કામવાસના સંતોષે છે.
- (૧૮) દેવીઓનો જન્મ પ્રથમ ચાર દેવલોક સુધી જ હોય છે.

- (૧૯) બાર (૧૨) વૈમાનિક દેવલોકમાં સૌથી વધુ આત્મીય આનંદ પહેલા-
બીજા દેવલોકમાં હોય છે.
- (૨૦) અપરિગ્રહીતા દેવીઓ ત્રણથી બાર દેવલોકના દેવોની કામવાસના
સંતોષે છે.
- (૨૧) નવ ગ્રૈવેયક અને પાંચ અનુત્તર દેવલોકના દેવોમાં કામવાસનાના
અભાવે, આનંદનો પણ અભાવ છે.
- (૨૨) સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજન ઊંચે તારા આવેલા છે અને ૯૦૦
યોજન ઊંચે શનિગ્રહ છે.
- (૨૩) જ્યોતિષ્ક દેવ સમભૂતલા પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજન પછી શરૂ થાય અને
૯૯૦ યોજન પર પૂરા થાય.
- (૨૪) જંબૂદ્વીપમાં એક સૂર્ય અને એક ચંદ્ર છે.
- (૨૫) અઢીદ્વીપમાં કુલ ૬૬ સૂર્ય અને ૬૬ ચંદ્ર છે.
- (૨૬) અઢીદ્વીપની બહાર સૂર્ય-ચંદ્ર હોતા નથી.
- (૨૭) જ્યોતિષ્ક વિમાનોની ગતિથી કાળની ગણતરી થાય છે.
- (૨૮) અઢીદ્વીપની બહાર કાળની ગણતરી નથી.
- (૨૯) કલ્પાતીત દેવોમાં સમાજ વ્યવસ્થા જેવું કંઈ નથી.
- (૩૦) સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થતા જીવો એકાવતારી છે.
- (૩૧) અનુત્તર દેવો કોઈ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતા નથી એટલે અનુત્તર
કહેવાય છે.
- (૩૨) ઉપર ઉપરના વૈમાનિક દેવલોકના દેવોનું આયુષ્ય વધુ હોય અને
શરીર કમશઃ નાનું હોય.
- (૩૩) છઠ્ઠાથી માંડીને અનુત્તર સુધીના સર્વ દેવલોકના દેવોને પદ્મલેશ્યા
હોય છે.
- (૩૪) લોકાંતિક દેવો બ્રહ્મલોકના અંતભાગમાં રહે છે.
- (૩૫) બધા અનુત્તરવાસી દેવો એકાવતારી છે.
- (૩૬) સમભૂતલા પૃથ્વીથી ઉપર ૧૦૦૦ યોજના સુધી તિસ્થલોક છે.

- (૩૭) નવગ્રૈવેયકના દેવો મૈથુનસેવન કરતા નથી.
- (૩૮) યક્ષ જાતિના દેવો વ્યંતરનિકાયમાં આવે.
- (૩૯) સંપૂર્ણ જ્યોતિષયક ઊંચાઈમાં ૧૧૦ યોજન અને લંબાઈમાં અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્ર પ્રમાણ છે.
- (૪૦) મનુષ્યલોકની બહાર જ્યોતિષ્ક વિમાનો સ્થિર છે.
- (૪૧) પાંચ અનુત્તર દેવલોકના દેવોનું શરીર એક હાથ ઊંચું હોય છે.
- (૪૨) લોમાહાર એટલે સ્પર્શનેન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ કરાતાં પુદ્ગલોનો આહાર.
- (૪૩) કેટલાક દેવોમાં કવલાહાર પણ હોય છે.
- (૪૫) નવગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ અભવ્ય હોઈ શકે.
- (૪૬) લોકાંતિક દેવોના પાંચ ભેદ છે.
- (૪૭) નારક, દેવ અને મનુષ્ય સિવાયના જીવો તિર્યંચ કહેવાય છે.
- (૪૮) ભવનપતિ દેવો ૧૬ વર્ષના કુમાર જેવા યુવાન દેખાય.
- (૪૯) તીર્થંકર ભગવંતનો પ્રવજ્યાકાળ નજીક આવે ત્યારે નવ લોકાંતિક દેવો, પ્રભુ પાસે આવીને તીર્થ પ્રવર્તાવવા વિનંતી કરે છે.
- (૫૦) અપ્રમત્ત પંચ મહાવ્રતધારી સાધુ, ૧૧મા ગુણઠાણે કાળધર્મ પામે તો અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

Exam

અધ્યાય-૪

True or False ?

- (૧) લોકાંતિક દેવોના નવ (૯) ભેદ છે.
- (૨) વૈમાનિક દેવલોકના દેવો ૧૬ વર્ષના કુમાર જેવા યુવાન દેખાય.
- (૩) અનુત્તર વિમાનના દેવો મિથ્યાત્વી હોઈ શકે.
- (૪) જંબુદ્વીપમાં બે સૂર્ય અને બે ચંદ્ર હોય છે.
- (૫) સૌથી વધુ ઈંદ્રો ઊર્ધ્વલોકમાં છે.
- (૬) ભવનપતિ નિકાયના દેવો કાયાથી મૈથુનસેવન કરે છે.

- (૭) નવગ્રૈવેયકના દેવો કલ્પોપપન્ન છે.
- (૮) સર્વાથિસિદ્ધના દેવો એકાવતારી છે.
- (૯) અનુત્તર દેવલોકમાં રહેતા દેવો “અહમ્ ઈન્દ્ર” કહેવાય છે.
- (૧૦) ભવનપતિ દેવો અધોલોકમાં રહે છે.
- (૧૧) તીર્થંકરના જન્માભિષેક પ્રસંગે કુલ ૬૪ ઈંદ્રો આવે છે.
- (૧૨) સૂર્ય અને ચંદ્ર વૈમાનિક નિકાયના દેવો છે.
- (૧૩) દેવ અને નારકનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૩ સાગરોપમ છે.
- (૧૪) ઉપપાત જન્મ મનુષ્યમાં હોઈ શકે.
- (૧૫) નવગ્રૈવેયકના દેવો મૈથુનસેવન કરતા નથી.
- (૧૬) ભગવાનના અધિષ્ઠાયક દેવ-દેવી ભવનપતિ નિકાયના જ હોય.
- (૧૭) એકેન્દ્રિય જીવ તિર્થંચ કહેવાય છે.
- (૧૮) વૈમાનિક દેવોમાં કામવાસનાનો અભાવ છે.
- (૧૯) દેવની પત્ની પરિગૃહીતા કહેવાય છે.
- (૨૦) મધ્યલોક લંબાઈમાં ઉપર નીચે થઈને ૧૮૦૦ યોજન છે.
- (૨૧) વ્યંતર દેવો મધ્યલોકમાં વસે છે.
- (૨૨) અઢીદ્વીપમાં ૧૩૨ સૂર્ય અને ૧૩૨ ચંદ્ર છે.
- (૨૩) કેટલાક દેવોમાં કવલાહાર પણ હોય છે.
- (૨૪) સમભૂતલા પૃથ્વીની ઊંચે ૭૯૦ યોજન પછી ૧૧૦ યોજન પ્રમાણ વિસ્તારમાં જ્યોતિષ્ક દેવો વસે છે.
- (૨૫) પહેલા-બીજા દેવલોકના દેવો સ્પર્શથી મૈથુનસેવન કરે છે.
- (૨૬) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ઉપરના ૧૦૦ યોજનમાંથી ઉપર-નીચે ૧૦-૧૦ યોજન છોડીને બાકીના ૮૦ યોજનમાં વ્યંતર દેવોનો જન્મ થાય છે.
- (૨૭) જ્યોતિષ્ક નિકાયના સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા એમ પાંચ ભેદ છે.
- (૨૮) જ્યોતિષ્ક વિમાનો જંબૂદ્વીપના મેરૂને પ્રદક્ષિણા આપતા પરિભ્રમણ કરે છે.

- (૨૯) પ્રથમ વૈમાનિક દેવલોકનું નામ ઈશાન છે.
- (૩૦) અઢી-ઢીપની બહાર કાળની ગણત્રી નથી.
- (૩૧) બધા અનુત્તરવાસી દેવો એકાવતારી છે.
- (૩૨) નરકના જીવોનું જઘન્ય આયુષ્ય દસ હજાર વર્ષ છે.
- (૩૩) મેરુપર્વત ત્રણે લોકને સ્પર્શે છે.
- (૩૪) મહાવિદેહ ક્ષેત્ર કરતા ભરતક્ષેત્ર ૬૪ ગણુ મોટું છે.
- (૩૫) દેવોને લોમાહાર હોય છે.
- (૩૬) મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કુલ ૩૨ વિજયો છે.
- (૩૭) ચૌદ પૂર્વધર મુનિ જ્યારે આહારક શરીરની રચના કરે છે ત્યારે અપ્રમત્ત હોય છે.
- (૩૮) ત્રાયશ્ચિંશ અને લોકપાલ દેવો વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક નિકાયમાં હોતા નથી.
- (૩૯) દેવો માત્ર અર્ધમાઘી ભાષા જ સમજી શકે છે.
- (૪૦) નારકનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યોપમ છે.
- (૪૧) લોકાંતિક દેવો બ્રહ્મલોકમાં રહે છે.
- (૪૨) દેવની પત્ની તરીકે રહેલી દેવીને પરિગૃહીતા કહેવાય છે.
- (૪૩) રાક્ષસ, ભૂત, પિશાચ વ્યંતર નિકાયના દેવો છે.
- (૪૪) વિજયાદિ ચાર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો થોડા (સંખ્યાતા) ભવ કરીને મોક્ષમાં જાય છે.
- (૪૫) સિદ્ધશિલા ઊર્ધ્વલોકમાં અને સિદ્ધક્ષેત્ર અલોકમાં છે.
- (૪૬) દેવો પાંચ નિકાયના છે.
- (૪૭) ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાયમાં કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત અને પીત્ત લેશ્યા હોય છે.
- (૪૮) નવથી બાર દેવલોકના દેવો કાયાથી મૈથુનસેવન કરે છે.
- (૪૯) નિગોદના જીવો તિર્યચ કહેવાય છે.
- (૫૦) દેવીઓનો જન્મ પ્રથમ બે દેવલોક સુધી જ હોય છે.

અધ્યાય-૧ થી ૪
શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર
TEST

નામ : તારીખ :

● કોઈપણ ૫૦ સવાલના જવાબ લખો.

- (૧) શ્રૂત જ્ઞાન હોય તો મતિજ્ઞાન હોય જ. (T / F)
- (૨) કેવળજ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે. (T / F)
- (૩) અભવ્ય જીવ અનંત ભવો કર્યા પછી મોક્ષ પામે. (T / F)
- (૪) જીવ યથાપ્રવૃત્તકરણથી આગળ ન વધી શકે. (ભવ્ય/અભવ્ય)
- (૫) અવધિજ્ઞાન જીવનપર્યંત રહે. (પ્રતિપાતી/અપ્રતિપાતી)
- (૬) જ્ઞાનેન મોક્ષઃ એ વાક્ય છે. (નય/પ્રમાણ)
- (૭) ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટકાળ છે. (અંતર્મુહૂર્ત/દ્વ રાગરોપમ)
- (૮) સાત તત્ત્વોમાં જે છોડવા યોગ્ય છે તેને કહેવાય. (હેય/ઉપાદેય)
- (૯) નયથી કહી શકાય કે સબ્જીમંડીમાં ભીંડા મળે છે. (સંગ્રહ/વ્યવહાર)
- (૧૦) જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉપશમ થઈ શકે. (T / F)
- (૧૧) મનઃપર્યવજ્ઞાન મનની સહાયથી પણ થઈ શકે છે. (T / F)
- (૧૨) અવધિજ્ઞાન કરતા મનઃપર્યવજ્ઞાન વિશુદ્ધ છે. (T / F)
- (૧૩) એકીસાથે એક જીવને પાંચ જ્ઞાન હોઈ શકે. (T / F)
- (૧૪) કેવળજ્ઞાની ૧૪ રાજલોકની બહાર (જોઈ શકે/ન જોઈ શકે)
- (૧૫) નય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાયને જ માને છે. (ઋજુસૂત્ર/એવંભૂત)
- (૧૬) દેરાસરમાં ભગવાનની પ્રતિમા નિક્ષેપે છે. (દ્રવ્ય/સ્થાપના)
- (૧૭) વેદનીય કર્મ છે. (ઘાતી/અઘાતી)

- (૧૮) નોકષાય એટલે કષાય કરવો નહિ. (T / F)
- (૧૯) મિથ્યાત્વીને થતું અવધિજ્ઞાન એ વિભંગજ્ઞાન કહેવાય.
- (૨૦) સિદ્ધોમાં ભાવ હોતો નથી. (ઔદયિક/ક્ષાયિક)
- (૨૧) નારક અને દેવગતિના જીવો કહેવાય. (સમનસ્ક/અમનસ્ક)
- (૨૨) એકેન્દ્રિય જીવોને હોતું નથી. (દ્રવ્યમન/ભાવમન)
- (૨૩) પરભવમાં જતાં જીવને કાર્મણ કાયયોગ હોય છે. (T / F)
- (૨૪) ત્રસનાડીની બહાર જીવો હોય છે. (ત્રસ/સ્થાવર)
- (૨૫) નિગોદના જીવો તિર્યચ કહેવાય છે. (T / F)
- (૨૬) ઉપયોગ એ નું લક્ષણ છે. (જીવ/અજીવ)
- (૨૭) નારકીના જીવો નપુંસક છે. (T / F)
- (૨૮) વૈકિય અને આહારક શરીર હોય. (એક સાથે/એક સાથે ન)
- (૨૯) એક ઈન્દ્રિય ઓછી હોય તે જીવને અનિન્દ્રિય કહેવાય. (T / F)
- (૩૦) મેરૂ પર્વત (મધ્યલોક, અધોલોક, ઊર્ધ્વલોક, ત્રણે લોક) ને સ્પર્શે છે.
- (૩૧) ભરતક્ષેત્ર કરતા મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ગણું મોટું છે.
- (૩૨) લવણસમુદ્રમાં કુલ અંતરદ્વીપો છે.
- (૩૩) ભવનપતિના દેવો કાયમ વર્ષ જેવા લાગે. (૧૬/૨૪/૩૨)
- (૩૪) દેવોને હોય છે. (ઓજાહાર, કવલાહાર, લોમાહાર)
- (૩૫) ભવ્ય કરતા અભવ્યને વધુ જ્ઞાન હોય. (T / F)
- (૩૬) અનુત્તર દેવલોકમાં રહેતા દેવો “અહમઈંદ્ર” કહેવાય છે. (T / F)
- (૩૭) વ્યંતર નિકાયના દેવો કલ્પોપપન્ન છે. (T / F)
- (૩૮) મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કુલ (૮, ૩૨, ૬૪) વિજયો છે.

- (૩૯) ચૌદ પૂર્વધર મુનિ જ્યારે આહારક શરીરની રચના કરે છે ત્યારે (પ્રમત્ત/
અપ્રમત્ત
- (૪૦) સામાનિક અને કિલ્બિષિક દેવો વ્યંતર અને જયોતિષ્ક નિકાયમાં હોતા
નથી. (T / F)
- (૪૧) ભવનપતિ નિકાયના દેવો અધોલોકમાં છે. (T / F)
- (૪૨) અપરિગ્રહિતા દેવીઓ ૩ થી ૧૨ વૈમાનિક દેવલોકના દેવોની કામવાસના
સંતોષે છે. (T / F)
- (૪૩) ભવનપતિ નિકાયમાં આઠ ભેદો છે. (T / F)
- (૪૪) નવગ્રૈવેયકમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવો અભવ્ય હોઈ શકે. (T / F)
- (૪૫) નારક, દેવ, અને મનુષ્ય સિવાયના જીવો તિર્યચ કહેવાય છે. (T / F)
- (૪૬) સિદ્ધશિલા ઊર્ધ્વલોકમાં અને સિદ્ધક્ષેત્ર અલોકમાં છે. (T / F)
- (૪૭) અનુત્તર વિમાનના દેવો મિથ્યાત્વી હોઈ શકે. (T / F)
- (૪૮) સૌથી વધુ ઈન્દ્રો (ઊર્ધ્વલોક, મધ્યલોક, અધોલોક) માં છે.
- (૪૯) બધા અનુત્તરાવાસી દેવો એકાવતારી છે. (T / F)
- (૫૦) નવ ગ્રૈવેયકના દેવો મનથી મૈથુન સેવન કરે છે. (T / F)
- (૫૧) દેવો માત્ર અર્ધમાગ્ધી ભાષા જ સમજી શકે છે. (T / F)
- (૫૨) નારકનું જઘન્ય આયુષ્ય એક પલ્યોપમ છે. (T / F)
- (૫૩) જંબુદ્વીપમાં ૧ સૂર્ય અને ૧ ચંદ્ર હોય છે. (T / F)

અધ્યાય : ૫

પ્રથમ અધ્યાયમાં સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને નયો ઉપર ચર્ચા કરી. બીજા અધ્યાયમાં જીવનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ત્રીજા અધ્યાયમાં મનુષ્યલોક નારકી અને તિર્યંચ જગતની ચર્ચા થઈ. ચોથા અધ્યાયમાં દેવલોકની વાતો કરી.

આમ પ્રથમ ચાર અધ્યાયમાં સૂત્રકાર ભગવંત પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજીએ જીવની ચારેય ગતિ (મનુષ્ય, નારકી, તિર્યંચ અને દેવ) વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી. હવે પાંચમા અધ્યાયમાં અજીવ તત્ત્વનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે.

સૂત્ર (૫-૧) પ્રયોજન : અજીવ તત્ત્વના મુખ્ય ભેદો બતાવે છે.

અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ ૫-૧

અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ ૫-૧

અજીવકાયા ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલાઃ ૫-૧

શબ્દાર્થ : ધર્મ = ધર્માસ્તિકાય,

અધર્મ = અધર્માસ્તિકાય, આકાશ = આકાશાસ્તિકાય

પુદ્ગલ = પુદ્ગલાસ્તિકાય.

સૂત્રાર્થ : ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર (દ્રવ્યો) અજીવકાય છે.

ભાવાર્થ : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચાર અજીવ દ્રવ્યો છે. અ-જીવ એટલે જે જીવ નથી તે અજીવ છે. ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે તેથી ઉપયોગ ન હોવો તે અજીવનું લક્ષણ છે. અજીવ એટલે ચૈતન્યશક્તિનો અભાવ.

શંકા : અસ્તિકાય એટલે શું ?

સમાધાન : અસ્તિ એટલે પ્રદેશ અને કાય એટલે સમૂહ. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચારે દ્રવ્યો પ્રદેશોના સમૂહરૂપ હોવાથી અસ્તિકાય કહેવાય છે.

શંકા : પ્રદેશ એટલે શું ?

સમાધાન : પ્રદેશને સમજવા માટે સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ એ ત્રણેયને ક્રમશઃ સમજવા પડશે.

સ્કંધ : એટલે વસ્તુનો આખો ભાગ અર્થાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુ તે સ્કંધ.

દેશ : એટલે વસ્તુનો સવિભાજ્ય ભાગ. સવિભાજ્ય એટલે જેના અન્ય વિભાગ થઈ શકે તે. (ચાલુ ભાગથી નાના ભાગ પણ થાય.) તે દેશ કહેવાય છે.

પ્રદેશ : એટલે વસ્તુ સાથે જોડાયેલો વસ્તુનો નિર્વિભાજ્ય એક ભાગ. નિર્વિભાજ્ય ભાગ એટલે જેના કેવળીની દૃષ્ટિથી પણ બે વિભાગ ન થઈ શકે તેવો અંતિમ સૂક્ષ્મ અંશ. આ અંતિમ સૂક્ષ્મ અંશને પ્રદેશ પણ કહેવાય છે અને પરમાણુ પણ કહેવાય છે. એક પરમાણુ દ્વારા જેટલું સ્થાન રોકાય તે પ્રદેશ.

શંકા : પ્રદેશ અને પરમાણુમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : પ્રદેશની વ્યાખ્યામાં બે શરતો મૂકી છે.

(૧) આ એક નિર્વિભાજ્ય ભાગ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કેવળી ભગવંત પણ એ સૂક્ષ્મ અંશના બે વિભાગ કલ્પી ન શકે તેવો નાનામાં નાનો ભાગ તે પ્રદેશ.

(૨) આ ભાગ સ્કંધ સાથે (વસ્તુ સાથે) જોડાયેલો હોવો જોઈએ.

આ સૂક્ષ્મ અંશ જો સ્કંધથી છૂટો પડેલો હોય તો પરમાણુ કહેવાય છે. આમ પ્રદેશ જ છૂટો પડીને પરમાણુનું નામ ધારણ કરે છે. આ પરમાણુ ચક્ષુથી અગોચર (જોઈ ન શકાય) તેવો હોય છે. હાલ જે નાનામાં નાનો હવામાં ઉડતો કણ દેખાય છે તે કણ અનંત પરમાણુઓનો પીંડ છે.

શંકા : દેશ અને પ્રદેશમાં શું ફેર છે ?

સમાધાન : દેશ અને પ્રદેશ બંને સ્કંધ સાથે જોડાયેલા હોય ત્યારે જ કહેવાય છે. જો છૂટા પડે તો દેશને સ્કંધ કહેવાય અને પ્રદેશને પરમાણુ કહેવાય. એક ઉદાહરણથી સમજાવે. એક ચૂરમાનો લાડવો છે. આ લાડવાને સ્કંધ કહેવાય. હવે એ લાડવાના બે

ટૂકડા થયા છે તેવી કલ્પના કરો. આમ એકમાંથી બે લાડવા થયા. હવે છૂટા પડેલા લાડવાને જેમાંથી છૂટો પડ્યો છે તે વસ્તુની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો દેશ કહેવાય. કારણ કે જે વસ્તુમાંથી તે છૂટો પડ્યો છે તે વસ્તુનો એક ભાગ છે. હવે છૂટા પડેલા લાડવાને મૂળ વસ્તુની અપેક્ષા વિના સ્વતંત્ર વસ્તુ માનવામાં આવે તો સ્કંધ કહેવાય.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ વિભાગ છે. આ ચાર દ્રવ્યોનો એક પણ પ્રદેશ કોઈ કાળે છૂટો પડ્યો નથી, છૂટો પડતો નથી અને છૂટો પડશે પણ નહિ. પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં જ વિભાગ છૂટો પડે છે. એટલે પુદ્ગલના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર વિભાગ હોય છે.

શંકા : અજીવતત્ત્વના કુલ કેટલા ભેદો છે ?

સમાધાન : અજીવતત્ત્વના કુલ ૧૩ ભેદો છે.

ધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ-૩ ભેદ

અધર્માસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ - ૩ ભેદ

આકાશાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ - ૩ ભેદ

પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ - ૪ ભેદ

આમ બધા મળીને કુલ તેર (૧૩) ભેદો અજીવતત્ત્વના થાય છે.

શંકા : નવતત્ત્વ ગ્રંથમાં અજીવકાયના ૧૪ ભેદો જણાવ્યા છે. જ્યારે અહીં ૧૩ ભેદો જણાવ્યા તેનું શું કારણ ?

સમાધાન : નવતત્ત્વ ગ્રંથમાં “કાળ” ની દ્રવ્યમાં ગણતરી કરવામાં આવી છે. આથી કાળ સહિત અજીવકાયના ૧૪ ભેદો થાય છે. પરંતુ ગ્રંથકારે અહીં “કાળ” ને દ્રવ્ય તરીકે ગણ્યો નથી. આ અધ્યાયના ૩૮મા સૂત્રમમાં ગ્રંથકારશ્રી આ વાત વિસ્તારથી સમજાવશે.

જો કાળની ગણતરી દ્રવ્ય તરીકે ગણીએ તો અજીવ દ્રવ્યો પાંચ થાય. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ.

જીવ અને અજીવ બંનેનો સાથે વિચાર કરીએ તો જૈન દર્શનમાં ૫૩ દ્રવ્ય અથવા ૬૭ દ્રવ્યો ગણાવ્યા છે.

(૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશાસ્તિકાય

(૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય (૫) કાળ અને (૬) જીવાસ્તિકાય.

સાર : જીવ અનાદિકાળથી પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી. અજ્ઞાનતાના કારણે શરીરને પોતાનું ગણે છે. પરંતુ શરીર તો પુદ્ગલોનો પિંડ છે. પુદ્ગલ અજીવ તત્ત્વ છે. આમ જીવથી તદ્દન ભિન્ન એવા અજીવતત્ત્વને મારું માનીને જીવ એક ભ્રમમાં રાગ્યા કરે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાયના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી મારું-તારું વગેરે ખ્યાલો પણ પરિવર્તન પામી શકે છે. આ રીતે અજીવ તત્ત્વ તે અન્ય વસ્તુ છે એવી અન્યત્વ ભાવનાથી જીવ વૈરાગ્ય ભાવમાં આગળ વધી પરંપરાએ મોક્ષ પામે છે.

સૂત્ર (૫-૨) પ્રયોજન : સૂત્રકાર મૂળભૂત પાંચ દ્રવ્યો જણાવે છે.

દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ ૫-૨

દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ ૫-૨

દ્રવ્યાણિ જીવાઃ ચ ૫-૨

શબ્દાર્થ : દ્રવ્યાણિ = દ્રવ્યો, જીવાઃ = જીવ.

સૂત્રાર્થ : (આગળના સૂત્રમાં જણાવેલા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને) જીવ (એમ કુલ પાંચ) દ્રવ્યો છે.

ભાવાર્થ : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય તથા પુદ્ગલાસ્તિકાય. આ ચાર અજીવ દ્રવ્યો ચૈતન્ય રહિત છે અને પાંચમું જીવદ્રવ્ય ચૈતન્યવાળું છે. “જીવ” એટલે પ્રાણ ધારણ કરવો. જીવ શબ્દથી જીવ અર્થાત્ પ્રાણી મુખ્યત્વે લેવાય છે છતાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સિદ્ધોના જીવોનો પણ દ્રવ્ય તરીકે જીવદ્રવ્યમાં સમાવેશ થઈ જ જાય છે. આ સંસારમાં કુલ પાંચ દ્રવ્યો છે. “દ્રવ્ય” એ સામાન્ય જાતિ છે. અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ આદિ તેની વિશેષ જાતિ છે. જેમ “ફૂલ” સામાન્ય જાતિ છે જ્યારે ગુલાબ, ચંપો, મોગરો વિશેષ જાતિ છે. દ્રવ્ય એટલે જેની સત્તા કાયમ હોય, ફક્ત પરિણમન થયા કરે. નવા નવા પર્યાયરૂપે રૂપાન્તર થાય.

સાર : પ્રત્યેક જીવ એક દ્રવ્ય છે. જીવને અજીવનો પર્યાય કે અજીવના ગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી. શરીર એ પુદ્ગલનો પર્યાય છે જેને સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ છે. તેથી તે જીવનો પર્યાય તો છે જ નહિ. જીવ અલગ દ્રવ્ય છે અને પુદ્ગલ અલગ દ્રવ્ય છે.

જેમ ઘીનો ઘડો એ શબ્દો બોલીએ ત્યારે ઘડો તો માટીનો જ હોય છે પણ ઘી જેમાં આધેયરૂપે રહેલું છે તે ઘડો એમ સમજવાનું છે તેમ અહીં શરીર એ જીવનો આધાર પામીને રહેલું છે, પણ જીવ પોતે શરીર નથી. જીવને જો આ સત્ય સમજાશે તો દેહ પરના મમત્વનો ત્યાગ કરી જીવમાંથી શિવ બનવા તરફ યાત્રા કરી શકશે.

સૂત્ર (૫-૩) પ્રયોજન : આ પાંચ દ્રવ્યો નિત્ય છે કે અનિત્ય, મૂર્ત છે કે અમૂર્ત, સ્થિર છે કે અસ્થિર તે જણાવે છે.

નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ૫-૩

નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ૫-૩

નિત્ય-અવસ્થિતાનિ-અરૂપાણિ ૫-૩

શબ્દાર્થ : નિત્ય = નિત્ય, અવસ્થિતાનિ = સ્થિર હોવું, અરૂપી = અમૂર્ત.

સૂત્રાર્થ : (ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યો) નિત્ય છે અને અવસ્થિત (સ્થિર) છે. તથા (પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો) અરૂપી છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં આવતા ત્રણ શબ્દોનો અર્થ સમજી લઈએ.

નિત્ય : જે દ્રવ્યોની આદિ નથી અને અંત પણ નથી. ઉપરાંત જેના અસ્તિત્વનો વિનાશ થતો નથી જે સદા કાળ જગતમાં છે જ. તે નિત્ય કહેવાય છે.

અવસ્થિત : આ પાંચેય દ્રવ્યો અવસ્થિત છે. એટલે કે બીજા દ્રવ્યોની સાથે એક મેક થઈને રહે છે. છતાં પણ તે બીજા દ્રવ્યરૂપે બની જતા નથી. પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર છે તે અવસ્થિત. જીવમાં જડના ગુણનું કે જડમાં જીવના ગુણનું સંક્રમણ (પરિવર્તન) થતું નથી. પોતાના પર્યાયમાં રૂપાંતર થાય પણ અન્ય દ્રવ્યરૂપે બની જતાં નથી. દાખલા તરીકે દેવલોકમાંથી જીવ મૃત્યુપામીને મનુષ્યના પર્યાયમાં જીવ તરીકે જન્મી શકે છે, પણ ક્યારેય

જડ સ્વરૂપ ન બને. એવી રીતે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એક એક આકાશ પ્રદેશમાં સાથે જ રહે છે, તો પણ ક્યારેય ધર્માસ્તિકાય તે અધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય તે ધર્માસ્તિકાય બનતો નથી, પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહે છે તેને અવસ્થિતદ્રવ્ય કહેવાય છે. દ્રવ્યોની સંખ્યા કાયમ તેટલી જ (પાંચ) રહે છે. ક્યારેય ઓછી ન થાય કે વધે નહિ. આત્મદ્રવ્ય પણ નવું ઉત્પન્ન થતું નથી. માત્ર પર્યાય બદલાય છે. વિજ્ઞાન એને એનર્જી કહે છે, જેનો કદી નાશ થતો નથી, ફક્ત રૂપાંતર થયા કરે છે.

અરૂપી : રૂપનો અભાવ તે અરૂપી. પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો અરૂપી છે. આ ચાર દ્રવ્યો રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે ગુણોથી રહિત છે. માત્ર કેવળજ્ઞાની (સિદ્ધ ગતિ પામેલા અને પૃથ્વી પર વિચરતા એમ બંને પ્રકારના કેવળી ભગવંતો) જ એ ચાર દ્રવ્યોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરી શકે છે. આ ચાર દ્રવ્યો ઈન્દ્રિયગોચર થતાં નથી.

શંકા : નિત્યત્વ અને અવસ્થિતના અર્થમાં શું તફાવત છે ?

સમાધાન : પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો તે નિત્યત્વ. જીવતત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્ય સ્વરૂપને અને ચેતનાત્મક વિશેષ રૂપને ક્યારે પણ છોડતું નથી. એ તેનું નિત્યત્વ છે.

અવસ્થિત એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહેવા છતાં પણ બીજા તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું તે. જેમ જીવતત્ત્વ પોતાના સ્વરૂપને છોડ્યા વિના પણ તે અજીવ તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી, તે તેનું અવસ્થિતત્ત્વ છે.

નિત્યત્વના કથનથી જગતની શાશ્વતતા સૂચિત થાય છે અને અવસ્થિતના કથનથી પરસ્પર મિશ્રણનો અભાવ સૂચિત થાય છે.

શંકા : એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યને જોઈ શકે છે. તો શું મનુષ્ય એ જીવ નથી?

સમાધાન : મનુષ્ય જીવ છે જ તેમાં કોઈ શંકા નથી. પરંતુ અહીં સમજવાનું એ છે કે જીવ પોતે દ્રવ્ય છે અને મનુષ્યપણું તેનો પર્યાય એટલે કે અવસ્થા છે. સામે દેખાય છે તે જીવ નથી પણ શરીર છે જે પુદ્ગલોનું બનેલું છે.

સૂત્ર (૪-૧) પ્રયોજન : રૂપી દ્રવ્ય જણાવે છે.

રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ ૫-૪

રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ ૫-૪

રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ ૫-૪

સૂત્રાર્થ : પુદ્ગલો રૂપી છે.

ભાવાર્થ : પાંચ દ્રવ્યોમાં ફક્ત પુદ્ગલ નામનું એક જ દ્રવ્ય રૂપી છે. જ્યાં રૂપ હોય છે ત્યાં રસ, ગંધ, વર્ણ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો હોય જ છે.

નિશ્ચય નયથી કહેવાય છે કે વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ સહિત જે દ્રવ્ય તે રૂપી અને વર્ણાદિ રહિત જે દ્રવ્ય તે અરૂપી. વ્યવહારનયથી કહેવાય છે કે ચક્ષુથી દેખાય તે રૂપી અને ચક્ષુથી ન દેખાય તે અરૂપી.

સૂત્ર ૫-૩ અને ૫-૪ નો સાર :

સૂત્ર ૫-૩ માં પાંચ દ્રવ્યોની ત્રણ મુખ્ય વિશેષતા, નિત્યતા - સ્થિરતા - અરૂપીતા કરી. દ્રવ્યો નિત્ય છે એટલે આ જગત કોઈનું બનાવેલું નથી અને જીવો કોઈના ઉત્પન્ન કરેલા નથી. દ્રવ્ય અપેક્ષાએ બધું નિત્ય છે. સ્થિર છે, જે પરિવર્તન થાય છે તે પર્યાયોનું થાય છે એ શ્રદ્ધા મજબૂત થશે.

સૂત્ર ૫-૪ માં પુદ્ગલ રૂપી છે તેમ કહ્યું તે ઉપરથી કહી શકાય કે આ જગતમાં જે કંઈ દેખાય છે તે તમામ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યના વિકારો છે. જીવને જો મોક્ષ પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા હોય તો તેને મૂર્ત નહિ પણ અમૂર્ત તત્ત્વની સાધના કરવી પડશે. અર્થાત્ જે નજરે દેખાય છે તે તમામ વસ્તુ કે પદાર્થમાંથી ઈન્દ્રિયોને ખેંચીને પાછી વાળીશું તો જ ન દેખાતા એવા પરમપદની (શુદ્ધ જીવ દ્રવ્યની) પ્રાપ્તિ કરી શકાશે.

સૂત્ર (૫-૫) પ્રયોજન : આકાશ સુધીના દ્રવ્યોનું એક-એકપણું જણાવે છે.

આઽઽકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ૫-૫

આઽઽકાશાદેકદ્રવ્યાણિ ૫-૫

આ આકાશાત્ એક દ્રવ્યાણિ ૫-૫

શબ્દાર્થ : આ = સુધીના, આકાશાત્ = આકાશ સુધીના (ધર્મ-અધર્મ-આકાશ), દ્રવ્યાણિ = દ્રવ્યો.

સૂત્રાર્થ : (ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને) આકાશાસ્તિકાય સુધીના આ ત્રણ દ્રવ્યો એક એક છે.

ભાવાર્થ : ઉપરના ત્રણ દ્રવ્યોમાંથી કોઈપણ દ્રવ્ય એકથી અધિક નથી. જુદા જુદા જીવોની અપેક્ષાએ જીવો અનંત છે તે જ પ્રમાણે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ અનંત છે.

સૂત્ર (૫-૬) પ્રયોજન : આકાશ સુધીના દ્રવ્યોની નિષ્ક્રિયતા જણાવે છે.

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ૫-૬

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ૫-૬

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ૫-૬

શબ્દાર્થ : નિષ્ક્રિયાણિ = ક્રિયારહિત

સૂત્રાર્થ : [આકાશાસ્તિકાય સુધીના ત્રણેય દ્રવ્યો] નિષ્ક્રિય એટલે કે ક્રિયારહિત છે.

ભાવાર્થ : આ સૂત્રમાં કહે છે કે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ આ ત્રણે દ્રવ્યો ગતિરૂપ ક્રિયા (ગમનાગમન) કરતા નથી. જેમ પુદ્ગલ અને જીવ એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ગમનાગમન કરે છે તેવી ક્રિયા આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં નથી. પરંતુ પોતપોતાના ગુણોમાં અને પર્યાયોમાં વર્તવાનું કામ તો સર્વે દ્રવ્યો કરે જ છે.

મોક્ષમાં ગયેલા જીવો પણ જ્ઞાન ઉપયોગમાં વર્તવારૂપ કાર્ય કરે જ છે, પણ

ગમનાગમનનું કાર્ય કરતા નથી. તેવી રીતે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્ય પોતપોતાની ગતિ સહાયકતા, સ્થિતિ સહાયકતા અને અવગાહ (જગ્યા) સહાયકતાની ક્રિયા કરે છે પણ પોતે સ્વયં ગમનાગમન કરતા નથી માટે નિષ્ક્રિય છે.

સાર : ઉપરના ત્રણ દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે તે બતાવે છે કે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો સક્રિય છે. જીવ સિદ્ધ બને ત્યારે એક સમયમાં સાત રાજલોક પાર કરીને સિદ્ધશીલા પર બિરાજમાન થાય છે. આ સમજ્યા પછી પ્રત્યેક જીવે કરવા લાયક પુરુષાર્થ આ એક જ છે. જો જીવની ગતિ થવાની જ છે તો શા માટે મોક્ષ તરફ ગતિ ન કરવી. આખરે તો ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોની જેમ ગતિ રહિતતાને પ્રાપ્ત કરવી એ જ જીવનું લક્ષ હોવું જોઈએ.

સૂત્ર (૫-૭) પ્રયોજન : ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યોમાં પ્રદેશોનું પરિમાણ જણાવે છે.

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ ૫-૭

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ ૫-૭

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશાઃ ધર્મ-અધર્મયોઃ ૫-૭

શબ્દાર્થ : અસંખ્યેયાઃ = અસંખ્યાતા, પ્રદેશાઃ = પ્રદેશો (નિર્વિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ), ધર્મ = ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મ = અધર્મદ્રવ્ય.

સૂત્રાર્થ : ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે.

ભાવાર્થ : ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આ બે દ્રવ્યો સમસ્ત લોકવ્યાપી છે. દ્રવ્યનો નાનામાં નાનો ભાગ કે જેના કેવળી ભગવાનના જ્ઞાનથી પણ બે ભાગ ન થાય તે પ્રદેશ કહેવાય છે. પરંતુ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને જીવ આ ચાર દ્રવ્યોમાંથી કોઈપણ દ્રવ્યનો એકપણ પ્રદેશ કદાપિ છૂટો પડ્યો નથી, છૂટો પડતો નથી અને છૂટો પડશે પણ નહિ. માત્ર પુદ્ગલાસ્તિકાયમાંથી જ પ્રદેશો છૂટા પડે છે. તેથી તેમાં જ પરમાણુ નામનો ચોથો ભેદ સંભવે છે.

એક પરમાણુને રહેવાનો સૌથી સૂક્ષ્મ જેટલો અવકાશ તેટલો એક પ્રદેશ હોય છે. આવા અસંખ્યાત પ્રદેશ ધર્મ દ્રવ્ય અને અધર્મ દ્રવ્યના કલ્યા છે.

સૂત્ર (૫-૮) પ્રયોજન : પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોનું પરિમાણ જણાવે છે.

जीवस्य च ५-८

જીવસ્ય ચ ૫-૮

જીવસ્ય ચ ૫-૮

શબ્દાર્થ : જીવસ્ય = પ્રત્યેક જીવના.

સૂત્રાર્થ : (પ્રત્યેક) જીવના પણ (અસંખ્યાતા પ્રદેશો છે.)

ભાવાર્થ : જીવો અનંત છે પણ પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે.

પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો સમાન છે એટલે કે એક જીવના જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેટલા જ બીજા જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે અને તેટલા જ પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. કોઈપણ જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો એક બીજાથી ઓછા પણ નથી અને વધારે પણ નથી.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને લોકાકાશના જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેટલા જ પરિમાણમાં જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે.

દાખલા તરીકે કીડીનો જીવ મૃત્યુ પામીને હાથીમાં જાય તો કીડીના જીવના જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશો હતા તેટલા જ અસંખ્યાતા પ્રદેશો હાથીના જીવના પણ હોય છે.

શંકા : શું પ્રદેશ અને આત્મપ્રદેશ પર્યાયવાચી છે ?

સમાધાન : પ્રદેશ અને આત્મપ્રદેશ પર્યાયવાચી ખરા પણ અજીવ દ્રવ્ય માટે “પ્રદેશ” શબ્દ વપરાય અને “જીવ” દ્રવ્ય માટે “આત્મ પ્રદેશ” શબ્દ વપરાય.

શંકા : જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થાય ?

સમાધાન : હા, કેવલીસમુદ્ધાત વખતે જીવ પોતાના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશોને ઊર્ધ્વ-અધો-અને તીર્ણ એમ બધી બાજુ ફેલાવે છે. એ રીતે સમગ્ર લોકાકાશમાં આત્મપ્રદેશો ફેલાય છે. કેવલિ સમુદ્ધાતમાં ચોથા સમયે આત્મા લોકવ્યાપી થાય છે.

સાર : આ સૂત્ર દ્વારા પ્રત્યેક જીવમાં રહેલી સમાનતાની પ્રતીતિ થાય છે. જીવમાં

ગોત્ર કે નામ કર્મને લીધે તેના પર્યાયોમાં ભિન્નતા હોઈ શકે છે. તેને લીધે જીવમાં ઊંચા-નીચા કે નાના મોટાનો વ્યવહાર પણ સમાજમાં થાય છે. પરંતુ મૂળભૂત જીવ દ્રવ્ય પ્રત્યેકનું સરખું જ છે. પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં કોઈ નાનું કે કોઈ મોટું અથવા કોઈના પ્રદેશ વધુ કે કોઈના પ્રદેશ ઓછા એવો કોઈ ભેદ નથી.

સૂત્ર (૫-૯) પ્રયોજન : આકાશ પ્રદેશોનું પરિમાણ જણાવે છે.

આકાશસ્યાનન્તા: ૫-૯

આકાશસ્યાનન્તા: ૫-૯

આકાશસ્ય અનન્તા: ૫-૯

શબ્દાર્થ : આકાશસ્ય = આકાશદ્રવ્યના, અનન્તા: = અનન્ત પ્રદેશો.

સૂત્રાર્થ : આકાશના (પ્રદેશો) અનન્તા છે.

ભાવાર્થ : ખરેખર આકાશ દ્રવ્ય અખંડ એક જ છે તેના કોઈ વાસ્તવિક ભેદ છે જ નહિ. અહીં કલ્પનાથી તેના ભેદ સમજવાના છે. તે બે ભેદ છે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ.

લોકાકાશ : ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર દ્રવ્યોના સંયોગવાળા આકાશને લોકાકાશ કહેવાય છે. લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાતા છે.

અલોકાકાશ : જેમાં લોકાકાશ પણ વચ્ચે આવી જાય છે એવા વચ્ચોવચ્ચ લોકાકાશ હોવાથી તે ન ગણીએ તો એકલા અલોકાકાશનો આકાર મોટા પોલા ગોળા જેવો છે. અલોકાકાશમાં ધર્મ-અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલમાનું કોઈપણ દ્રવ્ય કે કાળનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી. તેમજ કોઈપણ જીવ કે પુદ્ગલ લોકાકાશની બહાર અલોકાકાશમાં જઈ શકતા નથી. ધર્માસ્તિકાય આદિની સહાય ન હોવાથી અલોકાકાશમાં કોઈ જતું નથી. લોકાકાશ સિવાયના અલોકાકાશના પ્રદેશો અનન્તા છે કેમ કે અનન્ત સંખ્યામાંથી લોકાકાશના અસંખ્યાતા પ્રદેશ બાદ કરીએ તો પણ અનંતની સંખ્યા જ રહે છે. આ રીતે આકાશાસ્તિકાયદ્રવ્ય એક-અખંડ અરૂપીદ્રવ્ય છે જે લોકાલોક વ્યાપી હોવાથી અનંતપ્રદેશ વાળું છે.

શંકા : તમે કહ્યું કે અલોકાકાશમાં લોકાકાશ આવી જાય છે તે કેવી રીતે ? લોકાકાશ સમાપ્ત થાય પછી જ અલોકાકાશ આવે ને ?

સમાધાન : તમારી સમજફેર થઈ લાગે છે. લોકાકાશ સમગ્ર ૧૪ રાજલોકમાં જ વ્યાપ્ત છે, એમ સમજો કે ૧૪ રાજલોકનું એક પુતળુ આકાશમાં કોઈ આધાર વિના લટકેલું છે. આ ૧૪ રાજલોકના પુતળાની ઉપર-નીચે-આજુ-બાજુ બધે જ અલોકાકાશ છે. એટલે કહ્યું કે અલોકાકાશની બરાબર વચ્ચે લોકાકાશ આવી જાય છે. આકાશરૂપે આ એક અખંડ દ્રવ્ય છે.

સાર : સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવંતને ક્ષાયિકજ્ઞાન છે જે અનન્તાનન્ત છે. આ જ્ઞાનના બળે તેઓ અનન્ત પદાર્થને કે પદાર્થની અનન્તતાને જાણવા સમર્થ છે. જેમ સમુદ્ર કિનારે બેઠેલો માણસ સમુદ્રથી એક એક ચમચી પાણી બહાર કાઢતો જાય ત્યારે કોઈને એમ લાગે કે પેલો માણસ ક્યાંક આખો સમુદ્ર ખાલી કરી નાખશે તો આ વાત જેટલી હાસ્યાસ્પદ લાગે તેટલું જ અનન્ત સંખ્યામાં અનન્તની કલ્પના કરવી તે હાસ્યાસ્પદ અને સર્વજ્ઞના વચન પર અશ્રદ્ધા કરવા જેવી વાત છે.

આ રીતે આકાશદ્રવ્યને પણ અનંત માનવું તે જ સમ્યક્ શ્રદ્ધા કે સમ્યક્ જ્ઞાન છે. વળી આપણે ઉપર જોઈને જે આકાશ માનીએ છીએ તે ખરેખર આકાશ નથી. આકાશ તો સર્વ વ્યાપી છે. આપણે તો ફક્ત લોકાકાશને જાણીએ છીએ કે જે અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. અલોકાકાશ કે જે અનંતપ્રદેશી છે ત્યાં તો જીવ કે પુદ્ગલ ક્યારેય જવાના જ નથી. ફક્ત તેમાં સમ્યગ્ શ્રદ્ધા કરવી તે જ મહત્ત્વનું છે.

સૂત્ર (૫-૧૦) પ્રયોજન : પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશોનું પરિમાણ કહે છે.

સંખ્યેયાસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલાનામ્ ૫-૧૦

સંખ્યેયાસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલાનામ્ ૫-૧૦

સંખ્યેય-અસંખ્યેયાઃ ચ પુદ્ગલાનામ્ ૫-૧૦

શબ્દાર્થ : સંખ્યેય = સંખ્યાત, અસંખ્યેયાઃ = અસંખ્યાત, ચ = અનંતા,

પુદ્ગલાનામ્ = પુદ્ગલોના.

સૂત્રાર્થ : પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો છે.

ભાવાર્થ : જીવની જેમ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ અનંત છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય એક એવું દ્રવ્ય છે કે જેમાં પ્રદેશો જોડાય પણ છે અને વિખેરાય પણ છે. કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે અને કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અનંત પ્રદેશો પણ હોય છે. તથા કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં બે પ્રદેશો, કોઈમાં ત્રણ પ્રદેશો, કોઈમાં સો પ્રદેશો કે કોઈમાં કરોડ પ્રદેશો કે તેથી પણ વધુ હોય છે.

આ પ્રમાણે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા અને અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલોમાં પણ અનેક તરતમતા હોય છે. મૂલ સૂત્રમાં સંખ્યાત-અસંખ્યાત લખ્યું છે અને ચ શબ્દથી અનંતા ઉપરના સૂત્રમાંથી લેવાનું છે, ઉપરથી લાવીએ તેને અનુવૃત્તિ કહેવાય.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશના પ્રદેશો સંકોચ-વિકાસની ક્રિયાથી રહિત છે, જ્યારે જીવના અને પુદ્ગલના પ્રદેશો સંકોચ-વિકાસ પામે છે.

શંકા : જીવના આત્મપ્રદેશોનો સંકોચ-વિસ્તાર કેવી રીતે થાય ?

સમાધાન : નાના કે મોટા કોઈપણ જીવના આત્મપ્રદેશો એકસરખા અસંખ્યાતની સંખ્યામાં જ હોય છે. જીવ જ્યારે હાથીના શરીરમાંથી નીકળી કીડીના શરીરમાં આવે ત્યારે આત્મપ્રદેશોનો સંકોચ થવાથી સર્વ પ્રદેશો કીડીના શરીરમાં સમાઈ જાય છે. એવું નથી બનતું કે કીડીમાં થોડાક પ્રદેશો રહે અને બાકીના બહાર લટકે. બધા જ પ્રદેશો કીડીના શરીરમાં સમાઈ જાય છે. કીડીના અને હાથીના પ્રદેશોની સંખ્યા સરખી જ રહી છે. આથી ઉલ્ટુ જ્યારે જીવ કીડીના શરીરમાંથી હાથીના શરીરમાં આવે ત્યારે આત્મપ્રદેશોનો વિકાસ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાળક જન્મે ત્યારથી માંડીને જેમ જેમ મોટું થતું જાય, ૫ કે ૬ ફૂટનો માણસ બને. તેમ આત્મપ્રદેશોનો વિકાસ થતો જાય છે.

શંકા :- પુદ્ગલોના પ્રદેશોનો સંકોચ-વિકાસ કેવી રીતે થાય ?

સમાધાન :- પુદ્ગલોનો પણ સંકોચ અને વિસ્તાર થાય છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. જેમ એક દીવો હોય તેના પ્રકાશના પ્રદેશો સમગ્ર રૂમમાં પથરાયેલા હોય અને તે જ દીવાને નાની પેટીમાં મૂકવામાં આવે તો તે પ્રકાશના પ્રદેશો નાની પેટીમાં જ રહેશે.

શંકા : લોકાકાશના પ્રદેશો તો અસંખ્યાતા છે અને પુદ્ગલાસ્તિકાય તો અનંતાનંત પ્રદેશવાળો છે તેથી અનંતાનંત પ્રદેશવાળો પુદ્ગલ સ્કંધ, લોકાકાશમાં કઈ રીતે સમાય?

સમાધાન : પુદ્ગલોમાં પ્રદેશોની સૂક્ષ્મ પરિણમન શક્તિ હોય છે. આકાશમાં અવગાહનની (જગા આપવાની) શક્તિ પણ રહેલી છે. તેથી અનંત કે અનંતાનંત પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલ સ્કંધોનો આધાર પણ આકાશ થઈ શકે છે.

જેમકે એક નાનકડી પુષ્પકલીમાં સૂક્ષ્મ રૂપે કેટલા મોટા પ્રમાણમાં ગન્ધવાળા અવયવો - પ્રદેશો રહેલા હોય છે, જેવું ફૂલ ખીલે છે કે તરત જ તે સૂક્ષ્મ રૂપમાં રહેલા ગંધવાળા અવયવો સમસ્ત દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે.

એવી જ રીતે એક લાકડીના દંડનાં સૂક્ષ્મરૂપથી અલ્પક્ષેત્રમાં રહેલા પુદ્ગલ સ્કંધોપણ જ્યારે તે જ દંડ આગમાં સળગવા લાગે છે ત્યારે ધુમાડા રૂપે આકાશના ઘણા ભાગમાં ફેલાઈ જાય છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, લોકાકાશ અને એક જીવના પ્રદેશો મૂળ દ્રવ્યમાંથી કોઈ કાળે છૂટા પડતા નથી. કારણકે તેઓ અરૂપી છે. અરૂપી દ્રવ્યોમાં સંશ્લેષનો (ભેગા થવાનો) કે વિશ્લેષનો (છૂટા પડવાનો) અભાવ હોય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશો મૂળ દ્રવ્યમાંથી છૂટા પણ પડે છે અને ભેગા પણ થાય છે. તેમ જ એક સ્કંધના પ્રદેશો એ સ્કંધમાંથી છૂટા પડીને અન્ય સ્કંધમાં પણ જોડાય છે. આથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કંધોના પ્રદેશોની સંખ્યા અનિયત જ રહે છે. એક જ સ્કંધમાં કોઈ વાર સંખ્યાત, તો કોઈવાર અસંખ્યાત, તો કોઈવાર અનંત પ્રદેશો પણ હોય છે.

સાર : મૂર્ત અથવા રૂપી પદાર્થોમાં જ સંયોજન કે વિભાજન થાય છે કદી કોઈ એક જીવ દ્રવ્યના ટુકડા કે તેમાં નવા પ્રદેશોનું ઉમેરાવું શક્ય બનતું નથી. અમૂર્ત દ્રવ્યોમાં સંશ્લેષ કે વિશ્લેષ થતાં જ નથી. જો આપણે ભવચક્રના રૂપી પર્યાયોમાં વિખેરાયા કરવું ન હોય તો મૂર્ત એવા પુદ્ગલ નહીં પણ અમૂર્ત એવા ધર્માદિ દ્રવ્યો જ આદર્શરૂપ ગણીને જીવન વિકાસ સાધવો જોઈએ. કેમકે દ્રવ્યરૂપે જીવ દ્રવ્ય ભલે અખંડ હોય પણ પર્યાય રૂપે તો તે વિવિધ પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરે જ છે. જ્યારે જીવ, રૂપી તત્ત્વોનો સંયોગ છોડશે ત્યારે જ તે પોતાના વાસ્તવિક અરૂપીપણાને અર્થાત્ સિદ્ધાવસ્થાને પામી શકશે.

સૂત્ર (૫-૧૧) પ્રયોજન : પરમાણુમાં પ્રદેશોનો અભાવ જણાવે છે.

નાણો: ૫-૧૧

નાણો: ૫-૧૧

ન અણો: ૫-૧૧

શબ્દાર્થ : ન = નથી, અણો: = અણુને (પરમાણુને)

સૂત્રાર્થ : પરમાણુને પ્રદેશો હોતા નથી.

ભાવાર્થ : પરમાણુ એટલે પરમ અણુ. પરમાણુ એટલે પુદ્ગલનો એવો સુક્ષ્મ અવિભાજ્ય અંશ કે જેનું હવે પછી વિભાજન થઈ શકે નહીં અને જે પુદ્ગલના સ્કંધથી છૂટો પડેલો હોય, અથવા સ્વતંત્રપણે પ્રથમથી જ હોય.

પરમાણુ સ્વયં પ્રદેશરૂપ જ છે. તેના પ્રદેશો સંભવતા જ નથી. જો તેને પણ પ્રદેશો હોય છે તેમ માનીએ તો પરમાણુને પ્રદેશો હોવાથી સ્કંધ જ માનવો પડે. માટે પરમાણુને પ્રદેશો હોતા નથી. પરંતુ પરમાણુ અને પ્રદેશ સમાન જ હોય છે. ફરક માત્ર એટલો જ છે કે પ્રદેશ સ્કંધની સાથે જોડાયેલો હોય છે. અને પરમાણુ સ્કંધથી છૂટો પડેલો હોય છે.

શંકા : આજનું વિજ્ઞાન જેને પરમાણુ માને છે તે શું છે ?

સમાધાન : આજનું વિજ્ઞાન જેને અણુ કે પરમાણુ તરીકે ઓળખાવે છે તે વાસ્તવમાં કોઈ અણુ છે જ નહીં. પરંતુ અસંખ્ય પ્રદેશોવાળો કે અનંત પ્રદેશોવાળો એક સ્કંધ જ છે.

શંકા :- આ પરમાણુ છે તે કેવી રીતે નક્કી થાય ?

સમાધાન :- આ પરમાણુ આંખો વડે કદી દેખી શકાતો નથી, યંત્રોની મદદથી પણ કદાપી નક્કી ન થઈ શકે. ફક્ત વિશિષ્ટ જ્ઞાનના બળે જ તેને જાણી શકાય છે. કેવલી ભગવંત પોતાની જ્ઞાન શક્તિના બળે પણ તેના બે ભાગ કરી શકતા નથી.

સાર :- રૂપી કે મૂર્ત ગણાતા પુદ્ગલ માટેપણ જો જ્ઞાનચક્ષુની જરૂર પડતી હોય તો અમૂર્ત કે અરૂપી દ્રવ્યો તો જ્ઞાન ચક્ષુ વિના કઈ રીતે ઓળખી શકાય ? જ્ઞાન ચક્ષુને ઉઘાડવાનો પુરુષાર્થ કરવા માટે સમ્યક્ જ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી અને આ સમ્યગ્જ્ઞાન નિયમા મોક્ષે લઈ જવાનું છે.

સૂત્ર (૫-૧૨) પ્રયોજન : ધર્મ-અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલના આધાર ક્ષેત્રને જણાવે છે.

લોકાકાશે અવગાહઃ ૫-૧૨

લોકાકાશે અવગાહઃ ૫-૧૨

લોકાકાશે અવગાહઃ ૫-૧૨

શબ્દાર્થ : લોકાકાશે = લોકાકાશમાં, અવગાહઃ = સ્થિતિ.

સૂત્રાર્થ :- (ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યો) લોકાકાશમાં રહેલા છે.

ભાવાર્થ :- લોકાકાશ એટલે લોક જેટલો જ આકાશ છે તે. સમગ્ર આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય જ છે પરંતુ અવગાહન ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેના બે ભાગ કર્યા છે (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ.

જેટલા આકાશમાં ધર્મ આદિ દ્રવ્યો રહેલા છે તેટલા આકાશને લોકાકાશ કહેવાય છે, બાકીના આકાશને અલોકાકાશ કહેવાય છે. અલોકાકાશ પણ જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળું છે છતાં ત્યાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને દ્રવ્યોની હાજરી ન હોવાથી જીવો કે પુદ્ગલો ત્યાં ગતિ કે સ્થિતિ કરી શકતા નથી. અર્થાત્ ત્યાં રહી શકતા નથી અને ગમન પણ કરી શકતા નથી.

ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સંપૂર્ણલોકમાં રહેલા છે. પુદ્ગલ અને જીવ બંને દ્રવ્યો સક્રિય અને ગતિશીલ છે તેથી તેની સ્થિતિ લોકાકાશમાં એક ક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રમાં પણ થાય છે અને લોકાકાશમાં ક્યારેક એક સ્થાને અને ક્યારેક બીજા સ્થાને પણ હોઈ શકે છે.

શંકા : જો ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યો લોકાકાશમાં રહેતા હોય તો લોકાકાશ અથવા સમગ્ર આકાશ કોના આધારે રહે છે ?

સમાધાન : આકાશ દ્રવ્યનો કોઈ આધાર નથી કેમ કે તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત છે. આકાશથી મોટા પરિમાણવાળું અથવા એની બરાબર પરિમાણવાળું બીજું કોઈ દ્રવ્ય નથી.

સાર : આપણે મનમાં વિચાર કરીએ કે હે જીવ ! આ લોકની એવી કોઈ ભૂમિ કે ક્ષેત્ર નથી જ્યાં તે વસવાટ ન કર્યો હોય. છતાં પણ હજી એ જ ભૂમિનું મમત્વ રાખે

છે. તું જે ભૂમિમાં માલિકીની ભાવના રાખે છે તે ભૂમિ આજે તારી છે, કાલે નહીં હોય અને ગઈકાલે જે તારી હતી તેને તું આજે જાણતો પણ નથી. જન્મ જન્માન્તરથી આ સમગ્ર લોકમાં તું ભટકેલો છે તો પણ હજી પુદ્ગલનો આટલો રાગ કેમ રાખે છે ? હવે એટલું જ વિચાર કે લોકમાં તારે કોઈ ક્ષેત્રની સ્પર્શના બાકી નથી અને અલોકમાં તારું ગમન શક્ય નથી. માટે આ ગતિ ક્રિયાનો નિરોધ કરી શાશ્વત એવી સિધ્ધશીલા પર સ્થિર થઈ જા.

સૂત્ર (૫-૧૩) પ્રયોજન : ધર્મ અને અધર્મ લોકના કેટલા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે જણાવે છે.

ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને ૫-૧૩

ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને ૫-૧૩

ધર્મ - અધર્મયોઃ કૃત્સ્ને ૫-૧૩

શબ્દાર્થ : ધર્મ-અધર્મયોઃ = ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય, કૃત્સ્ને = સંપૂર્ણ.

સૂત્રાર્થ : ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય સંપૂર્ણ (લોકાકાશમાં રહેલા છે અર્થાત્ ચૌદ રાજલોકમાં વ્યાપ્ત છે)

ભાવાર્થ : ધર્મ-અધર્મ-જીવ અને પુદ્ગલ આ ચારદ્રવ્યો લોકમાં જ માત્ર છે. અલોકમાં નથી એમ ઉપરના ૧૨ માં સૂત્રમાં સમજાવ્યું. પરંતુ લોકમાં પણ સમસ્ત લોકમાં છે કે લોકના એક ભાગમાં ? તે વાત અહીં સ્પષ્ટ કરી છે.

- ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય આ બે દ્રવ્યો સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપ્ત છે.
- સમગ્ર લોકાકાશનો એક પણ પ્રદેશ એવો નથી કે જ્યાં ધર્મ કે અધર્મ દ્રવ્ય રહેલું ન હોય.
- આ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને લોકાકાશ એ ત્રણેના પ્રદેશો સંપૂર્ણપણે સરખા છે અને સરખા જ રહે છે.
- લોકમાં આ બંને દ્રવ્યો દૂધમાં પાણીની જેમ સંપૂર્ણ વ્યાપ્ત હોવાથી જેટલા પ્રદેશો ધર્માસ્તિકાયના છે તેટલા જ પ્રદેશો અધર્માસ્તિકાયના છે અને તેટલા જ પ્રદેશો લોકાકાશના છે.

- જેવી રીતે આત્મા શરીરમાં વ્યાપ્ત છે એ જ રીતે ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં અનાદિકાળથી વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. લોકનો એવો કોઈ પ્રદેશ નથી જ્યાં બન્ને દ્રવ્યો ન હોય.

સાર : ધર્માસ્તિકાય - અધર્માસ્તિકાય જેવા અમૂર્ત દ્રવ્યો દૂધમાં પાણીની જેમ એકમેકમાં ભળીને રહે છે. તો જીવ દ્રવ્ય પણ અમૂર્ત દ્રવ્ય છે અને સિદ્ધશીલા પર અનંતા સિદ્ધો રહેવા છતાં બધા સાથે રહી શકે છે. દીવાની એક જ્યોત હોય કે સો હોય છતાં બધી જ્યોતિનો પ્રકાશ એકમેકમાં સમાવેશ પામે છે. તેમ અનંતા સિદ્ધો સિદ્ધશીલા પર રહ્યા છે. આપણે પણ ભવચક્રમાં વારંવાર પર્યાયો બદલવાનું બંધ કરી ક્યારે સિદ્ધશીલા પર અનંતકાળ માટે સ્થિર થઈશું ?

સૂત્ર (૫-૧૪) પ્રયોજન : પુદ્ગલદ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે સ્થિતિ ક્ષેત્રની મર્યાદા જણાવે છે.

एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ૫-૧૪

એકપ્રદેશાદિષુ ભાજ્યઃ પુદ્ગલનામ્ ૫-૧૪

એક - પ્રદેશ - આદિષુ ભાજ્યઃ પુદ્ગલનામ્ ૫-૧૪

શબ્દાર્થ : એક-બે-આદિષુ = એક, બે, ત્રણ...અસંખ્ય પ્રદેશોમાં, ભાજ્ય = વિકલ્પે, પુદ્ગલનામ્ = પુદ્ગલ દ્રવ્યોની.

સૂત્રાર્થ : લોકાકાશના એક પ્રદેશથી આરંભી અસંખ્ય પ્રદેશોવાળા આકાશક્ષેત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય રહે છે.

ભાવાર્થ : કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક પ્રદેશમાં, કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય બે પ્રદેશોમાં, કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય ત્રણ પ્રદેશોમાં, કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહે છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યમાં એક પરમાણુ હોય તો એક પ્રદેશમાં જ રહે, બે પરમાણુઓનો સ્કંધ (દ્વચણુક) હોય તો લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં કે બે પ્રદેશોમાં રહે છે. ત્રણ પરમાણુઓનો સ્કંધ (ત્ર્યણુક) એક આકાશપ્રદેશમાં, બે આકાશપ્રદેશોમાં કે ત્રણ આકાશ પ્રદેશમાં રહી શકે. તે જ રીતે સંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો એક આકાશ પ્રદેશથી વધારેમાં વધારે સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં રહી શકે છે.

અનંત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો એક આકાશ પ્રદેશમાં પણ રહે, બે આકાશ પ્રદેશમાં પણ રહે અને અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોમાં પણ રહે પરંતુ અનંત આકાશ પ્રદેશોમાં રહેતા નથી. કારણ કે લોકાકાશના કુલ પ્રદેશો જ અસંખ્યાતા છે, પણ અનંતા નથી. ટૂંકમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અવગાહ ક્ષેત્ર ઓછામાં ઓછું એક પ્રદેશ અને વધારેમાં વધારે લોકાકાશ જેટલા અસંખ્યાતા પ્રદેશો છે. જે રીતે એક સ્થાનમાં હજારો દીવાઓનો પ્રકાશ સમાઈ શકે છે. તે રીતે અનંતા પરમાણુ પણ એક જ ક્ષેત્રમાં સમાઈ શકે છે.

શંકા : અનંત પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલના સ્કંધો એક આકાશ પ્રદેશમાં શી રીતે રહી શકે ?

સમાધાન : પુદ્ગલોનો અત્યંત સૂક્ષ્મ થવાનો સ્વભાવ છે. આકાશનો પુદ્ગલોને તેવી રીતે અવગાહ (જગ્યા) આપવાનો સ્વભાવ છે. અનંતપ્રદેશોવાળા અનંત સ્કંધો પણ એક પ્રદેશમાં રહી શકે છે. જેમ કે એક રૂમમાં હજારો દીવાનું તેજ ફેલાયેલું હોય તો તે રૂમના એક એક પ્રદેશમાં તેજના (પ્રકાશના) હજારો પુદ્ગલો રહેલા છે. દૂધથી ભરેલા કપમાં જગ્યા ન હોવા છતાં સાકર નાંખવામાં આવે તો સમાઈ જાય છે.

સાર : આપણે આપણી જાતને પ્રશ્ન કરવા જેવો છે કે આપણું શરીર કેટલા પરમાણુના સ્કંધવાળું છે ? ૫ થી ૬ ફૂટના શરીર માટે આપણે કેટલી જગ્યા રોકીએ છીએ? ત્રણ રૂમ, પાંચ રૂમ, દશ રૂમ... ક્યારેય સંતોષ થાય ખરો ? આપણે પણ આપણા શરીર પ્રમાણ અવગાહ કરવો હોય તો કેટલું ક્ષેત્ર રોકવું જોઈએ ? ભૌતિક નહીં પણ આત્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણી કાયાનો $\frac{2}{3}$ ભાગ પણ આપણે રોકીએ તે પૂરતું છે કઈ રીતે ? સિદ્ધપદને આશ્રયીને સિદ્ધો પોતાની સિદ્ધાવસ્થા પૂર્વેની માનવ કાયાની $\frac{2}{3}$ ભાગ જ જગ્યા સિદ્ધાવસ્થામાં રોકે છે.

બસ આ જ ધ્યેયથી મોક્ષની સાધના કરવામાં આવે તો કદી પણ આ શરીરને તેના પુદ્ગલ પ્રદેશ કરતાં વધુ ક્ષેત્ર રોકવું પડશે નહીં.

સૂત્ર (૫-૧૫) પ્રયોજન : જીવદ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે સ્થિતિ ક્ષેત્રની મર્યાદા જણાવે છે.

અસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્	૫-૧૫
અસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્	૫-૧૫
અસંખ્યેય ભાગ આદિષુ જીવાનામ્	૫-૧૫

શબ્દાર્થ : અસંખ્યેય = અસંખ્યાત, ભાગ આદિષુ = ભાગમાં,
જીવાનામ્ = જીવોની.

સૂત્રાર્થ : જીવની અવગાહના લોકના અસંખ્યાતમાભાગ આદિમાં (લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં, લોકના સંખ્યાતમાં ભાગમાં અને સમસ્ત લોકાકાશમાં) હોય છે.

ભાવાર્થ : જીવ દ્રવ્યના અવગાહ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ઓછામાં ઓછા અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને વધારેમાં વધારે સંપૂર્ણ લોકાકાશ છે. કોઈ જીવ અંગુલના એક અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે, કોઈ જીવ અંગુલના બે અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે, કોઈ જીવ ત્રણ અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે, અને કોઈ જીવ ક્યારેક સંપૂર્ણ લોકમાં પણ રહે છે.

જ્યારે કેવલીભગવંત કેવલીસમુદ્ઘાત કરે છે ત્યારે તેમના આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણ લોકવ્યાપી બને છે. સમુદ્ઘાત વખતે જ જીવ સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપીને રહે છે. બાકીના સમયમાં તો પોતાના શરીર પ્રમાણ અવગાહનાવાળા આકાશપ્રદેશોમાં રહે છે.

જેમ સમકાળે દરેક જીવના અવગાહ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેમ ભિન્ન-ભિન્ન કાળની અપેક્ષાએ એક જ જીવના અવગાહ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. જેમ તાજુ જન્મેલું બાળક જેટલા આકાશ પ્રદેશના ક્ષેત્રમાં રહે છે તેના કરતા તે જ બાળક મોટુ થઈ યુવાન બને ત્યારે ચાર-પાંચ ગણા ક્ષેત્રની અવગાહના કરે છે.

શંકા : જીવ કેવલી સમુદ્ઘાત ક્યારે કરે ?

સમાધાન : મોક્ષગમન પૂર્વે આયુષ્યકર્મની સ્થિતિ કરતાં નામ, ગોત્ર અને વેદનીય એ ત્રણે કર્મોની સ્થિતિ અધિક ભોગવવાની હોય તો, તે ત્રણે કર્મોની સ્થિતિઓને આયુષ્ય કર્મની જેટલી સ્થિતિવાળી બનાવવા માટે તે જીવ કેવલી સમુદ્ઘાત કરે છે.

સૂત્ર (૫-૧૬) પ્રયોજન : જીવનો અવગાહ લોકના ભિન્ન-ભિન્ન ભાગોમાં કઈ રીતે હોય છે ?

પ્રદેશ સંહાર વિસર્ગાભ્યાં પ્રદીપવત્ ૫ - ૧૬

પ્રદેશ સંહાર વિસર્ગાભ્યાં પ્રદીપવત્ ૫ - ૧૬

પ્રદેશ સંહાર વિસર્ગાભ્યાં પ્રદીપવત્ ૫ - ૧૬

શબ્દાર્થ : પ્રદેશ = જેનો વિભાગ ન થઈ શકે તેવો સૂક્ષ્મ અંશ, સંહાર = સંકોચ, વિસર્ગ = વિસ્તાર, પ્રદીપવત્ = દીવાની જેમ.

સૂત્રાર્થ : આત્માના પ્રદેશોનો સંહાર (સંકોચ) અને વિસર્ગ (વિસ્તાર) દીપકના પ્રકાશની જેમ થાય છે.

ભાવાર્થ : આત્માના પ્રદેશો સંકોચ અને વિસ્તાર પામવાના સ્વભાવવાળા છે, તેથી જેમ દીપકનો પ્રકાશ નાના રૂમમાં હોય તો નાના રૂમમાં ફેલાય છે અને તે જ દીપકને મોટા રૂમમાં મૂકો તો મોટા રૂમમાં ફેલાય છે. નિગોદનો આત્મા નિગોદના ભવમાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે, તે જ જીવ હાથી રૂપે જન્મ પામે તો હાથીની કાયા જેટલો વિસ્તાર પામે છે. બાળક જન્મે ત્યારે શરીર નાનું હોવાથી આત્માની અવગાહના પણ તેટલી જ હોય છે. પરંતુ જ્યારે તે યુવાન બને છે ત્યારે આત્મા પણ કાયાના પ્રમાણમાં તેટલા જ વિસ્તારવાળો બને છે.

શંકા : પુદ્ગલ અને જીવ એ બંનેનો સંકોચ અને વિકાસ પામવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક પ્રદેશમાં રહી શકે છે અને જીવ દ્રવ્ય એક પ્રદેશમાં રહી શકતું નથી. જીવ દ્રવ્યનું ઓછામાં ઓછું અવગાહનાક્ષેત્ર અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે. તેનું કારણ શું ?

સમાધાન : જીવોના પ્રદેશોનો સંકોચ કે વિકાસ કાર્મણ શરીર અનુસારે થાય છે તેથી કાર્મણ શરીરના સંકોચ જેટલો જ જીવના પ્રદેશોનો સંકોચ-વિકાસ થવાનો છે. અનંતાનંત પુદ્ગલના સમૂહરૂપ એવું આ કાર્મણ શરીર ઓછામાં ઓછા અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ ક્ષેત્રને અવગાહે છે. તેનાથી ઓછું અવગાહન ક્ષેત્ર કદી થતું નથી, કેમકે તેથી વધુ તેનો સંકોચ થઈ શકતો જ નથી. પરિણામે જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલ દ્રવ્યની માફક એક, બે કે સંખ્યાતા આકાશ પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહી શકતું નથી.

શંકા : સિદ્ધના જીવોને તો કાર્મણ શરીર રહેતું નથી તો પણ તેની અવગાહના પૂર્વના શરીર પ્રમાણ ન થતાં, પૂર્વના શરીરથી $\frac{2}{3}$ ભાગ કેમ રહે છે ?

સમાધાન : જીવને પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્ય શરીરનો ત્રીજો ભાગ પોલાણવાળો માનવામાં આવેલ છે. જીવ મોક્ષે જતાં પહેલા યોગનિરોધ કરે છે ત્યારે આ પોલાણ પુરાઈ જાય છે. તેને લીધે કુલ અવગાહનાનો $\frac{1}{3}$ ભાગ સંકોચાઈ જાય છે. તેથી જ્યારે તે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે મૂળ શરીરની $\frac{2}{3}$ ભાગની જ અવગાહના રહે છે.

એકવાર જીવ સિદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે ત્યારપછી તેના પ્રદેશોનો સંકોચ કે વિકાસ કદી પણ થતો નથી. તેનું કારણ એ છે કે, સંકોચ કે વિકાસનું કાર્ય કાર્મણ શરીરને લીધે થાય છે.

પ્રશ્ન : જીવ અને પુદ્ગલની ગતિ અને સ્થિતિના બાહ્ય કારણ તરીકે આકાશને માનવાથી પણ ગતિ અને સ્થિતિ થઈ શકે છે. જેમ પાણી એ માછલીનો આધાર હોવા ઉપરાંત ગતિ-સ્થિતિમાં પણ કારણ બને છે. તેમ આકાશને જ જીવ-પુદ્ગલના આધાર અને ગતિ સ્થિતિના કારણ તરીકે માનવાથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. પછી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યને માનવાની જરૂર શી ?

સમાધાન : આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પહેલો પ્રશ્ન તો એ થાય છે કે જો આકાશ ગતિ-સ્થિતિમાં કારણરૂપ હોય તો અલોકાકાશમાં ગતિ અને સ્થિતિ કેમ થતી નથી ? અલોકાકાશમાં જીવ-પુદ્ગલની ગતિ-સ્થિતિ ન હોવાથી આકાશ સિવાય અન્ય કોઈ એવું દ્રવ્ય હોવું જોઈએ કે જે દ્રવ્ય જીવ-પુદ્ગલની ગતિ-સ્થિતિમાં કારણ હોય, તથા જે ગતિમાં કારણ હોય તે સ્થિતિમાં કારણ ન બની શકે. જે સ્થિતિમાં કારણ હોય તે ગતિમાં કારણ ન બની શકે. આથી ગતિ અને સ્થિતિના પણ જુદા જુદા કારણરૂપ બે દ્રવ્યો હોવા જ જોઈએ. આ બે દ્રવ્યો તે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય.

સાર : જો તમે દીવાના પ્રકાશની માફક તમારા જીવ દ્રવ્યના પ્રદેશોમાં સંકોચ-વિકાસ ન ઈચ્છતા હો અને સ્થિરતાની ઈચ્છા રાખતા હો તો મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કરો. મોક્ષે ગયા પછી આત્માને કોઈ અસ્થિરતા રહેતી નથી. સ્થિરતા એ જ જીવની સર્વોચ્ચ વિકાસ અવસ્થા છે. ગતિ અને સ્થિતિમાં સહાયક દ્રવ્યો અનુક્રમે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો વિચાર કરીએ તો આ વિશ્વમાં “હું” કંઈ કરી શકતો નથી એ વાત સમજાઈ જશે. કારણકે જીવ કે પુદ્ગલને ગતિ કે સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવાનું કાર્ય તો ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય કરે છે, માટે હે જીવ તું અહંકારનો ત્યાગ કર અને મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કર.

સૂત્ર (૫-૧૭) પ્રયોજન : ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ જણાવે છે.

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ ૫-૧૭

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ ૫-૧૭

ગતિ-સ્થિતિ-ઉપગ્રહઃ ધર્મ-અધર્મયોઃ ઉપકારઃ ૫-૧૭

શબ્દાર્થ : ગતિ = ગતિ કરવી, સ્થિતિ = સ્થિર રહેવું, ઉપગ્રહ = નિમિત્ત, ધર્મ = ધર્માસ્તિકાય, અધર્મ = અધર્માસ્તિકાય, ઉપકાર = ઉપકાર કાર્ય.

સૂત્રાર્થ :- ગતિમાં અને સ્થિતિમાં સહાયકતા એ જ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

ભાવાર્થ :- અહીં ઉપગ્રહનો અર્થ નિમિત્ત કારણ છે અને ઉપકારનો અર્થ કાર્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલ બંનેનો ગતિ અને સ્થિતિ (સ્થિર) કરવાનો સ્વભાવ છે. ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય જીવ અને પુદ્ગલને ગતિમાં સહાય કરવાનું છે. અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિતિમાં સહાય કરવાનું છે. માછલીમાં ચાલવાની અને સ્થિર રહેવાની શક્તિ હોવા છતાં ગતિ કરવામાં પાણીની અને સ્થિતિ કરવામાં જમીનની અપેક્ષા રહે છે. ચક્ષુમાં જોવાની શક્તિ હોવા છતાં પ્રકાશની અપેક્ષા રહે છે, તેમ જીવ કે પુદ્ગલમાં ગતિ અને સ્થિતિની શક્તિ હોવા છતાં અનુક્રમે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યની સહાય લેવી પડે છે. આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં બાહ્ય નિમિત્ત કારણ ધર્મ દ્રવ્ય છે અને સ્થિતિ કરવામાં બાહ્ય નિમિત્ત કારણ અધર્મ દ્રવ્ય છે. આ બંને દ્રવ્યો ઉદાસિન ભાવે કારણરૂપ છે, પ્રેરક નથી. તેઓ કોઈ દ્રવ્યને ધક્કો મારીને ચલાવતા નથી કે પકડીને સ્થિર કરતા નથી એટલે કે ચાલવાની કે સ્થિર રહેવાની પ્રેરણા કરતા નથી. વળી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી કહ્યું છે અનંત પ્રદેશી નથી. જો તે અનંત પ્રદેશોવાળું હોત તો અલોકમાં પણ પુદ્ગલ કે જીવની ગતિ કે સ્થિતિ થઈ શકતી હોત. બંને દ્રવ્યોનું કાર્ય એકમેકના પૂરક જેવું છે. જો ફક્ત ધર્મદ્રવ્ય ને માનશો તો જીવ-પુદ્ગલની ગતિ સદા કાળ ચાલ્યા જ કરશે અને અધર્મદ્રવ્યને જ માનશો તો બધા સ્થિર-પૂતળાઓ જેવા થઈ જશે. માટે બંને દ્રવ્યો સર્વજ્ઞ પરમાત્માના વચનથી ગ્રાહ્ય છે અને તેનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિથી પણ ગ્રાહ્ય છે.

શંકા : ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય, જીવની માફક અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળું હોવા છતાં તેને લોકવ્યાપી કઈ રીતે કહ્યા ?

સમાધાન : પાણી માછલીને તરવામાં સહાયક છે. પાણીના અભાવમાં માછલીનું તરવું અસંભવિત છે એ જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલની સ્વાભાવિક ગતિ તથા સ્થિતિમાં ધર્મ અને અધર્મ સહાયક થાય છે. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલની સમસ્ત લોકમાં ગતિ અને સ્થિતિ છે, તેથી તેનાં ઉપકારક ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય પણ સમસ્ત લોક વ્યાપી છે એમ કહ્યું છે.

સૂત્ર (૫-૨૮) પ્રયોજન : આકાશના લક્ષણને જણાવે છે.

આકાશસ્યાવગાહઃ ૫-૧૮

આકાશસ્યાવગાહઃ ૫-૧૮

આકાશસ્ય અવગાહઃ ૫-૧૮

શબ્દાર્થ : આકાશસ્ય = આકાશનો, અવગાહઃ = જગ્યા આપવી.

સૂત્રાર્થ : અવગાહ આપવો (જગ્યા આપવી) એ આકાશાસ્તિકાયનો ઉપકાર છે.

ભાવાર્થ : ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચારે દ્રવ્યોને આકાશ અવગાહ (જગ્યા) આપે છે. જીવ કે પુદ્ગલનું અવગાહના ક્ષેત્ર બદલાયા કરે છે. ક્યારેક તે એક સ્થાને હોય તો ક્યારેક બીજા સ્થાને પણ હોય. આમ જે સ્થાનેથી તે છૂટો પડે છે તેને વિભાગ કહેવાય છે અને જે સ્થાને તે પ્રવેશ કરે છે તેને સંયોગ કહેવાય છે. આ બંને સ્થિતિમાં અવગાહ આપવાનું કાર્ય આકાશ જ કરે છે. અવગાહ આપવામાં નિમિત્ત થવું તે આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેનો અર્થ એ કે આકાશ દ્રવ્ય આધાર છે જ, ત્યાં કોઈ આધેય દ્રવ્ય રહે કે ન રહે.

જેમ એક ઘર બનાવવામાં આવે તેને રહેઠાણ કહેવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ રહેતું હોય કે ન રહેતું હોય તો પણ તેને રહેઠાણ તો કહેવાય જ છે. તે રીતે આકાશ દ્રવ્ય એ અવગાહ આપવાના લક્ષણને કારણે આધાર તો કહેવાય જ છે. ત્યાં આધેય દ્રવ્ય હોય કે ન હોય તે વાત મહત્વની નથી. આધેય દ્રવ્યને જ્યારે આવવું હોય ત્યારે આકાશદ્રવ્ય જગ્યા આપવા તૈયાર જ છે.

શંકા : જીવ અને પુદ્ગલ તો સક્રિય છે તેથી તેને આકાશ અવગાહ આપે છે તે સમજાય છે પણ ધર્મ અને અધર્મ તો નિષ્ક્રિય છે તેને અવકાશ દેવાની વાત કઈ રીતે સમજવી ?

સમાધાન : જો કે ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યમાં ગમનાગમન ક્રિયા થતી નથી કેમકે આ દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે. છતાં પણ તે દ્રવ્યો જે સ્થાને છે તે સ્થાને રહેલાં છે આમ તો કહેવું જ પડે એટલે અવગાહન કરવાની ક્રિયા તેનામાં છે. માત્ર ગમનાગમન ક્રિયા નથી એટલે ઉપચારથી તેને અવગાહી કહ્યા છે અને આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય અવગાહ આપવો તે કહ્યું છે. વળી લોકાકાશમાં ધર્મ અધર્મ દ્રવ્ય સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે માટે વ્યવહાર નયથી ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યનો આકાશ દ્રવ્યમાં રહેઠાણ કરવા રૂપે પ્રવેશ થાય છે તેમ માનવું ઉચિત છે.

સાર : ગતિ-સ્થિતિ કે અવગાહ (રહેઠાણ આપવું) તેમાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ દ્રવ્યોનો ઉપકાર છે. આટલી જ વાતનું સ્મરણ કરીએ તો માનકષાય અને લોભકષાય ઉપર ઘણો અંકુશ આવી શકે. જો આકાશ દ્રવ્યની વાત કરીએ તો સમગ્ર વિશ્વમાં અવગાહ આપવાનું કાર્ય આકાશ જ કરે છે. પછી આ મારું ઘર, આ જગ્યા મારી છે, વગેરેમાં આપણે કેટલું મમત્વ કરીએ છીએ. આપણે આપણા આત્માને સંબોધીને એકવાર પૂછીએ, હે જીવ ! મારું ઘર, મારી જગ્યા વગેરે રહેવાના કોઈપણ સ્થળ તારા થયા ક્યાંથી ? એ તો આકાશ દ્રવ્યનાં જ છે. તને આકાશ જગ્યા આપી છે ખરી માલિકી હક્ક તો આકાશનો જ છે તને તો ઉપચારથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે અવગાહ આપવાનું કાર્ય ન કરે તો તારી શી હાલત થાય ? આ વિશ્વમાં કશું જ તારું નથી. માટે અહંકારનો ત્યાગ કરી ધર્મ પુરુષાર્થ કરવા દ્વારા મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કર.

સૂત્ર (૫-૧૯) પ્રયોજન : પુદ્ગલ દ્રવ્યના કાર્ય કે ઉપકારને જણાવે છે.

શરીરવાહ્મનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ ૫-૧૯

શરીરવાહ્મનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ ૫-૧૯

શરીર-વાહ્-મનઃ પ્રાણ-અપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્ ૫-૧૯

શબ્દાર્થ : શરીર = પાંચ પ્રકારના શરીર, વાહ્ = વાણી, મનઃ = મન, પ્રાણાપાના = શ્વાસોચ્છ્વાસ, પુદ્ગલાનામ્ = પુદ્ગલોનો.

સૂત્રાર્થ : શરીર, વાણી, મન, પ્રાણ (શ્વાસ) અને અપાન (ઉચ્છ્વાસ) એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર (કાર્ય) છે.

ભાવાર્થ : ધર્મ, અધર્મ, આકાશનું કાર્ય (ઉપકાર) જણાવ્યા પછી સૂત્રકાર મહર્ષિ પુદ્ગલનો ઉપકાર જણાવે છે.

(૧) શરીર : શરીર પાંચ પ્રકારના છે. ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ. આ પાંચેય શરીર પૌદ્ગલિક કલ્પા છે કેમકે તે પુદ્ગલોના જ બનેલા છે. સંસારી જીવને જે શરીર પ્રાપ્ત થયું છે તેના દ્વારા ખાણી-પીણી-ભોગો વગેરે જે કંઈ કાર્ય કરે છે તેમાં તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે.

(૨) વાણી : અર્થાત્ ભાષા પણ પૌદ્ગલિક છે. જીવ જ્યારે બોલે છે ત્યારે પહેલા આકાશમાં રહેલા ભાષાવર્ગણા સંબંધી (ભાષારૂપે બનાવી શકાય તેવા) પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. ત્યાર પછી પ્રયત્નવિશેષથી તે પુદ્ગલોને ભાષારૂપે પરિણમાવે છે. અને પુદ્ગલોને બહાર બોલવા સ્વરૂપે છોડે છે.

આ ભાષા રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલો એટલે જ શબ્દ. ભાષારૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને છોડી દેવા એટલે જ “બોલવું.” ભાષા રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને છોડવાથી અર્થાત્ બોલવાથી એ પુદ્ગલોમાં ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે શબ્દો કે વાણી, ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલોનું પરિણામ હોવાથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય છે. ભાષાનું જ્ઞાન શ્રવણેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. ભાષા રસનેન્દ્રિયની સહાયથી પ્રગટ થાય છે અને શ્રવણેન્દ્રિયની સહાયથી જાણી શકાય છે.

(૩) મન : મન પણ પુદ્ગલના પરિણામ રૂપ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે. જીવ જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે પ્રથમ મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. ત્યારપછી ગ્રહણ કરેલા પુદ્ગલોને મન રૂપે પરિણમાવે છે. વિચાર કરવામાં સહાયક એવા મન રૂપે પરિણમેલા મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો એ દ્રવ્યમન છે. આ રીતે દ્રવ્યમનની ઉત્પત્તિ જ મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોમાંથી જ હોવાથી મન નિયમા પૌદ્ગલિક છે. અન્યથા વિચારના પ્રવાહ વહે જ નહિ.

(૪) પ્રાણાપાન (શ્વાસોચ્છ્વાસ) : જીવ જ્યારે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે ત્યારે પ્રથમ શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. ત્યારપછી શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને છોડી દેવા એટલે જ પ્રાણાપાનની ક્રિયા કરવી. આમ શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ પુદ્ગલના પરિણામ રૂપ છે.

રૂપી દ્રવ્ય એવા હાથરૂમાલ વડે નાક અને મુખને દાબી દેવામાં આવે ત્યારે શ્વાસોચ્છ્વાસનો પ્રતિઘાત થાય છે. આ રીતે મૂર્ત દ્રવ્ય થકી થતો પ્રતિઘાત પણ તેના પૌદ્ગલિકપણાને સિદ્ધ કરે છે.

શંકા : ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલો વાણીરૂપે પરિણમે છે અને તેનું જ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે તેમ તમે કહો છો તો પછી એકના એક શબ્દો એક વખત સાંભળ્યા પછી ફરી કેમ સંભળાતા નથી ?

સમાધાન : જેવી રીતે એક વાર જોયેલી વીજળી તેના પુદ્ગલો ચારે બાજુ

વિખરાઈ જવાથી બીજીવાર દેખાતી નથી, તેમ એકવાર સંભળાયેલા શબ્દો તેના પુદ્ગલો ચારે બાજુ વિખરાઈ જવાથી ફરીથી સંભળાતા નથી.

શંકા : ટેપ થયેલા કે રેકોર્ડ થયેલા શબ્દો વારંવાર સાંભળી શકાય છે તેનું શું કારણ છે?

સમાધાન : શબ્દરૂપી પુદ્ગલોને ટેપ રેકોર્ડમાં સંસ્કારીત (કેન્દ્રિત) કરાયેલા હોય છે. તેથી આ સંસ્કારીત (કેન્દ્રિત થયેલા) શબ્દોને વારંવાર સાંભળી શકાય છે. જેમ વીજળી થાય ત્યારે જ ફોટો લેવામાં આવેલ હોય તો આપણે તેને વારંવાર જોઈ શકીએ છીએ.

શંકા : ભાષાને તમે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહો છો તો ભાષા પણ શરીરની માફક દેખાવી જોઈએને ?

સમાધાન : ભાષાના પુદ્ગલો અર્થાત્ શબ્દના પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આંખોથી દેખી શકાતા નથી. શબ્દો કેવળ શ્રવણેન્દ્રિયથી જ જાણી શકાય છે.

શંકા : જો શબ્દ પુદ્ગલો આંખો વડે જોઈ શકાતા ન હોય તો તેને અરૂપી માનવામાં વાંધો શું છે ?

સમાધાન : ભાષાને - શબ્દપુદ્ગલોને અરૂપી માનવામાં કેટલાક દોષો સ્પષ્ટ દેખાય છે જેમ કે,

- અરૂપી વસ્તુ રૂપી વસ્તુની મદદથી જાણી ન શકાય જ્યારે શબ્દો શ્રવણેન્દ્રિયની મદદથી જાણી શકાય છે.
- અરૂપી પદાર્થને રૂપી પદાર્થ પ્રેરણા ન કરી શકે, જ્યારે શબ્દને રૂપી વાયુ પ્રેરણા કરી શકે છે. તેથી જો વાયુ અનુકૂળ હોય તો શબ્દો દૂરથી પણ સંભળાય છે અને વાયુ પ્રતિકૂળ હોય તો નજીકથી પણ શબ્દો સંભળવામાં મુશ્કેલી પડે છે.
- અરૂપી વસ્તુ પકડી ન શકાય. શબ્દો તો રેડીયો, ટેપ વગેરેમાં પકડી શકાય છે.
- સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ શબ્દોને રૂપી જ કહ્યા છે પછી આપણે તેને અરૂપી માનવા તે જિનવચનમાં શંકા કરવા જેવું છે.

શંકા : કાર્મણ શરીરને આકાશની માફક કોઈ આકાર નથી પછી તે પૌદ્ગલિક કઈ રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન : ભલે કાર્મણ શરીર આકાર રહિત હોય પણ બીજા ઔદારિક આદિ

મૂર્ત દ્રવ્યના સંબંધથી આકારવાળું છે તેથી સુખ-દુઃખ આપે છે. વળી કર્મ પોતે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે, કાર્મણવર્ગણાનું જ કર્મ બને છે માટે કર્મ એ પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે.

સાર : જીવ જેને મારું કહે છે તે શરીર ખરેખર પુદ્ગલદ્રવ્ય છે માટે પુદ્ગલનો ઉપકાર છે. આ શરીર, આ ભાષા, આ મન અરે શ્વાસોચ્છવાસ સુદ્ધા પુદ્ગલનું જ કાર્ય છે. હવે જો એક શ્વાસોચ્છવાસ જેવી ક્રિયા પણ તારી પોતાની ન હોય અને પૌદ્ગલિક હોય તો પછી હે જીવ ! આ જગતમાં તારું છે શું ?

વળી જે શરીરની સજાવટ પાછળ તું આટલો પાગલ બને છે, જે ભાષાને માટે આટલો પુરુષાર્થ કરે છે, મન ન્યાયે તેમ નાય કરે છે, એ બધી પ્રવૃત્તિ તો પૌદ્ગલિક જ છે તેમાં આત્મિક શું છે ? એક અજીવ દ્રવ્ય તારા ઉપર આટ-આટલા ઉપકારો કરે છે તો તેની સહાય લઈ જીવનનો વિકાસ સાધવાને બદલે વિનાશના માર્ગે શા માટે આગળ વધે છે ? આ બધું પૌદ્ગલિક જ છે તે તું હવે સમજ્યો છે તો તેને દૂર કરી તારા મૂળભૂત આત્મ દ્રવ્યમાં સ્થિર થા. પુદ્ગલની આંગળીએ વળગેલ બાળક જેવું જીવન ક્યાં સુધી જીવીશ ?

સૂત્ર (૫-૨૦) પ્રયોજન : પુદ્ગલોના ઉપકાર (કાર્ય)ને જણાવે છે.

સુખદુઃખજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ ૫-૨૦

સુખદુઃખજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ ૫-૨૦

સુખ-દુઃખ-જીવિત-મરણ-ઉપગ્રહાઃ ચ ૫-૨૦

શબ્દાર્થ : જીવિત = જીવન, ઉપગ્રહાઃ = નિમિત્ત.

સૂત્રાર્થ : સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણ પણ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. (પુદ્ગલો તેમાં નિમિત્ત બને છે.)

ભાવાર્થ : (૧) સુખ : સુખમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. પણ સુખ એટલે શું ? સાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઈષ્ટ ભોજન, વસ્ત્ર, સ્ત્રી દ્વારા ઉત્પન્ન થતી માનસિક પ્રસન્નતા. સુખમાં બાહ્ય અને અભ્યંતર બે કારણો છે. સાતાવેદનીય કર્મનો ઉદય અંતરંગ કારણ છે. ઈષ્ટ ભોજન આદિની પ્રાપ્તિ બાહ્ય કારણ છે. આ બંને કારણો પુદ્ગલ રૂપ હોવાથી સુખ એ પુદ્ગલનો ઉપકાર છે.

(૨) દુઃખ : દુઃખ એટલે અસાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી અનિષ્ટ ભોજન, વસ્ત્ર

આદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો માનસિક સંકલેશ. દુઃખ એ અસાતા વેદનીય કર્મના ઉદયરૂપ આંતરિક કારણથી અને અનિષ્ટ ભોજન આદિની પ્રાપ્તિ રૂપ બાહ્ય કારણથી થાય છે. આ બંને કારણો પૌદ્ગલિક હોવાથી દુઃખ એ પુદ્ગલનો ઉપકાર છે.

(૩) જીવન : આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી દેહધારી જીવના પ્રાણનું ટકી રહેવું તે જીવન છે. આ જીવન આયુષ્ય કર્મ, ભોજન, શ્વાસોચ્છ્વાસ આદિ અભ્યંતર અને બાહ્ય કારણોથી ચાલે છે. આ કારણો પૌદ્ગલિક હોવાથી જીવન એ પુદ્ગલનો ઉપકાર છે.

(૪) મરણ : આયુષ્યકર્મ પૂર્ણ થવાથી દેહધારી જીવના પ્રાણનો ઉચ્છેદ થવો એ જ મરણ છે. વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ વડે આયુષ્યનું અપવર્તન તે મરણ. આયુષ્ય કર્મ પૂરું થાય અને શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ રોકાઈ જાય તે મરણ. આ કાર્ય બાહ્ય અને અભ્યંતર પુદ્ગલની સહાયથી થાય છે. માટે મરણ પુદ્ગલનો ઉપકાર છે.

શંકા : ૧૯ માં સૂત્રમાં શરીર આદિ પુદ્ગલનો ઉપકાર છે અને ૨૦ માં સૂત્રમાં સુખ આદિ પણ પુદ્ગલનો જ ઉપકાર છે. તો પછી બંને માટે એક સૂત્ર ન રચતાં અલગ અલગ બે સૂત્રોની રચના કેમ કરી ?

સમાધાન : તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. પણ જરાક વિચારો તો સમજાશે. શરીર આદિમાં પુદ્ગલનો ઉપકાર છે એનો અર્થ એ કે પુદ્ગલ કારણ છે. પરંતુ કારણ બે પ્રકારના છે. (૧) ઉપાદાન કારણ અને (૨) નિમિત્ત કારણ. જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપે પરિણામ પામે તે ઉપાદાન કારણ. નિમિત્ત કારણ તે કહેવાય કે જે કારણ સ્વતંત્ર રૂપે અલગ રહી કાર્યમાં સહાય કરે.

દાખલા તરીકે ઘડો બનાવવામાં માટી અને દંડ બંને કારણ છે પણ માટી પોતે જ ઘડા રૂપે બની જાય છે તેથી તે ઉપાદાન કારણ છે અને દંડ સ્વતંત્રરૂપે રહીને ઘડો બનાવવામાં સહાય કરે છે માટે તે નિમિત્ત કારણ છે. ૧૯ માં સૂત્રમાં શરીર આદિ ચારે કાર્યોમાં પુદ્ગલો પોતે જ શરીર આદિરૂપે બની જાય છે અર્થાત્ કારણ જ કાર્યરૂપ બની જાય છે માટે તે ઉપાદાન કારણ છે. જ્યારે ૨૦ માં સૂત્રમાં સુખ આદિ કાર્યોમાં પુદ્ગલો સુખ આદિ રૂપે બનતાં નથી, પણ સુખ આદિ ઉત્પન્ન થવામાં સહાય કરે છે. માટે નિમિત્ત કારણ છે.

ઘડાનું ઉદાહરણ બીજી રીતે પણ વિચારીએ.

ઘડો એ માટીનો ઉપકાર (કાર્ય) છે અને રોગની શાંતિ એ પણ માટીનો ઉપકાર (કાર્ય) છે. બંનેમાં ફર્ક એ છે કે ઘડામાં માટી પોતે જ ઘડારૂપ બની જાય છે જ્યારે રોગની શાંતિમાં માટી તો માટી રૂપે જ રહે છે પણ તેના નિમિત્તે શરીરમાં શાંતિ થાય છે. માટે ૧૮ મા સૂત્રમાં શરીર આદિ કાર્ય પ્રત્યે પુદ્ગલ ઉપાદાન કારણ છે અને ૨૦મા સૂત્રમાં સુખ આદિ પ્રત્યે પુદ્ગલ નિમિત્ત કારણ છે. આ ભેદનું સૂચન કરવા સૂત્રકાર મહર્ષિએ જુદા જુદા બન્ને સૂત્રોની રચના કરી છે.

સાર : પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજી આ સૂત્ર દ્વારા કહે છે કે સુખ-દુઃખ-જીવન-મરણ એ ચારેમાં પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. તત્ત્વ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો સમજી શકાય કે આ વિશ્વમાં કોઈ એક જીવ બીજા જીવને સુખ કે દુઃખ આપવામાં જેમ કર્તા તરીકે કારણ બને છે તેમ પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ સુખ કે દુઃખ આપવામાં નિમિત્ત રૂપે કારણ અવશ્ય બને જ છે.

સાતાવેદનીય દ્વારા સુખની અને અસાતાવેદનીય કર્મના ફળરૂપે દુઃખની અનુભૂતિ જીવ કરે છે. આ બંનેમાં બાહ્ય નિમિત્તો તો પુદ્ગલ જ છે. જીવ જે કંઈ સુખ કે દુઃખ ભોગવે છે તે પોતાના કર્મનું ફળ છે.

વધુ વિચાર કરીએ તો સમજાશે કે એક ને એક વસ્તુ એક જીવ માટે સુખદ હોય તે બીજા જીવ માટે દુઃખદ બને છે. જો શાશ્વત એવા અસીમ સુખની ઈચ્છા હોય તો મોક્ષ જ એક માત્ર ઉપાય છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ પુદ્ગલોથી થતી નથી, પણ પુદ્ગલોને છોડવાથી થાય છે. માટે શક્ય તેટલા પૌદ્ગલિકભાવોથી દૂર જ રહેવું જોઈએ.

સૂત્ર (૫-૨૧) પ્રયોજન : જીવ દ્રવ્યના ઉપકારને જણાવે છે.

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ૫-૨૧

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ૫-૨૧

પરસ્પર-ઉપગ્રહઃ જીવાનામ્ ૫-૨૧

શબ્દાર્થ : પરસ્પર = એક-બીજાના, ઉપગ્રહ = નિમિત્ત થવું,
જીવાનામ્ = જીવોને.

સૂત્રાર્થ : પરસ્પર સહાય કરવી એ જીવોનો ઉપકાર છે.

ભાવાર્થ : જીવનું મૂળભૂત લક્ષણ તો બીજા અધ્યાયમાં ઉપયોગો લક્ષણમ્ (સૂત્ર ૨:૮) સૂત્ર વડે જણાવ્યું છે. આ સૂત્રમાં જીવોના પરસ્પર ઉપકારનું કથન છે. એ રીતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ પછી અહીં જીવના ઉપકાર (કાર્ય) ને જણાવે છે. પરસ્પર એટલે અન્યોન્ય, એક જીવ વડે બીજા જીવનો, બીજા વડે ત્રીજાનો એ રીતે ઉપકારની જે પરંપરા સર્જાય તેને જણાવવા માટે અહીં પરસ્પર શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે.

જીવો પરસ્પર ઉપકારક કઈ રીતે બને છે ?

- માલિક પૈસા આપી સેવક ઉપર ઉપકાર કરે છે અને સેવક વફાદારીપૂર્વક સારું કામ કરી માલિક ઉપર ઉપકાર કરે છે.
- ગુરુ સત્કર્મનો ઉપદેશ આપી શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરે છે અને શિષ્યો અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા ગુરુ પર ઉપકાર કરે છે.
- બે શત્રુઓ એકબીજા પ્રત્યે વેર રાખીને કે લડીઝગડીને એકબીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે.

શંકા : શત્રુતા ભાવથી તો એકબીજાને અપકાર થાય છે. અહીં તેને જીવોનો ઉપકાર કેમ કહ્યો ?

સમાધાન : અહીં ઉપકારનો અર્થ એકબીજાનું હિત કરવું કે ભલું કરવું એવો થતો નથી, પરંતુ પરસ્પર હિત-અહિતમાં નિમિત્ત બનીને કાર્ય કરવું તેમ સમજવું. જીવો પરસ્પર સુખ દુઃખમાં નિમિત્ત બનીને ઉપકાર કરે કે અપકાર કરે પણ સહાય તો કરે જ છે.

શંકા : જીવોનું “ઉપયોગો લક્ષણમ્” બીજા અધ્યાયમાં કહેવાયું જ છે. પછી ફરીથી જીવનું લક્ષણ કહેવાનું પ્રયોજન શું ?

સમાધાન : ઉપયોગ એ જીવનું અંતરંગ લક્ષણ છે જે સમગ્ર જીવરાશિને લાગુ પડે છે. જ્યારે અહીં પરસ્પરોપગ્રહો કહેવાયું તે બહિરંગ લક્ષણ છે જે સંસારી જીવોને માટે છે. સિદ્ધના જીવો પ્રત્યક્ષરૂપે ક્યાંય નિમિત્ત બનતા નથી.

સાર : આ સૂત્રમાં ઉપકારનો અર્થ ભલું કરવું એવો નથી. “નિમિત્ત રૂપે સહાયક થઈને કાર્યને કરવું” એવો અર્થ કરેલો છે. અન્યથા સ્વભાવિક એવો પ્રશ્ન થાય કે “શું ખરેખર એક જીવ બીજા જીવ દ્રવ્યનું ભલું કે બુરું કરી શકે ખરું ?”

જે દર્શનો ઈશ્વરને જ કર્તારૂપે સ્વીકારે છે તેઓ પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રેરક કે નિમિત્તરૂપે ઈશ્વરને સ્વીકારે છે. તેમના મતે ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે જીવ સુખી કે દુઃખી થાય છે અને સ્વર્ગ કે નરકમાં જાય છે. પણ તે વાત યોગ્ય નથી. જેમના કર્મબીજ મૂળમાંથી નષ્ટ થયા છે તેવા વીતરાગી પરમાત્મા આ પૌદ્ગલિક પ્રવૃત્તિમાં પડે જ નહીં. પ્રત્યેક જીવ દ્રવ્યમાં ખરેખર તો અન્ય જીવ દ્રવ્ય નિમિત્તરૂપે કદાચ સુખ-દુઃખમાં ઉપકારક બની શકે, પણ પ્રેરક રૂપે ન બની શકે. જીવ દ્રવ્યમાં જે પરિણમન થાય છે તે તો પોતાની યોગ્યતા અનુસાર થાય છે. કર્મપુદ્ગલથી બંધાયેલો જીવ મુક્ત થવાનો તે પણ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે થવાનો છે તેમાં નિમિત્તરૂપે બીજાનો ઉપકાર હોઈ શકે પણ પ્રેરકરૂપે હોઈ શકે નહિ. જેમ કે ક્ષુધાવેદનીયના ઉદયથી એક જીવને ભૂખ લાગી. બીજા કોઈએ તેને ભોજન આપ્યું ત્યારે વ્યવહારથી પહેલો જીવ, બીજા જીવનો ઉપકાર માને છે. પરંતુ તત્ત્વદૃષ્ટિએ વિચારીએ તો અહીં પહેલા જીવનો લાભાંતરાય કર્મનો ક્ષયોપશમ થયેલો છે. બીજો જીવ તો માત્ર નિમિત્ત બન્યો છે. જો પહેલા જીવને લાભાંતરાયનો ક્ષયોપશમ ન થયો હોય તો બીજો જીવ ગમે તેટલી ઈચ્છા કરે છતાં ઉપકાર કરી શકે નહીં.

સાર એ જ કે આ વિશ્વમાં કોઈ કોઈને નિશ્ચયથી સુખી કે દુઃખી કરી શકતું નથી માટે કોઈના પર રોષ (દ્વેષ) કે તોષ (રાગ) કરવો નહીં. વ્યવહારથી જીવો પરસ્પર એકમેકના હિત-અહિતમાં નિમિત્ત બની શકે છે. માટે ઈષ્ટ સિદ્ધિમાં આવા નિમિત્તોની અવગણના ન કરવી અન્યથા “કલ્યાણ મિત્રો”ની પણ ક્યારેક ઉપેક્ષા થઈ જવાનો સંભવ છે.

સૂત્ર (૫-૨૨) પ્રયોજન : કાળનો ઉપકાર જણાવે છે.

વર્તના પરિણામક્રિયા-પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ૫-૨૨

વર્તના પરિણામક્રિયા-પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય ૫-૨૨

વર્તના-પરિણામ-ક્રિયા-પરત્વ-અપરત્વે ચ કાલસ્ય ૫-૨૨

શબ્દાર્થ : વર્તના = પ્રતિ સમયે દ્રવ્યનું વર્તવું, પરિણામ = પોતાની સત્તાનો (જાતિનો) ત્યાગ કર્યા વિના દ્રવ્યમાં થતો ફેરફાર, ક્રિયા = ક્રિયા, પરત્વ = મોટું (મોટાપણું), અપરત્વ = નાનું (નાનાપણું).

સૂત્રાર્થ : વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વ એ કાળનો ઉપકાર છે.

ભાવાર્થ : જો કે પૂ. ઉમાસ્વાતિજી કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી છતાં કેટલાક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય માને છે તે વાત આડત્રીશમા સૂત્રમાં જણાવવાના છે. હવે જો કાળ દ્રવ્ય છે તેમ સ્વીકારીશું તો તેનો કોઈ ને કોઈ ઉપકાર પણ હોવો જોઈએ. આથી અહીં કાળનો પણ વર્તના આદિ ઉપકાર જણાવવામાં આવ્યો છે.

(૧) **વર્તના :** વર્તના એટલે વર્તવું. કોઈપણ દ્રવ્ય અમૂક પર્યાયમાં વર્તે છે એમ જે કહેવાય છે તેમાં કાળની સહાયતા છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રતિ સમય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય રૂપ સ્વસત્તાથી યુક્ત દ્રવ્યનું વર્તવું (હોવું) તે વર્તના. જો કે દ્રવ્યો સ્વયંવર્તી રહ્યા છે, છતાં કાળ તેમાં નિમિત્ત બને છે. અર્થાત્ સઘળા દ્રવ્યો સ્વયં ધ્રોવ્યરૂપે પ્રત્યેક સમયે વર્તી રહ્યા છે અને એ દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ અને વ્યય પણ પ્રત્યેક સમયે થઈ રહ્યો છે. તેમાં કાળ તો માત્ર નિમિત્ત કારણ જ છે.

આ વર્તના પ્રતિ સમય પ્રત્યેક પદાર્થોમાં હોય છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે તેને પ્રત્યેક સમયે જાણી શકતા નથી. અધિક સમય થાય ત્યારે જાણી શકાય છે. દાખલા તરીકે અર્ધો કલાક સતત હલાવ્યા પછી દૂધપાક તૈયાર થયો. અહીં ૨૮ મિનિટ સુધી દૂધપાક તૈયાર ન હતો અને ૩૦મી મિનિટે તૈયાર થઈ ગયો એવું તો કહી શકાય જ નહિ. પ્રથમ સમયથી સૂક્ષ્મરૂપે દૂધપાક તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. “હું સામાયિકમાં છું” સમતાભાવનો પર્યાય એ પણ ૪૮ મિનિટમાં કાળથી જ મપાય છે.

(૨) **પરિણામ :** મૂળ દ્રવ્યમાં પૂર્વપર્યાયનો નાશ અને ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ તે પરિણામ. દ્રવ્યના પરિણામમાં કાળ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ઠંડી શીયાળામાં જ પડે, ગરમી ઉનાળામાં જ પડે. આંબા ગરમીમાં જ પાકે. આ બધા જગતના ભાવોના પરિવર્તન સ્વરૂપ પરિણામોમાં કાલ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે. કાળથી બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓ થયા કરે છે.

(૩) **ક્રિયા :** ગમનાગમન આદિ કોઈ પણ ક્રિયા કરવામાં જેટલો સમય જાય છે તે કાલની સહાયતા છે. ક્રિયા બે પ્રકારે કહી છે. પ્રયોગ ગતિ અને વિસ્રસાગતિ.

પ્રયોગ ગતિ : મેં ચિત્ર બનાવ્યું, હું ચિત્ર બનાવું છું, હું ચિત્ર બનાવીશ. જીવના પ્રયત્નથી થતી ગતિ.

વિસ્ત્રસાગતિ : જીવના પ્રયત્ન વિના સ્વભાવિક થતી ગતિ તે વિસ્ત્રસા ગતિ. જેમકે વરસાદ વરસ્યો, વરસાદ વરસે છે. વરસાદ વરસશે.

ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણ કાળનો પ્રયોગ કરી શકાય છે માટે ક્રિયામાં કાળ નિમિત્ત કારણ છે.

(૪) **પરત્વાપરત્વ :** પરત્વ (મોટાપણું) અને અપરત્વ (નાનાપણું) એ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ છે.

પરત્વાપરત્વ ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રશંસાકૃત, ક્ષેત્રકૃત, કાળકૃત

પ્રશંસાકૃત : જેમ કે ધર્મ અને જ્ઞાન એ પર છે. અધર્મ અને અજ્ઞાન એ અપર છે, અહીં પર એટલે શ્રેષ્ઠ અને અપર એટલે તુચ્છ.

ક્ષેત્રકૃત : અમેરિકાથી ઈન્ડીયા પર (દૂર) છે અને અમેરિકાથી કેનેડા (અપર) છે એટલે નજીક છે. અહીં પરત્વ અને અપરત્વ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ (ક્ષેત્રકૃત) છે.

કાળકૃત : ૧૫ વર્ષના છોકરા કરતા ૨૦ વર્ષનો છોકરો મોટો છે એટલે પર છે. અને ૨૦ વર્ષના છોકરા કરતા ૧૫ વર્ષનો છોકરો નાનો છે એટલે અપર છે.

આ રીતે કાળ દ્રવ્યની ઉપકારકતા જાણવી.

સૂત્ર (૫-૨૩) પ્રયોજન : પુદ્ગલના લક્ષણને જણાવે છે.

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ૫-૨૩

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ૫-૨૩

સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ૫-૨૩

શબ્દાર્થ : વર્ણવન્તઃ = વર્ણવાળા.

સૂત્રાર્થ : પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણવાળા હોય છે.

ભાવાર્થ : સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ ચારે ગુણો સાથે જ રહે છે. એથી જ્યાં સ્પર્શ કે અન્ય કોઈ એક ગુણ હોય ત્યાં અન્ય ત્રણે ગુણો પણ અવશ્ય હોય જ. સ્પર્શ વગેરે ચાર ગુણોમાં કોઈક ગુણો અવ્યક્ત હોય તેવું બને પણ હોય જ નહીં એવું ક્યારેય પણ

બનતું નથી. જેમ કે વાયુના સ્પર્શને આપણે જાણી શકીએ છીએ પણ તેના રૂપને જાણી શકતા નથી, કારણકે વાયુનું રૂપ અતિ સૂક્ષ્મ છે જે જોવાની આપણા ચક્ષુમાં શક્તિ નથી. આ જ વાયુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન રૂપે સંયોજન પામે ત્યારે પાણી સ્વરૂપ બને છે અને નજરે જોઈ શકાય છે. કારણ કે બે વાયુના સંયોજન વડે તે અણુઓ સૂક્ષ્મપણાનો ત્યાગ કરીને સ્થૂલ બની જાય છે.

દરેકના પેટા ભેદો નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) સ્પર્શ : કઠીન (કર્કશ), મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ
- (૨) રસ : તિક્ત (તીખો), કટુ (કડવો), કષાય (તુરો), ખાટો, મધુર (મીઠો)
- (૩) ગંધ : સુરભિ (સુગંધ) અને દુરભિ (દુર્ગંધ)
- (૪) વર્ણ : કાળો (કૃષ્ણ), નીલ (લીલો), લાલ, પીત (પીળો) અને શ્વેત (ધોળો)

આમ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ, પાંચ પ્રકારના રસ, બે પ્રકારની ગંધ, અને પાંચ પ્રકારના વર્ણ હોય છે. કુલ તેના ૨૦ ભેદો થાય છે.

શંકા : સૂત્ર ૫-૪માં પુદ્ગલનું લક્ષણ રૂપીપણું કહ્યું છે છતાં આ સૂત્રમાં (૫-૨૩માં) પુદ્ગલના લક્ષણો ફરીથી કેમ કહ્યા ? રૂપી શબ્દથી પણ વર્ણની સાથે રસ, ગંધ અને સ્પર્શ તો આવી જ જવાના હતા તો પછી અલગ સૂત્ર શા માટે ?

સમાધાન : તમારી શંકા વ્યાજબી છે. પરંતુ સૂત્ર ૫-૩માં દ્રવ્યની વિશેષતા બતાવવા “નિત્ય-અવસ્થિતાનિ-અરૂપાણિ ચ” એમ કહીને અરૂપીપણાનું વિધાન કર્યું. જ્યારે સૂત્ર ૫-૪માં તેનો અપવાદ દર્શાવે છે. તેમાં પુદ્ગલના રૂપીપણાનું વિધાન છે. આ સૂત્ર (૫-૨૩) દ્વારા સૂત્રકારને પુદ્ગલના સ્વરૂપને જણાવવું છે માટે અલગ સૂત્ર રચ્યું.

શંકા : સૂત્ર ૫-૨૩માં સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એમ ક્રમ બતાવ્યો છે, તેમાં કોઈ ખાસ કારણ ખરું ?

સમાધાન : હા કારણ છે. બધામાં સ્પર્શ સબળ તત્ત્વ છે. પ્રત્યેક સંસારી જીવને સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય જ છે. એટલે સ્પર્શને પ્રથમ મૂક્યું.

સ્પર્શ પછી જીવોમાં રસ વ્યાપાર ઘણો જોવા મળે છે. માટે તેને ક્રમમાં બીજો નંબર

આપ્યો. વળી રસનેન્દ્રિય એ સ્પર્શ પછીની બીજી ઈન્દ્રિય છે. પછી ત્રીજા નંબરે ગંધ અને છેલ્લો પર્યાય વર્ણ લીધો. કારણ કે રૂપ સૂક્ષ્મપણે જાણી શકાતું નથી. જેમ કે વાયુનું રૂપ અતિ સૂક્ષ્મ છે જે જોવાની આપણા ચક્ષુમાં શક્તિ નથી. એટલે વર્ણ (રૂપ)ને છેલ્લે મૂક્યું.

સૂત્ર (૫-૨૪) પ્રયોજન : પુદ્ગલોના શબ્દાદિ પરિણામોને જણાવે છે.

શબ્દબંધસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્છાયાતપોદ્યોતવન્તશ્ચ ૫-૨૪

શબ્દબંધસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્છાયાતપોદ્યોતવન્તશ્ચ ૫-૨૪

શબ્દ-બંધ-સૌક્ષ્મ્ય-સ્થૌલ્ય-સંસ્થાન-ભેદ-તમ:-

છાયા-આતપ-ઉદ્યોતવન્ત: ચ

૫-૨૪

શબ્દાર્થ : બંધ = પરસ્પર બે વસ્તુનો સંયોગ અથવા મિલન, સંસ્થાન = આકાર (આકૃતિ), તમ: = અંધકાર, છાયા = પડછાયો, આતપ = પ્રકાશ (તડકો), ઉદ્યોત = પ્રભા, શીતળ પ્રકાશ.

સૂત્રાર્થ :- શબ્દ-બંધ-સૌક્ષ્મ્ય-સ્થૌલ્ય-સંસ્થાન-ભેદ-અંધકાર-છાયા-આતપ અને ઉદ્યોતધર્મવાળા પણ પુદ્ગલો જ હોય છે.

ભાવાર્થ :- શબ્દ એ પુદ્ગલનો પરિણામ છે તે જણાવવા માટેના તર્કો :-

- જોરદાર શબ્દો કાને અથડાય તો કાન ફૂટી જાય કે બહેરા થઈ જાય છે.
- શબ્દનો કૂવા વગેરેમાં પ્રતિઘાત થાય છે, તેથી પડઘો પડે છે.
- વાયુ વડે જેમ તૃણ દૂર દૂર ઘસડાય છે તેમ શબ્દો પણ વાયુ વડે દૂર સુધી જાય છે - ફેંકાય છે.
- જેમ દીવાનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાય છે તેમ શબ્દો પણ ચારે તરફ ફેલાય છે.
- શબ્દોને ટેપ-રેકોર્ડર દ્વારા રેકોર્ડ કરી શકાય છે અને તે શબ્દો ફરીથી સાંભળી શકાય છે.

(૧) શબ્દની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે છે : વિસ્ત્રસાથી અને પ્રયોગથી.

વિસ્ત્રસાથી- સ્વભાવિક રીતે શબ્દો ઉત્પન્ન થવા.

જેમકે વરસાદની ગર્જના, વીજળીનો ગડગડાટ

પ્રયોગથી- જીવના પ્રયત્નથી જે શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે તે. જેના છ ભેદો છે.

- તત- હાથના પ્રતિઘાતથી ઉત્પન્ન થતા ઢોલ વગેરેના શબ્દો.
- વિતત- તારની સહાયથી ઉત્પન્ન થતા વીણાના શબ્દો.
- ઘન- ઝાલર, ઘંટ, મંજીરા વગેરેના શબ્દો.
- શુષિર- વાંસળી, શંખ વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા શબ્દો.
- સંઘર્ષ- દાંડિયા વગેરેના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ
- ભાષા- વાક્યોના સમૂહને ભાષા કહેવાય છે. જીવના પ્રયત્નથી બોલાતા શબ્દો તે ભાષા.

શબ્દનું સ્વરૂપ સમજાવીને હવે બંધનું સ્વરૂપ સમજાવે છે.

(૨) બંધ : બંધ એટલે પરસ્પર બે વસ્તુઓનો સંયોગ. બંધના બે ભેદ છે, પ્રયોગબંધ અને વિસ્ત્રસાબંધ.

પ્રયોગબંધ :- જીવના પ્રયત્નથી થતો બંધ પ્રયોગબંધ, જીવ સાથે શરીરનો, જીવ સાથે કર્મોનો બંધ.

વિસ્ત્રસાબંધ :- જીવના પ્રયત્ન વિના થતો બંધ. વીજળી અને મેઘનો સંબંધ સ્વાભાવિક થાય છે, જીવના પ્રયત્નથી નહીં.

જીવ સાથે કર્મોનો બંધ ચાર પ્રકારે છે.

સ્પૃષ્ટ બંધ :- પરસ્પર અડેલી સોયો સમાન. કર્મો વિશેષ ફળ આપ્યા સિવાય સામાન્યથી ભોગવાઈને જીવથી છૂટા પડી જાય તેવો બંધ.

બદ્ધ બંધ :- દોરાથી બંધાયેલી સોયો સમાન જેમાં સોયો છૂટી પાડવા દોરો છોડવો પડે તેમ કર્મો થોડું ફળ આપીને જ છૂટા પડે.

નિધત્ત બંધ :- દોરાથી બંધાયેલ અને કટાઈને ભેગી થયેલી સોયો સમાન. જેમ આ સોયો છૂટી પાડવા થોડી વિશેષ મહેનત કરવી પડે તેમ કર્મો ઘણું ફળ આપીને જ છૂટા પડે. તે કર્મોને છૂટા પાડવા વધુ પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

નિકાચિત બંધ : ઘણથી કૂટીને એકમેક બનાવેલી સોયો સમાન, આવી સોયો ઉપયોગમાં લઈ ન શકાય. તેમાંથી નવી સોયો બનાવવાની મહેનત કરવી પડે. આ રીતે કર્મો પોતાનું પૂર્ણ ફળ આપ્યા વિના છૂટા પડે જ નહિ. પૂર્ણ ફળ આપીને જ છૂટા પડે તેવા પ્રકારનો ગાઢ બંધ.

(૩) **સૂક્ષ્મતા :** અંત્ય (સૌથી છેલ્લી) અને આપેક્ષિક એમ બે ભેદો છે.

અંત્ય સૂક્ષ્મતા : પરમાણુની જે સૂક્ષ્મતા છે તે અંત્ય સૂક્ષ્મતા છે. આ જગતમાં પરમાણુથી વધારે સૂક્ષ્મ કોઈ પુદ્ગલ નથી. પરમાણુમાં રહેલી સૂક્ષ્મતા અંત્ય (છેલ્લી) છે.

આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા : અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ થતી સૂક્ષ્મતા આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા છે. જેમ કે આમળાની અપેક્ષાએ બોર સૂક્ષ્મ છે. ત્ર્યણુક સ્કંધની અપેક્ષાએ દ્રવ્યણુક સ્કંધ સૂક્ષ્મ છે.

(૪) **સ્થૂલતા :** સૂક્ષ્મતાની જેમ સ્થૂલતાના પણ અંત્ય અને આપેક્ષિક એમ બે ભેદ છે. સંપૂર્ણ લોક વ્યાપી સ્કંધની સ્થૂલતા અંત્ય છે. કારણ કે મોટામાં મોટું પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકાકાશ સમાન હોય છે.

અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ થતી સ્થૂલતા આપેક્ષિક સ્થૂલતા છે. જેમ કે આમળાથી કેરી સ્થૂલ છે.

(૫) **સંસ્થાન :** સંસ્થાન એટલે આકાર કે આકૃતિ. ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ વગેરે આકારો પણ પુદ્ગલમાં જ હોય છે.

(૬) **ભેદ :** એક વસ્તુના ભાગ પાડવા તે ભેદ. ભેદના પાંચ પ્રકાર છે.

● **ઔત્કરિક :** ચીરવા કે ફાડવાથી થતો ભેદ. જેમ કે લાકડા, પથ્થર વગેરેની તોડ-ફોડ.

● **ચૌર્ણિક :** ઘઉં વગેરેને દળવાથી થતો ચૂર્ણ સ્વરૂપે ભેદ.

● **ખંડ :** લાકડા વગેરેના ટુકડા કરવાથી થતો ભેદ.

● **પ્રતર :** પડનું છૂટા પડવું તે - જેમ કે અબરક (Mica), પ્લાયવુડ વગેરે.

● **અનુત્તર :** છાલ નીકળી તે જેમકે વાંસ, શેરડી વગેરે.

- (૭) અંધકાર : અંધકાર એ કાળા રંગે પરિણમેલા પુદ્ગલોનો સમૂહ છે. આ અંધકાર એ કંઈ પ્રકાશના અભાવ રૂપ નથી. જેમ કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુથી ઢંકાઈ જાય ત્યારે દેખાતી નથી તેમ અહીં અંધકારથી વસ્તુઓ ઢંકાઈ જાય છે તેથી આંખ સામે હોવા છતાં દેખાતી નથી.
- (૮) છાયા : પડછાયો, પ્રતિબિંબ, ફોટો એ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે.
- (૯) આતપ : સૂર્યના ઉષ્ણ પ્રકાશને આતપ કહેવાય છે. તેજ, તડકો એ પણ પુદ્ગલસ્વરૂપ છે.
- (૧૦) ઉદ્યોત : ચંદ્રનો પ્રકાશ, ચાંદની કે જે શીતળ છે એ પણ પુદ્ગલ પરિણામ છે.

શંકા :- શબ્દનું જ્ઞાન કાન વડે થાય છે. શ્રોતેન્દ્રિય રહિત પ્રાણીઓ શબ્દ સાંભળી શકતા નથી. તો પછી ખેતરમાં તીડ આવે છે તે ઢોલના અવાજથી કેમ ઉડી જાય છે? તીડ તો ચૈતરિન્દ્રિય હોવાથી કર્ણ રહિત છે.

સમાધાન : તીડો ઢોલના અવાજને સાંભળતા નથી, પણ શબ્દો કે જે પુદ્ગલ રૂપ છે તે ચારે તરફ ફેલાય છે. આ ફેલાયેલા શબ્દોની અસર તીડ ઉપર પ્રહાર જેવી થાય છે, તે સહન ન થતા તીડો ઉડી જાય છે. જેમ શબ્દરૂપ પુદ્ગલના પ્રહારથી પ્રતિકુળ અસર થાય છે તેમ સંગીતથી અનુકૂળ અસર પણ થાય છે. જેમકે સંગીતની અસરથી અમૂક વૃક્ષો જલ્દી વિકસે છે. ગાયો દૂધ વધુ આપે છે.

શંકા : સ્પર્શ વગેરે પુદ્ગલના પર્યાયો છે અને શબ્દ વગેરે પણ પુદ્ગલના જ પર્યાયો છે. તો સૂત્રો ૫-૨૩ અને સૂત્રો ૫-૨૪ એમ બે સૂત્રોના બદલે એક જ સૂત્ર ગ્રંથકારે કેમ ન બનાવ્યું ?

સમાધાન : ૫-૨૩ સૂત્રમાં કહેલા સ્પર્શ આદિ પર્યાયો અણુ અને સ્કંધ બંનેમાં હોય છે જ્યારે ૫-૨૪ સૂત્રમાં કહેલા શબ્દ આદિ પર્યાયો માત્ર સ્કંધમાં જ હોય છે. સ્કંધોમાં પણ દરેક સ્કંધમાં શબ્દાદિ પર્યાયો હોય એવો નિયમ નથી. જ્યારે સ્પર્શાદિ પર્યાયો તો દરેક પરમાણુમાં અને દરેક સ્કંધમાં અવશ્ય હોય છે.

સૂત્ર (૫-૨૫) પ્રયોજન : પુદ્ગલના મુખ્ય બે ભેદો જણાવે છે.

અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ ૫-૨૫

અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ ૫-૨૫

અણવઃ સ્કન્ધાઃ ચ ૫-૨૫

શબ્દાર્થ : અણવઃ = પુદ્ગલનો અવિભાજ્ય અંતિમ ભાગ,
સ્કન્ધઃ = પરસ્પર જોડાયેલા બે કે વધુ પરમાણુઓનો જથ્થો.

સૂત્રાર્થ : (પુદ્ગલના) પરમાણુ અને સ્કંધ એમ મુખ્ય બે ભેદો છે.

ભાવાર્થ : પરમાણુ એટલે પરમ (અંતિમ) અણુ. પરમાણુ પુદ્ગલનો અવિભાજ્ય અંતિમ વિભાગ છે. એનાથી નાનો વિભાગ હોતો જ નથી. એના પ્રદેશો હોતા નથી. એ પોતે જ એક પ્રદેશરૂપ છે.

સ્કંધ એટલે પરસ્પર જોડાયેલા બે કે વધુ પરમાણુઓનો જથ્થો. આ સ્કંધો સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા અને બાદર પરિણામવાળા એમ બે પ્રકારના છે. સૂક્ષ્મ પરિણામવાળા સ્કંધો આંખોથી દેખાતા નથી. બાદર પરિણામવાળા સ્કંધો જ આંખોથી દેખાય છે.

પરમાણુ અને સ્કંધ બંને પુદ્ગલ રૂપે સમાન હોવા છતાં બંનેની ઉત્પત્તિમાં કારણો ભિન્ન (જુદા જુદા) છે. તે બંનેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછીના બે સૂત્રોમાં જણાવે છે.

સૂત્ર (૫-૨૬) પ્રયોજન : સ્કંધની ઉત્પત્તિના કારણો જણાવે છે.

સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ૫-૨૬

સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ૫-૨૬

સંઘાત-ભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ૫-૨૬

શબ્દાર્થ : સંઘાત = જોડાવું, ભેગા થવું, ભેદ = છૂટા પડવું,
ઉત્પદ્યન્તે = ઉત્પન્ન થાય છે.

સૂત્રાર્થ : સંઘાત, ભેદ અને સંઘાત-ભેદથી એ ત્રણ કારણોમાંના કોઈ પણ એક કારણથી સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ : સંઘાત એટલે જોડાવવું. બે અણુના સંઘાતથી એટલે કે જોડાવાથી દ્વયણુક (બે અણુનો) સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણ અણુઓ જોડાવાથી ત્ર્યણુક (ત્રણ અણુનો) અને ત્રણ અણુમાં એક અણુ જોડાવાથી ચતુરણુક (ચાર અણુનો) સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભેદ એટલે છૂટા પડવું. ચૂરમાને વાળીએ તે જોડ્યું કહેવાય. જોડવાથી લાડુ બન્યો એટલે સંઘાત થયો. હવે તેના બે ભાગ કરીએ તો દરેક ભાગ ભેદથી થયા કહેવાય. મોટા સ્કંધો વિખરાઈને નાના નાના સ્કંધો બને તે સ્કંધો ભેદથી બન્યા કહેવાય.

જેમ ૧૦૦ પાનાની એક ચોપડી (Book) બની તે સંઘાત. ચા નો કપ હાથમાંથી પડી જાય અને તેના ટૂકડા થાય તે ભેદથી થયા કહેવાય.

સંઘાત-ભેદ : એટલે એક જ સમયે છૂટું થવું અને ભેગું થવું. જેમ દરજી (Tailor) પેન્ટ બનાવવા માટે કાપડને કટીંગ કરે તે ભેદ અને મશીનથી કાપેલા ટૂકડાને યથાસ્થાને જોડે તે સંઘાત. એમ સંઘાત-ભેદથી પેન્ટ તૈયાર થાય.

સૂત્ર (૫-૨૭) પ્રયોજન : પરમાણુની ઉત્પત્તિનું કારણ જણાવે છે.

ભેદાદણુ: ૫-૨૭

ભેદાદણુ: ૫-૨૭

ભેદાદ્ અણુ: ૫-૨૭

સૂત્રાર્થ : પરમાણુ (ની ઉત્પત્તિ સ્કંધના) ભેદથી (જ થાય છે.)

ભાવાર્થ : પરમાણુ પુદ્ગલનો અંતિમ અંશ છે. સંઘાત થાય ત્યારે તે અંતિમ અંશ તરીકે મટીને સ્કંધરૂપે બને છે, એટલે સંઘાતથી સ્કંધની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ પરમાણુની ઉત્પત્તિ સંઘાતથી થતી જ નથી. વળી સંઘાત-ભેદ થતાં કેટલાક પરમાણુ ભેગા થાય છે અને કેટલાક પરમાણુ છૂટા પડે છે. એટલે સંઘાત-ભેદથી પણ પરમાણુની ઉત્પત્તિ થતી નથી. માટે સ્કંધમાંથી પરમાણુ છૂટો પડે ત્યારે જ એટલે કે ભેદથી જ પરમાણુ બને છે.

શંકા : પરમાણુને તો નિત્ય કહેલ છે. તો અહીં તેની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે જણાવે છે ?

સમાધાન : પહેલી વાત એ કે જૈનદર્શન કોઈ વાતને એકાંતે નિત્ય કે એકાંતે અનિત્ય કહેતું નથી. જે વાત એક અપેક્ષાએ નિત્ય છે તે જ અન્ય કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ હોઈ શકે છે.

વસ્તુને સમજવા દ્રવ્યાર્થિક નયની જેમ પર્યાયાર્થિક નયને પણ સમજવો જ પડશે. પરમાણુને નિત્ય કહેવામાં આવે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નયથી કહેલ છે. કેમકે દ્રવ્યથી તો તે નિત્ય જ છે. પરંતુ પર્યાયનયની અપેક્ષાએ તે કાર્યરૂપ પણ હોઈ શકે છે અને અનિત્ય પણ હોઈ શકે છે. પરમાણુ ક્યારેક સ્કન્ધના અવયવોરૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થામાં રહે છે. અને ક્યારેક સ્કન્ધથી અલગ થઈ છૂટી છવાઈ અવસ્થામાં પણ રહે છે.

પરમાણુની જે છૂટી છવાઈ અવસ્થા છે તે સ્કન્ધના ભેદથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે સૂત્રકારે “ભેદથી અણુની ઉત્પત્તિ થાય છે.” એવી વાત કરી. ટૂંકમાં સ્કન્ધમાંથી છૂટા પડવાનું કાર્ય ભેદથી થયું માટે “ભેદાદ્ અણુઃ” કહ્યું છે.

સૂત્ર (૫-૨૮) પ્રયોજન : સ્કન્ધની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ કારણો કહ્યા. તેમાં કયા કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્કંધો જોઈ શકાય છે તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે.

ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ ૫-૨૮

ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ ૫-૨૮

ભેદ સંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ ૫-૨૮

શબ્દાર્થ : ચાક્ષુષાઃ = આંખોથી જોઈ શકાય તેવા.

સૂત્રાર્થ :- ભેદ અને સંઘાત એમ ઉભયથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્કંધો જ ચાક્ષુષ બને છે અર્થાત્ ચક્ષુથી જોઈ શકાય છે.

ભાવાર્થ :- જે સ્કંધો કેવળ ભેદથી કે કેવળ સંઘાતથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્કંધો આંખોથી જોઈ શકાતા નથી. જે સ્કંધો આંખોથી જોઈ શકાય તેવા છે. તે સ્કંધો ભેદ અને સંઘાત એમ ઉભયથી જ બને છે.

ભેદ-સંઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા સ્કંધો જોઈ શકાય છે એવો નિયમ નથી. પણ જે સ્કંધો ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવા છે. તે સ્કંધો ભેદ-સંઘાતથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે તેવો નિયમ છે. જેમ ઘર બને છે ત્યારે દિવાલો જોડાતાં સંઘાત પણ થાય છે અને તેમાં વપરાતા પાઈપ લાકડુ વગેરેના ટૂકડા કરવા પડે છે ત્યારે ભેદ પણ થાય છે. આમ સંઘાત-ભેદ ઉભયથી ઘર તૈયાર થાય છે, જે ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય (દેખી શકાય) બને છે.

સૂત્ર (૫-૨૯) પ્રયોજન : સત્ત્વં લક્ષણ જણાવે છે.

ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ ૫-૨૯

ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ ૫-૨૯

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય-યુક્તં સત્ ૫-૨૯

શબ્દાર્થ : ઉત્પાદ = ઉત્પત્તિ, વ્યય = નાશ, ધ્રૌવ્ય = નિત્ય, યુક્ત = સહિત, સત્ = પદાર્થ.

સૂત્રાર્થ : (જે) ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યથી યુક્ત હોય તે સત્ (કહેવાય) છે.

ભાવાર્થ : ઉત્પાદ (ઉત્પત્તિ), વ્યય (નાશ) અને ધ્રૌવ્ય (સ્થિરતા) આ ત્રણ ધર્મો જેમાં ન હોય તેવી કોઈપણ વસ્તુ આ જગતમાં વિદ્યમાન નથી. જે સત્ છે તે ત્રણે ધર્મોથી અવશ્ય યુક્ત જ હોય છે. કોઈપણ દ્રવ્યનો ક્યારે પણ નાશ નથી અને ક્યારે પણ ઉત્પત્તિ નથી. સર્વે દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે અર્થાત્ ધ્રૌવ્ય છે. આ જગતમાં દરેક વસ્તુ પ્રતિસમયે પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે તથા દ્રવ્યરૂપે સ્થિર રહે છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય એમ બે સ્વરૂપ છે. બેમાંથી દ્રવ્યપણું સ્વયં અનાદિ અનંત છે માટે ધ્રુવ છે. દ્રવ્ય પરિવર્તનશીલ છે તેથી જુના પર્યાયરૂપે નાશ પામે છે અને નવા પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કે સોનાનું કડુ ભંગાવીને કંઠી બનાવવામાં આવે તો કડાનો વ્યય,

કંઠીની ઉત્પત્તિ થાય છે પરંતુ સોનાની ધ્રુવતા સદા છે. જેમકે જીવ મનુષ્યપણે જન્મે તે ઉત્પાદ, દેવપણે મૃત્યુ પામે તે વ્યય અને જીવપણે સદા રહે તે ધ્રુવ કહેવાય.

સૂત્ર (૫-૩૦) પ્રયોજન : નિત્યનું લક્ષણ જણાવે છે.

તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ૫-૩૦

તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ૫-૩૦

તદ્-ભાવ-અવ્યયં નિત્યમ્ ૫-૩૦

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે, ભાવ = સ્વરૂપ, પોતાની જાતિ, અવ્યયં = નાશ ન પામવું, નિત્યમ્ = નિત્ય.

સૂત્રાર્થ : જે વસ્તુ પોતાના ભાવથી અવ્યય રહે એટલે કે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને ન છોડે તે નિત્ય.

ભાવાર્થ : દરેક વસ્તુ પરિવર્તન પામે છે એટલે અનિત્ય છે અને પરિવર્તન પામવા છતાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતી નથી માટે નિત્ય છે. દરેક વસ્તુમાં પ્રતિક્ષણે થોડું ઘણું પર્યાયની અપેક્ષાએ પરિવર્તન થયા કરે છે આ પરિવર્તન ઘણું જ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણી નજરમાં આવતું નથી. આ પરિવર્તન સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ જોઈ શકે. દા.ત. કાપડનો તાકો કાપીને કેટલાક શર્ટ બનાવ્યા. અહીં તાકાનો નાશ થયો અને શર્ટની ઉત્પત્તિ થઈ છતાં મૂળ દ્રવ્યમાં (કાપડમાં) કોઈ ફેરફાર થયો નથી. કાપડ કાપડરૂપે મટીને કાગળ રૂપે કે અન્ય કોઈ વસ્તુરૂપે બન્યું નથી. કાપડ તાકા રૂપે નાશ પામીને શર્ટરૂપે ઉત્પન્ન થવા છતાં કાપડરૂપે નિત્ય (કાયમ) રહે છે. એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોની સિદ્ધિ સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિથી થાય છે. પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજી હવે પછીના સૂત્રમાં સ્યાદ્વાદને સમજાવે છે.

સૂત્ર (૫-૩૨) પ્રયોજન : એક જ વસ્તુમાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોની સિદ્ધિ સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિથી થાય છે. આથી સૂત્રકાર મહર્ષિ સ્યાદ્વાદને સમજાવે છે.

અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ ૫-૩૧

અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ ૫-૩૧

અર્પિત-અનર્પિત-સિદ્ધેઃ ૫-૩૧

શબ્દાર્થ : અર્પિત = પ્રધાનતા અર્થાત્ વિવક્ષા, અનર્પિત = ગૌણતા અર્થાત્ અવિવક્ષા, સિદ્ધિ = ઉત્પત્તિ.

સૂત્રાર્થ : (એક જ વસ્તુમાં, પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો નિત્યત્વ - અનિત્યત્વ, ઉત્પાદ - વ્યય અને ધ્રોવ્ય વગેરે) અર્પિતથી (વિવક્ષાથી) અને અનર્પિતથી (વિવક્ષાના અભાવથી) થાય છે.

ભાવાર્થ : દરેક વસ્તુમાં બે અંશ હોય છે. દ્રવ્ય અંશ અને પર્યાય અંશ. દ્રવ્ય અંશ સ્થિર (નિત્ય) છે જ્યારે પર્યાય અંશ અસ્થિર (અનિત્ય) છે. જેમકે આત્માને દ્રવ્યની અપેક્ષાથી વિચારીએ અને પર્યાયની અપેક્ષાથી ન વિચારીએ તો આત્મા નિત્ય દેખાશે પણ તે જ આત્માને પર્યાયની અપેક્ષાથી જોવા પ્રયત્ન કરીએ અને દ્રવ્યની અપેક્ષાથી ન જોઈએ તો આત્મા અનિત્ય દેખાશે. એક જ વ્યક્તિમાં પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ એમ બંને ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં અપેક્ષા ભેદથી બન્ને સાથે રહી શકે છે. જ્યારે જે ધર્મની પ્રધાનતા (વિવક્ષા) કરવી હોય ત્યારે તે ધર્મને આગળ કરવામાં આવે છે. આમ જગતના દરેક પદાર્થમાં અપેક્ષા, અનપેક્ષા દ્વારા પરસ્પર વિરોધી ધર્મો પણ ઘટી શકે છે.

સૂત્ર (૫-૩૨) પ્રયોજન : પુદ્ગલના બંધના હેતુને જણાવે છે.

સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાદ્ બન્ધઃ ૫-૩૨

સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાદ્ બન્ધઃ ૫-૩૨

સ્નિગ્ધ-રુક્ષત્વાદ્ બંધઃ ૫-૩૨

શબ્દાર્થ : સ્નિગ્ધ = ચીકણાપણું, રુક્ષત્વ = લુખાપણું,

સૂત્રાર્થ : સ્નિગ્ધતા અને રુક્ષતાથી પુદ્ગલોનો પરસ્પર સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ : બંધ એટલે પુદ્ગલોનું ભેગા થવું અર્થાત્ જોડાઈ જવું. આ જોડાણ પુદ્ગલમાં રહેલા સ્નિગ્ધત્વ અને રુક્ષત્વ નામના સ્પર્શગુણથી થાય છે.

જેમ કે લોટ રુક્ષ છે અને તેલ - ઘી - પાણી સ્નિગ્ધ છે. તેથી તે બંનેનો સંયોગ કરવાથી લોટ બંધાય છે. સ્નિગ્ધતા અને રુક્ષતા વત્તી ઓછી તરતમતાવાળી હોઈ શકે છે. જેમ કે પાણી કરતાં એક ટકા ફેટવાળુ દૂધ વધારે સ્નિગ્ધ અને તેના કરતા બે ટકા ફેટવાળા દૂધમાં અધિક અધિક સ્નિગ્ધતા છે. તે જ રીતે ધૂળ, ફોતરા અને રેતીમાં અધિક અધિક રુક્ષતા છે. બંધ થવામાં કેટલી સ્નિગ્ધતા અને કેટલી રુક્ષતા હોવી જરૂરી છે તે વાત હવે પછીના સૂત્રમાં જણાવવામાં આવશે.

સૂત્ર (૫-૩૩) પ્રયોજન : બંધના વિષયમાં પ્રથમ અપવાદ જણાવે છે.

ન જઘન્યગુણાનામ્ ૫-૩૩

ન જઘન્યગુણાનામ્ ૫-૩૩

ન જઘન્ય-ગુણાનામ્ ૫-૩૩

શબ્દાર્થ : ન = નહિ, જઘન્ય = ઓછામાં ઓછું, ગુણાનામ = શક્તિનો અંશ.

સૂત્રાર્થ :- જઘન્ય ગુણવાળા (પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થતો) નથી.

ભાવાર્થ :- અહીં જઘન્ય ગુણ એટલે ઓછામાં ઓછી સ્નિગ્ધતા અને ઓછામાં ઓછી રુક્ષતાવાળુ જે પુદ્ગલ હોય છે તે સમજવું, જેના કેવળીની દૃષ્ટિએ પણ બે ભાગ ના થઈ શકે. પુદ્ગલોમાં ગુણની તરતમતાની દૃષ્ટિએ અનેક ભેદો પડે છે. આ બધા ભેદોને ત્રણ ભેદોમાં સમાવિષ્ટ કરી શકાય. જઘન્ય ગુણ, મધ્યમ ગુણ અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણ. સૌથી ઓછો ગુણ જે પુદ્ગલમાં હોય તે જઘન્ય ગુણ. અને સૌથી વધારે ગુણ જે પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં હોય તે ઉત્કૃષ્ટ. તે સિવાયના બધા પુદ્ગલો મધ્યમ ગુણવાળા કહેવાય. આ સૂત્રમાં કહે છે કે- જઘન્ય ગુણ (એક ગુણ) પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થતો નથી. એટલે

કે જઘન્યગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો જઘન્યગુણ રુક્ષ કે જઘન્ય ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલની સાથે બંધ ન થાય. તે જ પ્રમાણે જઘન્ય ગુણ રુક્ષ પુદ્ગલનો જઘન્ય ગુણ સ્નિગ્ધ કે જઘન્ય ગુણ રુક્ષ પુદ્ગલની સાથે બંધ ન થાય. કારણ કે બંધ થવામાં જેટલી સ્નિગ્ધતા કે રુક્ષતા હોવી જોઈએ તેનાથી આ સ્નિગ્ધતા કે રુક્ષતા ઓછી પડે છે. માટે બંધ થતો નથી. સારાંશ એ છે કે, જઘન્ય સ્નિગ્ધતા ગુણ કે જઘન્ય રુક્ષતા ગુણવાળા પુદ્ગલોનો કોઈપણ અન્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય સાથે બંધ થતો નથી.

સૂત્ર (૫-૩૪) પ્રયોજન : બંધના વિષયમાં બીજો અપવાદ જણાવે છે.

ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ ૫-૩૪

ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ ૫-૩૪

ગુણ-સામ્યે સદૃશાનામ્ ૫-૩૪

શબ્દાર્થ : સામ્યે = સમાન અંશવાળા, સદૃશ = સરખે સરખા, સજાતીય.

સૂત્રાર્થ : ગુણની સમાનતા હોય (ગુણ સામ્ય) તો સદૃશ (સજાતીય) (પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી.)

ભાવાર્થ : અહીં સદૃશતા ગુણની (સ્નિગ્ધ કે રુક્ષ) અપેક્ષાએ સમજવી. જે પુદ્ગલોમાં જેટલી સ્નિગ્ધતા હોય તેટલી જ સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલો જો સામે આવે તો તે બંને સમાન સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી. એવી જ રીતે સમાન રુક્ષતા ગુણવાળા પુદ્ગલોનો સમાન રુક્ષતા ગુણવાળા પુદ્ગલો સાથે બંધ થતો નથી.

જેમકે પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધતા ગુણવાળા પુદ્ગલોનો પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલોની સાથે બંધ થતો નથી. પરંતુ પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા પુદ્ગલોનો પાંચ ગુણ રુક્ષતાવાળા પુદ્ગલોની સાથે ગુણની સામ્યતા હોવા છતાં પણ સદૃશ પુદ્ગલો ન હોવાથી અર્થાત્ વિજાતીય હોવાથી બંધ અવશ્ય થાય છે.

બંધના વિષયમાં બીજો અપવાદ નીચેના ટેબલથી સમજાશે.

પુદ્ગલ	સદેશ કે અસદેશ	ગુણસમાન કે ગુણઅસમાન	બંધ થાય કે ન થાય ?
પંચગુણ સ્નિગ્ધ તથા સમગુણ સ્નિગ્ધ	સદેશ	ગુણઅસમાન	થાય
ચતુર્ગુણ સ્નિગ્ધ તથા દશગુણ સ્નિગ્ધ	સદેશ	ગુણઅસમાન	થાય
પંચગુણ રુક્ષ તથા સમગુણ રુક્ષ	સદેશ	ગુણઅસમાન	થાય
ચતુર્ગુણ રુક્ષ તથા દશગુણ રુક્ષ	સદેશ	ગુણઅસમાન	થાય
પંચગુણ સ્નિગ્ધ તથા પંચગુણ રુક્ષ	અસદેશ	ગુણની માત્રા સમાન	થાય
ચતુર્ગુણ સ્નિગ્ધ તથા ચતુર્ગુણ રુક્ષ	અસદેશ	ગુણની માત્રા સમાન	થાય
પંચગુણ સ્નિગ્ધ તથા પંચગુણ સ્નિગ્ધ	સદેશ	ગુણની માત્રા સમાન	ન થાય
પંચગુણ રુક્ષ તથા પંચગુણ રુક્ષ	સદેશ	ગુણની માત્રા સમાન	ન થાય

સૂત્ર (૫-૩૫) પ્રયોજન : બંધના વિષયમાં ત્રીજો અપવાદ જણાવે છે.

દ્વ્યધિકાદિગુણાનાં તુ ૫-૩૫

દ્વ્યાધિકાદિગુણાનાં તુ ૫-૩૫

દ્વિ-અધિક-આદિ-ગુણાનાં તુ ૫-૩૫

શબ્દાર્થ : દ્વિ = બે (ગુણ), અધિકાદિ = અધિક ગુણવાળા, તુ = પરંતુ.

સૂત્રાર્થ : (જે પુદ્ગલોમાં ગુણની સદશતા છે તેઓમાં પણ) બે અથવા બે થી વધુ ગુણોનો તફાવત હોય તો જ બંધ થાય છે.

ભાવાર્થ : ચતુર્થગુણ સ્નિગ્ધનો પંચગુણ સ્નિગ્ધ સાથે બંધ થતો નથી કારણકે બંને વચ્ચે એકગુણ અધિકનો તફાવત છે. પરંતુ તે જ ચતુર્થગુણ સ્નિગ્ધનો ષડ્ગુણ સ્નિગ્ધ સાથે અવશ્ય બંધ થઈ શકે છે. તેવી જ રીતે પંચગુણ રુક્ષનો ષડ્ગુણ રુક્ષ સાથે બંધ થતો નથી.

પરંતુ પંચગુણ રુક્ષનો સાતગુણ રુક્ષ સાથે અથવા સાતગુણથી વધુ ગુણ રુક્ષવાળા પુદ્ગલ સાથે બંધ થઈ શકે છે.

ટૂંકમાં સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધ સાથે અને રુક્ષનો રુક્ષ સાથે સમાનતા હોય અથવા એક ગુણ અધિક હોય ત્યારે બંધ થતો નથી પરંતુ બે-ત્રણ-ચાર વગેરે ગુણ અધિક હોય તો જ બંધ ને યોગ્ય છે. જોકે સ્નિગ્ધનો રુક્ષની સાથે અને રુક્ષનો સ્નિગ્ધની સાથે એક ગુણ અધિક હોય તો પણ બંધ થાય છે, કારણ કે ઉપરનો નિયમ સદૃશ (સજાતીય) પુદ્ગલો માટે જ છે. એક ગુણ વૈષમ્ય હોય તો બંધ થતો નથી બે-ત્રણ કે વધુ હોય તો જ બંધ થાય છે.

સૂત્ર ૫-૩૨થી ૫-૩૫ નો સાર

પુદ્ગલોમાં રહેલા સ્નિગ્ધ અને રુક્ષગુણના કારણે ગમે તે ગુણવાળા પુદ્ગલનો ગમે તે ગુણવાળા પુદ્ગલની સાથે બંધ થાય, તે ૫-૩૨ સૂત્રમાં કહ્યું છે. ત્યાર પછીના ત્રણ સૂત્રોમાં બંધમાં અપવાદ બતાવવામાં આવ્યા છે.

સૂત્ર ૫-૩૩ માં કહ્યું કે જઘન્યગુણ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ન થાય.

સૂત્ર ૫-૩૪ માં કહ્યું કે સદૃશ (સજાતીય) પુદ્ગલોમાં ગુણસામ્ય હોય તો બંધ ન થાય. એટલે કે સદૃશ પુદ્ગલોમાં ગુણવૈષમ્ય હોય તો બંધ થાય.

સૂત્ર ૫-૩૫ માં જણાવ્યું કે સદૃશ પુદ્ગલોમાં એકગુણ વૈષમ્ય હોય તો પણ બંધ ન થાય. સદૃશ પુદ્ગલોમાં દ્વિગુણ, ત્રિગુણ, ચતુર્ગુણ વગેરે ગુણવૈષમ્ય હોય તો બંધ થાય. અર્થાત્ સદૃશ પુદ્ગલોમાં એક ગુણથી વધારે ગુણવૈષમ્ય હોય તો બંધ થાય.

નીચે જણાવેલ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થાય

બંધ થાય	કેમ થાય ?
એક ગુણ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ રુક્ષ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ નથી. સદૃશ પણ નથી.
એક ગુણ રુક્ષનો દ્વિગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ નથી. સદૃશ પણ નથી.
એક ગુણ સ્નિગ્ધનો ત્રિગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ નથી. સદૃશ છે-એક ગુણ વૈષમ્ય નથી.
એક ગુણ રુક્ષનો ત્રિગુણ રુક્ષ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ નથી. સદૃશ છે-એક ગુણ ગુણવૈષમ્ય નથી.
દ્વિગુણ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ રુક્ષ સાથે	સામ્ય છે પણ સદૃશ નથી.
દ્વિગુણ રુક્ષનો દ્વિગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	સામ્ય છે પણ સદૃશ નથી.

નીચે જણાવેલ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ન થાય

બંધ ન થાય	કેમ ન થાય ?	સૂત્ર
એક ગુણ સ્નિગ્ધનો એક ગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ છે.	૫-૩૩
એક ગુણ સ્નિગ્ધનો એક ગુણ રુક્ષ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ છે.	૫-૩૩
એક ગુણ રુક્ષનો એક ગુણ રુક્ષ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ છે.	૫-૩૩
એક ગુણ રુક્ષનો એક ગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	બંનેમાં જઘન્ય ગુણ છે.	૫-૩૩
દ્વિગુણ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	સદૃશ છે-ગુણસામ્ય છે.	૫-૩૪
દ્વિગુણ રુક્ષનો દ્વિગુણ રુક્ષ સાથે	સદૃશ છે-ગુણસામ્ય છે.	૫-૩૪
પંચગુણ સ્નિગ્ધનો પંચગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	સદૃશ છે-ગુણસામ્ય છે.	૫-૩૪
પંચગુણ રુક્ષનો પંચગુણ રુક્ષ સાથે	સદૃશ છે-ગુણસામ્ય છે.	૫-૩૪
દ્વિગુણ સ્નિગ્ધનો ત્રિગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	માત્ર એક ગુણ વૈષમ્ય ^૧ છે.	૫-૩૫
દ્વિગુણ રુક્ષનો ત્રિગુણ રુક્ષ સાથે	માત્ર એક ગુણ વૈષમ્ય ^૧ છે.	૫-૩૫
એક ગુણ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ સ્નિગ્ધ સાથે	માત્ર એક ગુણ વૈષમ્ય ^૧ છે.	૫-૩૫
એક ગુણ રુક્ષનો દ્વિગુણ રુક્ષ સાથે	માત્ર એક ગુણ વૈષમ્ય ^૧ છે.	૫-૩૫

સૂત્ર (૫-૩૬) પ્રયોજન : પુદ્ગલોનો બંધ થયા બાદ સ્કંધમાં થતા સ્પર્શના પરિણામને જણાવે છે.

બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ

૫-૩૬

બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ

૫-૩૬

બન્ધે સમ-અધિકૌ પારિણામિકૌ

૫-૩૬

૧. વૈષમ્ય એટલે તફાવત.

શબ્દાર્થ : બન્ધે = પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થયા પછી, સમ = સમાન ગુણવાળા, અધિક = અધિક ગુણવાળા, પારિણામિક = પરિણમન કરાવવાવાળા.

સૂત્રાર્થ : (પુદ્ગલોનો પરસ્પર) બંધ થયે છતે સમાન અથવા જે અધિક પરિણામ હોય તે ગુણ વ્યાપ્ત બને છે.

ભાવાર્થ : પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થયા પછી આખા સ્કંધમાં સમાન અથવા અધિક જે ગુણ હોય તે ગુણનો પરિણામ વ્યાપ્ત બને છે. જ્યારે સમાન ગુણ રુક્ષ અને સ્નિગ્ધનો બંધ થાય ત્યારે કોઈવાર રુક્ષગુણ સ્નિગ્ધ ગુણને રુક્ષરૂપે પરિણમાવે છે તો કોઈ વખત સ્નિગ્ધગુણ રુક્ષને સ્નિગ્ધરૂપે પરિણમાવે છે. પરંતુ સમગુણ સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધનો કે રુક્ષ-રુક્ષનો પરસ્પર બંધ થતો નથી.

સ્નિગ્ધનો રુક્ષની સાથે અને રુક્ષનો સ્નિગ્ધની સાથે જો બંધ થાય તો જે અધિક હોય તે પરિણામ થાય છે. જો રુક્ષતા અધિક હોય તો સ્નિગ્ધ ગુણવાળા પરમાણુઓ રુક્ષતાવાળા બને છે અને સ્નિગ્ધતા અધિક હોય તો રુક્ષગુણવાળા પરમાણુઓ સ્નિગ્ધ ગુણવાળા બને છે. દાખલા તરીકે એક સ્કંધ ત્રિગુણ રુક્ષ હોય અને બીજો સ્કંધ પંચગુણ સ્નિગ્ધ હોય તો આખા સ્કંધમાં પંચગુણ સ્નિગ્ધતા વ્યાપે છે.

સૂત્ર (૫-૩૭) પ્રયોજન : દ્રવ્યનું લક્ષણ સમજાવે છે.

ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ૫-૩૭

ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ૫-૩૭

ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ૫-૩૭

શબ્દાર્થ : ગુણ = સદા રહેનારા ધર્મો, પર્યાય = ઉત્પન્ન થનાર અને નાશ પામનાર અવસ્થા.

સૂત્રાર્થ : ગુણ અને પર્યાયવાળો (જે પદાર્થ છે તે) દ્રવ્ય કહેવાય છે.

ભાવાર્થ : દ્રવ્યની સાથે કાયમ રહે તે ગુણ કહેવાય અને વારંવાર ઉત્પન્ન થાય અને નાશ થાય તે પર્યાય કહેવાય. દાખલા તરીકે આત્મદ્રવ્યનો ગુણ ચૈતન્ય ધર્મ, જે આત્માની સાથે સદા રહે છે તેથી ચૈતન્ય આત્માનો ગુણ છે.

એવી જ રીતે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ છે. કારણ કે આ ચારે ધર્મો હંમેશા પુદ્ગલની સાથે જ રહે છે.

ટૂંકમાં જે ધર્મો જે દ્રવ્યના સહભાવી (સતત સાથે રહે) હોય તે ધર્મો તે દ્રવ્યના ગુણો કહેવાય છે. કેટલાક ધર્મો દ્રવ્યમાં સદા રહેતા નથી, ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન પણ હોય. અર્થાત્ કેટલાક ધર્મો ક્રમભાવી (ઉત્પન્ન થનારા અને નાશ પામનારા) હોય છે. આ ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. જેમ કે લાલ, લીલુ, પીળુ વગેરે વર્ણના પેટાભેદો પુદ્ગલમાં આવે છે અને જાય છે માટે તેને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. પરંતુ વર્ણ કાયમ રહે છે માટે તેને (વર્ણને) ગુણ કહેવાય અને લાલ, લીલુ, પીળુ પર્યાય કહેવાય.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર એ જીવનો ગુણ છે. દેવ-નારક-તિર્યચાદિ અવસ્થા તેના પર્યાય છે. દરેક દ્રવ્યમાં અનંતા ગુણો અને અનંતા પર્યાયો રહેલા છે. દ્રવ્યો અને ગુણો ઉત્પન્ન થતા ન હોવાથી નિત્ય છે અર્થાત્ અનાદિ-અનંત છે. પર્યાયો પ્રતિસમયે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે આથી અનિત્ય છે.

સૂત્ર (૫-૩૮) પ્રયોજન : કાળ વિષે નિરૂપણ કરે છે.

કાલશ્ચેત્યેકે	૫-૩૮
કાલશ્ચેત્યેકે	૫-૩૮
કાલઃ ચ ઈતિ એકે	૫-૩૮

શબ્દાર્થ : કાલ = વર્તનાદિ જેના લક્ષણ છે તે, ઈતિ = આ પ્રમાણે, એકે = કેટલાક (કોઈક) આચાર્યો.

સૂત્રાર્થ : કેટલાક (આચાર્યો) કાળ પણ (દ્રવ્ય) છે, એમ કહે છે.

ભાવાર્થ : પૂ. ઉમાસ્વાતિજીના મત પ્રમાણે મૂળ દ્રવ્યો પાંચ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવ (જીવાસ્તિકાય) અને પુદ્ગલાસ્તિકાય (પુદ્ગલ). ગ્રંથકાર કાળને દ્રવ્ય ગણતા નથી. શાસ્ત્રમાં છ દ્રવ્યો (ષડ્દ્રવ્ય) કહ્યા છે. જેમાં કાળને દ્રવ્ય તરીકે કેટલાક આચાર્યો માને છે.

જગતમાં થતા ફેરફારો તથા પર્યાયોમાં કાળની સહાયતા છે જ. તેથી પૂ.

ઉમાસ્વાતિજીએ વર્તના, પરિણામ, વગેરે કાળનો ઉપકાર છે તેમ ૫-૨૨ માં સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. એટલે કાળ જેવી વસ્તુ જગતમાં છે એમાં કોઈનાથી નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી, પરંતુ કાળ દ્રવ્યરૂપ છે કે પર્યાયરૂપ છે તેમાં મતભેદ છે. જીવ - અજીવના પર્યાય સ્વરૂપ કાળમાં દ્રવ્યનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે તેથી કાળ એ ઉપચરિત દ્રવ્ય છે. પરંતુ પાર્માર્થિક દ્રવ્ય નથી એમ ગ્રંથકારશ્રીનું કહેવું છે.

સૂત્ર (૫-૩૯) પ્રયોજન : કાળના વિશેષ સ્વરૂપને જણાવે છે.

સોડનન્તસમયઃ ૫-૩૯

સોડનન્તસમયઃ ૫-૩૯

સઃ અનન્તસમયઃ ૫-૩૯

શબ્દાર્થ : સઃ = તે (કાળ), અનન્તસમયઃ = સમય એ કાળનું માપ છે.

સૂત્રાર્થ : તે (કાળદ્રવ્ય) અનન્ત સમય (પ્રમાણ) છે.

ભાવાર્થ : કાળના વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એમ ત્રણ ભેદ છે. ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ અનંત સમયના છે. વર્તમાનકાળ એક સમયનો છે. સમય એટલે કાળનો અંતિમ અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ. આંખના એક પલકારામાં પણ આવા અસંખ્ય સમયો પસાર થાય છે.

કોઈ જીર્ણવસ્ત્રને એકી સાથે ફાડવામાં આવે ત્યારે દરેક તાંતણાને તૂટતા અસંખ્યાતા સમયો પસાર થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટાંતથી સમયની સૂક્ષ્મતાનો ખ્યાલ આવશે.

સૂત્ર (૫-૪૦) પ્રયોજન : ગુણના લક્ષણને જણાવે છે.

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ૫-૪૦

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ૫-૪૦

દ્રવ્ય-આશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ૫-૪૦

શબ્દાર્થ : દ્રવ્ય-આશ્રયા = દ્રવ્યમાં રહેલા, નિર્ગુણા = ગુણ વગરના

સૂત્રાર્થ : (જે) દ્રવ્યમાં સદા રહે (અને) સ્વયં નિર્ગુણ હોય તે ગુણ (કહેવાય) છે.

ભાવાર્થ : ગુણો હંમેશા દ્રવ્યમાં જ રહે છે. સ્વયં એકલા ગુણો કદાપિ હોતા નથી. જેમ કે આત્મ દ્રવ્યમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ગુણો છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ગુણો છે. દ્રવ્યમાં જેમ ગુણો છે તેમ ગુણમાં ગુણો વર્તતા નથી. દાખલા તરીકે મર્યામાં તીખાશ છે. એટલે મરચું નામના દ્રવ્યમાં તીખાશ ગુણ છે. પરંતુ તીખાશમાં કોઈ ગુણ નથી. તીખાશ ગુણમાં જો કોઈ બીજો ગુણ હોય તો તીખાશ એ દ્રવ્ય કહેવાય.

દ્રવ્યની અંદર સદા સાથે રહેનારા (સહભાવિ) ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા અને નાશ પામનારા (ક્રમભાવી) ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે.

સૂત્ર (૫-૪૧) પ્રયોજન : પરિણામનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપને જણાવે છે.

તદ્ભાવઃ પરિણામઃ ૫-૪૧

તદ્ભાવઃ પરિણામઃ ૫-૪૧

તદ્ ભાવઃ પરિણામઃ ૫-૪૧

શબ્દાર્થ : તદ્ = તે (પૂર્વે કહેલા દ્રવ્યો અને ગુણો), ભાવઃ = સ્વ-ભાવ, સ્વતત્ત્વમ્, પરિણામઃ = સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવું (પરિણમન).

સૂત્રાર્થ :- તેનો (દ્રવ્યોનો અને ગુણોનો) ભાવ એ પરિણામ છે.

ભાવાર્થ :- બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્યો અને ગુણોનો જે વિકાર અથવા તેમાં થતી હાનિ-વૃદ્ધિ અર્થાત્ (પરિવર્તન)ને પર્યાય (પરિણામ) કહેવાય છે.

બૌદ્ધદર્શન દ્રવ્યને એકાન્તે ક્ષણિક કહે છે. તેના મત પ્રમાણે ઉત્પન્ન થઈને વસ્તુનો સર્વથા નાશ થવો એ જ પરિણામ છે. ન્યાય, વૈશેષિક અને સાંખ્ય દર્શન દ્રવ્યને એકાન્તે નિત્ય કહે છે. જ્યારે જૈન દર્શન દ્રવ્યને નિત્યાનિત્ય કહે છે. જેમ કે સોનું દ્રવ્ય, દ્રવ્ય તરીકે (સોના તરીકે) કાયમ રહે છે.

સૂત્ર ૫-૪૦ માં કહ્યું કે દ્રવ્ય-આશ્રયાઃ નિર્ગુણાઃ ગુણાઃ દ્રવ્યના આશ્રયે જ રહે અને સ્વયં પોતે નિર્ગુણ હોય તે ગુણ કહેવાય છે.

શંકા : દ્રવ્યના આશ્રયે રહેલો ગુણ સ્વયં નિર્ગુણ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

સમાધાન : દાખલા તરીકે કોઈ વ્યક્તિમાં જ્ઞાન છે એટલે તેનામાં જ્ઞાન ગુણ રહેલો છે. જ્ઞાન પોતે ગુણ છે પણ જ્ઞાનમાં બીજા કોઈ ગુણો રહેતા નથી. માટે નિર્ગુણ છે.

શંકા : સૂત્ર ૫-૪૧ માં કહ્યું કે દ્રવ્ય અને ગુણોનો જે વિકાર (ઉત્પાદ અને વ્યય) તેને પર્યાય કહેવાય છે. આ સમજાવો.

સમાધાન : દાખલા તરીકે મનુષ્ય બે પગવાળો છે હવે આવતા ભવમાં તેને ચાર પગ મળ્યા અર્થાત્ તિર્યચ બન્યો. તો મનુષ્ય અને તિર્યચમાં જીવ તો એ જ હતો ભવ બદલાતાં શરીર બદલાયું. આને પર્યાય કહેવાય છે.

તે જ રીતે એક જ ભવમાં જન્મ્યો ત્યારે માંડ ૧ ફૂટનું શરીર હતું અને યુવાન થતાં $૫\frac{૧}{૨}$ ફૂટનું શરીર થયું એટલે જે ફેરફાર (વિકાર) થયો તેને પર્યાય કહેવાય. જીવ દ્રવ્ય તો તેનું તે જ છે.

લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમાન અર્થી છે. કોઈપણ એક જીવની જઘન્ય અવગાહના લોકના અસંખ્યાતમા ભાગની કે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગની છે. આટલી નાની અવગાહના સૂક્ષ્મ નિગોદીયા જીવની હોય છે. શરીર મોટું તેમ અવગાહના વધારે. લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં ઘણા આકાશ પ્રદેશો હોય છે.

શંકા : એક ગુણ સ્નિગ્ધ, દ્વિ-ગુણ સ્નિગ્ધ, દસ-ગુણ રુક્ષનો અર્થ શું ?

સમાધાન : એક ગુણ સ્નિગ્ધ કે રુક્ષનો અર્થ એક પરમાણુની સ્નિગ્ધતા કે રુક્ષતા એવો અર્થ નહિ કરવાનો.

એક ગુણ સ્નિગ્ધ એટલે જે કોઈ સ્નિગ્ધ દ્રવ્ય હોય (તેલ, ઘી, દૂધ વગેરે) તેની સ્નિગ્ધતા ઓછામાં ઓછી હોય તેને એક ગુણ સ્નિગ્ધ કહેવાય. તે જ પ્રમાણે દ્વિ-ગુણ સ્નિગ્ધ એટલે જેની સ્નિગ્ધતા બે ગણી હોય, દસ-ગુણ રુક્ષ એટલે જેની રુક્ષતા દસ ગણી હોય તેમ સમજવું.

દા.ત. તેલની જે ચીકાશ કે સ્નિગ્ધતા છે તેમાં ઓછામાં ઓછી ચીકાશ તે એક ગુણ સ્નિગ્ધ કહેવાય. અર્થાત્ તેનામાં સ્નિગ્ધતાનો ગુણ ઓછામાં ઓછો છે. દ્વિ-ગુણ એટલે તેનામાં સ્નિગ્ધતા બે ગુણી છે. ૨૫ ગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા દ્રવ્યનો, ૨૫ ગુણ સ્નિગ્ધતાવાળા અન્ય દ્રવ્યની સાથે બંધ થતો નથી.

એટલે પરમાણુ એક હોય, ૧૦ હોય, ૧૦૦ હોય કે ૧૦૦૦ હોય તેનો વાંધો નથી પણ તેની સ્નિગ્ધતા સૌથી ઓછી હોય તે ૧ ગુણ સ્નિગ્ધ કહેવાય. ૨૫ ગણા ગુણમાં હોય તો તે ૨૫ ગણી સ્નિગ્ધતા કહેવાય.

ટૂંકમાં સ્નિગ્ધતાનો પરમાણુની સંખ્યા સાથે સંબંધ નથી, તેમાં રહેલી સ્નિગ્ધતાની માત્રા સાથે સંબંધ છે.

સૂત્ર (૫-૪૨) પ્રયોજન : સૂત્ર ૫-૪૧ માં જે પરિણામ વિષે જણાવ્યું તેના બે ભેદો જણાવે છે.

અનાદિરાદિમાંશ્ચ ૫-૪૨

અનાદિરાદિમાંશ્ચ ૫-૪૨

અનાદિઃ આદિમાન્ ચ ૫-૪૨

શબ્દાર્થ : અનાદિ = જેની આદિ નથી તે, આદિમાન = જેની આદિ છે તે.

સૂત્રાર્થ : (પરિણામ) અનાદિ અને આદિમાન (બે પ્રકારે હોય) છે.

ભાવાર્થ : જેની આદિ નથી તે અનાદિ અને જેની આદિ છે તે આદિમાન અથવા સાદિ કહેવાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અમૂક કાળે શરૂઆત થઈ એમ જેના માટે ન કહી શકાય તે અનાદિ.

દા.ત., ઘડો જ્યારે માટીમાંથી બનાવ્યો ત્યારે તેની શરૂઆત થઈ. માટે તે સાદિ છે. પરંતુ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યોમાં અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશવાળા પણું જે છે તે પર્યાયો અનાદિ છે.

જીવમાં જ્ઞાનાદિ ગુણવાળાપણું અનાદિ છે પરંતુ જ્ઞાનાદિગુણોમાં જે હાનિ-વૃદ્ધિ (વધ-ઘટ) થાય છે તે સાદિ છે. જીવમાં સુખીપણું કે દુઃખીપણું, ધનવાનપણું, નિર્ધનપણું આ બધા પર્યાયો સાદિ છે. અમૂક કાળે શરૂઆત થઈ એમ જેના માટે કહી શકાય તે આદિમાન્.

સૂત્ર (૫-૪૩) પ્રયોજન : પરિણામના બે ભેદોમાંથી આદિમાન પરિણામ વિષે જણાવે છે.

રૂપિષ્વાદિમાન્	૫-૪૩
સ્વપિષ્વાદિમાન્	૫-૪૩
સ્વપિષ્વ આદિમાન્	૫-૪૩

શબ્દાર્થ : રૂપિષ્વ = રૂપી દ્રવ્યમાં અથવા પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં,
આદિમાન્ = જેની અમુક કાળે શરૂઆત થઈ છે તેમ કહી શકાય તેવા પરિણામ.

સૂત્રાર્થ : રૂપી (અર્થાત્ પુદ્ગલ) દ્રવ્યોમાં આદિમાન (પરિણામ) હોય છે.

ભાવાર્થ : રૂપી દ્રવ્ય પુદ્ગલ છે. જો સ્થુલ હોય તો ચક્ષુથી જોઈ શકાય છે. તેમાં થતા ઉત્પાદ-વ્યય અનુભવાય છે. જેમ કે પુસ્તક, મકાન વગેરે ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા નજરે દેખાય છે, માટે તે પર્યાયો આદિવાળા છે. જો કે વ્યવહાર નયથી સર્વે દ્રવ્યોના સર્વ પર્યાયો પરિવર્તનવાળા હોવાથી સાદિ જ છે, પરંતુ જેના પર્યાયો અનુભવાતા નથી તથા પ્રતિસમયમાં થતું પૂરણ-ગલન (પરિવર્તન) નજરમાં દેખાતું નથી તેવા પર્યાયોને અનાદિ કહ્યા છે. જેમ કે, મેરૂપર્વતમાં પણ પૂરણ-ગલન હોવાથી પરિવર્તન અવશ્ય થાય જ છે. તો પણ તે પરિવર્તન વ્યવહારથી અનુભવગોચર નથી માટે અનાદિ કહેવાય છે.

સૂત્ર (૫-૪૪) પ્રયોજન : અરૂપી એવા જીવ દ્રવ્યમાં અપવાદરૂપે આદિમાન્ પરિણામો જણાવે છે.

યોગોપયોગૌ જીવેષુ	૫-૪૪
યોગોપયોગૌ જીવેષુ	૫-૪૪
યોગ ઉપયોગૌ જીવેષુ	૫-૪૪

શબ્દાર્થ : યોગ = મન-વચન-કાયાની સહાયથી જીવમાં થતી પ્રવૃત્તિ, ઉપયોગ = બોધરૂપ વ્યાપાર.

સૂત્રાર્થ : જીવમાં યોગ અને ઉપયોગ (એમ બે પ્રકારના પરિણામો આદિમાન) છે.

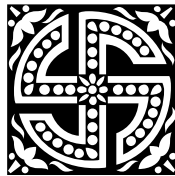
ભાવાર્થ : મનયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોવાથી આત્માથી પર દ્રવ્ય છે. તેના નિમિત્તથી આત્મામાં પ્રદેશોનું જે હલનચલન થાય છે તે યોગ છે. આ યોગ પ્રતિક્ષણે બદલાય છે તેથી આદિમાન છે.

હવે આત્મા જ્ઞાન અને દર્શન દ્વારા જે ઉપયોગ મૂકે છે તે પર્યાય કહેવાય છે. જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમને અનુસારે પ્રતિસમયે આ જીવ પોતાનામાં રહેલા જ્ઞાન અને દર્શન નામની ગુણાત્મક શક્તિનો જે વપરાશ કરે છે તે પર્યાય કહેવાય છે.

યોગાત્મક પર્યાયો અન્ય દ્રવ્યના (મન-વચન-કાયારૂપ) સંયોગવાળા છે અને ઉપયોગાત્મક જે પર્યાયો છે તે જીવ દ્રવ્ય આશ્રિત છે પર દ્રવ્ય આશ્રિત નથી. જીવમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણેય ગુણો હોવાથી ઉપયોગ કહેવાય અને મન, વચન, કાયા દ્વારા થતી ચેષ્ટા પરદ્રવ્ય આશ્રિત હોવાથી યોગ કહેવાય.

મન-વચન-કાયાની સહાયથી જીવમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય તે યોગ. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની શક્તિમાં જીવનું લયલીન અને વધ-ઘટ થવું તે ઉપયોગ કહેવાય. ઉપયોગ સ્વદ્રવ્ય આશ્રિત છે અને યોગ પરદ્રવ્ય આશ્રિત છે.

કેવળી ભગવંત ૧૪ મા ગુણસ્થાને હોય અથવા મોક્ષે જાય ત્યારે યોગ વિનાના બને છે પણ ઉપયોગ વિનાના બનતા નથી. કેવળીભગવાનમાં કેવળજ્ઞાનની શક્તિનો વપરાશ તે ઉપયોગ કહેવાય છે.

પાંચમા અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત સાર

અધ્યાય પાંચમામાં વિષય બદલાય છે. સૃષ્ટિમાં મુખ્ય તત્ત્વ બે છે. જીવ અને અજીવ. જીવ તત્ત્વની સંસાર યાત્રા ચાર અધ્યાય સુધી ચાલી. હવે અજીવ તત્ત્વ શું છે? તેનો જીવ સાથે શું સંબંધ છે? અજીવ તત્ત્વની વિચારણા શા માટે કરવી તે આ અધ્યાયમાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે.

પાંચ અજીવ દ્રવ્યોના સ્વરૂપથી એક મોટી ભ્રમણા ટળે છે કે આ જગતનો કોઈ કર્તા કે હર્તા છે? આ પાંચે દ્રવ્યોનું પરિણમન, સૃષ્ટિની રચના, પરિવર્તન, સર્જન વગેરેનું કોઈક કારણ છે. આવું કથન કોઈ શાસ્ત્રમાં જાણવા મળતું નથી. એ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે. માટે જ સર્વજ્ઞ ભગવંતો કહે છે કે, આ સર્વ દ્રવ્યો અનાદિ-અનંત છે. તેનો કર્તા કે વિનાશક કોઈ નથી.

જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરવી તે પ્રયોજનભૂત છે, સમજી શકાય છે, પણ અજીવ તત્ત્વની શ્રદ્ધા શું હોઈ શકે?

મિત્ર! તારી તદ્દન નજીકનું અજીવ તત્ત્વ પુદ્ગલરૂપ તારું શરીર છે. જગતના મોટા ભાગના જીવો આ શરીરને જ આત્મા માને છે. શરીરના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થાય છે. પોતે પોતાના શુદ્ધાત્માનો સ્વામી છે તેમ માનવાને બદલે શરીરનો સ્વામી છે એમ માને છે. એ શરીરના નાશે પોતાનો નાશ માને છે. આવી ભ્રમણાથી મુક્ત થવા અજીવ તત્ત્વને જાણવું અગત્યનું છે. ખાસ કરીને પુદ્ગલને.

જીવ અને પુદ્ગલનો સાંયોગિક સંબંધ છે પણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણોની જેમ તદ્દરૂપ સંબંધ નથી. તે બંને દ્રવ્યોના મૂળ લક્ષણથી સમજાય છે. વળી અન્ય દ્રવ્યો સાથે નિમિત્ત સંબંધ છે. “પરસ્પર ઉપગ્રહો જીવાનામ્” આ પાંચે દ્રવ્યો અન્યોઅન્ય નિમિત્તને અનુસરે છે. જેમ કે, જીવ અને પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય ગતિ સહાયક થાય અને

અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિ સહાયક થાય. આકાશાસ્તિકાય જગા આપે. કાળ પરિવર્તનમાં ઉપકાર કરે. આમ વિચારો તો જીવ નામનું દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યોનું કે અન્ય પદાર્થનું કંઈ કરી શકતો નથી. પરંતુ રૂપાંતર કરવામાં પરસ્પર નિમિત્ત બને છે.

આ પાંચે દ્રવ્યોમાં અન્યથી ભિન્ન એવા પોત-પોતાના અસાધારણ લક્ષણ છે. જેમ કે, જીવનું ચૈતન્ય અને પુદ્ગલનું સ્પર્શાદિ રૂપીપણું વગેરે, દરેક દ્રવ્ય પોતાના ભાવ-લક્ષણ પ્રમાણે સમયે સમયે પરિણમન કરે છે. છતાં પોતારૂપે કાયમ ટકી રહે છે. જીવ ગતિ પ્રમાણે શરીર બદલે પણ જીવરૂપે કાયમ રહે છે. એક આંગળી ઊંચી કરવામાં આ છ દ્રવ્યોનું પરિણમન સ્વયં થાય છે.

જીવ : આંગળી ઊંચી કરવાનો વિકલ્પ જીવમાં થાય છે.

ધર્મ : આંગળી ઊંચી થવામાં નિમિત્ત ધર્માસ્તિકાય છે.

અધર્મ : ઊંચી કરેલી આંગળી સ્થિર થવામાં નિમિત્ત અધર્માસ્તિકાય છે.

આકાશ : આંગળી જ્યાં રહી છે ત્યાં તેટલું ક્ષેત્ર રોકવામાં આકાશ નિમિત્ત કારણ છે.

કાળ : આંગળી ઊંચી કરવામાં સમય ગયો તે કાળ છે.

પુદ્ગલ : આંગળીના પ્રદેશો સ્વયં પુદ્ગલરૂપ છે.

જીવની અપેક્ષાએ છ દ્રવ્યોનું પરસ્પર ઉપગ્રહ નિમિત્ત છે.

જીવ : જીવ સ્વયં સ્વગુણવાળું દ્રવ્ય છે.

પુદ્ગલ : સંસારી જીવ શરીરના સંયોગવાળો છે. તે શરીર પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.

આકાશ : શરીરધારી મનુષ્યાદિ આકાશ પ્રદેશને રોકીને રહ્યા છે.

ધર્મ : મનુષ્યાદિ એક જગ્યાએથી સ્થળાંતર-ગતિ કરે છે.

અધર્મ : મનુષ્યાદિ સ્થિર રહે છે, ત્યારે અધર્માસ્તિકાય સહાયક છે.

કાળ : એ ગતિમાં જે સમય જાય છે. તે કાળદ્રવ્ય છે.

આમ સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલા આ દરેક પદાર્થ માત્રના પરિણમનમાં છ દ્રવ્યો પોતાના ભાવથી સહાયકભાવે પરિણમે છે તે જગતની વ્યવસ્થા છે.

કર્મો સાથે છ દ્રવ્યોનો પરસ્પર નિમિત્ત સંબંધ :

- કર્મો સ્વયં પુદ્ગલજનિત છે. તેથી તે પુદ્ગલદ્રવ્ય છે.
- જીવની વૈભાવિક અવસ્થાના કારણે તે જીવ સાથે રહે છે, તેથી તેને ધારણ કરનાર જીવ છે.
- જીવ સાથે કર્મ બંધરૂપે અમૂક કાળ સ્થિર રહે છે, તે અધર્માસ્તિકાયનું નિમિત્ત છે.
- ઉદયજનિત કર્મો ક્ષણે-ક્ષણે ખરે છે તે ધર્માસ્તિકાયનું નિમિત્ત છે.
- તે કર્મોનું આત્મપ્રદેશ સાથે અમૂક કાળ રહેવું તે કાળ દ્રવ્યનું નિમિત્ત છે.
- જીવ અને કર્મ પરમાણુઓ જે ક્ષેત્રમાં સાથે રહે છે તે આકાશ દ્રવ્યનું નિમિત્ત છે.

છતાં આ છ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં કંઈ બાધક થતું નથી. જીવ અને પુદ્ગલમાં વિકાર થવાથી બંનેનો સંયોગ સંબંધ થાય છે. બાકીના ચાર દ્રવ્યો અવિકારી છે. છતાં છ દ્રવ્યોમાં એક જીવ જ સત્યિદાનંદરૂપ છે. જ્ઞાન-ગુણનો ધારક છે. તેમાં સુખગુણ રહેલો છે. તેથી સાચા સુખની પ્રાપ્તિ માટે જીવે જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રગટ થવાનું છે અને આત્માને જ ઉપાદેય માનવાનો છે.

અધ્યાય-૫

Test-1

● True / False ? OR Fill in the blank.

- (૧) દેશ એટલે વસ્તુનો સવિભાજ્ય ભાગ કે જેના અન્ય વિભાગ થઈ શકે.
- (૨) પરમાણુ ચક્ષુથી અગોચર હોય છે.
- (૩) પુદ્ગલના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ એમ ત્રણ જ વિભાગ હોય.
- (૪) જીવ એ શરીરનો આધાર પામીને રહેલો છે પણ જીવ પોતે શરીર નથી.
- (૫) પાંચ દ્રવ્યોમાં ફક્ત નામનું દ્રવ્ય રૂપી છે.
- (૬) ધર્માસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે.
- (૭) જીવો અનંત છે પણ પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશો છે.
- (૮) બાળક જન્મે ત્યારથી માંડીને જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તેના આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા વધતી જાય છે.
- (૯) લોકાકાશના પ્રદેશો અનંતા છે.
- (૧૦) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને ના જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેટલા જ પરિમાણમાં જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે.
- (૧૧) જીવ હાથીના શરીરમાંથી નીકળી કીડીના શરીરમાં આવે ત્યારે કીડીમાં થોડા પ્રદેશો રહે અને બાકીના બહાર લટકે છે.
- (૧૨) પરમાણુને પ્રદેશો હોતા નથી.
- (૧૩) અનંત પ્રદેશોવાળા અનંતા સ્કંધો લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં રહી શકે છે.
- (૧૪) કર્મ પોતે પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી.
- (૧૫) સુખ કે દુઃખમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે.
- (૧૬) બે શત્રુઓ એકબીજા પ્રત્યે વેર રાખીને કે લડી ઝગડીને એકબીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે.
- (૧૭) વખતે જ જીવના આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપીને રહે છે. (Fill in the blanks)

- (૧૮) પુદ્ગલ દ્રવ્ય અરૂપી હોઈ શકે.
 (૧૯) પુદ્ગલને સ્પર્શ, ગંધ, રસ હોય પણ વર્ણ હોતો નથી.
 (૨૦) જેમ ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે તેમ ઉપયોગ ન હોવો તે અજીવનું લક્ષણ છે.

અધ્યાય-૫

TEST-2

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) જઘન્ય ગુણવાળા પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થઈ શકે.
- (૨) ૧૦ ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો ૧૦ ગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલો સાથે બંધ થાય છે.
- (૩) દ્રવ્યની સાથે કાયમ રહે તે પર્યાય કહેવાય.
- (૪) વર્તમાનકાળ અનંત સમયનો હોય છે.
- (૫) ગુણસામ્ય (ગુણની સમાનતા) હોય તો સદૃશ (સજાતીય) પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી.
- (૬) દરેક સત્વસ્તુ પરિવર્તન પામવા છતાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડતી નથી.
- (૭) અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંત છે.
- (૮) પરમાણુના પ્રદેશો સંખ્યાતા છે.
- (૯) પક્ષીને ઉડવામાં અધર્માસ્તિકાય મદદ કરે છે.
- (૧૦) સુખ કે દુઃખમાં નિમિત્ત થવું તે જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યનો ઉપકાર છે.
- (૧૧) બધા દ્રવ્યો નિત્ય નથી.
- (૧૨) ધર્માસ્તિકાય નિષ્ક્રિય છે.
- (૧૩) તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રમાણે અજીવ દ્રવ્યો પાંચ છે.
- (૧૪) સિદ્ધના જીવો સિદ્ધશીલા પર અટકી જાય છે તેનું કારણ સિદ્ધશીલાની આગળ ધર્માસ્તિકાયની સહાય નથી.
- (૧૫) બાલક જન્મે ત્યારથી માંડીને જેમ જેમ મોટું થાય તેમ તેમ તેના આત્મપ્રદેશોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

- (૧૬) અનંત પ્રદેશોવાળા અનંત સ્કંધો એક પ્રદેશોમાં રહી શકે નહિ.
- (૧૭) જેમ ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે તેમ ઉપયોગ ન હોવો તે અજીવનું લક્ષણ છે.
- (૧૮) કર્મ એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી.
- (૧૯) રસના પાંચ પ્રકારમાં ‘ખારો’ રસ આવે.
- (૨૦) ૧ કાળ ચક્ર = ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ.
- (૨૧) અનંત પ્રદેશી સ્કંધ એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે.
- (૨૨) કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય તરીકે માને છે.
- (૨૩) જે દ્રવ્યમાં સદા રહે અને સ્વયં ગુણોથી સહિત હોય તે ગુણ કહેવાય છે.
- (૨૪) જે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય હોય તે અસત્ કહેવાય.
- (૨૫) પરસ્પર સહાય કરવી તે જીવોનું લક્ષણ છે.

અધ્યાય-૫

EXAM

- નીચેનું પ્રત્યેક વાક્ય જો તમને સાચું લાગે તો ખાલી જગ્યામાં True (T) લખો અથવા તમને સાચું ન લાગે તો False (F) લખો.
- (૧) પુદ્ગલના પરમાણુ અને સ્કંધ એમ મુખ્ય બે ભેદો છે.
- (૨) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર દ્રવ્યો અજીવકાય છે.
- (૩) પ્રત્યેક જીવના અનંત પ્રદેશો છે.
- (૪) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને લોકાકાશના પ્રદેશો સમાન છે.
- (૫) પુદ્ગલને સ્પર્શ, રસ, ગંધ હોય પણ વર્ણ હોતો નથી.
- (૬) સૂર્યના પ્રકાશને ઉઘોત કહેવામાં આવે છે.
- (૭) વર્તમાનકાળ એક સમયનો છે.
- (૮) પરમાણુ એટલે મૂળ વસ્તુથી છૂટો પડેલો નિર્વિભાજ્ય ભાગ.
- (૯) ત્રિગુણ રૂક્ષનો ત્રિગુણ રૂક્ષ સાથે બંધ ન થાય.
- (૧૦) પુદ્ગલો અરૂપી છે.

- (૧૧) આકાશના લોકાકાશ, અલોકાકાશ અને અનંતઆકાશ એમ ત્રણ ભેદ છે.
- (૧૨) સજાતીય પુદ્ગલોમાં ગુણસામ્ય હોય તો બંધ થાય.
- (૧૩) ઉપયોગ એ અજીવનું લક્ષણ છે.
- (૧૪) કર્મ એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.
- (૧૫) ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ નિષ્ક્રિય છે.
- (૧૬) આંખના એક પલકારામાં સંખ્યાતા સમયો પસાર થાય છે.
- (૧૭) ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ = ૧ કાળચક્ર.
- (૧૮) જીવો અનંત છે પણ પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે.
- (૧૯) આકાશના પ્રદેશો અનંત છે.
- (૨૦) જૈનદર્શન વસ્તુને દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય અને પર્યાયાર્થિક નયથી અનિત્ય માને છે.
- (૨૧) પંચગુણ રૂક્ષ અને સપ્તગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો બંધ થાય.
- (૨૨) અંધકાર એ પ્રકાશનો અભાવ છે.
- (૨૩) અનંત પ્રદેશી સ્કંધ એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે.
- (૨૪) જીવદ્રવ્યનો એવો સ્વભાવ છે કે તે નિમિત્ત મળતા પ્રદીપની જેમ સંકોચ અને વિસ્તાર પામે છે.
- (૨૫) નિગોદના એક શરીરમાં અસંખ્યાતા જીવો હોય છે.
- (૨૬) ગતિમાં નિમિત્ત થવું તે અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે.
- (૨૭) મોક્ષમાં અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે.
- (૨૮) ભાષા વર્ગણાના પુદ્ગલો મનરૂપે પરિણમે છે.
- (૨૯) સુખ, દુઃખ જીવ અને મરણમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે.
- (૩૦) વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા એ કાળના ઉપકારો છે.
- (૩૧) દરેક વસ્તુ (દ્રવ્ય) પરિવર્તન પામવા છતાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડતી નથી.
- (૩૨) જઘન્ય ગુણવાળા પુદ્ગલોનો બંધ થઈ શકે.

- (૩૩) ગુણ સામ્ય (સરખા ગુણવાળા) હોય તો અસદૃશ (વિજાતીય) પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી.
- (૩૪) એક ગુણ સ્નિગ્ધનો દ્વિગુણ રૂક્ષ સાથે બંધ થાય.
- (૩૫) કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય તરીકે માને છે.
- (૩૬) ૨૫૬ આવલિકા = ૧ ક્ષુલ્લક ભાવ.
- (૩૭) જે દ્રવ્યમાં સાથે રહે અને સ્વયં ગુણોથી રહિત હોય તે ગુણ કહેવાય.
- (૩૮) જીવમાં યોગ અને ઉપયોગ એ બે પરિણામો આદિમાન હોય છે.
- (૩૯) એક ગુણ રૂક્ષનો દ્વિગુણ રૂક્ષ સાથે બંધ થાય.
- (૪૦) બધા દ્રવ્યો નિત્ય નથી.
- (૪૧) તત્ત્વાર્થસૂત્ર પ્રમાણે અજીવ દ્રવ્ય પાંચ છે.
- (૪૨) પરમાણુને પ્રદેશો હોતા નથી.
- (૪૩) વ્યવહારનયથી “હું” રૂપી છું પણ નિશ્ચયનયથી હું “અરૂપી” છું.
- (૪૪) કર્મને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય જ.
- (૪૫) અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય પદાર્થને અવકાશ આપે છે.
- (૪૬) માછલીને તરવામાં અધર્માસ્તિકાય મદદ કરે છે.
- (૪૭) સ્કંધ એટલે સંપૂર્ણ વસ્તુ.
- (૪૮) પરમાણુના પ્રદેશો હોતા નથી.
- (૪૯) કેવલીસમુદ્ઘાત વખતે જ જીવના આત્મપ્રદેશો સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપીને રહે છે.
- (૫૦) જીવ અને પુદ્ગલ અનંત છે.

શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર મૂળ ગાથા

અધ્યાય-૧

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ	૧-૧
તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્	૧-૨
તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્ વા	૧-૩
જીવાજીવાશ્રવબન્ધસંવરનિર્જરામોક્ષાસ્તત્ત્વમ્	૧-૪
નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવતસ્તથ્યાસઃ	૧-૫
પ્રમાણનયૈરધિગમઃ	૧-૬
નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણસ્થિતિવિધાનતઃ	૧-૭
સત્સંખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરભાવાલ્પબહુત્વૈશ્ચ	૧-૮
મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ જ્ઞાનમ્	૧-૯
તત્પ્રમાણે	૧-૧૦
આદ્યે પરોક્ષમ્	૧-૧૧
પ્રત્યક્ષમન્યત્	૧-૧૨
મતિસ્મૃતિસંજ્ઞાયિન્તાભિનિબોધ ઈત્યનર્થાન્તરમ્	૧-૧૩
તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્તમ્	૧-૧૪
અવગ્રહેહાપાયધારણાઃ	૧-૧૫
બહુબહુવિધક્ષિપ્રાનિશ્રિતાસંદિગ્ધધ્રુવાણાં સેતરાણામ્	૧-૧૬
અર્થસ્ય	૧-૧૭
વ્યંજનસ્યાવગ્રહઃ	૧-૧૮
ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યામ્	૧-૧૯
શ્રુતં મતિપૂર્વં દ્વયનેકદ્વાદશભેદમ્	૧-૨૦

દ્વિવિધોડવધિ:	૧-૨૧
ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્	૧-૨૨
યથોક્તનિમિત્ત: ષડ્વિકલ્પ: શેષાણામ્	૧-૨૩
ઋજુવિપુલમતી મન:પર્યાય:	૧-૨૪
વિશુદ્ધયપ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષ:	૧-૨૫
વિશુદ્ધિક્ષેત્રસ્વામિવિષયેભ્યોડવધિમન:પર્યાયયો:	૧-૨૬
મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધ: સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ	૧-૨૭
રૂપિષ્વવધે:	૧-૨૮
તદનન્તભાગે મન:પર્યાયસ્ય	૧-૨૯
સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય	૧-૩૦
એકાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્મિન્નાયતુર્ભ્ય:	૧-૩૧
મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયશ્ચ	૧-૩૨
સદસતોરવિશેષાદ્ યદચ્છોપલબ્ધેરુન્મત્તવત્	૧-૩૩
નૈગમસંગ્રહવ્યવહારજુસૂત્રશબ્દા નયા:	૧-૩૪
આદ્યશબ્દૌ દ્વિત્રિભેદૌ	૧-૩૫

અધ્યાય-૨

ઔપશમિક્ષાયિકૌ ભાવૌ મિશ્રશ્ચ જીવસ્ય

સ્વતત્ત્વમૌદયિકપારિણામિકૌ ચ	૨-૧
દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા યથાક્રમમ્	૨-૨
સમ્યક્ત્વચારિત્રે	૨-૩
જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિ ચ	૨-૪
જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિપંચભેદા:	
સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ	૨-૫
ગતિકષાયલિંગમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વ	
લેશ્યાશ્ચતુસ્ત્રયેકૈકૈકૈકષડ્ભેદા:	૨-૬

જીવભવ્યાભવ્યત્વાદીનિ ય.....	૨-૭
ઉપયોગો લક્ષણમ્	૨-૮
સ દિવિધોઽષ્ટયતુર્ભેદઃ	૨-૯
સંસારિણો મુક્તાશ્ચ	૨-૧૦
સમનસ્કામનસ્કાઃ	૨-૧૧
સંસારિણાશ્ચ સસ્થાવરાઃ	૨-૧૨
પૃથ્વ્યબ્ધ્વનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ	૨-૧૩
તેજોવાયૂ દ્વીન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ	૨-૧૪
પંચેન્દ્રિયાણિ	૨-૧૫
દ્વિ વિધાનિ	૨-૧૬
નિર્વૃત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્	૨-૧૭
લબ્ધ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્	૨-૧૮
ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ	૨-૧૯
સ્પર્શનરસનદ્રાણયક્ષુઃશ્રોત્રાણિ	૨-૨૦
સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ	૨-૨૧
શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય	૨-૨૨
વાય્વન્તાનામેકમ્	૨-૨૩
કૃમિપિપીલિકાભ્રમરમનુષ્યાદીનામેકૈકવૃદ્ધાનિ	૨-૨૪
સંજિનઃ સમનસ્કાઃ	૨-૨૫
વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ	૨-૨૬
અનુશ્રેણિગતિઃ	૨-૨૭
અવિગ્રહા જીવસ્ય	૨-૨૮
વિગ્રહવતી ય સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ	૨-૨૯
એકસમયોઽવિગ્રહઃ	૨-૩૦
એકં દ્વૌ વાઽનાહારકઃ	૨-૩૧

સંમૂર્ધનગર્ભોપપાતા જન્મ	૨-૩૨
સચિત્તશીતસંવૃતા: સેતરા મિશ્રાશ્ચૈકશસ્તદ્યોનય:	૨-૩૩
જરાય્વણ્ડપોતજાનાં ગર્ભ:	૨-૩૪
નારકદેવાનામુપપાત:	૨-૩૫
શેષાણાં સમ્મૂર્ધનમ્	૨-૩૬
ઔદારિકવૈક્રિયાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ	૨-૩૭
પરં પરં સૂક્ષ્મમ્	૨-૩૮
પ્રદેશતોડસંખ્યેયગુણં પ્રાક તૈજસાત્	૨-૩૯
અનન્તગુણો પરે	૨-૪૦
અપ્રતિધાતે	૨-૪૧
અનાદિસમ્બન્ધે ચ	૨-૪૨
સર્વસ્ય	૨-૪૩
તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યાયતુભ્ય:	૨-૪૪
નિરૂપભોગમન્ત્યમ્	૨-૪૫
ગર્ભસંમૂર્ધનજમાદ્યમ્	૨-૪૬
વૈક્રિયમૌપપાતિકમ્	૨-૪૭
લબ્ધિપ્રત્યયં ચ	૨-૪૮
શુભંવિશુદ્ધમવ્યાધાતિ યાહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યૈવ	૨-૪૯
નારકસમ્મૂર્ધિનો નપુસંકાનિ	૨-૫૦
ન દેવા:	૨-૫૧
ઓપપાતિકચરમદેહોત્તમપુરુષ ડસંખ્યેયવર્ષાયુષોડનપવર્ત્યાયુષ:	૨-૫૨

અધ્યાય-૩

રત્નશર્કરાવાલુકાપંકધૂમતમોમહાતમ:પ્રભાભૂમયો

ઘનામ્બુવાતાકાશપ્રતિષ્ઠા: સપ્તાધોડધ:પૃથુતરા: ૩-૧

તાસુ નરકાઃ.....	૩-૨
નિત્યાશુભતરલેશ્યાપરિણામદેહવેદનાવિક્રિયાઃ	૩-૩
પરસ્પરોદીરિતદુઃખાઃ	૩-૪
સંકિલષ્ટાસુરોદીરિતદુઃખાશ્ચ પ્રાક્ ચતુર્થ્યાઃ	૩-૫
તેષ્વેકત્રિસપ્તદશસપ્તદશદ્વાવિંશતિ	
ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાઃ સત્વાનાં પરાસ્થિતિઃ	૩-૬
જમ્બૂદ્વીપલવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપસમુદ્રાઃ	૩-૭
દ્વિર્દ્વિર્વિષ્કમ્ભાઃ પૂર્વપૂર્વપરિક્ષેપિણો વલયાકૃતયઃ	૩-૮
તન્મધ્યે મેરુનાભિર્વૃત્તો યોજનશતસહસ્ત્રવિષ્કમ્ભો જમ્બૂદ્વીપઃ.....	૩-૯
તત્ર ભરતહેમવતહરિવિદેહરમ્યકૂહેરણ્યવતૈરાવતવર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ	૩-૧૦
તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિષધ-	
નીલરુદ્ધિમશિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ	૩-૧૧
દ્વિર્ધાતકી ખંડે	૩-૧૨
પુષ્કાર્ધે ચ	૩-૧૩
પ્રાગ્માનુષોત્તરાન્મનુષ્યાઃ	૩-૧૪
આર્યા મ્લેચ્છાશ્ચ	૩-૧૫
ભરતૈરાવતવિદેહાઃ કર્મભૂમયોડન્યત્ર દેવકુરૂતરકુરુભ્યઃ.....	૩-૧૬
નૃસ્થિતી પરાપરે ત્રિપલ્યોપમાન્તર્મુહૂર્તે.....	૩-૧૭
તિર્યગ્યોનીનાં ચ	૩-૧૮

અધ્યાય-૪

દેવાશ્ચતુર્નિકાયાઃ.....	૪-૧
તૃતીયઃ પીતલેશ્યઃ	૪-૨
દશાષ્ટપંચદ્વાદશવિકલ્પાઃ કલ્પોપપન્નપર્યન્તાઃ	૪-૩

ઈન્દ્રસામાનિકત્રાયસ્ત્રિંશ પારિષાદાત્મરક્ષકલોક-

પાલાનીકપ્રકીર્ણકાભિયોગ્યકિલ્બિષિકાશ્ચૈકશઃ ૪-૪

ત્રાયસ્ત્રિંશલોકપાલવજ્યા વ્યન્તરજ્યોતિષ્કાઃ ૪-૫

પૂર્વયોર્દ્વીન્દ્રાઃ ૪-૬

પીતાન્તલેશ્યાઃ ૪-૭

કાયપ્રવીયારા આ એશાનાત્ ૪-૮

શેષાઃ સ્પર્શરૂપશબ્દમનઃપ્રવીયારા દ્વયોર્દ્વયોઃ ૪-૯

પરેડપ્રવીયારાઃ ૪-૧૦

ભવનવાસિનોડસુરનાગવિદ્યુત્સુપણાગ્નિ-

વાતસ્તનિતોદધિદ્વીપદિક્કુમારાઃ ૪-૧૧

વ્યન્તરાઃ કિન્નરકિંપુરુષમહોરગગાન્ધર્વયક્ષરાક્ષસભૂતપિશાચાઃ ૪-૧૨

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો ગ્રહનક્ષત્રપ્રકીર્ણતારકાશ્ચ ૪-૧૩

મેરુપ્રદક્ષિણા નિત્યગતયો નૃલોકે ૪-૧૪

તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ ૪-૧૫

બહિરવસ્થિતાઃ ૪-૧૬

વૈમાનિકાઃ ૪-૧૭

કલ્પોપપન્નાઃ કલ્પાતીતાશ્ચ ૪-૧૮

ઉપર્યુપરિ ૪-૧૯

સૌધર્મેશાનસનત્કુમારમાહેન્દ્રબ્રહ્મલોકલાન્તકમહાશુક

સહસ્રારેષ્વાનતપ્રાણતયોરારણ્યુતયોર્નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ

વિજયવૈજયન્તજયન્તાપરાજિતેષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ૪-૨૦

સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાવધિવિષયતોડધિકાઃ ૪-૨૧

ગતિશરીરપરિગ્રહાભિમાનતો હીનાઃ ૪-૨૨

પીતપદ્મશુકલલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ ૪-૨૩

પ્રાગ્ગ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ૪-૨૪

બ્રહ્મલોકાલયા લોકાન્તિકા:	૪-૨૫
સારસ્વતાદિત્યવક્ત્રયરુણગર્દતોય તુષિતાવ્યાબાધમરુતોરિષ્ટાશ્ચ	૪-૨૬
વિજયાદિષુ દ્વિયરમા:	૪-૨૭
ઔપપાતિકમનુષ્યેભ્ય: શેષાસ્તિર્યગ્યોનય:	૪-૨૮
સ્થિતિ:	૪-૨૯
ભવનેષુ દક્ષિણાર્ધાધિપતીનાં પલ્યોપમમધ્યર્ધમ્	૪-૩૦
શેષાણાં પાદોને	૪-૩૧
અસુરેન્દ્રયો: સાગરોપમમધિકં ચ	૪-૩૨
સોધર્માદિષુ યથાક્રમમ્	૪-૩૩
સાગરોપમે	૪-૩૪
અધિકે ચ	૪-૩૫
સમ સનત્કુમારે	૪-૩૬
વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશત્રયોદશપંચદશભિરધિકાનિ ચ	૪-૩૭
આરણ્યયુતાદૂર્ધ્વમેકેકેન નવસુ	
ત્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ	૪-૩૮
અપરા પલ્યોપમમધિકં ચ	૪-૩૯
સાગરોપમે	૪-૪૦
અધિકે ચ	૪-૪૧
પરત: પરત: પૂર્વાપૂર્વાનન્તરા	૪-૪૨
નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ	૪-૪૩
દશવર્ષસહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્	૪-૪૪
ભવનેષુ ચ	૪-૪૫
વ્યન્તરાણાં ચ	૪-૪૬
પરા પલ્યોપમમ્	૪-૪૭
જ્યોતિષ્કાણામધિકમ્	૪-૪૮

ગ્રહાણામેકમ્	૪-૪૯
નક્ષત્રાણામર્ધમ્	૪-૫૦
તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ	૪-૫૧
જઘન્યા ત્વષ્ટભાગઃ	૪-૫૨
ચતુર્ભાગઃ શેષાણામ્	૪-૫૩

અધ્યાય-૫

અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલાઃ	૫-૧
દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ	૫-૨
નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ	૫-૩
રૂપિણઃ પુદ્ગલાઃ	૫-૪
આડકાશાદેકદ્રવ્યાણિ	૫-૫
નિષ્ક્રિયાણિ ચ	૫-૬
અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ	૫-૭
જીવસ્ય ચ	૫-૮
આકાશસ્યાનન્તાઃ	૫-૯
સંખ્યેયાસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલાનામ્	૫-૧૦
નાણોઃ	૫-૧૧
લોકાકાશે અવગાહઃ	૫-૧૨
ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને	૫-૧૩
એકપ્રદેશાદિષુ ભાજયઃ પુદ્ગલાનામ્	૫-૧૪
અસંખ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્	૫-૧૫
પ્રદેશ સંહાર વિસર્ગાભ્યાં પ્રદીપવત્	૫-૧૬
ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ	૫-૧૭
આકાશસ્યાવગાહઃ	૫-૧૮

શરીરવાહ્નનઃપ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલાનામ્	૫-૧૯
સુખદુઃખજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ	૫-૨૦
પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્	૫-૨૧
વર્તના પરિણામક્રિયા-પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય	૫-૨૨
સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ	૫-૨૩
શબ્દબંધસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્છાયાતપોદ્યોતવન્તશ્ચ	૫-૨૪
અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ	૫-૨૫
સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે	૫-૨૬
ભેદાદણુઃ	૫-૨૭
ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ	૫-૨૮
ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યયુક્તં સત્	૫-૨૯
તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્	૫-૩૦
અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ	૫-૩૧
સ્નિગ્ધરુક્ષત્વાદ્ બન્ધઃ	૫-૩૨
ન જઘન્યગુણાનામ્	૫-૩૩
ગુણસામ્યે સદેશાનામ્	૫-૩૪
દ્વયાધિકાદિગુણાનાં તુ	૫-૩૫
બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ	૫-૩૬
ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્	૫-૩૭
કાલશ્ચેત્યેકે	૫-૩૮
સોડનન્તસમયઃ	૫-૩૯
દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ	૫-૪૦
તદ્ભાવઃ પરિણામઃ	૫-૪૧
અનાદિરાદિમાંશ્ચ	૫-૪૨
સ્પિષ્વાદિમાન્	૫-૪૩
યોગોપયોગૌ જીવેષુ	૫-૪૪

પ્રશ્નપત્રોના જવાબો

અધ્યાય-૧ (Review Questions)

(૧)	T	(૧૦)	T	(૧૯)	F	(૨૮)	T	(૩૭)	F	(૪૬)	F
(૨)	F	(૧૧)	T	(૨૦)	F	(૨૯)	F	(૩૮)	F	(૪૭)	F
(૩)	F	(૧૨)	F	(૨૧)	T	(૩૦)	F	(૩૯)	T	(૪૮)	F
(૪)	F	(૧૩)	F	(૨૨)	T	(૩૧)	F	(૪૦)	T	(૪૯)	F
(૫)	T	(૧૪)	T	(૨૩)	T	(૩૨)	F	(૪૧)	F	(૫૦)	F
(૬)	F	(૧૫)	T	(૨૪)	F	(૩૩)	F	(૪૨)	F		
(૭)	F	(૧૬)	F	(૨૫)	F	(૩૪)	T	(૪૩)	T		
(૮)	F	(૧૭)	T	(૨૬)	T	(૩૫)	F	(૪૪)	F		
(૯)	F	(૧૮)	F	(૨૭)	F	(૩૬)	F	(૪૫)	T		

અધ્યાય-૧ (Exam)

(૧)	T	(૧૦)	F	(૧૯)	T	(૨૮)	T	(૩૭)	T	(૪૬)	F
(૨)	T	(૧૧)	T	(૨૦)	T	(૨૯)	T	(૩૮)	F	(૪૭)	F
(૩)	F	(૧૨)	F	(૨૧)	T	(૩૦)	T	(૩૯)	T	(૪૮)	T
(૪)	T	(૧૩)	F	(૨૨)	F	(૩૧)	T	(૪૦)	T	(૪૯)	T
(૫)	T	(૧૪)	T	(૨૩)	T	(૩૨)	T	(૪૧)	F	(૫૦)	F
(૬)	F	(૧૫)	T	(૨૪)	T	(૩૩)	T	(૪૨)	T		
(૭)	T	(૧૬)	T	(૨૫)	T	(૩૪)	T	(૪૩)	T		
(૮)	T	(૧૭)	T	(૨૬)	F	(૩૫)	T	(૪૪)	F		
(૯)	F	(૧૮)	F	(૨૭)	F	(૩૬)	T	(૪૫)	F		

અધ્યાય-૨ (Review Questions)

(૧)	F	(૧૦)	T	(૧૯)	T	(૨૮)	F	(૩૭)	F	(૪૬)	F
(૨)	T	(૧૧)	T	(૨૦)	T	(૨૯)	T	(૩૮)	F	(૪૭)	F
(૩)	T	(૧૨)	F	(૨૧)	T	(૩૦)	T	(૩૯)	T	(૪૮)	T
(૪)	F	(૧૩)	T	(૨૨)	T	(૩૧)	T	(૪૦)	F	(૪૯)	T
(૫)	F	(૧૪)	F	(૨૩)	F	(૩૨)	F	(૪૧)	F	(૫૦)	T
(૬)	F	(૧૫)	F	(૨૪)	T	(૩૩)	T	(૪૨)	T		
(૭)	T	(૧૬)	F	(૨૫)	F	(૩૪)	F	(૪૩)	F		
(૮)	T	(૧૭)	F	(૨૬)	F	(૩૫)	F	(૪૪)	F		
(૯)	T	(૧૮)	F	(૨૭)	F	(૩૬)	F	(૪૫)	T		

અધ્યાય-૨ (Exam)

(૧)	F	(૧૦)	T	(૧૯)	F	(૨૮)	T	(૩૭)	T	(૪૬)	F
(૨)	F	(૧૧)	F	(૨૦)	T	(૨૯)	T	(૩૮)	T	(૪૭)	F
(૩)	F	(૧૨)	F	(૨૧)	F	(૩૦)	T	(૩૯)	T	(૪૮)	T
(૪)	F	(૧૩)	T	(૨૨)	T	(૩૧)	F	(૪૦)	T	(૪૯)	T
(૫)	T	(૧૪)	F	(૨૩)	T	(૩૨)	T	(૪૧)	T	(૫૦)	F
(૬)	T	(૧૫)	T	(૨૪)	T	(૩૩)	T	(૪૨)	F		
(૭)	T	(૧૬)	T	(૨૫)	T	(૩૪)	T	(૪૩)	T		
(૮)	F	(૧૭)	T	(૨૬)	F	(૩૫)	T	(૪૪)	F		
(૯)	F	(૧૮)	T	(૨૭)	T	(૩૬)	T	(૪૫)	F		

અધ્યાય-૩ (Review Questions)

(૧)	F	(૭)	T	(૧૩)	F	(૧૯)	F	(૨૫)	F	(૩૧)	F
(૨)	T	(૮)	T	(૧૪)	F	(૨૦)	T	(૨૬)	F	(૩૨)	F
(૩)	F	(૯)	F	(૧૫)	F	(૨૧)	T	(૨૭)	T	(૩૩)	T
(૪)	T	(૧૦)	T	(૧૬)	T	(૨૨)	F	(૨૮)	T		
(૫)	F	(૧૧)	T	(૧૭)	F	(૨૩)	T	(૨૯)	T		
(૬)	F	(૧૨)	F	(૧૮)	T	(૨૪)	T	(૩૦)	T		

અધ્યાય-૩ (Exam)

(૧)	F	(૭)	T	(૧૩)	T	(૧૯)	T	(૨૫)	F	(૩૧)	T
(૨)	T	(૮)	T	(૧૪)	T	(૨૦)	T	(૨૬)	F	(૩૨)	F
(૩)	T	(૯)	F	(૧૫)	T	(૨૧)	T	(૨૭)	T	(૩૩)	F
(૪)	T	(૧૦)	T	(૧૬)	T	(૨૨)	F	(૨૮)	F		
(૫)	T	(૧૧)	T	(૧૭)	T	(૨૩)	F	(૨૯)	T		
(૬)	F	(૧૨)	F	(૧૮)	T	(૨૪)	T	(૩૦)	T		

અધ્યાય-૪ (Review Questions)

(૧)	F	(૧૦)	F	(૧૯)	F	(૨૮)	T	(૩૭)	T	(૪૬)	F
(૨)	F	(૧૧)	F	(૨૦)	T	(૨૯)	T	(૩૮)	T	(૪૭)	T
(૩)	F	(૧૨)	T	(૨૧)	F	(૩૦)	T	(૩૯)	F	(૪૮)	T
(૪)	F	(૧૩)	T	(૨૨)	T	(૩૧)	F	(૪૦)	T	(૪૯)	F
(૫)	F	(૧૪)	F	(૨૩)	F	(૩૨)	T	(૪૧)	T	(૫૦)	T
(૬)	T	(૧૫)	T	(૨૪)	F	(૩૩)	F	(૪૨)	T		
(૭)	F	(૧૬)	T	(૨૫)	F	(૩૪)	T	(૪૩)	F		
(૮)	F	(૧૭)	T	(૨૬)	F	(૩૫)	F	(૪૪)	T		
(૯)	T	(૧૮)	F	(૨૭)	T	(૩૬)	F	(૪૫)	F		

અધ્યાય-૪ (Exam)

(૧)	T	(૧૦)	T	(૧૯)	T	(૨૮)	T	(૩૭)	F	(૪૬)	F
(૨)	F	(૧૧)	T	(૨૦)	T	(૨૯)	F	(૩૮)	T	(૪૭)	T
(૩)	F	(૧૨)	F	(૨૧)	T	(૩૦)	T	(૩૯)	F	(૪૮)	F
(૪)	T	(૧૩)	T	(૨૨)	T	(૩૧)	F	(૪૦)	F	(૪૯)	T
(૫)	F	(૧૪)	F	(૨૩)	F	(૩૨)	T	(૪૧)	F	(૫૦)	T
(૬)	T	(૧૫)	T	(૨૪)	T	(૩૩)	T	(૪૨)	T		
(૭)	F	(૧૬)	F	(૨૫)	F	(૩૪)	F	(૪૩)	T		
(૮)	T	(૧૭)	T	(૨૬)	F	(૩૫)	T	(૪૪)	F		
(૯)	T	(૧૮)	F	(૨૭)	T	(૩૬)	T	(૪૫)	F		

અધ્યાય-૧ થી ૪ (Test)

(૧)	T	(૧૫)	ઋજુસૂત્ર	(૨૯)	F	(૪૩)	F
(૨)	F	(૧૬)	સ્થાપના	(૩૦)	T	(૪૪)	T
(૩)	F	(૧૭)	અઘાતી	(૩૧)	દૃષ્ટ	(૪૫)	T
(૪)	અભવ્ય	(૧૮)	F	(૩૨)	પદ	(૪૬)	F
(૫)	અપ્રતિપાતિ	(૧૯)	T	(૩૩)	૧૬	(૪૭)	F
(૬)	નય	(૨૦)	ઔદયિક	(૩૪)	લોમાહાર	(૪૮)	મધ્યલોક
(૭)	અંતર્મુહૂર્ત	(૨૧)	સમનસ્ક	(૩૫)	F	(૪૯)	F
(૮)	હેય	(૨૨)	દ્રવ્યમન	(૩૬)	T	(૫૦)	F
(૯)	વ્યવહાર	(૨૩)	T	(૩૭)	T	(૫૧)	F
(૧૦)	F	(૨૪)	સ્થાવર	(૩૮)	૩૨	(૫૨)	F
(૧૧)	F	(૨૫)	T	(૩૯)	પ્રમત્ત	(૫૩)	F
(૧૨)	T	(૨૬)	જીવ	(૪૦)	T		
(૧૩)	T	(૨૭)	T	(૪૧)	T		
(૧૪)	જોઈ શકે	(૨૮)	એક સાથે ન	(૪૨)	T		

અધ્યાય-૫ (Test-1)

(૧)	T	(૮)	F	(૧૫)	T
(૨)	T	(૯)	F	(૧૬)	T
(૩)	F	(૧૦)	લોકાકાશ	(૧૭)	કેવલી સમુદ્ધાત
(૪)	T	(૧૧)	F	(૧૮)	F
(૫)	પુદ્ગલ	(૧૨)	T	(૧૯)	F
(૬)	T	(૧૩)	T	(૨૦)	T
(૭)	અસંખ્યાતા	(૧૪)	F		

અધ્યાય-૫ (Test-2)

૧	F	૫	T	૯	F	૧૩	F	૧૭	T	૨૧	T
૨	T	૬	T	૧૦	F	૧૪	T	૧૮	F	૨૨	T
૩	F	૭	T	૧૧	F	૧૫	F	૧૯	F	૨૩	F
૪	F	૮	F	૧૨	T	૧૬	F	૨૦	F	૨૪	F
										૨૫	T

અધ્યાય-૫ (Exam)

(૧)	T	(૧૦)	F	(૧૯)	T	(૨૮)	F	(૩૭)	T	(૪૬)	F
(૨)	T	(૧૧)	F	(૨૦)	T	(૨૯)	T	(૩૮)	T	(૪૭)	T
(૩)	F	(૧૨)	F	(૨૧)	T	(૩૦)	T	(૩૯)	F	(૪૮)	T
(૪)	T	(૧૩)	F	(૨૨)	F	(૩૧)	T	(૪૦)	F	(૪૯)	T
(૫)	F	(૧૪)	T	(૨૩)	T	(૩૨)	F	(૪૧)	F	(૫૦)	T
(૬)	F	(૧૫)	T	(૨૪)	F	(૩૩)	T	(૪૨)	T		
(૭)	T	(૧૬)	F	(૨૫)	F	(૩૪)	F	(૪૩)	T		
(૮)	T	(૧૭)	T	(૨૬)	F	(૩૫)	T	(૪૪)	T		
(૯)	T	(૧૮)	T	(૨૭)	F	(૩૬)	T	(૪૫)	F		